

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण विभाग

समाजशास्त्र परिचय

(Introduction to Sociology)

बी. ए. (समाजशास्त्र) पदवी अभ्यासक्रम

बी.ए. भाग-१, पेपर-१ : सेमिस्टर-१ करिता

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २००७

द्वितीय आवृत्ती : २००९

तृतीय आवृत्ती : २०१०

बी. ए. (समाजशास्त्र) भाग - १ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : ४,०००

प्रकाशक :

डॉ. डी. व्ही. मुळे

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. जे. बी. राजपूत

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-81-905918-0-5

★ दूर शिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर - ४१६ ००४. (भारत)

★ दूर शिक्षण परिषद - इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ तज्ज्ञ समिती ■

प्रा. (डॉ.) एन. जे. पवार

कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. डी. व्ही. मुळे

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

मा. प्रा. (डॉ.) एन. जे. पवार

कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. ए. बी. राजगे

संचालक, महाविद्यालय व विद्यापीठ विकास मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

डॉ. बी. एम. हिर्डेकर

परीक्षा नियंत्रक,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. (श्रीमती) वासंती रासम

अधिष्ठाता, सामाजिकशास्त्रे, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) बी. एस. सावंत

अधिष्ठाता, वाणिज्य विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. टी. बी. जगताप

अधिष्ठाता, विज्ञान विद्याशाखा, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. के. एन. सांगळे

अधिष्ठाता, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. डी. व्ही. मुळे

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. बी. एस. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) उत्तमराव भोईटे

भारती विद्यापीठ, लाल बहादूर शास्त्री मार्ग, पुणे

डॉ. ए. एन. जोशी

संचालक, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

श्री. जे. आर. जाधव

अधिष्ठाता, कला विद्याशाखा, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. ए. बारी

संचालक, दूर शिक्षण कुवेंपू विद्यापीठ, कर्नाटक

प्रा. डॉ. (श्रीमती) सीमा येवले

(सदस्य सचिव)

संचालिका, दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अभ्यासमंडळ : समाजशास्त्र ■

अध्यक्ष - श्री. कदम वसंत मारुती

विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर

● डॉ. सालुंखे सर्जेराव ए.

समाजशास्त्र विभागप्रमुख, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

● श्री. देसाई सतिश सर्जेराव

समाजशास्त्र विभागप्रमुख, पद्मभूषण डॉ. वसंतरावदादा पाटील
महाविद्यालय, तासगाव, जि. सांगली

● श्री. कांबळे पी. बी.

समाजशास्त्र विभागप्रमुख, भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली, करवीर,
जि. कोल्हापूर.

● श्री. पाटील अशोक सदाशीव

समाजशास्त्र विभागप्रमुख, यशवंतराव चव्हाण वारणा महाविद्यालय,
वारणानगर, जि. कोल्हापूर.

● श्री. मोहिते संपतराव लक्ष्मण

समाजशास्त्र विभागप्रमुख, यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, पाचवड,
ता. वाई, जि. सातारा.

● श्री. पानस्कर व्ही. जी.

समाजशास्त्र विभागप्रमुख, कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज,
उरुण-इस्लामपूर.

● डॉ. गायकवाड शंकर एल्.

प्रपाठक, समाजशास्त्र विभाग,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

● श्री. कांबळे सीताराम अमृत

सहाय्यक सचिव, छत्रपती शाहू सह. साखर कारखाना लिमिटेड, कागल,
जिल्हा. कोल्हापूर.

(iii)

दूर शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

समाजशास्त्र परिचय (भाग १)

अभ्यास घटकांचे लेखक

प्रकरण	घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	लेखक
प्रकरण पहिले : समाजशास्त्राचे स्वरूप			डॉ. सर्जेराव आ. साळुंखे
	घटक - १	समाजशास्त्र : व्याख्या आणि अभ्यासविषय	प्राध्यापक,
	घटक - २	समाजशास्त्र : एक शास्त्र	समाजशास्त्र विभाग,
	घटक - ३	समाजशास्त्राचा उदय आणि विकास : थोडक्यात रूपरेषा	शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
	घटक - ४	समाजशास्त्राचे उपयोग	
प्रकरण दुसरे : मूलभूत संकल्पना			श्री. बालाजी केंद्रे
	घटक - १	सामाजिक आंतरक्रिया : अर्थ आणि प्रकार	अधिव्याख्याता,
	घटक - २	समाज : अर्थ, मानवी समाजाची वैशिष्ट्ये	समाजशास्त्र विभाग,
	घटक - ३	सामाजिक संरचना	शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
प्रकरण तिसरे : सामाजिक संस्था			श्री. विश्वनाथ पानस्कर
	घटक - १	सामाजिक संस्था : अर्थ आणि वैशिष्ट्ये	अधिव्याख्याता,
	घटक - २	कुटूंब : व्याख्या आणि प्रभेदक वैशिष्ट्ये	के. बी. पी. कॉलेज, इस्लामपूर.
	घटक - ३	धर्म : व्याख्या आणि कार्ये	
	घटक - ४	शिक्षण : अर्थ आणि प्रकार	
प्रकरण चौथे : संस्कृती			श्री. जयंत घाटगे
	घटक - १	संस्कृती : व्याख्या आणि वैशिष्ट्ये	अधिव्याख्याता,
	घटक - २	संस्कृतीचे घटक	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर,
	घटक - ३	संस्कृतीची कार्ये	महाविद्यालय, वडगांव.
	घटक - ४	संस्कृतीचा व्यक्तिमत्त्वावरील प्रभाव	

संपादक,

डॉ. सर्जेराव आ. साळुंखे, प्राध्यापक,
समाजशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर - ४१६ ००४

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाच्या दूर शिक्षण विभागाच्या अंतर्गत बी. ए. पदवी अभ्यासक्रमासाठी प्रवेश घेतलेल्या आणि समाजशास्त्र विषयाची निवड केलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांचे आम्ही स्वागत करतो. शिवाजी विद्यापीठाचा समाजशास्त्र विषयाचा विद्यमान पदवी अभ्यासक्रम एकूण तीन वर्षांचा आहे. समाजशास्त्र विषयाची बी. ए. पदवी मिळविण्यासाठी विद्यार्थ्यांना एकूण ८ पेपर्सचा अभ्यास करावा लागतो. पदवी अभ्यासक्रमातील पेपर्स खालीलप्रमाणे आहेत.

प्रथम वर्ष बी. ए.	-	पेपर क्रमांक १
द्वितीय वर्ष बी. ए.	-	पेपर क्रमांक २ आणि ३
तृतीय वर्ष बी. ए.	-	पेपर क्रमांक ४ ते ८

(तृतीय वर्ष बी. ए. करिता असणारे अनिवार्य आणि ऐच्छिक विषय खालीलप्रमाणे)

अनिवार्य (Compulsory) पेपर्स

पेपर क्रमांक	-	४
पेपर क्रमांक	-	५

ऐच्छिक/वैयक्तिक (Optional) पेपर्स

पेपर क्रमांक	-	६	A } B }	पैकी एक
पेपर क्रमांक	-	७	A } B }	पैकी एक
पेपर क्रमांक	-	८	A } B }	पैकी एक

या पुस्तकातील स्वयं-अध्ययन साहित्याचे वाचन करण्यापूर्वी प्रत्येक विद्यार्थ्याने सदर प्रस्तावना वाचणे महत्वाचे आहे. या प्रस्तावनेत बी. ए. भाग १ च्या अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे स्पष्ट करण्यात आली आहेत. अभ्यास सामग्रीचे सादरीकरण कसे केले आहे या विषयीचे विवेचन करण्यात आले आहे. शिवाय, स्वयं-अध्ययन साहित्याचा कसा उपयोग करून घ्यावा, हेही स्पष्ट करण्यात आले आहे.

विद्यापीठापासून दूरवर पसरलेल्या विद्यार्थ्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन, त्यांना स्वतःच अभ्यास करता यावा हे ध्यानात घेऊन स्वयं-अध्ययन साहित्य तयार केले आहे. त्यासाठी अध्ययन-साहित्याची मांडणी करताना स्वयं-सूचना पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या प्रस्तावनेचे वाचन केल्यावर, या अध्ययन-साहित्याचा कार्यक्षम वापर कसा करावा, हे विद्यार्थ्यांना उमजेल. शिक्षक किंवा विषय सल्लागाराची मदत घेण्याची फारशी आवश्यकता भासू नये हे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेऊनच अध्ययन-साहित्य तयार केले आहे. सदर अध्ययन-साहित्याच्या वाचनामुळे विद्यार्थ्यांना सुलभ अध्ययन अनुभव येईल, याचीही काळजी घेण्यात आली आहे.

समाजशास्त्रीय परिचय : अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे

बी. ए. (समाजशास्त्र) अभ्यासक्रमातील पहिल्या वर्षाच्या पेपर क्रमांक-१ 'समाजशास्त्र परिचय' या अभ्यासक्रमाची दोन प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. विद्यार्थ्यांना एक सामाजिक शास्त्र म्हणून समाजशास्त्र विषयाचा परिचय करून देणे हे पहिले उद्दिष्ट आणि समाजशास्त्रातील काही मूलभूत संकल्पनांचा परिचय करून देणे हे दुसरे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे.

समाजशास्त्र परिचय : पुस्तकातील स्वयं-अध्ययन साहित्याचे संघटन

बी.ए. भाग-१ पेपर क्रमांक-१ या अभ्यासक्रमात एकंदर आठ प्रकरणे आहेत. प्रत्येकी चार प्रकरणांचा एक विभाग असे अभ्यासक्रमाचे दोन भाग केले आहेत. त्यानुसार अध्ययन साहित्य तयार करताना पुस्तकाचेही दोन भाग करण्यात आले आहेत. हा पुस्तकाचा पहिला भाग आहे. या भागात, अभ्यासक्रमातील पहिल्या विभागातील १ ते ४ प्रकरणांच्या तयारीसाठी आवश्यक असलेले अध्ययन साहित्य समाविष्ट करण्यात आले आहे. पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागात, अभ्यासक्रमाच्या दुसऱ्या भागातील प्रकरण क्रमांक ५ ते ८ साठी आवश्यक असे अध्ययन साहित्य समाविष्ट करण्यात आले आहे.

आशयाच्या आधारे प्रकरणांची विभागणी करण्यात आली असून त्या त्या प्रकरणाचा मुख्य आशय हे संबंधित प्रकरणाचे शीर्षक ठेवण्यात आले आहे. प्रत्येक प्रकरणाची त्यातील विविध उप-विषयांच्या आधारे विविध अभ्यास घटकांमध्ये (Units) विभागणी करण्यात आली आहे. संबंधित घटकांतील विषय लक्षात घेऊन घटकांना शीर्षके देण्यात आली आहेत. पुस्तकाच्या दोन्ही भागातील स्वयं-अध्ययन साहित्याचे संघटन खालीलप्रमाणे आहे.

समाजशास्त्र परिचय (भाग-१) : अध्ययन साहित्याचे संघटन

समाजशास्त्र परिचय : भाग - १ या पुस्तकात समाविष्ट केलेले अध्ययन साहित्य खालीलप्रमाणे आहे.

प्रकरण पहिले : समाजशास्त्राचे स्वरूप

- घटक १ समाजशास्त्र : व्याख्या आणि अभ्यासविषय
- घटक २ समाजशास्त्र : एक शास्त्र
- घटक ३ समाजशास्त्राचा उदय आणि विकास : थोडक्यात रूपरेषा
- घटक ४ समाजशास्त्राचे उपयोग

प्रकरण दुसरे : मूलभूत संकल्पना

- घटक १ सामाजिक आंतरक्रिया : अर्थ आणि प्रकार
- घटक २ समाज : अर्थ, मानवी समाजाची वैशिष्ट्ये
- घटक ३ सामाजिक संरचना

प्रकरण तिसरे : सामाजिक संस्था

- घटक १ सामाजिक संस्था : अर्थ आणि वैशिष्ट्ये
- घटक २ कुटूंब : व्याख्या आणि प्रभेदक वैशिष्ट्ये
- घटक ३ धर्म : व्याख्या आणि कार्ये
- घटक ४ शिक्षण : अर्थ आणि प्रकार

प्रकरण चौथे : संस्कृती

- घटक १ संस्कृती : व्याख्या आणि वैशिष्ट्ये
- घटक २ संस्कृतीचे घटक
- घटक ३ संस्कृतीची कार्ये
- घटक ४ संस्कृतीचा व्यक्तिमत्त्वावरील प्रभाव

समाजशास्त्र परिचय (भाग-२) : अभ्यास सामग्रीचे संघटन

समाजशास्त्र परिचय (भाग-२) या पुस्तकात समाविष्ट केलेले स्वयं-अध्ययन साहित्य खालीलप्रमाणे आहे.

प्रकरण पाचवे : समाजीकरण

- घटक १ समाजीकरणाची प्रक्रिया : व्याख्या आणि अर्थ
- घटक २ समाजीकरणाची साधने
- घटक ३ समाजीकरणाचे महत्त्व

प्रकरण सहावे : सामाजिक समूह

- घटक १ सामाजिक समूह : अर्थ आणि वैशिष्ट्ये
- घटक २ सामाजिक समूहांच्या वर्गीकरणाचे आधार
- घटक ३ प्राथमिक आणि दुय्यम समूह

प्रकरण सातवे : सामाजिक विचलन आणि नियंत्रण

- घटक १ सामाजिक विचलन : अर्थ आणि कारणे
- घटक २ सामाजिक नियंत्रणाचा अर्थ
- घटक ३ सामाजिक नियंत्रणाची कार्ये
- घटक ४ सामाजिक नियंत्रणाची रूपे किंवा प्रकार

प्रकरण आठवे : सामाजिक परिवर्तन

- घटक १ सामाजिक परिवर्तनाचा अर्थ
- घटक २ सामाजिक परिवर्तनाचे घटक
- घटक ३ सामाजिक परिवर्तनातील अडथळे

वरीलप्रमाणे 'समाजशास्त्र परिचय' या पुस्तकाच्या दोन्ही भागात मिळून बी.ए. (समाजशास्त्र) प्रथम वर्षाच्या अभ्यासक्रमातील एकूण ८ प्रकरणांची तयारी करण्यासाठीचे अध्ययन साहित्य समाविष्ट केले आहे. पुस्तकाच्या पहिल्या भागातील चार प्रकरणात मिळून पंधरा अभ्यास घटकांचा समावेश आहे, तर दुसऱ्या भागातील चार प्रकरणात मिळून तेरा अभ्यास घटकांचा समावेश आहे. दोन्ही पुस्तकात मिळून एकूण अठ्ठावीस घटकांविषयीचे स्वयं-अध्ययन साहित्य समाविष्ट करण्यात आले आहे.

प्रत्येक प्रकरणातील अध्ययन-साहित्याचे सादरीकरण

पुस्तकातील प्रत्येक प्रकरणाची नव्या पानावर सुरुवात होते. प्रकरण क्रमांक, प्रकरणाचे शीर्षक आणि प्रकरणाची प्रस्तावना येथे देण्यात आली आहे. प्रकरणाच्या प्रस्तावनेत त्या त्या प्रकरणाचा अभ्यासविषय/आशय कोणता हे नमूद केले आहे. संबंधित प्रकरणात कोणत्या आणि किती घटकांचा समावेश आहे आणि त्या घटकांचा अभ्यासविषय कोणता आहे याचीही थोडक्यात कल्पना देण्यात आली आहे.

प्रत्येक घटकातील अध्ययन-साहित्याचे सादरीकरण

प्रत्येक घटकाची सुरुवात नव्या पानावर केली आहे. प्रत्येक घटकात ज्या विषयाची मांडणी केली आहे त्यास अनुसरून घटकाचे शीर्षक देण्यात आले आहे. प्रत्येक घटकातील विषय मांडणीचा क्रम सूचित करणारी 'घटक-संरचना' प्रारंभीच देण्यात आली आहे. घटक-संरचनेवरून संबंधित घटकात अभ्यासविषयाच्या कोणत्या पैलूंचे कोणत्या क्रमाने विवेचन करण्यात आले आहे याची वाचकाला पूर्वकल्पना येते. प्रत्येक घटकाला 'प्रस्तावना' दिली आहे. प्रस्तावनेनंतर 'उद्दिष्ट्ये' देण्यात आली आहेत. प्रत्येक घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर वाचक विद्यार्थ्याला कोणती विशिष्ट कौशल्ये संपादन करता

येतील यासंबंधीची ही उद्दिष्टे आहेत. त्यानंतर त्या घटकातील ‘अभ्यासविषयाचे सादरीकरण’ करण्यात आले आहे. अभ्यासविषयाचे सादरीकरण करताना आवश्यकता असेल त्याप्रमाणे विविध उपविभाग पाडण्यात आले आहेत. अशा प्रत्येक उपविभागाच्या शेवटी, टप्प्या टप्प्यावर विद्यार्थ्यांना आपली अभ्यासातील प्रगती तपासून पाहता यावी म्हणून ‘स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न’ देण्यात आले आहेत. प्रत्येक प्रश्नानंतर उत्तरे लिहिण्यासाठी दोन-तीन ओळी रिकामी जागा सोडण्यात आली आहे.

प्रत्येक उपघटक वाचून किंवा अभ्यासून झाल्यावर, विद्यार्थ्यांनी संबंधित प्रश्नांची उत्तरे दिलेल्या रिकाम्या जागेत लिहावीत अशी अपेक्षा आहे. आपण लिहिलेली प्रश्नांची उत्तरे बरोबर आहेत की नाहीत, हे तपासून पाहता यावे यासाठी प्रत्येक घटकात सारांशानंतर ‘स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे’ या शीर्षकाखाली त्या घटकातील अशा सर्व प्रश्नांची उत्तरे देण्यात आली आहेत. प्रत्येक घटकात ‘सारांश’ या शीर्षकाखाली संबंधित घटकाचा मुख्य आशय आणि त्यातील प्रमुख मुद्दे यांचा समावेश करण्यात आला आहे. प्रत्येक घटकात, ‘स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे’ या घटकाच्या नंतर ‘सरावासाठी प्रश्न/गृहपाठ’ या शीर्षकाखाली त्या त्या घटकातील अभ्याससामग्री लक्षात घेऊन काही प्रश्न देण्यात आले आहेत. प्रत्येक घटकाचा अभ्यास करून झाल्यावर विद्यार्थ्यांनी स्वतंत्र कागदावर त्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे लिहून काढावीत अशी अपेक्षा आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांना प्रश्नोत्तरे लिहिण्याचा सराव होईल. विद्यापीठाच्या परीक्षेच्या तयारीचा भाग म्हणून याची विद्यार्थ्यांना निश्चितच मदत होईल.

प्रत्येक घटकात ‘चिंतन आणि कार्य’ या मथळ्याखाली विद्यार्थ्यांना गृहपाठ दिला आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्याने या गृहपाठात दिलेले प्रश्न लक्षात घ्यावेत आणि करावयास सांगितलेली कृती किंवा चिंतन करावे आणि टिपणे तयार करावीत. ‘सरावासाठी’ दिलेले प्रश्न आणि ‘चिंतन आणि कार्य’ या शीर्षकाखाली दिलेले प्रश्न या दोहोंची पूर्तता केल्यावर आपल्याला त्या त्या घटकातील अभ्यास सामग्रीचे पूर्ण आकलन झाले आहे किंवा नाही याची स्वतःच खात्री करून घेता येईल. प्रत्येक घटकाच्या शेवटी ‘अधिक वाचनासाठी पुस्तके’ या शीर्षकाखाली काही पुस्तकांची यादी दिली आहे. त्या त्या घटकात जो विषय आपण अभ्यासला आहे, त्याविषयीची अधिकची माहिती जाणून घ्यावयाची असल्यास सदर पुस्तकांचा उपयोग आपणाला करून घेता येईल. अशा सर्वच पुस्तकांचे वाचन विद्यार्थ्यांनी करावे अशी अपेक्षा नाही. पण जर अशा सुचविलेल्या पुस्तकातील माहितीही विद्यार्थ्यांनी वाचली तर त्या त्या विषयाचे विद्यार्थ्यांचे ज्ञान अधिक समृद्ध होण्यास मदत होईल.

शब्दकोश आणि संदर्भग्रंथ सूची

‘समाजशास्त्र परिचय’ या पुस्तकाच्या दोन्ही भागांच्या शेवटी दोन विभाग देण्यात आले आहेत. ‘शब्दकोश निवडक संकल्पनांचे अर्थ’ (Glossary) हा एक विभाग तर ‘संदर्भग्रंथ सूची’ (References) हा दुसरा आणि पुस्तकातील सर्वात शेवटचा विभाग आहे. पहिल्या विभागात निवडक समाजशास्त्रीय संकल्पनांचे/संज्ञांचे थोडक्यात अर्थ दिले आहेत. प्रथम इंग्रजी भाषेतील शब्द, नंतर मराठीतील पर्यायी शब्द आणि त्यानंतर संबंधित संकल्पनेचा अथवा संज्ञेचा अर्थ, असे शब्दकोशाचे सादरीकरण केले आहे. या पुस्तकातील विविध प्रकरणे लिहिताना लेखकांनी ज्या संदर्भ ग्रंथांचा आधार घेतला आहे, अशा सर्व संदर्भ ग्रंथांची एकत्रित यादी ‘संदर्भग्रंथ सूची’ या शीर्षकाखाली देण्यात आली आहे. आपण अभ्यासलेल्या विषयावरील साहित्य किती मोठ्या प्रमाणात विविध पुस्तकांच्या रूपाने उपलब्ध आहे हे संदर्भ ग्रंथांच्या सूचीवरून आपल्याला समजून येईल.

या पुस्तकाचे संपादक, विविध प्रकरणांचे लेखक, शिवाजी विद्यापीठातील अधिकारी आणि कर्मचारी वर्ग, विद्यापीठाच्या दूर शिक्षण विभागातील अधिकारी आणि कर्मचारी वर्ग या सर्वांच्या आपल्याला शुभेच्छा !

बी. ए. भाग-१ : सेमिस्टर-१

अनुक्रमणिका

प्रकरण /घटक क्रमांक	प्रकरणाचे/घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
प्रकरण पहिले	समाजशास्त्राचे स्वरूप	१- ६२
घटक १	समाजशास्त्र : व्याख्या आणि अभ्यासविषय	
घटक २	समाजशास्त्र : एक शास्त्र	
घटक ३	समाजशास्त्राचा उदय आणि विकास : थोडक्यात रूपरेषा	
घटक ४	समाजशास्त्राचे उपयोग	
प्रकरण दुसरे	मूलभूत संकल्पना	६३-११२
घटक १	सामाजिक आंतरक्रिया : अर्थ आणि प्रकार	
घटक २	समाज : अर्थ, मानवी समाजाची वैशिष्ट्ये	
घटक ३	सामाजिक संरचना	
प्रकरण तिसरे	सामाजिक संस्था	११३-१७८
घटक १	सामाजिक संस्था : अर्थ आणि वैशिष्ट्ये	
घटक २	कुटूंब : व्याख्या आणि प्रभेदक वैशिष्ट्ये	
घटक ३	धर्म : व्याख्या आणि कार्ये	
घटक ४	शिक्षण : अर्थ आणि प्रकार	
प्रकरण चौथे	संस्कृती	१७९-२२२
घटक १	संस्कृती : व्याख्या आणि वैशिष्ट्ये	
घटक २	संस्कृतीचे घटक	
घटक ३	संस्कृतीची कार्ये	
घटक ४	संस्कृतीचा व्यक्तिमत्त्वावरील प्रभाव	
	शब्दकोश (निवडक संकल्पनांचे अर्थ)	२२३-२३०
	संदर्भग्रंथ सूची	

■ विद्यार्थ्यांना सूचना :

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहीत होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं: मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं: अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

शब्दकोश (निवडक संकल्पनांचे अर्थ)

Accommodation - समायोजन : मतभेद असुनही इतरांशी जुळवून घेण्याची प्रक्रिया. या प्रक्रियेत दोन समूह सामाजिकदृष्ट्या परस्परांशी जुळवून घेतात.

Actual structure - प्रत्यक्ष अस्तित्वात असणारी संरचना : विशिष्ट वेळी प्रत्यक्षात अस्तित्वात असणारे सामाजिक संबंध.

Artifacts - मानवी कौशल्याने तयार केलेली कोणतीही वस्तू : मानवाने तयार केलेल्या भौतिक संस्कृतीचे घटक असलेल्या वस्तू.

Assimilation - समावेशन : एका समूहाने दुसऱ्या समूहाच्या संस्कृतीचा पूर्ण स्वीकार किंवा अनुकरण करण्याची प्रक्रिया.

Belief- श्रद्धा : लोकांनी खरे मानलेले वस्तुस्थितीबद्दलचे एखादे विधान किंवा कल्पना. बहुसंख्य लोकांना समान असलेल्या श्रद्धा प्रत्यक्षात 'खऱ्या' किंवा ज्यांचा खरे-खोटेपणा तपासून पाहता येण्याजोगा आहे (testable) अशा असाव्यातच असे नाही.

Cognitive Culture - बोधात्मक संस्कृती : समूहातील सर्वांना समान असलेले ज्ञान, श्रद्धा आणि मूल्ये यांचा समावेश बोधात्मक संस्कृतीत होतो आणि हा संस्कृतीचा वैचारिक घटक असतो.

Communication - संप्रेषण : संदेश देण्याची किंवा पाठविण्याची आणि तो स्वीकारण्याची किंवा प्राप्त होण्याची द्वीमार्गी प्रक्रिया.

Competition - स्पर्धा : सामाजिक आंतरक्रियेचा एक प्रकार किंवा रूप. जेव्हा इच्छित किंवा मौल्यवान वस्तूंचा तुटवडा किंवा दुर्भिक्ष्य असते तेव्हा त्या आपल्यालाच मिळाव्यात म्हणून व्यक्ती आणि / किंवा समूह प्रयत्न करतात तेव्हा स्पर्धा निर्माण होते.

Conflict - संघर्ष : सामाजिक आंतरक्रियेचा एक प्रकार किंवा रूप. संघर्षात इतर स्पर्धकांना स्पर्धेतून बाद करून किंवा कमकुवत करून पारितोषिकांवर केवळ आपलीच एकाधिकारशाही निर्माण करण्याचा प्रयत्न होतो.

Co-operation - सहकार्य : समान उद्दिष्टांच्या प्राप्तीसाठी समूहातील अनेक व्यक्तींनी केलेले सामूहिक प्रयत्न.

Consciousness of kind - आपलेपणाची जाणीव : आंतरक्रिया करणाऱ्या व्यक्तींमधील परस्परांविषयीची, आपलेपणाची जाणीव; एका समूहाचे सभासद असल्याची जाणीव.

Crescive Social Institutions - वर्धमान सामाजिक संस्था : ज्या सामाजिक संस्था निसर्गतःच, अजाणतेपणी आणि स्वयंस्फूर्तपणे विकसित झालेल्या असतात त्यांना वर्धमान सामाजिक संस्था असे समनर यांनी म्हटले आहे.

Cultural Universals - सार्वत्रिक सांस्कृतिक घटक : असे वर्तनप्रकार सांस्कृतिक गुण अथवा अशा संस्था की ज्या सर्व ज्ञात संस्कृतीत आढळून येतात; सर्व संस्कृतीत समान असणारे घटक.

Culture - संस्कृती : (१) ज्याचे सामाजिक अध्ययन होते आणि ज्यात समाजातील सदस्यांचा सहभाग असतो असे सर्व काही म्हणजे संस्कृती. (२) समूहातील सर्वांना समान असलेल्या चालीरीती, श्रद्धा, मूल्ये, ज्ञान आणि मानवनिर्मित सर्व वस्तू म्हणजे संस्कृती होय.

Division of labour - श्रमविभाजन : समाजातील सदस्यांमधील कामांचे विभाजन. श्रमविभाजनाचा सामाजिक परिणाम म्हणजे त्यामुळे समाजातील विविध व्यक्ती आणि समूहात परस्परावलंबन निर्माण होते.

Dysfunction - अपकार्ये : एखाद्या सामाजिक किंवा सांस्कृतिक घटकाचे असे निरीक्षित परिणाम की जे समग्र समाजव्यवस्थेची अभियोजनक्षमता किंवा समायोजनक्षमता कमी करतात किंवा त्यात अडथळा आणतात.

Enacted social Institutions - विधिस्थापित सामाजिक संस्था : विशिष्ट काळी, विशिष्ट हेतूंच्या पूर्ततेसाठी नियोजनबद्धरित्या जाणीवपूर्वक निर्माण करण्यात येणाऱ्या सामाजिक संस्था उदा. कायदे.

Escapism - पलायनवाद : व्यक्तीची मानसिक स्वसंरक्षणात्मक यंत्रणा की ज्यात व्यक्ती दुःखद अथवा धोक्याची परिस्थिती टाळण्यासाठी वस्तुस्थितीपासून माघार घेते.

Exchange - विनिमय : आपल्या कृतीच्या बदल्यात दुसऱ्याकडून किमान तेवढ्याच मूल्याचे काहीतरी मिळावे या अपेक्षेने दुसऱ्यासाठी काही करणे.

Fatalism - दैववाद : दैवावर किंवा नशीबावर ठाम श्रद्धा ठेवण्याची वृत्ती.

Folkways - लोकरीती (लोकुरुढी) : एखाद्या समाजातील अथवा समूहातील दैनंदिन जीवनात विविध गोष्टी करण्याच्या रूढ, सर्वसामान्य आणि सवयप्रधान रीती.

Formal Education - औपचारिक शिक्षण : ज्या शिक्षणाकरिता औपचारिक आणि प्रमाणित अभ्यासक्रम असतो, आणि जे शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठे यासारख्या औपचारिक शैक्षणिक संस्थातून प्रशिक्षित शिक्षकांकडून दिले जाते, असे शिक्षण.

Function - प्रकार्य : समाजाच्या एखाद्या उपव्यवस्थेची किंवा समग्र समाजव्यवस्थेची सामाजिक गरज (किंवा गरजा) भागविण्यातील एखाद्या सामाजिक घटकाचे योगदान. प्रकार्य म्हणजे असे निरीक्षित परिणाम की जे विशिष्ट व्यवस्थेच्या अभियोजनासाठी किंवा समायोजनासाठी सकारात्मक योगदान देतात.

Fundamentalism - मूलतत्त्ववाद : जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात आपला धर्मच प्राथमिक महत्त्वाचा आहे अशी विचारप्रणाली.

Incest rules - जवळच्या रक्तसंबंधित कुटूंब सदस्यांमधील लैंगिक संबंधाना प्रतिबंध करणारे नियम

: असे सामाजिक नियम की जे कुटुंबातील वडील आणि मुलगी, आई आणि मुलगा तसेच भाऊ आणि बहीण यातील लैंगिक संबंधांना किंवा विवाहाला प्रतिबंध करतात.

Informal Education - अनौपचारिक शिक्षण : अनौपचारिक सामाजिक संपर्काद्वारे दिले जाणारे शिक्षण. अशा शिक्षणात औपचारिक अभ्यासक्रम, शैक्षणिक संस्था, प्रशिक्षित शिक्षक यांचा अभाव असतो. समाजाच्या प्रथा परंपरा, आणि दैनंदिन जीवनात वागण्या बोलण्याचे समाजसंमत प्रकार तसेच समाजात जीवन जगण्याची कौशल्ये याविषयीचे बहुतांशी ज्ञान कुटुंबासारख्या समूहातून अनौपचारिक मार्गाने शिकविले जाते.

Laws - कायदे : आधुनिक समाजात राज्यसंस्था किंवा शासन यंत्रणेने तयार केलेले औपचारिक लिखित नियम. समाजातील सदस्यांच्या वर्तनावर कायदे औपचारिक पद्धतीने नियंत्रण राखतात.

Material Culture - भौतिक संस्कृती : मानवाने तयार केलेल्या आणि तो वापरीत असलेल्या सर्व वस्तूंचा समावेश भौतिक संस्कृतीत होतो.

Matriarchal Family - मातृसत्ताक कुटुंब : माता केंद्री असे कुटुंब की ज्यात मातेची किंवा कुटुंबातील वयाने ज्येष्ठ महिलेची सत्ता सर्व कुटुंब सदस्यांवर चालते. मुले मातेचे आडनाव लावतात. वंशपरंपरा मातेकडून चालते.

Matrilocal family - मातृस्थानीय कुटुंब : ज्या कुटुंबात विवाहानंतर पती पत्नीच्या घरी रहावयास जातो असे कुटुंब.

Monogamous Family - एकविवाही कुटुंब : एक पुरुष आणि एक स्त्री यांच्या विवाहातून निर्माण होणारे कुटुंब.

Mores - लोकनीती : कोणताही समाज त्याच्या अस्तित्वासाठी, त्यातील व्यवस्थेसाठी, स्थैर्यासाठी महत्त्वाची मानतो अशी नैतिक तत्त्वे; ज्यांच्याशी लोककल्याणाची भावना निगडित असते; ज्यांचे सदस्यांकडून काटेकोरपणे पालन झालेच पाहिजे असा समूहाचा आग्रह असतो, अशा परंपरा किंवा नैतिक तत्त्वे, (किंवा नियमने) म्हणजे लोकनीती होत.

Neo-local Family - नव-स्थानीय कुटुंब : नवविवाहित जोडप्याने स्वतंत्रपणे स्थापन केलेले कुटुंब.

Non-Material Culture - अभौतिक संस्कृती : भौतिक संस्कृतीतील घटकांच्या उपयोगासंबंधीचे ज्ञान आणि कल्पना, तसेच सामाजिक नियमने, श्रद्धा, मूल्ये आणि ज्ञान यांचा समावेश अभौतिक संस्कृतीत होतो.

Norm - नियमन : (१) व्यक्तीच्या वर्तनावर मर्यादा घालणारा आणि मनात बाळगलेला अमूर्त आदर्श म्हणजे नियमन होय, (२) वर्तनविषयक समूहाच्या अपेक्षा म्हणजे नियमन होय.

- Normative Culture - नियमनात्मक संस्कृती :** नियमने हे नियमनात्मक संस्कृतीचे केंद्रीय महत्वाचे मूलघटक आहेत. नियमनात्मक संस्कृतीत लोकरीती, लोकनीती, कायदे अशा विविध प्रकारच्या नियमनांचा समावेश होतो. नियमनात्मक संस्कृती हा अभौतिक संस्कृतीचा महत्वाचा घटक आहे.
- Nuclear Family - विभक्त किंवा केंद्र कुटूंब :** ज्या कुटुंबात पती-पत्नी आणि त्यांची अविवाहित मुले यांचा समावेश होतो असे कुटूंब. हे कुटूंब आकाराने लहान असते आणि त्यात फक्त दोन पिढ्यांचा (पालक व त्यांची मुले) समावेश होतो.
- Oral Tradition in Education - शिक्षणाची मौखिक परंपरा :** लिहिण्याची कला अवगत होण्यापूर्वीच्या आदिम समाजातील शिक्षणाची परंपरा की ज्यात जे शिकवावयाचे आहे ते पाठांतर करून लक्षात ठेवले जात असे आणि पुढच्या पिढीला अनौपचारिक संपर्काद्वारे तोंडी शिकविले जात असे.
- Organism - सजीव :** ज्यात जीव आहे असा कोणताही सजीव प्राणी.
- Patriarchal Family - पितृसत्ताक कुटूंब :** पिता केंद्री असे कुटूंब की ज्यात पित्याची अथवा कुटुंबातील ज्येष्ठ पुरुषाची सत्ता सर्व कुटुंबियांवर चालते अशा कुटुंबात वंशपरंपरा पित्याकडून चालते.
- Patri-local Family - पितृस्थानीय कुटूंब :** ज्या कुटुंबात विवाहानंतर पत्नी पतीच्या घरी रहावयास जाते असे कुटूंब.
- Personality - व्यक्तिमत्त्व :** सवयी, अभिवृत्ती आणि स्वभावगुण यांची समाजीकरणातून निष्पन्न होणारी एक व्यक्तिविशिष्ट समग्रता म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय.
- Polyandrous family - बहुपती-विवाहोत्पन्न कुटूंब :** जेव्हा एक स्त्री अनेक पुरुषांशी विवाह करते आणि ती स्त्री तिचे पती व मुले एकत्र राहतात त्या कुटुंबाला बहुपती-विवाहोत्पन्न कुटूंब म्हणतात.
- Polygamous Family - बहुपत्नी-विवाहोत्पन्न कुटूंब :** जेव्हा एक पुरुष अनेक स्त्रियांशी विवाह करतो आणि तो पुरुष त्याच्या पत्नी आणि मुलांसहित एकत्र राहतात तेव्हा बहुपत्नीविवाहोत्पन्न कुटूंब अस्तित्वात येते.
- Primary Institutions - प्राथमिक संस्था :** ज्या सामाजिक संस्था समाजसदस्यांच्या प्राथमिक गरजा भागवितात (उदा. विवाह, कुटूंब अर्थसंस्था) प्राथमिक संस्था म्हणतात.
- Profane - ऐहिक :** धर्माने ज्यांना पवित्र मानलेले नसते अशा ऐहिक जीवनातील सर्व वस्तू. या वस्तूंकडे उपयोगितावादी दृष्टिकोनातून पाहिले जाऊ शकते.
- Religion - धर्म :** पवित्र मानल्या गेलेल्या वस्तूविषयीच्या श्रद्धा आणि विधींची एकात्म व्यवस्था.
- Rituals - धार्मिक विधी :** धार्मिक प्रसंगाच्या वेळी केल्या जाणाऱ्या, परंपरागत संस्कृतीने प्रमाणित केलेल्या आणि प्रतीकात्मक महत्त्व असणाऱ्या कृती.

Role - भूमिका : विशिष्ट सामाजिक स्थान भूषविणाऱ्या व्यक्तींकडून समाजाने अपेक्षिलेले वर्तन. भूमिका हा सामाजिक स्थानाचा कृतीशील पैलू होय. हक्क आणि कर्तव्ये यांच्या भोवती गुंफलेला वर्तनप्रबंध म्हणजे भूमिका होय.

Sacred - पवित्र : धर्माने पवित्र मानलेल्या भौतिक किंवा अभौतिक अशा वस्तू की ज्या धर्माच्या अनुयायांच्या मनात आदरयुक्त भीती निर्माण करतात; अशा वस्तूंना ऐहिक जीवनापासून वेगळे काढले जाते आणि त्यांचा उपयोगितावादी दृष्टिकोनातून विचार केला जात नाही.

Secondary Institutions - दुय्यम संस्था : ज्या सामाजिक संस्था मानवाच्या दुय्यम गरजांची पूर्ती करण्याचे कार्य करतात आणि सामाजिक जीवन अधिक संपन्न आणि प्रगतीशील बनवितात अशा संस्था (उदा. शिक्षण, करमणूक).

Secular Education - धर्मनिरपेक्ष शिक्षण : धर्माच्या प्रभावापासून अलिप्त असणारे शास्त्रीय, मानवतावादी आणि व्यावसायिक शिक्षण. असे शिक्षण आधुनिक लोकशाही समाजातील औपचारिक शिक्षण संस्थांमधून दिले जाते.

Social Institution - सामाजिक संस्था : (१) सामाजिक संबंधांची संघटित अशी व्यवस्था की ज्यामध्ये काही समान मूल्ये आणि वर्तनरीतींचा समावेश होतो आणि ती समाजाच्या काही मूलभूत गरजा भागविते. (२) एका किंवा अनेक कार्यांच्या भोवती रचल्या गेलेल्या आणि परस्परात गुंफण झालेल्या लोकरीती, लोकनीती आणि कायदे यांचा संच म्हणजे सामाजिक संस्था होय.

Social Interaction - सामाजिक आंतरक्रिया : ज्यामध्ये दोन किंवा अधिक व्यक्तींत अर्थपूर्ण सामाजिक संपर्क प्रस्थापित होतो व त्याचा परिणाम म्हणून त्यांची वर्तने थोड्याफार प्रमाणात का होईना बदलतात अशी सामान्य मूलभूत सामाजिक प्रक्रिया.

Social Processes - सामाजिक प्रक्रिया : व्यक्ती किंवा समूहांमध्ये वारंवार घडून येणारे सामाजिक आंतरक्रियांचे विविध प्रकार किंवा रूपे (उदा. सहकार्य, स्पर्धा, संघर्ष इ.) म्हणजे सामाजिक प्रक्रिया होत.

Social relations - सामाजिक संबंध : सापेक्षतः दीर्घकाळ टिकून राहणारे व्यक्ती आणि / किंवा समूहांमधील प्रस्थापित पारंपारिक आंतरक्रियात्मक वर्तन-प्रबंध.

Social Structure - सामाजिक संरचना : समाज व्यवस्थेच्या घटकांमधील सापेक्षतः स्थिर अशा परस्परसंबंधांचे प्रतिमान म्हणजे सामाजिक संरचना होय.

Socialization - समाजीकरण : सामाजिक भूमिका पार पाडण्याचे सामर्थ्य शिकणाऱ्याला प्राप्त करून देणारे शिक्षण म्हणजे समाजीकरण होय. समाजीकरणात समूहाची संस्कृती शिकून घेतली जाते.

Society - समाज : सामाजिक परस्परसंबंधांचे जाळे म्हणजे समाज होय. ज्यात सर्व वयोगटातील स्त्री-पुरुषांचा

समावेश असतो अशी स्वयंपूर्ण आणि स्वयंसातत्यशील व्यवस्था म्हणजे समाज होय.

Social Status - सामाजिक दर्जा : (१) एखाद्या व्यक्तीने विशिष्ट काळी भूषविलेले समाजातील स्थान, (२) सामाजिक दर्जा म्हणजे भूमिकेचा स्थानात्मक पैलू होय.

Structure - संरचना : कोणत्याही वस्तूची संरचना म्हणजे त्या वस्तूतील विविध घटकांचे एकमेकांशी असलेले सापेक्षतः स्थिर स्वरूपाचे परस्परसंबंध होत.

Sub-groups - उप-समूह : व्यापक किंवा विशाल समूहांतर्गत समाविष्ट असणारे लहान समूह. उदा. समाजातील मंडळे, समूदाय इ.)

Sub-culture - उप-संस्कृती : एकाच समाजातील विभिन्न समूहांच्या ज्या समूहाविशिष्ट संस्कृती असतात त्यांना उप-संस्कृती असे म्हणतात.

Symbol - प्रतीक : अशी कोणतीही वस्तू की जी दुसऱ्या एखाद्या वस्तूचे प्रतिनिधीत्व करते.

Theocracy - धर्मसत्ताक व्यवस्था : धर्माची सत्ता असणारी राज्य पद्धती.

Values - मूल्ये : व्यक्तीच्या वर्तनाची योग्योयोग्यता ठरविणारे समूहमान्य सामान्य सांस्कृतिक आदर्श म्हणजे मूल्ये होत.

संदर्भग्रंथ सूची (REFERENCES)

- Abraham, M. Francis.:** *Contemporary Sociology, An Introduction to Concepts and Theories*, Oxford, New Delhi, 2006.
- Allport, G.W.:** *The Individual and his Religion*, Macmillan, New York, 1982.
- Barnes, Harry Elmer:** *Social Institutions*, Prentice Hall, New York, 1984.
- Bhandarkar, P. L and Vaidya N. S. :** *Samajshastriya Siddhant* (in Marathi), Maharashtra Granth Nirmiti Mandal, Nagpur, 1986.
- Basantani, K. T. :** *Science, Scientific Method and Technological Development*, Sheth Publishers, Bombay, 1980.
- Bottomore T. B.:** *Sociology- A guide to problems and Literature*, Unwin University Books, London, 1962.
- Broom, Leonard & Philip Selznick:** *Sociology*, Raw, Peterson & Co, New York, 1957.
- Chinoy, Ely :** *Society –An Introduction to Sociology*, Random House, 1961.
- David Dressler and Willis, W. M.:** *Sociology -The study of Human Interaction*, Alfred A Knof, New York, 1976.
- Davis, Kingsley :** *Human Society*, Macmillan, New York, 1948.
- Davis, Kingsley :** *Human Society*, Surjeet Publications, New Delhi, 1982.
- Donald Light, Jr. and Suzanne Keller :** *Sociology*, Alfred A. Knopf, New York, 1975.
- Fulcher & Scott:** *Sociology – Primary Principles*, S. Chand & Co., New Delhi 2001.
- George Ritzer:** *Sociological Theory*, (5th Edition) International Edition, 2000.
- Giddens, Anthony:** *Sociology* (4th Edition), Blackwell Publisher Ltd., Oxford, U.K, 2001.
- Ginsberg, Morris:** *Sociology*, Surjeet Publications, New Deljhi, 1986.
- Gisbert, Pascual:** *Fundamentals of Sociology*, Orient Longmans, New Delhi, 1957.
- Harlambos, M and R.M.Heald :** *Sociology : Themes and Perspectives*, Oxford University Press, New Delhi, 1994.
- Hastings, James (Editor):** *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Vol.3, T & T. Clark, Edinburgh, 1951.
- Horton and Hunt :** *Sociology(Fourth Edition)*, Mac Graw Hill, Tokyo, 1976.
- Inkeles Alex:** *What is Sociology?* : Inglewood Cliffs, Inc., Prentice Hall, New Delhi, 1964.
- Jadhav, Ramesh:** *Samajshastra* (in Marathi), C. Jamanadas and Co. Mumbai, 1988.
- Johnson, Harry M. :** *Sociology -A Systematic Introduction*, Allied Publishers, Pvt. Ltd., Bombay New, 1970.
- Jayaram, N. :** *Sociology of Education in India*, Rawat, New Delhi.

- Koenig, Samuel:** *Sociology- An Introduction to the Science of Society*, Harper & Row Publishers, New York, 1965.
- MacIver and Page :** *Society - An Introductory Analysis*, Mac Millan & Co. Ltd., London, 1965.
- Madan, G.R:** *Theoretical Sociology*, Mittal Publications, New Delhi, 1991.
- Mitchell, Duncan G.:** *A New Dictionary of Sociology*, Routledge, London, 1989.
- Nadgonde, Gurunath:** *Samajshastrachi Mooltatve* (in Marathi), Continental Prakashan, Pune, 1980.
- Perry, John & E.K. Perry:** *Contemporary Society: An Introduction to Social Science*, Allyn and Bacon, London, 2000.
- Peter Hamilton and Keneth Thompson:** *The Uses of Sociology*, Blackwell Publishing, UK, 2002.
- Rawat, H. K.:** *Sociology*, Rawat Publications, Jaipur, 2007.
- Sachdev & Vidyabhushan:** *Principles of Sociology*, Kitab Mahal, Allahabad, 1975.
- Salunkhe, Sarjerao:** *Samajshastrateel Moolbhoot Sankalpana*, (in Marathi), Narendra Publication, Appa Balawant Chowk, Pune, 2006.
- Sangave, Vilas:** *Samajshastra* (in Marathi), Popular Prakashan, Mumbai, 1975.
- Schmidt, W:** *The Origin and Growth of Religion*, Methuen, London, 1985.
- Shankar Rao C. N.:** *Sociology : Principles of Sociology with an Introduction to Sociological Thought* (5th Revised Edition), S Chand and Co. Ltd., New Delhi, 2006.
- Sharma R. N. and Rajendra K. Sharma :** *Introductory Sociology*, Rajhans Prakash and Mandir, Meerut.
- Sharma, R.N.:** *Principles of Sociology*, Asia Pub. House, Bombay, 1968.
- Sharma, R.N:** *Principles of Sociology*, Media Promoters & Publishers, Bombay, 1993.
- Sorokin, Pitrim:** *Society, Culture and Family*, Harper & Bros., New York, 1947.
- Sumner, W.G. and Keller:** *The Science of Society*, Ginn & Co., New York, 1980.
- Tischler, H. L., Whitten, Phillip & Hunter, David E. K.:** *Introduction to Sociology*, Holt, Rinehart and Winston, 1983.
- Vergheese:** *General Sociology*, Mac Millan India, New Delhi, 1992.
- Vidya Bhushan & Sachdeva:** *An Introduction to Sociology*, Kitab Mahal, Allahabad, 1998.
- Wach, J:** *Sociology of Religion*, University of Chicago Press, Chicago, 1987.
- Westermarck, E:** *Origin and Development of the Moral Ideas*, 2 volumes, Macmillan, London, 1924.
- Young, Kimball:** *Sociology: A Study of Society & Culture*, American Book Co., New York, 1980.

प्रकरण पहिले :

समाजशास्त्राचे स्वरूप

(The Nature of Sociology)

प्रकरणाची प्रस्तावना (Block Introduction)

या अभ्यासक्रमाद्वारे समाजशास्त्र या शास्त्राचा आपण परिचय करून घेणार आहोत. प्रस्तुतचे प्रकरण या पुस्तकातील पहिलेच प्रकरण असून ते परिचयात्मक स्वरूपाचे आहे. या प्रकरणाच्या माध्यमातून आपण एक प्रकारे प्रस्तुतच्या अभ्यासक्रमाची तसेच समाजशास्त्र या विषयाची ओळख करून घेणार आहोत. एक सामाजिक शास्त्र म्हणून समाजशास्त्र या विषयाचा या प्रकरणात परिचय करून देण्यात आला आहे.

प्रस्तुत प्रकरणाची विभागणी चार घटकांमध्ये करण्यात आली आहे. पहिल्या घटकात, विविध व्याख्यांच्या आधारे 'समाजशास्त्र' या संज्ञेचा अर्थ आणि समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय आपण समजून घेणार आहोत. समाजशास्त्रीय परिप्रेक्ष्याची ठळक लक्षणेही या घटकात आपण समजून घेणार आहोत. दुसऱ्या घटकात, 'शास्त्र', 'शास्त्रीय पद्धतीतील अवस्था', 'शास्त्रीय ज्ञानाची वैशिष्ट्ये' या बाबतच्या विवेचनाच्या पार्श्वभूमीवर समाजशास्त्राचे शास्त्रीय स्वरूप आपण समजून घेणार आहोत. समाजशास्त्राची उगमस्थाने आणि समाजशास्त्राच्या विकासाची थोडक्यात रूपरेषा या प्रकरणातील तिसऱ्या घटकात आपण अभ्यासणार आहोत. चौथ्या घटकात समाजशास्त्राचे उपयोग कोणते हे आपण समजून घेणार आहोत.

घटक – १

समाजशास्त्र : व्याख्या आणि अभ्यासविषय (Sociology : Definition and Subject-matter)

घटक-संरचना :

- १.१ प्रस्तावना
- १.२ उद्दिष्ट्ये
- १.३ विषय-विवेचन
 - १.३.१ समाजशास्त्राची व्याख्या
 - १.३.२ समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय
 - १.३.३ समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाची प्रभेदक वैशिष्ट्ये
- १.४ सारांश
- १.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- १.६ सरावासाठी प्रश्न
- १.७ चिंतन आणि कार्य
- १.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.१ प्रस्तावना (Introduction) :

या घटकाद्वारे आपण समाजशास्त्राचा परिचय करून घेण्यास सुरुवात करणार आहोत. प्रथम आपण 'Sociology' या शब्दाची व्युत्पत्ती कशी झाली ते समजून घेऊन त्याचा अर्थ कोणता हे पाहू. त्यानंतर समाजशास्त्र या संज्ञेच्या काही व्याख्यांचा अभ्यास करू. एखाद्या संज्ञेची व्याख्या अचूक शब्दात नेमका अर्थ स्पष्ट करते. म्हणूनच आपण नामवंत समाजशास्त्रज्ञानी केलेल्या 'समाजशास्त्र' या संज्ञेच्या काही निवडक व्याख्यांचे विश्लेषण करणार आहोत. समाजशास्त्राचा नेमका अभ्यासविषय कोणता हेही आपण या घटकाद्वारे अभ्यासणार आहोत.

१.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives) :

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला समाजशास्त्राच्या :

- ◆ दिलेल्या व्याख्यांपैकी कोणतीही व्याख्या लिहिता येईल;
- ◆ व्याख्येचे विश्लेषण करून तिचा अर्थ स्पष्ट करता येईल;
- ◆ अभ्यासविषयाचे स्पष्टीकरण करता येईल; आणि
- ◆ समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाची वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

१.३ विषय-विवेचन (Presentation of Subject-matter) :

प्रथम आपण समाजशास्त्र या संज्ञेचा शब्दशः अर्थ आणि या संज्ञेच्या व्याख्या पाहू.

१.३.१ समाजशास्त्राची व्याख्या (Definition of Sociology) :

'Sociology' ही संज्ञा ऑगस्ट कॉम्ट (Auguste Comte) या फ्रेंच तत्त्वज्ञाने त्याच्या "Positive Philosophy" या ग्रंथात १८३९ साली सर्वप्रथम वापरली. प्रस्तुत विषयाचे 'Sociology' असे नामकरण करण्याचे श्रेय ऑगस्ट कॉम्टकडे जाते. ऑगस्ट कॉम्टला 'समाजशास्त्राचा जनक' (Father of Sociology) समजले जाते.

'Sociology' : भाषाशास्त्रीय उगमस्थान आणि शब्दार्थ :

'Sociology' ही संकरित संज्ञा आहे. लॅटिन भाषेतील 'Socius' आणि ग्रीक भाषेतील 'logos' किंवा 'ology' या दोन शब्दापासून 'Sociology' ही संज्ञा तयार झाली आहे. (Socius + logos = Sociology). लॅटिन भाषेतील 'Socius' म्हणजे सहचर (Companion) आणि ग्रीक भाषेतील 'logos' म्हणजे उच्च पातळीवरील अभ्यास किंवा शास्त्र. म्हणून व्युत्पत्तीशास्त्रदृष्ट्या 'Sociology' या शब्दाचा अर्थ 'मानवा-मानवातील साहचर्याचा अमूर्त पातळीवरील अभ्यास करणारे शास्त्र' असा लावता येईल.

समाजशास्त्र : निवडक व्याख्या :

अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी समाजशास्त्र या संज्ञेच्या व्याख्या विविध प्रकारे केल्या आहेत. त्यामुळे अनेक व्याख्या उपलब्ध आहेत. पण सर्वांना मान्य असलेली एकच व्याख्या देता येणे मात्र शक्य नाही. म्हणूनच सुप्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञांनी केलेल्या समाजशास्त्राच्या काही निवडक व्याख्या खाली दिल्या आहेत.

- १) किंगजले डेव्हिस - "समाजशास्त्र हे समाजाविषयीचे सामान्य विज्ञान आहे." ("Sociology is a general science of society." - Kingsley Davis)
- २) लुंडबर्ग, जी.ए. - "समाजशास्त्र हे समाजाविषयीचे शास्त्र आहे." ("Sociology is a science of society." - Lundburg, G. A.)

- ३) ऑगबर्न आणि निमकॉफ - “मानवाच्या सामाजिक जीवनाचा अभ्यास म्हणजे समाजशास्त्र होय.” (Sociology is "the study of social life of man." - Ogburn and Nimkoff)
- ४) हॉर्टन आणि हंट - “मानवी सामाजिक जीवनाचा शास्त्रीय पद्धतीने केलेला अभ्यास म्हणजे समाजशास्त्र होय.” ("Sociology is the scientific study of human social life." - Horton and Hunt)
- ५) रॉस इ.ए. - “समाजशास्त्र हे सामाजिक घटनांविषयीचे शास्त्र आहे.” ("Sociology is the science of social phenomena." - Ross E.A.)
- ६) एमिल दुर्खीम - “(सामाजिक) संस्था, त्यांची उगमस्थाने आणि त्यांचे कार्य यांच्याविषयीचे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र” ("Sociology can be defined as the science of institutions, of their genesis and of their functioning." - Emile Durkheim)
- ७) हॅरी जॉन्सन - “समाजशास्त्र हे सामाजिक समूहांसंबंधीचे शास्त्र आहे.” ("Sociology is the science that deals with social groups." - Harry Johnson)
- ८) किंबाल यंग - “समाजशास्त्र हे मानवाच्या समूहांमधील वर्तनाविषयीचे शास्त्र आहे.” ("Sociology deals with the behaviour of man in groups." - Kimball Young)
- ९) विनबर्ग आणि शाबट - “समाजाच्या मूलभूत संरचनेचा अभ्यास म्हणजे समाजशास्त्र होय.” ("Sociology is the study of the basic structure of society." - Weinberg and Shabat)
- १०) बेनेट आणि ट्यूमिन - “समाजशास्त्र हे सामाजिक जीवनाची संरचना आणि कार्ये याविषयीचे शास्त्र आहे.” ("Sociology is the science of the structure and functions of social life." - Bennet and Tumin)
- ११) मॅक्स वेबर - “सामाजिक क्रियांचे अर्थापनात्मक आकलन करण्याचा (किंवा अन्वयार्थ लावण्याचा) प्रयत्न करणारे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र होय.” ("Sociology is the science which attempts the interpretative understanding of social action." - Max Weber)
- १२) अॅलेक्स इंकेल्स - “सामाजिक क्रिया व्यवस्थांचा आणि त्यामधील आंतरसंबंधांचा अभ्यास म्हणजे समाजशास्त्र होय.” ("Sociology is the study of systems of social action and of their interrelations." - Alex Inkeles)
- १३) गोल्डनर आणि गोल्डनर - “सामाजिक आंतरक्रियांचा अभ्यास ही समाजशास्त्रज्ञांच्या दृष्टीने केंद्रीय महत्त्वाची बाब आहे.” ("The study of social interactions is central to sociologists." - Gouldner and Gouldner)

- १४) मॉरिस गिन्सबर्ग - “व्यापक अर्थाने, मानवी आंतरक्रिया व आंतरसंबंध, त्यांची कारणे आणि परिणाम यांचा अभ्यास म्हणजे समाजशास्त्र होय” (“In the broadest sense, sociology is the study of human interactions and interrelations, their conditions and consequences.” - Morris Ginseberg)
- १५) मेरिल आणि एल्ड्रीज - “समाजशास्त्र हे मानवी परस्परसंबंधांचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे.” (“Sociology is the science of human relationships.” - Merrill and Eldrige)
- १६) मॅकायव्हर आणि पेज - “समाजशास्त्र हे ‘सामाजिक संबंधांचा’, सामाजिक संबंधांच्या जाळ्याचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे, सामाजिक परस्परसंबंधांच्या जाळ्यालाच आपण समाज म्हणतो” (“Sociology is the study of 'Social relationships', the network of relationships; the network of relationships, we call society.” - MacIver and Page)

वरील व्याख्या काळजीपूर्वक अभ्यासल्या तर आपल्याला खालील बाबी ध्यानात येतील.

- अ) ‘अभ्यासपद्धती’ आणि ‘अभ्यासविषय’ या दोहोंच्या संदर्भात समाजशास्त्र या संज्ञेचा अर्थ वरील सर्व व्याख्यांमधून स्पष्ट झाला आहे.
- ब) ‘शास्त्र’, ‘शास्त्रीय पद्धती’ या संज्ञा समाजशास्त्र हे एक शास्त्र असल्याचे स्पष्ट करतात. समाजशास्त्रज्ञ शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करतात. ते केवळ कल्पना करीत नाहीत, मुक्त चिंतन करीत नाहीत. समाजशास्त्रज्ञ अभ्यास विषयासंबंधीच्या सर्व पूर्वकल्पना, पूर्वग्रह बाजूला ठेवतात आणि नैतिकदृष्ट्या तटस्थ राहून अभ्यास करतात.
- क) समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय किंवा अभ्यासक्षेत्र स्पष्ट करण्यासाठी वरील व्याख्यांमध्ये निरनिराळ्या शब्दांचा / संज्ञांचा वापर केला आहे. अगदी व्यापक किंवा सर्वसामान्य (general) अर्थाने समाजशास्त्राचे अभ्यासक्षेत्र स्पष्ट करताना ‘समाज’, ‘सामाजिक जीवन’, ‘सामाजिक घटना’ या शब्दांचा वापर वरील व्याख्यातून दिसून येतो. ‘सामाजिक संस्था’, ‘सामाजिक समूह’ आणि ‘सामाजिक संरचना’ या संज्ञांचा वापरही काही व्याख्यातून केला आहे. सूक्ष्म पातळीवरील समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय म्हणून ‘सामाजिक क्रिया’, ‘सामाजिक आंतरक्रिया’ या संज्ञांचा वापरही वरील व्याख्यातून करण्यात आला आहे.

वरील व्याख्यांमधून समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय विविध शब्दांत व्यक्त झाला असला तरी सर्व शब्दांमधून व्यक्त होणारी केंद्रीय कल्पना मात्र एकच आहे. ती म्हणजे समाजशास्त्र हे मानवी सामाजिक संबंधांचा आणि सामाजिक संबंधातून निर्माण होणाऱ्या सर्व सामाजिक तथ्यांचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे.

वरील सर्व व्याख्यांतून स्पष्ट होणारा अर्थ ध्यानात घेऊन समाजशास्त्र या संज्ञेची व्याख्या आपणाला खालीलप्रमाणे करता येईल.

समाजशास्त्र हे मानवी सामाजिक आंतरक्रियांचे, सामाजिक संबंधांचे आणि सामाजिक परस्परसंबंधांच्या जाळ्यातून निर्माण होणाऱ्या सर्व सामाजिक घटनांचे शास्त्र आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १ (Check Your Progress - 1)

खालील प्रश्नांची प्रत्येकी एका वाक्यात उत्तरे लिहा :

१) 'Sociology' या शब्दाची भाषाशास्त्रीय व्युत्पत्ती सांगा.

२) एमिल दुर्खीम यांची समाजशास्त्राची व्याख्या लिहा.

३) मॅक्स वेबर यांची समाजशास्त्राची व्याख्या लिहा.

४) मॅकायव्हर आणि पेज यांची समाजशास्त्राची व्याख्या लिहा.

१.३.२ समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय (Subject-matter of Sociology) :

या विभागात आपण समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय कोणता याची चर्चा करणार आहोत. प्रारंभी आपण, समाजशास्त्राच्या अभ्यासविषयाबाबतच्या नामवंत समाजशास्त्रज्ञांच्या मतांचा थोडक्यात आढावा घेणार आहोत. नंतर, काही ठळक अभ्यासविषयांचे थोडक्यात विवेचन करणार आहोत.

काही नामवंत समाजशास्त्रज्ञांनी समाजशास्त्राच्या अभ्यासविषयासंबंधी मांडलेली मते कोणती, हे आपण प्रथम पाहू.

१) **ऑगस्ट कॉम्टे (Aguste Comte)** : ऑगस्ट कॉम्टेने समाजशास्त्राच्या अभ्यासविषयाची खालील दोन स्थूल विभागात विभागणी केली.

अ) सामाजिक स्थितिशास्त्र (Social Statics) : सामाजिक संरचना, प्रकार्ये, सामाजिक संबंध, सामाजिक

व्यवस्था तसेच सामाजिक ऐक्य आणि सामाजिक स्थैर्य यांना बळकटी प्राप्त करून देणाऱ्या घटकांचा अभ्यास सामाजिक स्थितीशास्त्रात कॉम्प्लेक्स अभिप्रेत होता.

- ब) सामाजिक गतिशास्त्र (Social Dynamics) : सामाजिक रूपांतरण, सामाजिक परिवर्तन, सामाजिक उत्क्रांती आणि सामाजिक विकास यांचा अभ्यास सामाजिक गतिशास्त्रात कॉम्प्लेक्स अभिप्रेत होता.
- २) **एमिल दुरखीम (Emile Durkheim)** : फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ एमिल दुरखीम यांनी समाजशास्त्राच्या अभ्यासविषयाची विभागणी तीन भागात केली.
- अ) सोशल मॉर्फॉलॉजी - सामाजिक रूपे आणि संरचनांचा अभ्यास.
- ब) सोशल फिजिऑलॉजी - सामाजिक प्रक्रियांचा अभ्यास.
- क) सामान्य समाजशास्त्र - सामाजिक समस्यांचा अभ्यास.
- ३) **जॉर्ज सिम्मेल (Georg Simmel)** : जर्मन समाजशास्त्रज्ञ जॉर्ज सिम्मेल यांनी समाजशास्त्राची तीन अभ्यासक्षेत्रे सांगितली आहेत.
- अ) सामान्य समाजशास्त्र - समाजाचा ऐतिहासिक विकास, त्यातील लयबद्धता, अवस्था, विकास-प्रबंध, वाढ आणि ऱ्हास यांचा अभ्यास.
- ब) आकारिक समाजशास्त्र - सामाजिक आंतरक्रियांच्या विविध रूपांचा (उदा. सहकार्य, स्पर्धा, संघर्ष, वर्चस्व इ.) अभ्यास.
- क) तात्त्विक समाजशास्त्र - सामाजिक शास्त्रांचा ज्ञानमीमांसाशास्त्रीय अभ्यास.
- ४) **मॅक्स वेबर (Max Weber)** : जर्मन समाजशास्त्रज्ञ मॅक्स वेबर यांनी सामाजिक क्रिया हाच समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय असल्याचे म्हटले आहे.
- ५) **अॅलेक्स इंकेल्स (Alex Inkeles)** : नामवंत समाजशास्त्रज्ञांची समाजशास्त्राच्या अभ्यासविषयाबाबतची मते आणि समाजशास्त्राच्या क्रमिक पुस्तकातील आशय यांच्या आधारे अॅलेक्स इंकेल्स यांनी समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय चार भागात विभागला आहे.
- अ) समाजशास्त्रीय विश्लेषण : मानवी संस्कृती आणि समाजाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास.
- ब) सामाजिक जीवनातील प्राथमिक एकक : सामाजिक क्रिया, सामाजिक संबंध, सामाजिक समूह आणि समुदायांचा अभ्यास.
- क) मूलभूत सामाजिक संस्था : कुटूंब, आप्तसंबंध व्यवस्था, अर्थसंस्था, राज्यसंस्था, कायदा, धर्म, शिक्षण, विज्ञान, करमणूक, समाजकल्याण, अभिरूची आणि अभिव्यक्तीदर्शक क्रिया यांचा अभ्यास.

ड) मूलभूत सामाजिक प्रक्रिया : सामाजिक विभेदन, सामाजिक स्तरीकरण, सहकार्य, स्पर्धा, संघर्ष, सामाजिक नियंत्रण, सामाजिक एकात्मता आणि सामाजिक परिवर्तन इ. चा अभ्यास.

एक शास्त्र या दृष्टीने समाजशास्त्र काही मूलभूत प्रश्नांची उत्तरे आणि स्पष्टीकरणे मिळविण्याचा प्रयत्न करते. समाज कसे निर्माण होतात? समाज का आणि कशा रीतीने टिकून राहतात? समाजात कोणत्या कारणांमुळे आणि कसे परिवर्तन घडून येते? या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी ज्या-ज्या बाबींचा अभ्यास आवश्यक आहे, अशा सर्व बाबींचा समाजशास्त्राच्या अभ्यासविषयात अंतर्भाव होतो. समाजशास्त्र हे एक व्यापक शास्त्र असल्याने त्यात कोणत्या विशिष्ट बाबींचा अभ्यास होतो हे सांगणे अवघड आहे. सर्वसाधारणपणे असे म्हणता येईल की, समाजशास्त्रज्ञ समाजांचा, त्यांच्या उत्क्रांतीचा आणि विकासाचा अभ्यास करतात, विविध समाजांमधील साम्य-भेदांचा अभ्यास करतात, समाजाच्या संरचनेचा, विविध संरचनात्मक घटकांचा (उदा. सामाजिक संस्था), त्यामधील परस्परसंबंधांचा अभ्यास करतात. समाजात एकात्मता निर्माण करून स्थैर्य प्रस्थापित करणाऱ्या घटकांचा तसेच समाजात परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या घटकांचाही समाजशास्त्रात अभ्यास होतो. समग्र सामाजिक जीवनाचाच अभ्यास समाजशास्त्रात होतो.

समाजशास्त्राच्या अभ्यासविषयासंबंधीच्या वरील विवेचनातील प्रमुख मुद्दे विचारात घेऊन समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय खालीलप्रमाणे थोडक्यात स्पष्ट करता येईल.

१) सामाजिक क्रिया / सामाजिक आंतरक्रियांचा अभ्यास (Study of Social Actions / Social Interactions) :

मानवी व्यक्ती समाजात आपले जीवन व्यतीत करते. म्हणजेच ती इतरांच्या संपर्कात राहून, इतरांशी संबंध प्रस्थापित करून आपले जीवन जगते. इतरांच्या संपर्कात आल्यामुळे समाजातील इतर व्यक्तींचा तिच्या वर्तनावर प्रभाव पडतो. व्यक्तीच्या दृष्टीने अर्थपूर्ण स्वरूपाचे, इतर व्यक्तींना अनुलक्षून केलेले, आणि इतरांमुळे प्रभावित झालेले व्यक्तीचे वर्तन म्हणजे सामाजिक क्रिया (Social Action) होय. एक व्यक्ती वा समूह दुसऱ्या व्यक्ती वा समूहाच्या संपर्कात आल्यावर त्यांच्यात घडून येणाऱ्या पारस्परिक वर्तनाला किंवा अन्योन्य परिणामाच्या क्रियेला सामाजिक आंतरक्रिया (Social Interaction) असे म्हणतात. आता, सामाजिक क्रिया वा वर्तन किंवा सामाजिक आंतरक्रिया हा समाजशास्त्रीय विश्लेषणातील सूक्ष्म (Micro) पातळीवरील अध्ययन घटक होय. सामाजिक आंतरक्रियेमुळेच समाजातील घटकांत अर्थपूर्ण सामाजिक संबंध प्रस्थापित होतात, इतर सर्व सामाजिक प्रक्रिया घडून येणे शक्य होते, एवढेच नव्हे तर सामाजिक जीवनही सामाजिक आंतरक्रियेमुळेच शक्य होते. म्हणूनच अनेक विद्वानांनी सामाजिक आंतरक्रिया, त्यांची कारणे, त्यांची विविध रूपे आणि त्यांचे परिणाम इ. चा अभ्यास समाजशास्त्रात होतो यावर भर दिला आहे.

२) सामाजिक संबंधांचा अभ्यास (Study of Social Relationships) :

काही समाजशास्त्रज्ञ सामाजिक संबंध हाच समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय आहे यावर विशेष भर देतात. मनुष्याचे इतर मनुष्यांशी असणारे संबंध हा खरोखरीच समाजशास्त्रीय अभ्यासाचा खास असा अभ्यासविषय आहे.

समाजात दोन व्यक्तींत जसे परस्परसंबंध निर्माण होतात. (उदा. पति-पत्नी, गुरु-शिष्य, आणि प्रियकर-प्रेयसी या दोहोंमधील संबंध), तसेच व्यक्ती व समूह (उदा. नेता व त्याचे अनुयायी, मालक व त्याच्या कारखान्यातील मजूर, शिक्षक व त्याचा वर्ग) आणि समूहा-समूहात (उदा. दोन कुटुंबांत, दोन राजकीय पक्षांत, दोन राष्ट्रांत) देखील निर्माण झालेले असतात. दोन सामाजिक वर्गांत, दोन समुदायांतही असे संबंध पाहावयास मिळतील. सामाजिक संबंध एकाच प्रकारचे नसून त्यांत विविधताही असते. ते सहकार्यावर आधारलेले असतील, स्पर्धात्मक स्वरूपाचे किंवा संघर्षप्रधानही असू शकतील, मित्रत्वाचे असतील वा शत्रुत्वाचे असतील, हे संबंध समपातळीवरील असतील किंवा श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाचे परिमाण लाभलेले असे असतील. समाजातील विविध घटकांत सामाजिक संबंध निर्माण होण्याची, ते स्थिर होण्याची तसेच त्यात परिवर्तन घडून येण्याची प्रक्रिया सातत्याने सुरू असते. सामाजिक संबंध हे जटिल किंवा गुंतागुंतीचे असतात. ते व्यक्ती वा समूहांच्या समाजातील स्थानांवर किंवा दर्जावर आधारलेले असतात आणि काही नियमने आणि मूल्यांद्वारा नियंत्रित झालेले असतात. असे सामाजिक संबंध म्हणजे सामाजिक वर्तनाची एक व्यवस्थाच असते. कोणत्याही समाजात असे असंख्य सामाजिक संबंध पाहावयास मिळतील. अशा सामाजिक संबंधांतूनच समाजाची निर्मिती होते. समाज हे सामाजिक संबंधांचे जाळेच असते. त्यामुळेच समाजशास्त्रात, सामाजिक संबंधांचे वा क्रिया-व्यवस्थांचे स्वरूप, प्रकार, त्यांना स्थैर्य प्राप्त करून देणारे घटक तसेच त्यातील परिवर्तनासाठी जबाबदार असणारे घटक या सर्वांचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास होतो. म्हणूनच, समाजशास्त्र हे सामाजिक संबंधांचा अभ्यास करणारे शास्त्र होय.

३) सामाजिक संस्थांचा अभ्यास (Study of Social Institutions) :

सामाजिक संस्था हे मानवी सामाजिक जीवनातील आणि समग्र समाजव्यवस्थेतील अत्यंत महत्त्वाचे घटक होत. विवाह, कुटुंब, आप्तसंबंधव्यवस्था, अर्थसंस्था, राज्यसंस्था, कायदा, धर्म, शिक्षण इ. या कोणत्याही समाजातील सामाजिक संस्था होत. या सामाजिक संस्थांची समान लक्षणे कोणती? त्या कोणती कार्ये पार पाडतात? समाजव्यवस्था टिकवून ठेवण्यात त्यांचे नेमके योगदान कोणते? विविध सामाजिक संस्थांत नेमक्या कोणत्या स्वरूपाचे परस्परसंबंध असतात? संस्था कशा निर्माण होतात? त्यात कसे परिवर्तन घडून येते? इ. प्रश्नांच्या संदर्भात सामाजिक संस्थांचा अभ्यास समाजशास्त्रात होतो आणि हा खास समाजशास्त्रीय संशोधनाचा एक महत्त्वाचा अभ्यासविषय होय.

४) सामाजिक समूहांचा अभ्यास (Study of Social Groups) :

व्यक्तींमधील परस्परसंपर्क आणि पारस्परिक आंतरक्रियांतूनच सामाजिक समूहांची निर्मिती होते. कोणत्याही समाजात विविध आकाराचे आणि विविध प्रकारचे सामाजिक समूह असतात. हे समूहदेखील प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे परस्परांशी संबंधित असे असतात. माणूस समाजात राहतो याचा अर्थ तो त्या समाजातील कोणत्या ना कोणत्या समूहाचा सभासद म्हणून आपले जीवन जगतो. एखादी व्यक्ती अनेक समूहांची सभासद असते. कुटुंब, मित्रमंडळ, शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे, राजकीय पक्ष, कामगार संघटना, सैन्य-दले इ. हे विविध प्रकारचे सामाजिक समूहच आहेत. व्यक्तीच्या वर्तनावर सामाजिक समूहांचा जबरदस्त प्रभाव पडत असतो. व्यक्तीच्या वर्तनाला वळण लावण्यात आणि एक माणूस म्हणून व्यक्तीची जडण-घडण करण्यात सामाजिक समूहांची भूमिका अतिशय महत्त्वाची

असते. विविध समूहांशिवाय सामाजिक जीवन संभवतच नाही. म्हणूनच सामाजिक समूहांचे स्वरूप, त्यांचे प्रकार, त्यांची कार्ये, व्यक्ती व समूह यांतील परस्परसंबंध इ. विषयांचे समाजशास्त्रात अध्ययन केले जाते.

५) मानवी सामाजिक जीवनाचा अभ्यास (Study of Human Social Life) :

मानवेतर प्राण्यांहून मानवी वर्तन अगदी वेगळे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. म्हणूनच मानवासारखे परिपूर्ण असे सामाजिक जीवन अन्य प्राण्यांत दिसत नाही. केवळ माणूसच संस्कृती निर्माण करतो. संस्कृती हे मानवप्राण्याचे एक अनन्यसाधारण असे वैशिष्ट्य आहे. माणूस रूढी-परंपरा निर्माण करतो. त्यांचे पालन करतो, संस्थांची निर्मिती करतो, मूल्ये निर्माण करतो, या सर्वात परिवर्तनही तो घडवून आणतो. मानवी संस्कृती रूढी-परंपरा, नियमने-मूल्ये सामाजिक संस्था, सामाजिक समस्या, सामाजिक चळवळी, सामूहिक जीवनाची वैशिष्ट्ये, इ. चा आणि विविध पदरी अशा मानवाच्या सामाजिक जीवनाचा अभ्यास समाजशास्त्रात होतो.

६) समग्र समाजाचा अभ्यास (Study of Society as a Whole) :

मानवी समाज परस्परसंबंधित आणि परस्परावलंबी अशा विविध घटकांनी मिळून बनलेला असतो. त्या सर्व घटकांचा स्वतंत्रपणे अभ्यास समाजशास्त्रात होतोच, पण समग्र समाज (society as a whole) हाच समाजशास्त्रीय विश्लेषणाचा एकक (unit of analysis) मानून समाजशास्त्रज्ञ समाजाचा अभ्यास करतात. समाज ही एक व्यवस्था आहे असे मानून समाजाच्या विविध अंगांचा समाजशास्त्रात साकल्याने अभ्यास होतो. मानवी समाजांची वैशिष्ट्ये कोणती? विविध समाजात कोणती समान वैशिष्ट्ये दिसून येतात? त्यातील भेदांचे स्वरूप कोणते? समाजाच्या विकासात विविध अवस्था असतात काय? मानवी समाजाबद्दलच्या अशा सर्वसाधारण स्वरूपाच्या प्रश्नांच्या संदर्भात जसे समाजशास्त्रात अध्ययन होते त्याचप्रमाणे समाजाच्या अंतर्गत संरचनेचा अभ्यास करण्यातही समाजशास्त्रज्ञांना विशेष रस असतो. ज्या संस्थांनी मिळून समाज बनतो त्यामधील परस्परसंबंध कसे असतात? समाजात अंतर्गत विभेदन कशा रीतीने अस्तित्वात येते? कोणत्याही समाजाला कोणत्या अंतर्गत समस्यांना तोंड द्यावे लागते? त्या समस्या सोडविण्याची यंत्रणा समाजात कशा रीतीने अस्तित्वात येते? समाजातील विविध कार्यांचे आणि जबाबदाऱ्यांचे वाटप समाजव्यवस्थेत कशा रीतीने करण्यात येते? समाजव्यवस्थांना स्थैर्य प्राप्त करून देणारे घटक कोणते? समाजव्यवस्थांत परिवर्तन कसे घडून येते? या आणि यासारख्या अनेक प्रश्नांचा अभ्यास समाजशास्त्रात होतो.

समाज परिवर्तनशील किंवा गतिशील असतो. त्यात सातत्याने बदल घडून येतात. समाजातील या परिवर्तनांचा किंवा बदलांचा अभ्यास समाजशास्त्रात होतो. त्यामुळे समाजशास्त्र हे शास्त्रदेखील गतिशील आहे. समाजात घडून येणाऱ्या परिवर्तनांचा अभ्यास समाजशास्त्रात होत असल्याने समाजशास्त्राच्या अभ्यासकक्षेत सातत्याने नव्या विषयांची भर पडत जाते. उदा. प्रारंभी युरोपीय देशांमध्ये औद्योगिकीकरण घडून आले, नागरीकरणाच्या प्रक्रियेला प्रारंभ झाला. या दोन्ही प्रक्रियांचे तेथील समाज व्यवस्थेवर परिणाम झाले. या सर्व बाबींचा अभ्यास समाजशास्त्रात प्रथम करण्यात आला. नंतर औद्योगिकीकरण नागरीकरण आणि अनुषंगिक सामाजिक परिवर्तने जगातील इतर देशातही घडून येऊ लागली. त्यामुळे इतर देशांतही या विषयांचा समाजशास्त्रात अभ्यास होऊ लागला आणि अजूनही होत आहे. त्यानंतर आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय बनली. १९७० च्या दशकात स्त्रियांची चळवळ

तसेच पर्यावरणविषयक चळवळी जगभर निर्माण झाल्या आणि स्त्रियांचे प्रश्न आणि पर्यावरणीय समस्या या विषयांनी विद्वानांचे लक्ष आकर्षित करून घेतले. हे विषय देखील समाजशास्त्राचे अभ्यासविषय बनले आहेत. अगदी अलीकडच्या काळात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने वेग घेतला आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेचे चांगले-वाईट परिणाम जगातील सर्वच समाजात दिसून येऊ लागले आहेत. जागतिकीकरण हाही समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय बनला आहे. सारांश, समाज परिवर्तनशील आहे, समाजाचा अभ्यास करणारे समाजशास्त्रही गतिशील आहे; त्यात नवनव्या अभ्यासविषयांची सातत्याने भर पडत जाते.

समाज शास्त्राचे स्वरूप योग्यरीत्या समजून घेण्यासाठी समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाची ठळक वैशिष्ट्ये समजून घेणेही आवश्यक आहे. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाच्या ठळक वैशिष्ट्यांचे थोडक्यात विवेचन खाली दिले आहे.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाची ठळक वैशिष्ट्ये (Salient Features of Sociological Perspective):

वास्तव परिस्थितीकडे पाहण्याची विशिष्ट रीत म्हणजे दृष्टिकोन होय. समाजशास्त्राचा त्याच्या अभ्यास विषयाकडे, समाज आणि मानवी सामाजिक वर्तनाकडे पाहण्याचा विशिष्ट असा दृष्टिकोन आहे. या समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाची ठळक वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे सांगता येतील:

- १) विशिष्ट सामाजिक घटनेच्या अभ्यासात समाजशास्त्राला स्वारस्य नाही; मानवी सामूहिक जीवनात वारंवार घडून येणाऱ्या घटनांच्या किंवा वर्तन-प्रबंधांच्या अभ्यासात तसेच सामाजिक घटनांच्या अमूर्त लक्षणांच्या अभ्यासात समाजशास्त्राला विशेष स्वारस्य आहे.
- २) समाज, सामाजिक संस्था आणि सामाजिक परस्परसंबंध या बाबींना संरचना असते, त्यांना व्यक्तींहून निराळे आणि स्वतंत्र अस्तित्त्व असते आणि समाज त्यातील व्यक्तींच्या गोळाबरेपेक्षा अधिक काहीतरी असतो असा समाजशास्त्राचा या बाबींकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आहे.
- ३) समूहाच्या संदर्भात मानवी वर्तनाचा अभ्यास समाजशास्त्रात होतो. व्यक्तींच्या वर्तनाचा अभ्यास समाजशास्त्रात होतो पण तो व्यक्ती म्हणून नव्हे, तर समूहातील विविध स्थाने भूषविणाऱ्या आणि विविध भूमिका पार पाडणाऱ्या समाजाचा सदस्य असणाऱ्या व्यक्ती या दृष्टीने तो होतो.
- ४) 'सूक्ष्मलक्ष्यी' (Micro) तसेच 'समग्रलक्ष्यी' (Macro) अशा दोन्ही दृष्टिकोनातून सामाजिक वास्तविकतेचा अभ्यास समाजशास्त्रात होतो. सामाजिक क्रिया आणि सामाजिक आंतरक्रियांचा अभ्यास हा सूक्ष्मलक्ष्यी पातळीवरील अभ्यास तर व्यापक समाजव्यवस्था हाच एकक मानून समग्र समाजाचा केलेला अभ्यास हा समग्रलक्ष्यी अभ्यास असतो. समाजशास्त्रात सामाजिक घटनांचा अभ्यास सर्वसमावेशक (holistic) तसेच सापेक्ष (relational) अशा दोन्ही दृष्टिकोनातून होतो. समाजशास्त्रीय अभ्यासासाठी गुणात्मक (qualitative) तसेच सांख्यिकीय (quantitative) अशा दोन्ही संशोधन तंत्रांचा अवलंब केला जातो.
- ५) एका बाजूला, सामाजिक शक्तींद्वारा (social forces) व्यक्तींचे वर्तन कसे प्रभावित आणि आकारित होते या दृष्टीने समाजशास्त्रात व्यक्तींच्या सामाजिक वर्तनाचा अभ्यास होतो, तर दुसऱ्या बाजूला, व्यक्तीच

(कर्ते) सामाजिक जीवनाची, समाज-जीवनातील विविध प्रसंगांची निर्मिती आणि पुनर्निर्मिती कशी करतात आणि त्यांनीच निर्माण केलेल्या सामाजिक जीवनाचा त्यांच्या वर्तनावर कसा प्रभाव पडतो याही दृष्टीकोनातून समाजशास्त्रात कर्त्यांच्या (Actors) वर्तनाचा अभ्यास होतो.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २ (Check Your Progress - 2)

खालील प्रश्नांची प्रत्येकी एका वाक्यात उत्तरे लिहा :

१) 'सामाजिक क्रिया' या संज्ञेचा अर्थ सांगा.

२) सामाजिक आंतरक्रियांची तीन उदाहरणे द्या.

३) सामाजिक समूहांची तीन उदाहरणे द्या.

४) समाजशास्त्राच्या अभ्यासक्षेत्रात महत्त्वपूर्ण मानले जाणारे कोणतेही चार अभ्यास घटक सांगा.

५) समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाची कोणतीही दोन ठळक वैशिष्ट्ये सांगा.

१.४ सारांश (Let Us Sum Up) :

या घटकात समाजशास्त्राची व्याख्या आणि अभ्यासविषय यांचा अभ्यास आपण केला. या घटकात आपण अभ्यासलेले ठळक मुद्दे खालीलप्रमाणे :

‘समाजशास्त्र’ (Sociology) ही संज्ञा सर्वप्रथम ऑगस्ट कॉम्ट या फ्रेंच तत्त्वज्ञाने त्याच्या 'Positive Philosophy' या ग्रंथात १८३९ साली वापरली. त्याला ‘समाजशास्त्राचा जनक’ म्हणून ओळखले जाते.

'Sociology' हा इंग्रजी शब्द 'socious' या लॅटिन आणि 'logos' (किंवा 'ology') या ग्रीक भाषेतील शब्दांपासून तयार झाला आहे. 'मानवी साहचर्याचा अभ्यास' असा Sociology या शब्दाचा अर्थ होतो. विविध समाजशास्त्रज्ञानी वेगवेगळी शब्दयोजना वापरून समाजशास्त्राची व्याख्या केली आहे. आपण समाजशास्त्राच्या विविध समाजशास्त्रज्ञानी केलेल्या व्याख्यांचा या घटकात अभ्यास केला आहे. व्याख्यांचा अभ्यास केला असता असे दिसून आले की, 'अभ्यासपद्धती' आणि 'अभ्यासविषय' या दोन मुद्यांच्या संदर्भात समाजशास्त्राच्या व्याख्या करण्यात आल्या आहेत. 'समाज', 'सामाजिक जीवन', 'सामाजिक घटना', 'सामाजिक संस्था', 'सामाजिक समूह', 'सामाजिक संरचना', 'सामाजिक क्रिया', 'सामाजिक आंतरक्रिया' आणि 'सामाजिक संबंध' अशा संज्ञा समाजशास्त्राच्या अभ्यास क्षेत्राचा निर्देश करण्यासाठी विविध व्याख्यांमधून वापरण्यात आल्या आहेत. वरील विविध बाबींचा अभ्यास शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करून समाजशास्त्रात होत असल्याचेही सर्वच व्याख्यांतून अधोरेखित करण्यात आले आहे.

समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय विशद करताना प्रथम आपण ऑगस्ट कॉम्ट, एमिल दुखीम, जॉर्ज सिम्मेल, मॅक्स वेबर आणि अँलेक्स इंकल्स यांनी समाजशास्त्राच्या अभ्यासविषयासंबंधी व्यक्त केलेल्या विचारांचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे. समाजशास्त्राच्या विविध व्याख्यांमधील अभ्यासविषयाबाबतचे मुद्दे आणि नामवंत समाजशास्त्रज्ञांची मते या दोहोंच्या आधारे समाजशास्त्रात महत्त्वाचे मानले गेलेले अभ्यासविषय कोणते हे आपण समजून घेतले आहे. समाजशास्त्राच्या अभ्यासविषयाचा गाभा मानले गेलेले हे मुद्दे पुढीलप्रमाणे : १) सामाजिक क्रिया आणि आंतरक्रियांचा अभ्यास, २) सामाजिक संबंधांचा अभ्यास, ३) सामाजिक संस्थांचा अभ्यास, ४) सामाजिक समूहांचा अभ्यास, ५) मानवी सामाजिक जीवनाचा अभ्यास आणि ६) समग्र समाजाचा अभ्यास.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाच्या किंवा परिप्रेक्ष्याच्या (Sociological Perspective) प्रमुख वैशिष्ट्यांचाही अभ्यास आपण या घटकात केला आहे. समाजशास्त्राचा सामाजिक वास्तविकतेकडे पाहण्याचा एक विशिष्ट असा दृष्टिकोन आहे. या दृष्टिकोनाची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे : १) विशिष्ट सामाजिक घटनेच्या अभ्यासात समाजशास्त्राला स्वारस्य नाही; सामूहिक जीवनात वारंवार घडून येणाऱ्या घटनांच्या किंवा वर्तनप्रबंधांच्या अमूर्त लक्षणांच्या अभ्यासात समाजशास्त्राला स्वारस्य आहे, २) समाजाला तसेच समाजव्यवस्थेच्या घटकांना व्यक्तींहून निराळे स्वतंत्र अस्तित्व असून या बाबी संरचित असतात, तसेच समाज त्यातील व्यक्तींच्या बेरजेहून अधिक काहीतरी असतो, असा समाजशास्त्राचा दृष्टिकोन आहे, ३) समूहाच्या संदर्भातच व्यक्तीवर्तनाचा अभ्यास समाजशास्त्रात होतो. (४) सूक्ष्मलक्ष्यी (Micro) तसेच समग्रलक्ष्यी (Macro) अशा दोन्ही दृष्टींनी सामाजिक वास्तविकतेचा अभ्यास समाजशास्त्रात होतो, तो सर्वसमावेशक (Holistic) तसेच सापेक्ष (Relative) अशा दोन्ही स्वरूपाचा असतो; गुणात्मक आणि संख्याशास्त्रीय अशा दोन्ही अभ्यासपद्धतींचा अवलंब त्यासाठी केला जातो, ५) सामाजिक शक्तींद्वारा व्यक्तींचे वर्तन कसे प्रभावित होते याचा जसा समाजशास्त्रात अभ्यास होतो त्याप्रमाणेच व्यक्तींचा समाजजीवनाची निर्मिती आणि पुनर्निर्मिती कशी करतात व त्याद्वारे व्यक्तींचे वर्तन कसे प्रभावित होते याचाही अभ्यास समाजशास्त्रात होतो.

१.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे (Answers to Check Your Progress) :

स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे-१ :

- १) 'Sociology' हा शब्द 'Socius' या लॅटिन आणि 'logos' या ग्रीक भाषेतील शब्दांपासून तयार झालेला इंग्रजी भाषेतील संकरित शब्द आहे.
- २) “संस्था, त्यांची उगमस्थाने आणि त्यांचे कार्य यांच्याविषयीचे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र” अशी एमिल दुर्खीम यांनी समाजशास्त्राची व्याख्या केली आहे.
- ३) “सामाजिक क्रियांचे अन्वयार्थात्मक आकलन करण्याचा प्रयत्न करणारे शास्त्र म्हणजे समाजशास्त्र होय.” अशी मॅक्स वेबर यांनी समाजशास्त्राची व्याख्या केली आहे.
- ४) समाजशास्त्र हे ‘सामाजिक संबंधांचा’, सामाजिक संबंधांच्या जाळ्याचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे, सामाजिक परस्परसंबंधांच्या जाळ्यालाच आपण ‘समाज’ म्हणतो. अशी मॅकायव्हर आणि पेज यांनी समाजशास्त्राची व्याख्या केली आहे.

स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - २ :

- १) इतर व्यक्तींच्या वर्तनाच्या संदर्भात, इतरांना अनुलक्षून केलेली आणि कर्त्याच्या दृष्टीने अर्थपूर्ण असणारी कृती म्हणजे सामाजिक क्रिया होय.
- २) वडील आणि मुलगा यांच्यातील संवाद, राजकीय नेत्याची पत्रकार परिषद आणि दोन संघातील क्रिकेटचा सामना ही सामाजिक आंतरक्रियांची तीन उदाहरणे आहेत.
- ३) कुटूंब, राजकीय पक्ष आणि कामगार संघटना ही सामाजिक समूहांची तीन उदाहरणे आहेत.
- ४) समाजशास्त्राच्या अध्ययनक्षेत्रातील चार महत्त्वपूर्ण विषय पुढीलप्रमाणे : १) सामाजिक क्रियांचा आणि आंतरक्रियांचा अभ्यास, २) सामाजिक संबंधांचा अभ्यास, ३) सामाजिक संस्थांचा अभ्यास, ४) समग्र समाजाचा अभ्यास.
- ५) समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाची (परिप्रेक्ष्याची) दोन ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे : १) सामूहिक जीवनात वारंवार घडून येणाऱ्या घटनांच्या किंवा वर्तनप्रबंधांच्या अमूर्त वैशिष्ट्यांच्या अभ्यासात समाजशास्त्राला विशेष स्वारस्य आहे. २) समाज, सामाजिक संस्था आणि सामाजिक संबंध या बाबींना संरचना असते असा समाजशास्त्राचा दृष्टिकोन आहे.

१.६ सरावासाठी प्रश्न / गृहपाठ (Exercise / Home Assignment) :

खालील प्रश्नांची उत्तरे तयार करा.

- १) समाजशास्त्राची व्याख्या देऊन तिचा अर्थ स्पष्ट करा.
- २) समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय स्पष्ट करा.
- ३) समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनाची (परिप्रेक्ष्याची) ठळक वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

१.७ चिंतन आणि कृती (Reflection and Action) :

या घटकात नामवंत समाजशास्त्रज्ञांनी केलेल्या समाजशास्त्राच्या काही व्याख्या दिल्या आहेत. त्या व्याख्यांचे काळजीपूर्वक अध्ययन करून तुम्ही स्वतः समाजशास्त्राची व्याख्या तयार करण्याचा प्रयत्न करा.

१.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके (Suggested Readings) :

- १) साळुंखे सर्जेराव : समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे, २००३.
- २) Rawat, H.K. : *Sociology*, Rawat Publications, Jaipur, 2007.
- ३) Inkeles Alex : *What is Sociology?*, Inglewood Cliffs, Inc., Prentice Hall, New Delhi 1964.
- ४) Shankar Rao C.N. : *Sociology (5th Edition)*, S. Chand and Co. Ltd., New Delhi, 2006.
- ५) Johnson, Harry M. : *Sociology - A Systematic Introduction*, Allied Publishers, Pvt. Ltd., Bombay New 1970.
- ६) Tischler, H.L., Whitten, Phillip & Hunter, David E.K. : *Introduction to Sociology*, Holt, Rinehart and Winston, 1983.

घटक – २

समाजशास्त्र : एक शास्त्र (Sociology as a Science)

घटक-संरचना :

- २.१ प्रस्तावना
- २.२ उद्दिष्ट्ये
- २.३ विषय - विवेचन
 - २.३.१ 'शास्त्र' या संज्ञेचा अर्थ
 - २.३.२ शास्त्रीय पद्धतीतील प्रमुख पायऱ्या
 - २.३.३ शास्त्रीय ज्ञानाची वैशिष्ट्ये
 - २.३.४ समाजशास्त्राचे शास्त्रीय स्वरूप
- २.४ सारांश
- २.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- २.६ सरावासाठी प्रश्न / गृहपाठ
- २.७ चिंतन आणि कृती
- २.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.१ प्रस्तावना (Introduction) :

आज समाजशास्त्राला एक स्वतंत्र सामाजिक शास्त्र म्हणून मान्यता लाभली आहे. पण समाजशास्त्राच्या विकासाच्या प्रारंभिक काळात टीकाकार त्याला एक स्वतंत्र शास्त्र म्हणून मान्यता देण्यास नाखूष होते. या घटकात एक शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राचे स्वरूप आपण समजून घेणार आहोत. यासाठी, प्रथम आपण 'शास्त्र' म्हणजे काय? शास्त्रीय पद्धतीतील विविध अवस्था कोणत्या? शास्त्रीय ज्ञानाची वैशिष्ट्ये कोणती? या प्रश्नांची उत्तरे माहित करून घेणार आहोत. या पार्श्वभूमीवर मग आपण समाजशास्त्राचे शास्त्रीय स्वरूप समजून घेणार आहोत.

२.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives) :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला :

- ◆ 'शास्त्र' या संज्ञेचा अर्थ स्पष्ट करता येईल;
- ◆ शास्त्रीय पद्धतीतील विविध अवस्था/पायऱ्या स्पष्ट करता येतील;
- ◆ शास्त्रीय ज्ञानाची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येतील; आणि
- ◆ एक शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येतील.

२.३ विषय – विवेचन (Presentation of Subject-matter) :

या घटकाची विभागणी चार विभागात करण्यात आली आहे. पहिल्या विभागात 'शास्त्र' किंवा 'विज्ञान' (Science) या संज्ञेचा अर्थ; दुसऱ्या विभागात, शास्त्रीय पद्धतीतील विविध अवस्था; तिसऱ्या विभागात, शास्त्रीय ज्ञानाची वैशिष्ट्ये; तर चौथ्या विभागात, समाजशास्त्राच्या शास्त्रीय स्वरूपाविषयी विवेचन करण्यात आले आहे. प्रथम आपण 'शास्त्र' किंवा 'विज्ञान' या संज्ञेचा अर्थ समजून घेऊ.

२.३.१ 'शास्त्र' या संज्ञेचा अर्थ (Meaning of 'Science') :

'शास्त्र' या संज्ञेच्या व्याख्या :

- १) ग्रीन, ए. डब्ल्यू – “संशोधनाची रीत (पद्धती) म्हणजे शास्त्र होय.”
- २) बसंतानी के.टी. – “शास्त्रीय पद्धतीने मिळविलेल्या घटनांच्या किंवा तथ्यांच्या ज्ञानाचे सुव्यवस्थित संघटन म्हणजे शास्त्र होय.”
- ३) पु. ल. भांडारकर – “शास्त्र ही विश्वातील क्रिया-प्रक्रियांची वा घटनांची सुसंगती लावण्याचा व त्यांचे यथार्थ ज्ञान करून देण्याचा प्रयत्न करणारी एक बौद्धिक वा वैचारिक योजना असून शक्य तितक्या सुलभपणे, अचूकपणे व संपूर्णपणे अनुभवकक्षेत येणाऱ्या तथ्यांचे, ते सप्रमाण सिद्ध करता येतील अशा पद्धतीने वर्णन व संकल्पीकरण करणे हाच शास्त्राचा आशय होय.”

शास्त्र या संज्ञेचा अर्थ :

इंग्रजीतील 'Science' (मराठी भाषेतील प्रतिशब्द शास्त्र किंवा विज्ञान) हा शब्द 'Scientica' या लॅटिन शब्दापासून तयार झाला आहे. लॅटिनमध्ये 'Scientica' म्हणजे ज्ञान. यावरून शास्त्र म्हणजे एका विशिष्ट स्वरूपाचे ज्ञान होय.

शास्त्राच्या वर दिलेल्या दोन व्याख्यांचे काळजीपूर्वक वाचन केल्यास असे लक्षात येते की, शास्त्राची व्याख्या करताना 'संशोधनाची रीत' किंवा 'शास्त्रीय पद्धती' या बाबीवर विशेष भर देण्यात आला आहे. त्याचप्रमाणे, बसंतानी यांच्या व्याख्येत नमूद केल्याप्रमाणे शास्त्र हे 'तथ्यांविषयीचे ज्ञान' असते आणि ते 'सुव्यवस्थितरित्या

संघटित केलेले' ज्ञान असते. 'शास्त्रा'चा अर्थ समजण्यासाठी या मुद्द्यांचे अधिक तपशीलवार विवेचन आवश्यक आहे.

१) शास्त्र – घटना किंवा तथ्यांविषयीचे ज्ञान (Science : Factual Knowledge) :

प्रत्यक्ष घडणाऱ्या घटना किंवा तथ्ये (facts) हा शास्त्राचा अभ्यासविषय असल्याने तथ्यांविषयीचे ज्ञान म्हणजे शास्त्र असे म्हणता येईल. आता तथ्य म्हणजे काय? जे जे स्वतंत्रपणे अस्तित्वात आहे आणि जे जे अनुभवाच्या कक्षेत येऊ शकते असे काहीही म्हणजे तथ्य होय. घटनांचे किंवा तथ्यांचे ज्ञान निरीक्षणाने होते, म्हणून जे जे निरीक्षण करण्याजोगे आहे त्याचा अभ्यास शास्त्र करते. याचा अर्थ असा की तथ्ये कोणती असावीत यावर शास्त्राचे कोणतेही बंधन नसते. निरीक्षणक्षम अशा भौतिक (Physical), जैविक (Biological), मानसिक (Psychological), सामाजिक (Social), अथवा सांस्कृतिक (Cultural) घटना अथवा तथ्यांबाबतची शास्त्रे असू शकतात; नव्हे ती प्रत्यक्षात अस्तित्वात आली आहेत.

आपणाला ज्ञानेंद्रियांच्या सहाय्याने घटनांचे किंवा तथ्यांचे प्रत्यक्ष निरीक्षण करता येते. त्याचप्रमाणे काही शास्त्रीय उपकरणांच्या (उदा. सूक्ष्मदर्शक, दूरदर्शक इ.) मदतीनेही निरीक्षण करता येते. शास्त्रीय उपकरणांचा निरीक्षणासाठी वापर केल्याने निरीक्षणाची व्याप्ती आणि अचुकता वाढविता येते. उपकरणांच्या सहाय्याने केल्या जाणाऱ्या निरीक्षणाचाही शास्त्रीय निरीक्षणात समावेश होतो. ज्ञानेंद्रियांना स्वतःच्या बळावर किंवा उपकरणांच्या मदतीने ज्या तथ्यांचे ज्ञान होऊ शकते त्यांना 'निरीक्षित तथ्ये' (Observed facts) म्हणतात. तथ्ये निरीक्षित (Observed) तसेच अनुमानित (Inferred) अशा दोन्ही स्वरूपाची असतात. ज्या तथ्यांचे ज्ञान अनुमाने होते, त्यांना 'अनुमानित तथ्ये' (Inferred facts) म्हणतात. उदा. - पाण्याचे ज्ञान आपल्याला प्रत्यक्ष निरीक्षणाने होऊ शकते. पाण्याच्या थेंबाकडे सूक्ष्मदर्शकाच्या सहाय्याने पाहिले तर त्याचे अधिक चांगले ज्ञान होते. पण तरीही हे ज्ञान निरीक्षित तथ्यांच्या स्वरूपाचेच आहे. पण पाणी हायड्रोजन व ऑक्सिजन यांच्या संयोगाने बनते हे तथ्य निरीक्षित तसेच अनुमानित आहे. कोणत्याही शास्त्रातील नियम ही अनुमानित तथ्येच असतात. सारांश, निरीक्षित आणि अनुमानित अशा दोन्ही प्रकारच्या तथ्यांविषयीचे ज्ञान म्हणजे शास्त्रीय ज्ञान होय.

ज्या बाबींचे ज्ञान निरीक्षणाने मिळविता येत नाही, ज्यांचे निरीक्षण आणि मापन शक्य नसते अशा बाबींचे शास्त्र असू शकत नाही. उदा. - 'भूत', 'देव' या बाबी निरीक्षणक्षम नाहीत, मानवी कल्पना, श्रद्धा याहून निराळे स्वतंत्र आणि निरीक्षणक्षम अस्तित्त्व या बाबीना नाही. म्हणूनच त्यांचे शास्त्रीय अध्ययन शक्य नाही.

२) शास्त्र : तथ्यांविषयीच्या ज्ञानाचे सुव्यवस्थित संघटन (Science : Systematically organized factual knowledge) :

शास्त्र म्हणजे तथ्यांचे किंवा माहितीचे केवळ संकलन नव्हे. शास्त्र ही तथ्यांची एक व्यवस्था किंवा रचना आहे. शास्त्र म्हणजे तथ्यांविषयीच्या ज्ञानाचे सुसंबद्ध संघटन होय. शास्त्रातील नियम वा सामान्यीकरण म्हणजे तथ्यांचे एक प्रकारचे संघटनच असते. तथ्यांच्या निरीक्षणाच्या आधारे त्यांच्या गुणवैशिष्ट्यांच्या आधारे कोणत्याही शास्त्रात 'संकल्पना' (Concepts) तयार केल्या जातात. आता निरीक्षित तथ्यांविषयीचे ज्ञान संकल्पनांच्या रूपाने

संघटित झालेलेच ज्ञान असते. असे अनेक शास्त्रीय नियम एकमेकांशी विशिष्ट पद्धतीने जोडून त्यांची एक रचना वा व्यवस्था निर्माण करणे हेही शास्त्राचे कार्य आहे. शास्त्रातील सिद्धांत म्हणजे कमी-अधिक व्याप्तीच्या अनेक शास्त्रीय नियमांची एक व्यवस्थाच असते. अशा विविध सिद्धांतांची मिळून बनलेली ज्ञानाची व्यापक व्यवस्था निर्माण करणे हे शास्त्राचे उद्दिष्ट असते. शास्त्रीय ज्ञानाची अशी व्यवस्था (order) दोन प्रकारे करता येते. शास्त्रातील संकल्पनांच्या सहाय्याने निर्माण होणाऱ्या व्यवस्थेला समस्तर संघटन (horizontal organisation) म्हणतात, तर सिद्धांतामुळे निर्माण होणाऱ्या व्यवस्थेला स्तंभीय संघटन (vertical organisation) असे म्हणतात. सारांश, शास्त्रीय ज्ञान संघटित असते.

३) शास्त्र : शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करून मिळविलेले ज्ञान (Science : Knowledge collected by means of the scientific method):

शास्त्र म्हणजे विशिष्ट स्वरूपाचे ज्ञान आहे. त्याचप्रमाणे शास्त्र ही ज्ञान मिळविण्याची एक विशिष्ट स्वरूपाची पद्धतीही आहे. शास्त्रीय ज्ञान मिळविण्यासाठी जी पद्धती वापरली जाते तीच ज्ञान मिळविण्याची एकमेव पद्धती आहे असे मात्र नाही. आपल्याला अन्यही विविध मार्गांनी ज्ञान उपलब्ध होत असते. सवय (Habit), अंतर्ज्ञान (Intuition) सामान्यज्ञान (Common Sense), आणि अधिकार (Authority) हेही ज्ञानाचे चार प्रमुख उगमस्रोत आहेत. पण या चार मार्गांना 'ज्ञानाचे अशास्त्रीय उगमस्रोत' (Non-scientific Sources of Knowledge) असे म्हटले जाते. याचे कारण असे की, वरील मार्गांनी मिळणारे ज्ञान काही वेळा उपयुक्त ठरत असले तरी पुष्कळदा ते अविश्वसनीय (Unreliable) आणि असत्य किंवा सबळ वस्तुनिष्ठ पुराव्याचा आधार नसलेले (Invalid) असते. या मार्गांनी मिळणाऱ्या ज्ञानाला आव्हान देऊन त्याचा खरेखोटेपणा क्वचितच तपासून पाहिला जातो.

विश्वसनीय स्वरूपाचे ज्ञान मिळविण्यासाठी शास्त्रज्ञांनी एक विशिष्ट स्वरूपाची पद्धती विकसित केली आहे. शास्त्रीय पद्धती (Scientific Method) या नावाने ही पद्धती ओळखली जाते.

शास्त्रीय पद्धतीचे महत्त्व विशद करताना कार्ल पीअर्सन(Karl Pearson) "The Grammar of Science" या आपल्या ग्रंथात म्हणतात, "सत्याचे आकलन होण्यासाठी जवळचा रस्ता नाही... विश्वाबाबतचे ज्ञान शास्त्रीय पद्धतीच्या गवाक्षातून करून घेण्याखेरीज दुसरा पर्याय नाही... शास्त्रांच्या सर्व शाखांसाठी शास्त्रीय पद्धत एकच आहे... तथ्ये म्हणजे शास्त्र नव्हे तर तथ्यांना हाताळण्याची पद्धतच शास्त्र आहे." याचा अर्थ असा की कोणत्याही अभ्यासविषयाचे वा ज्ञानशाखेचे (discipline) शास्त्रीयत्व त्यात कोणत्या विषयाचा अभ्यास होतो यावर अवलंबून नसते तर कोणत्या पद्धतीने अभ्यास केला जातो यावर अवलंबून असते. म्हणूनच शास्त्रीय पद्धतीच्या सहाय्याने मिळविलेले ज्ञान म्हणजे शास्त्र अशीही शास्त्राची व्याख्या केली जाते.

थोडक्यात, शास्त्र म्हणजे काय यासंबंधीच्या वरील विवेचनावरून तीन बाबी ठळकपणे लक्षात येतात : १) शास्त्र म्हणजे तथ्यांविषयीचे ज्ञान होय, २) तथ्यांविषयीचे हे ज्ञान शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करून मिळविलेले असते. आणि ३) शास्त्रीय ज्ञान विस्कळीत नसून सुसंघटित असते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १ (Check Your Progress - 1) :

१) 'शास्त्र' या संज्ञेची व्याख्या द्या.

२) वरील विवेचनातील शास्त्राच्या तीन वैशिष्ट्यांची यादी करा.

२.३.२ शास्त्रीय पद्धतीतील प्रमुख अवस्था किंवा पायऱ्या (Major stages or steps involved in the scientific method) :

कोणत्याही ज्ञानशाखेचे शास्त्रीयत्त्व ज्ञान मिळविण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या पद्धतीवर अवलंबून असते; त्या ज्ञानशाखेच्या अभ्यासविषयावर नव्हे. संशोधन करताना शास्त्रज्ञ ज्या संशोधन-रीतीचा अवलंब करतात तिला शास्त्रीय पद्धती म्हणतात. विशिष्ट समस्येविषयी संशोधन करताना जेव्हा शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब केला जातो तेव्हा तीत काही अवस्था अथवा पायऱ्या (Stages or Steps) असल्याचे दिसते. शास्त्रीय पद्धतीचे स्वरूप थोडे अधिक स्पष्ट व्हावे म्हणून, फारशा तपशिलात न जाता, शास्त्रीय पद्धतीतील या अवस्थांचा थोडक्यात परिचय खालीलप्रमाणे करून घेता येईल.

१) **समस्येचे सुसूत्रीकरण (Formulation of the problem)** ही संशोधनातील पहिली अवस्था होय. संशोधकाला प्रथम समस्याप्रधान परिस्थितीची जाणीव होते. त्याला एखादी संशोधनयोग्य अशी समस्या सुचते. त्याच्या निरीक्षणावरून, निरीक्षणाधारित मर्मदृष्टिमूलक अशा त्याच्या विचारशक्तीमुळे (Insightful thinking) अथवा संबंधित क्षेत्रातील त्याच्या अभ्यासावरून संशोधक-शास्त्रज्ञाला अशी समस्या सुचू शकते. आता संशोधन करता येऊ शकेल अशा रीतीने त्या समस्येची त्याला मांडणी करावी लागते किंवा तिचे सुसूत्रीकरण करावे लागते. अशी मांडणी अथवा सुसूत्रीकरण करताना शास्त्रज्ञ सुसंबद्ध असा एखादा सिद्धांत आणि त्या विशिष्ट समस्येसंबंधी आधीच झालेल्या संशोधनांच्या निष्कर्षांचे सर्वेक्षण (Review of previous research findings) आणि परीक्षणही करित असतो. या त्याच्या अभ्यासावरून त्याला त्याने निवडलेल्या समस्येच्या विविध पैलूंबाबतचे ज्ञान होते. याच्या आधारे त्या समस्येची संभाव्य उत्तरे कोणती असू शकतील? या दिशेने शास्त्रज्ञ विचार करू लागतो. अशा विचारातून त्याला काही अभ्युपगम (Hypotheses) अगर सिद्धांतकल्पना सुचतात.

२) **अभ्युपगमांची मांडणी किंवा सुसूत्रीकरण (Formulation of Hypotheses)** ही संशोधनातील दुसरी पायरी आहे. संशोधन समस्येचे तात्पुरते गृहीत धरलेले संभाव्य उत्तर किंवा स्पष्टीकरण म्हणून मांडण्यात आलेले विधान म्हणजे अभ्युपगम होय. घटनांमधील कार्यकारणासंबंधाविषयीचे असे हे

विधान असते. घटनांचे स्पष्टीकरण व्हावे असा हेतू त्यामागे असतो. पण हे विधान तात्पुरते गृहीत धरलेले (Tentative) संभाव्य स्पष्टीकरण असते. अभ्युपगमस्वरूपी विधानाचा खरेखोटेपणा पुढील संशोधनप्रक्रियेत तपासून पहावयाचा असतो. अभ्युपगम निर्मिती हा संशोधनातील महत्त्वपूर्ण टप्पा असतो. कारण त्यामुळेच पुढील संशोधनाला निश्चित अशी दिशा मिळत असते. पुढील संशोधनात संबंधित पुराव्याच्या आधारे असे अभ्युपगम खरे ठरण्याची जशी शक्यता असते तसे ते खोटे ठरण्याची देखील शक्यता असते. ज्यांचे प्रत्यक्ष अनुभवात प्रत्यंतरण घेता येऊ शकेल अशा स्वरूपातील अभ्युपगमांची मांडणी किंवा सुसूत्रीकरण (Formulation of Hypotheses) ही शास्त्रीय संशोधनातील महत्त्वाची पायरी होय. अर्थात प्रत्येक संशोधनात अभ्युपगमांची मांडणी केली जातेच असे नाही. संशोधनाच्या उद्दिष्टावर हे अवलंबून असते. उदा. - घटना, वस्तू वा प्रक्रियांचा परिचय करून घेणे हेही संशोधनाचे उद्दिष्ट असू शकते. अशा संशोधनाला अन्वेषणात्मक वा परिचयात्मक (Exploratory) संशोधन म्हणतात. अशा संशोधनात प्रारंभी अभ्युपगम मांडले जातातच असे नाही. अशा संशोधनामुळे मात्र संबंधित समस्येसंबंधी भविष्यकाळातील अन्य संशोधनात तपासून पाहता येण्यासारखे काही अभ्युपगम सुचू शकतात. पण कोणतेही शास्त्रीय संशोधन सुरू करण्यासाठी संशोधकाला संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of Research) मात्र निश्चित करावीच लागतात. संशोधन प्रक्रियेतील पुढील अवस्था या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी असतात.

- ३) **संशोधनाचा आराखडा विकसित करणे** (Development of Research Design) : ही संशोधनप्रक्रियेतील तिसरी प्रमुख अवस्था होय. घर बांधण्यापूर्वी वास्तुशास्त्रज्ञ ज्याप्रमाणे पुढे बांधण्यात यावयाच्या घराच्या रचनेचा नकाशा तयार करतो त्याप्रमाणे संशोधकही सर्व संबंधित तपशिलासह संशोधन-आराखडा तयार करतो. मांडलेले अभ्युपगम आणि / किंवा संशोधनाची उद्दिष्टे हा आराखडा तयार करताना केंद्रस्थानी राहतात. हाती घेतलेल्या संशोधनाच्या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी, तथ्यसंकलनाच्या (data collection) कार्यपद्धतीसंबंधी घेण्यात आलेल्या निर्णयांचा, नमुना-निवडीच्या (sampling) बाबतीत घेण्यात आलेल्या निर्णयांचा व तथ्यांच्या विश्लेषणासाठी (analysis of data) योजण्यात येणाऱ्या कार्यपद्धती बाबतच्या निर्णयांचा अंतर्भाव करून बनविण्यात आलेली योजना म्हणजेच संशोधन-आराखडा (research design) होय. थोडक्यात सांगावयाचे झाल्यास संशोधन प्रक्रियेविषयीचे पद्धतशीर नियोजन संशोधन-आराखड्याच्या रूपाने केले जाते.
- ४) **माहितीचे संकलन करणे** (Data collection) : ही शास्त्रीय संशोधनातील चौथी अवस्था होय. संशोधन आराखडा तयार करताना घेतलेल्या निर्णयाप्रमाणे संशोधनाच्या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी आवश्यक अशी माहिती अत्यंत काळजीपूर्वक पद्धतीने शास्त्रज्ञ जमा करतो. माहितीचे संकलन करताना संशोधक वस्तुनिष्ठ पद्धतीने अशी माहिती गोळा करतो.
- ५) **माहितीचे वर्गीकरण आणि विश्लेषण** (Classification and Analysis of Data): ही पाचवी अवस्था होय. वर्गीकरण ही मिळविलेल्या माहितीची विशिष्ट पद्धतीने केलेली विभागणी असते. असे वर्गीकरण विविध निकषांवर आधारलेले असते. वर्गीकरणामुळे माहितीला सुसंबद्ध स्वरूप येते व गोळा केलेल्या

माहितीला अर्थ प्राप्त होतो. विश्लेषणाच्या सहाय्याने माहितीत दडलेला अर्थ संशोधक उलगडून सांगतो. प्रत्यक्ष गोळा केलेली माहिती मांडलेल्या अभ्युपगमांना पाठिंबा देणारी आहे की ते चुकीचे आहेत हे निदर्शनास आणून देणारी आहे, यासंबंधीचे विश्लेषण या अवस्थेत केले जाते.

६) **संशोधनाचे निष्कर्ष मांडणे आणि अहवाल लेखन (A Statement of conclusions and report writing)** : ही संशोधनातील सहावी अवस्था होय. या अवस्थेत, मांडलेले अभ्युपगम स्विकारले वा नाकारले जातात. त्याचप्रमाणे संशोधनाचे निष्कर्ष संबंधित सिद्धांताशी अथवा आधीच्या संशोधनांच्या निष्कर्षांशी अर्थपूर्णरित्या जोडले जातात. संशोधनाच्या निष्कर्षामुळे एकतर आधीच्या सिद्धांताला बळकटी प्राप्त होते अथवा त्यात बदल सुचविले जाऊ शकतात. एखादे संशोधन एखाद्या नव्या सिद्धांतालाही जन्म देऊ शकते. संशोधनाचे निष्कर्ष नेमके कोणते हे सांगणे ही संशोधनातील महत्त्वपूर्ण अवस्था आहे. अर्थात संपूर्ण संशोधन प्रक्रिया पूर्ण झाल्यावर शास्त्रम आपल्या संशोधनाविषयीचा अहवाल सर्व संबंधित तपशीलासह तयार करतो. अहवाल-लेखन (Report-writing) ही संशोधन प्रक्रियेतील अंतिम अवस्था असते.

वर सांगितलेल्या शास्त्रीय पद्धतीतील अवस्था या संशोधकांना दिशादर्शक ठरतील अशा आदर्श (Ideal) अवस्था आहेत. प्रत्येक शास्त्रज्ञ प्रत्येक संशोधनात वरील सर्वच्या सर्व अवस्थांचे अगदी काटेकोर पालन करीलच असे नव्हे. पण तरीही, वरील संशोधन-रीत अनुसरण्याचा प्रयत्न मात्र प्रत्येक संशोधकाचा असतो.

तथ्यनिष्ठा किंवा अनुभवप्रामाण्य (Faithfulness to the facts), वस्तुनिष्ठता (Objectivity) आणि प्रत्यंतरण क्षमता (Verifiability) ही शास्त्रीय पद्धतीची अत्यंत महत्त्वाची वैशिष्ट्ये होत. संशोधनावर प्रतिकूल परिणाम होऊ शकेल अशा सर्व संभाव्य पूर्वकल्पना (pre-conceptions) आणि पूर्वग्रहांना जाणीवपूर्वक बाजूला ठेवून संशोधक तथ्यांविषयीची खरीखुरी माहिती मिळवीत असतो. घटना जशा आहेत त्याच स्वरूपातील, पूर्वग्रहविरहित अशा त्यासंबंधीच्या ज्ञानाला वस्तुनिष्ठ ज्ञान म्हणतात. शिवाय शास्त्रात असे ज्ञान पुनःपुन्हा तपासून पाहिले जाते. विशिष्ट निष्कर्षांप्रत येण्यासाठी जी विशिष्ट संशोधनाची रीत शास्त्रज्ञ वापरतो त्याचीही पद्धतशीर नोंद शास्त्रज्ञ ठेवीत असतो. त्यामुळे त्याच संशोधनविषयासंबंधी तीच संशोधन रीत वापरून इतर संशोधक आधीच्या निष्कर्षांचा खरेखोटेपणा पुन्हा पुन्हा तपासून पाहू शकतात. याचाच अर्थ असा की, शास्त्रीय ज्ञान प्रत्यंतरणक्षम (Verifiable) असते. शास्त्रीय पद्धतीने मिळविलेले ज्ञान म्हणूनच भक्कम पुराव्याचे पाठबळ असलेले असते. यामुळेच ते अधिक विश्वसनीयही ठरते. पण असे असूनही एकदा प्रस्थापित झालेले शास्त्रीय निष्कर्ष म्हणजे 'काळ्या दगडावरची रेघ' अथवा 'अंतिम सत्य' (Final truth) असे मात्र शास्त्रज्ञ कधीही मानीत नाहीत. जर नव्या शास्त्रीय संशोधनामुळे उजेडात आलेल्या पुराव्याने जुने शास्त्रीय नियम चुकीचे आहेत अथवा त्यात काही त्रुटी आहेत असे दिसून आले तर जुने सिद्धांत इतिहासजमा होतात वा त्यांत गरजेप्रमाणे आवश्यक ते बदल केले जातात. नवे सिद्धांतदेखील जुन्या सिद्धान्ताची जागा घेऊ शकतात. म्हणजेच शास्त्र प्रवाही असते; ती सतत चालणारी एक प्रक्रिया असून शास्त्राचे स्वरूप स्व-सुधारणात्मक (Self-corrective) असते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २ (Check Your Progress - 2) :

खालील प्रश्नांची प्रत्येकी एका वाक्यात उत्तरे लिहा :

- १) तथ्यांविषयीच्या कोणत्याही ज्ञानशाखेचे शास्त्रीयत्व कोणत्या बाबीने निर्धारित होते?

- २) शास्त्रीय पद्धतीतील प्रमुख अवस्था किंवा पायऱ्या कोणत्या?

२.३.३ शास्त्रीय ज्ञानाची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Scientific Knowledge):

शास्त्रीय पद्धतीतील प्रमुख अवस्थांचे अध्ययन केल्यावर आता आपण शास्त्रीय ज्ञानाची वैशिष्ट्ये कोणती ते पाहू. शास्त्रीय ज्ञान हे शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करून मिळविलेले ज्ञान असल्याने आणि शास्त्रीय पद्धतीलाच शास्त्र समजले जात असल्याने, शास्त्रीय ज्ञानाची खाली नमूद केलेली वैशिष्ट्ये ही शास्त्रीय पद्धतीची तसेच शास्त्राचीही वैशिष्ट्ये ठरतात. शास्त्रीय ज्ञानाची/शास्त्रीय पद्धतीची/शास्त्राची प्रमुख वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे :

- १) **वस्तुनिष्ठता (Objectivity)** : शास्त्रीय ज्ञान वस्तुनिष्ठ असते. म्हणजे घटना जशा आहेत त्याच स्वरूपात त्याचे निरीक्षण करून ते मिळविलेले असते. वस्तुनिष्ठ ज्ञान मिळविण्यासाठी शास्त्रज्ञाला त्याच्या सर्व पूर्वकल्पना (pre-conceptions), पूर्वग्रह (prejudices), श्रद्धा (beliefs), व्यक्तिगत मूल्ये (personal values), व्यक्तिनिष्ठ हितसंबंध आणि पंसती-नापसंती किंवा आवडी-निवडी या बाबींना जाणीवपूर्वक बाजूला ठेवून घटनांचे निरीक्षण करावे लागते.
- २) **प्रत्यंतरणक्षमता (Verifiability)** : शास्त्रीय ज्ञान प्रत्यंतरणक्षम असते. म्हणजे त्याच शास्त्रज्ञाला किंवा अन्य कोणत्याही शास्त्रज्ञाला, आधीचीच संशोधन रीत वापरून एखाद्या संशोधनाच्या निष्कर्षाचे पुनःपुन्हा प्रत्यंतर किंवा पडताळणी करता येते. निष्कर्षाचा खरेखोटेपणा (किंवा अचूकता) तपासून पाहता येतो.
- ३) **नैतिक तटस्थता (Ethical Neutrality)** : शास्त्रीय ज्ञान नैतिकदृष्ट्या तटस्थ असते. म्हणजे संशोधन समस्येची निवड करताना, तथ्य संकलन करताना अथवा संशोधनाचे निष्कर्ष मांडताना स्वतःच्या किंवा समाजात प्रचलित असणाऱ्या चांगले-वाईटपणाबद्दलच्या कल्पना, योग्य-अयोग्य याबाबतच्या कल्पना बाजूला ठेवतो. उदा. - एखादा समाजशास्त्रज्ञ धर्माविषयी संशोधन करील, तर दुसरा एखादा 'वेश्याव्यवसाय', 'एड्स', 'बाल गुन्हेगारी' अशा एखाद्या विषयाची निवड करील व त्यासंबंधी तटस्थपणे संशोधन करून वस्तुनिष्ठ निष्कर्षाची मांडणी करेल.

- ४) **विश्वसनीयता (Reliability)** : शास्त्रीय ज्ञान विश्वसनीय असते. वारंवार केलेल्या निरीक्षणांवर ते आधारलेले असते.
- ५) **तंतोतंतपणा/निःसंदिग्धता आणि अचूकता (Precision and Accuracy)** :
शास्त्रीय ज्ञान निःसंदिग्धता, तंतोतंत आणि अचूक असते. शास्त्रात काटेकोर मापनास महत्त्व असते. शास्त्रीय निष्कर्षांच्या मांडणीतही तंतोतंतपणा, निःसंदिग्धता आणि अचूकपणा यांना महत्त्व असते.
- ६) **अमूर्तता (Abstractness)** : शास्त्रीय ज्ञान अमूर्त असते. शास्त्रीय ज्ञानाची मांडणी संकल्पनांच्या, नियमांच्या, सामान्यीकरणांच्या आणि सिद्धांतांच्या रूपात होते. जेव्हा विशिष्ट घटनांच्या निरीक्षणांच्या आधारे सामान्य संकल्पना तयार होतात किंवा सामान्यीकरणांची प्रस्थापना होते तेव्हाच अमूर्तीकरणाच्या प्रक्रियेला प्रारंभ होतो.
- ७) **भविष्यकथनक्षमता (Predictability)** : शास्त्रीय ज्ञान भविष्यकथनक्षम असते. भूतकालीन आणि वर्तमानकालीन घटनांबाबतच्या निरीक्षित तथ्यांच्या आधारे शास्त्रज्ञ भविष्यकालीन स्थितीविषयीचे पूर्वकथन करतात. उदा. खगोलशास्त्रज्ञ सूर्यग्रहण, चंद्रग्रहण कधी होईल याबाबत भविष्यकथन करतात. लोकसंख्याशास्त्रज्ञ भविष्यातील लोकसंख्यावाढीच्या प्रवाहाबाबत अंदाज व्यक्त करतात.
- ८) **संघटित ज्ञान (Organized Knowledge)** : शास्त्रीय ज्ञान हे संघटित ज्ञान असते. विविध घटनांबाबतची सुटी सुटी (isolated) निरीक्षणे शास्त्रात केली जात असली तरी या निरीक्षणांच्या आधारावरच संकल्पना सामान्यीकरणे, नियम आणि सिद्धांत या रूपात शास्त्रीय ज्ञानाचे संघटन झालेले असते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३ (Check Your Progress - 3) :

खालील प्रश्नांची प्रत्येकी एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) वस्तुनिष्ठ ज्ञान मिळविण्यासाठी शास्त्रज्ञाला काय करावे लागते?

- २) शास्त्रीय ज्ञानाचे संघटन कोणत्या स्वरूपात झालेले असते?

- ३) शास्त्रीय ज्ञानाच्या वैशिष्ट्यांची यादी तयार करा.

२.३.४ समाजशास्त्राचे शास्त्रीय स्वरूप (Sociology as a Science) :

शास्त्र, शास्त्रीय पद्धती, शास्त्रीय ज्ञान यांचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये समजून घेतल्यानंतर या पार्श्वभूमीवर आता आपण समाजशास्त्राचे शास्त्रीय स्वरूप समजून घेणार आहोत.

आज समाजशास्त्राला एक शास्त्र म्हणून मान्यता मिळाली असली तरी समाजशास्त्राचा उदय आणि विकासाच्या प्रारंभिक काळात अनेक टीकाकार समाजशास्त्राला एक स्वतंत्र सामाजिक शास्त्र मानावयास तयार नव्हते. त्यांच्या मते, समाजशास्त्र शास्त्राच्या कसोटीस पात्र नव्हते कारण :

- १) समाजशास्त्रात प्रायोगिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब होत नाही आणि नैसर्गिक शास्त्रांतल्याप्रमाणे (उदा. पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र, जीवशास्त्र इ.) समाजशास्त्राच्या प्रयोगशाळा नाहीत.
- २) समाजशास्त्रीय ज्ञानात वस्तुनिष्ठता नसते.
- ३) समाजशास्त्रीय संशोधनात सामाजिक परिवर्त्यांचे अचूक, काटेकोर मापन होत नाही. त्यामुळे समाजशास्त्रीय ज्ञान निःसंदिग्ध आणि अचूक नसते.
- ४) समाजशास्त्र भविष्यकथनक्षम नाही.

समाजशास्त्राच्या शास्त्रीय स्वरूपाबाबत टीकाकारानी वरील मुद्दे उपस्थित करून आक्षेप घेतले असले तरी या आक्षेपांमध्ये फारसे तथ्य नाही. समाजशास्त्रज्ञानी वरील आक्षेपांचे खंडन केले आहे.

समाजशास्त्राच्या शास्त्रीयत्वाबद्दलच्या वरील आक्षेपांचे मूळ कारण म्हणजे समाजशास्त्राच्या अभ्यासविषयाचे संकीर्ण स्वरूप हे आहे. भौतिक आणि जैविक (नैसर्गिक) शास्त्रांमध्ये ज्या विषयांचा अभ्यास होतो ते विषय सापेक्षतः कमी गुंतागुंतीचे आहेत. विविध धातू, जड निर्जीव पदार्थ, विविध वनस्पती, ग्रह, तारे, भूगर्भातील खनिजे व मानवेतर प्राणी इ. विषयांचा अभ्यास विविध नैसर्गिक शास्त्रांमध्ये होतो. या बाबींवर प्रयोगशाळेत प्रयोग करणे, नियंत्रित परिस्थितीत त्यांचे निरीक्षण करणे, अभ्यासविषयातील विविध बाबींचे काटेकोर मापन करणे हे शक्य आहे. नैसर्गिक शास्त्रांमधील अभ्यास-घटकाना 'मन', 'प्रेरणा', 'भावना', 'अभिवृत्ती', 'उद्दिष्ट्ये', 'विचारप्रणाली' इ. वैशिष्ट्यांनी युक्त 'आतील बाजू' (inner side) नसते. या तुलनेत, समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय कितीतरी अधिक गुंतागुंतीचा आहे. समूहाच्या संदर्भात मानवी वर्तनाचा अभ्यास समाजशास्त्रात होतो. मानवाला 'आतील बाजू' असते. मानवाजवळ बुद्धिमत्ता, प्रेरणा, भावना, अभिवृत्ती, मूल्ये, उद्दिष्ट्ये, हेतू, जाणीव असते. या सर्वांचा मानवी वर्तनावर प्रभाव पडतो. मानवी वर्तन प्रभावित करणाऱ्या प्रेरणा, भावना, अभिवृत्ती, मूल्ये यांचे यथातथ्य, काटेकोर, तंतोतंत मापन करणे ही गोष्ट अतिशय कठीण होते. या बाबींचा अभ्यास करण्यासाठी प्रयोग पद्धतीचा अवलंब करण्यासही मर्यादा आहेत. त्यामुळे मानवाचे सामाजिक वर्तन प्रभावित करणारे घटकच गुंतागुंतीचे असल्याने, त्यांचे मापन करणे कठीण आहे. समाजशास्त्रात प्रयोगपद्धतीचा सर्रास वापर करणे शक्य नाही. म्हणून समाजशास्त्रात नैसर्गिक शास्त्रांसारख्या प्रयोगशाळा नाहीत. शिवाय, मानवाच्या नैसर्गिक स्वरूपातील सामूहिक जीवनाच्या अमूर्त वैशिष्ट्यांचे अध्ययन करण्यासाठी 'प्रयोगशाळा' उपयुक्तही नाहीत. (उदा. जमाव वर्तनाचे अध्ययन प्रयोगशाळेत

करता येणे शक्य नाही.) समाज हीच समाजशास्त्रासाठी प्रयोगशाळा असते. अभ्यासविषयांच्या गुंतागुंतीच्या आणि सतत बदलत्या स्वरूपामुळे समाजशास्त्रीय ज्ञानात नैसर्गिक शास्त्रातल्याप्रमाणे काटेकोरपणा व अचूकताही शक्य नसते. हीच बाब वस्तुनिष्ठतेच्या बाबतीतही खरी आहे. शास्त्रज्ञ हाही समाजाचाच घटक असल्याने, समाजाच्या मूल्यांचा तसेच त्याच्या व्यक्तिगत मते, मूल्ये, अभिवृत्ती इ. चा कळत न कळत त्यांच्या संशोधन-विषयाच्या निवडीवर आणि संशोधनाच्या निष्कर्षावर थोडाफार प्रभाव पडणे शक्य असते. त्यामुळे समाजशास्त्रीय ज्ञान भौतिकशास्त्रातल्या ज्ञानाप्रमाणे शंभर टक्के वस्तुनिष्ठ असत नाही. अभ्यासविषयाच्या गुंतागुंतीमुळे समाजशास्त्राची भविष्यकथनक्षमताही नैसर्गिक शास्त्रांच्या तुलनेत कमी आहे. सारांश, समाजशास्त्राच्या अभ्यासविषयाच्या गुंतागुंतीच्या स्वरूपामुळे प्रयोग, मापन, निष्कर्षांची अचूकता व भविष्यकथनक्षमता याबाबत समाजशास्त्राला काही मर्यादा आहेत.

एक शास्त्र या दृष्टीने नैसर्गिक शास्त्रांच्या तुलनेत समाजशास्त्राला प्रयोग पद्धतीच्या वापराबाबत काही मर्यादा असल्या तरी त्यामुळे त्याच्या शास्त्रीयत्वाला फारशी बाधा येत नाही. कारण 'प्रयोगशालीय प्रयोग' (Laboratory experiments) ही संशोधनाची एक काटेकोर आणि अचूक पद्धती असली तरी तीच एकमेव संशोधन पद्धती मात्र नाही. समाजशास्त्रज्ञ जेथे शक्य आहे तेथे क्षेत्रीय प्रयोग पद्धतीचा (field experiments) अवलंब करतात. शिवाय निरीक्षण (observation), व्यष्टी अध्ययन (case study), सामाजिक सर्वेक्षण (social surveys) या सामाजिक संशोधनातील शास्त्रीय पद्धतींचा अवलंब समाजशास्त्रज्ञ करित असतात. मुलाखत (interview), मुलाखत अनुसूची (interview schedule), प्रश्नावली (questionnaire) यासारख्या माहिती संकलनाच्या तंत्रांचा अवलंब करून समाजशास्त्रात तथ्यसंकलन केले जाते. सर्व शास्त्रांमध्ये वापरली जाणारी संशोधनाची रीत (Scientific procedure) समाजशास्त्रज्ञही अवलंबितात. समाजशास्त्रात शास्त्रीय संशोधन पद्धतींचा अवलंब होत असल्याने समाजशास्त्र हे शास्त्र आहे. विविध समाजशास्त्रीय परिवर्त्यांचे जास्तीत जास्त काटेकोर आणि अचूक मापन (measurement) करण्याचाही समाजशास्त्रज्ञ प्रयत्न करतात. विविध मापनपट्ट्या (Scales) समाजशास्त्रज्ञानी विकसित केल्या आहेत. (उदा. अभिवृत्ती मापन तंत्रे). विविध सांख्यिकीय तंत्रांचा (Statistical techniques) उपयोग करून समाजशास्त्रज्ञ त्यांच्या निष्कर्षात अधिकाधिक अचूकता आणि काटेकोरपणा आणण्याचाही प्रयत्न करतात. मानवी स्वभावाच्या गुंतागुंतीच्या स्वरूपामुळे समाजशास्त्रज्ञाला पूर्णपणे वस्तुनिष्ठ संशोधन करण्यास काही मर्यादा असल्या तरी त्याच विषयावर अनेक शास्त्रज्ञांनी वारंवार संशोधन करून समाजशास्त्रीय संशोधनातही वस्तुनिष्ठता आणता येते. समाजशास्त्रज्ञ जाणीवपूर्वक आपले संशोधन वस्तुनिष्ठ राहिल यासाठी प्रयत्न करतात. नैसर्गिक शास्त्रांइतक्या प्रमाणातील काटेकोर भविष्यकथनक्षमता समाजशास्त्रीय संशोधनात शक्य नसली तरी शक्य असेल तिथे समाजशास्त्रज्ञही समाजातील भविष्यकालीन घडामोडींचे कल कसे राहतील याबाबत पूर्वकथनही करतात. वरील सर्व विवेचनावरून समाजशास्त्र हे शास्त्र आहे हे स्पष्ट होते. एक सामाजिक शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राला आज जगभर मान्यता लाभली आहे. शास्त्राची कोणती लक्षणे समाजशास्त्रात दिसून येतात? याबाबतच्या खाली दिलेल्या मुद्द्यांवरून एक शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राचे स्वरूप नेमकेपणे स्पष्ट होण्यास मदत होईल.

- १) **निरीक्षणक्षम असा अभ्यासविषय (Observable Subjectmatter) :** जे जे निरीक्षण करण्याजोगे आहे, जे जे अनुभवाच्या कक्षेत येते त्याचा अभ्यास शास्त्र करते. सामाजिक क्रिया वा वर्तन, सामाजिक संबंध, विविध प्रकारच्या सामाजिक घटना हा समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय निरीक्षणक्षम/अनुभवकक्षेत येणारा, असाच आहे. मानवा-मानवातील परस्परसंबंधांची कल्पना त्यांच्या वर्तनावरून येते. म्हणून प्रत्यक्ष घडणाऱ्या मानवी वर्तनाचे, सामाजिक घटनांचे निरीक्षण करून त्यावर आधारित असे सामाजिक संबंधाविषयीचे सामान्य नियम समाजशास्त्रज्ञ प्रतिपादन करतात. समाजशास्त्रीय ज्ञान अनुभवसिद्ध पुराव्यावर अवलंबून असते. म्हणूनच समाजशास्त्र हे अनुभवनिष्ठ (empirical) शास्त्र आहे.
- २) **शास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा अवलंब (Use of Scientific Method) :** कोणत्याही अभ्यासविषयाचे किंवा ज्ञानशाखेचे (discipline) शास्त्रीयत्व त्यात कोणत्या विषयाचा अभ्यास होतो यावर अवलंबून नसते, तर अभ्यासासाठी कोणती पद्धत वापरली जाते यावर अवलंबून असते. समाजशास्त्राने आपल्या अभ्यासविषयाच्या अध्ययनासाठी शास्त्रीय पद्धतीचाच अंगिकार केलेला आहे. म्हणून समाजशास्त्रज्ञ आपल्या अध्ययनकक्षेतील विविध विषयांचा अभ्यास करताना शास्त्रीय संशोधन रीतीचा अवलंब करीत असल्यामुळेच समाजशास्त्र हे शास्त्र आहे.
- ३) **समाजाबद्दलचे सुव्यवस्थित किंवा संघटित ज्ञान (Organised Knowledge about Society):** शास्त्र म्हणजे घडणाऱ्या घटनांबद्दलच्या माहितीचे केवळ संकलन नव्हे. शास्त्र ही तथ्यांची एक व्यवस्था किंवा रचना असते. शास्त्र म्हणजे तथ्यांबद्दलच्या ज्ञानाचे सुसंबद्ध संघटन होय. या दृष्टीने समाजशास्त्राकडे पाहिल्यास असे दिसून येईल की, सामाजिक संबंधाविषयीचे, समग्र समाजाविषयीचे जे ज्ञान समाजशास्त्रज्ञ मिळवितात ते विस्कळित नसून सुसंघटित स्वरूपातच त्याची मांडणी केलेली असते.
- सामाजिक संरचना, समाजव्यवस्था, सामाजिक स्तरीकरण, सामाजिक परिवर्तन, समाजीकरण, सामाजिक नियंत्रण इ. समाजशास्त्रातील संकल्पना म्हणजे ज्ञानाचे एक प्रकारचे संघटनच आहे. त्याचप्रमाणे समाजशास्त्रात विविध सिद्धांत देखील मांडलेले आहेत. सिद्धांत म्हणजे संघटित स्वरूपातीलच ज्ञान असते. सारांश, समाजशास्त्रीय ज्ञान संघटित किंवा सुव्यवस्थित (organized or systematized) असल्याने समाजशास्त्र हे शास्त्र आहे.
- ४) **समाजशास्त्रीय ज्ञान प्रत्यंतरणक्षम असते (Sociological Knowledge is Verifiable) :** कोणत्याही शास्त्रात एकदा प्रतिपादन केलेले नियम अगर सिद्धांत अंतिम सत्य म्हणून स्वीकारले जात नाहीत. समाजशास्त्रीय ज्ञान प्रत्यंतरणक्षम आहे. वारंवार संशोधन करून आधीच्या निष्कर्षांचा खरेखोटेपणा तपासून पाहता येतो. नव्या पुराव्याच्या उजेडात आधी मांडलेले सिद्धांत पुन्हा पुन्हा तपासून पहाण्याची प्रक्रिया सातत्याने सुरूच असते. संशोधनातून सातत्याने उजेडात येणाऱ्या नव्या माहितीच्या उजेडात जुने नियम किंवा सिद्धांत वारंवार तपासून पाहिल्यामुळे शास्त्रात प्रमाणित ज्ञानाचा अविरत संचय होत असतो. समाजशास्त्रात देखील प्रस्थापित सिद्धांताचे वा सामाजिक घटनांबाबतच्या नियमांचे असे वारंवार परीक्षण

केले जाण्याची प्रक्रिया सुरू असल्याने त्यात प्रमाणित स्वरूपाच्या संचित (Cumulative) ज्ञानाचा अविरत ओघ सुरू असतो. एक शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राचे हे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होय.

- ५) **नैतिक तटस्थता (Ethical Neutrality)** : अध्ययन-विषयाबाबतची नैतिक तटस्थता हा सर्वच शास्त्रांचा समान असा गुणधर्म आहे. समाजशास्त्रही नैतिक प्रश्नांवर कोणताच पक्ष घेत नाही. एखादी गोष्ट नैतिकदृष्ट्या योग्य वा अयोग्य आहे याविषयीचा अभिप्राय देणे समाजशास्त्रज्ञ वर्ज्य मानतात. भ्रष्टाचार, वेश्यावृत्ती, गुन्हेगारी यासारख्या विषयांचा तटस्थ आणि वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोणातून अभ्यास करून त्यांचे स्पष्टीकरण करण्यावर समाजशास्त्रज्ञ भर देतात.
- ६) **समाजशास्त्र काही प्रमाणात भविष्यकथनक्षम आहे (Sociology can make predictions to some extent)** : भूतकालीन घटनांचे पुनर्विलोकन आणि समकालीन सामाजिक घटनांची निरीक्षणे यांच्या आधारावर सामाजिक घटनांचे भविष्यकालीन कल (trends) कसे असतील याविषयीचे भाकित समाजशास्त्रात केले जाते. उदा. सामाजिक लोकसंख्याशास्त्रज्ञ लोकसंख्येतील वाढ आणि संरचना याबाबत भविष्यकथन करतात.
- ७) **समाजशास्त्र हे सापेक्षतः अमूर्त शास्त्र आहे (Sociology is relatively abstract science)**: एखाद्या विशिष्ट मूर्त सामाजिक घटनेच्या अभ्यासात समाजशास्त्राला रस नाही. उदा. कुटूंब, विवाह, सामाजिक समूह हे समाजशास्त्राच्या अध्ययन क्षेत्रातील काही घटक आहेत. याचा अर्थ एखाद्या विशिष्ट कुटुंबाच्या, विवाहाच्या अथवा समूहाच्या अभ्यासात समाजशास्त्रज्ञाना रस नसतो तर कुटूंब, विवाह, समूह आदींच्या अमूर्त लक्षणांच्या अभ्यासात समाजशास्त्रज्ञाना रस असतो.
- ८) **समाजशास्त्र मूलतः 'शुद्ध' शास्त्र आहे (Sociology is basically a pure science)** : 'शुद्ध' आणि 'व्यावहारिक' शास्त्र अशी शास्त्रांची विभागणी केली जाते. ज्ञान संपादन करणे हे शुद्ध शास्त्राचे मुख्य उद्दिष्ट असते. उपलब्ध ज्ञानाचा व्यक्ती आणि समाजाच्या फायद्यासाठी उपयोग करणे हे व्यावहारिक शास्त्राचे मुख्य उद्दिष्ट असते. या दृष्टीने विचार केल्यास, समाजशास्त्र हे मूलतः 'शुद्ध' शास्त्र आहे. मानवी समाजांबद्दलचे ज्ञान संपादन करणे हे समाजशास्त्राचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. पण समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग होत नाही असा मात्र याचा अर्थ नाही. सामाजिक जीवन समजून घेण्यासाठी, सामाजिक धोरणे ठरविण्यासाठी, सामाजिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी इ. विविध प्रकारे समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा व्यावहारिक उपयोग केला जातो. या प्रकरणातील शेवटच्या घटकात आपण समाजशास्त्राचे उपयोग अभ्यासणार आहोत. तेव्हा समाजशास्त्रीय ज्ञान कसे उपयुक्त आहे हे आणखी स्पष्ट होईल.
- ९) **समाजशास्त्र हे नियमनात्मक वा आदर्शवादी (Normative) विज्ञान नाही** : 'काय आहे' (what is) हे जाणून घेण्यावर समाजशास्त्राचा भर असतो, 'काय असावे' (what ought to be) या विषयी समाजशास्त्र मतप्रदर्शन करित नाही. समाजातील व्यक्ती अगर समूह परस्परांशी कसे वागतात? सामाजिक संबंधांचे वा घटनांचे स्वरूप काय आहे याचा वस्तुनिष्ठ (objective) दृष्टिकोणातून ऊहापोह समाजशास्त्रात केला जात

असल्याने ते एक वास्तविक विज्ञान (positive science) आहे. माणसांनी वा मानवी समूहांनी परस्परांशी कसे वागावे याविषयीचे आदेश समाजशास्त्रात दिले जात नाहीत. म्हणूनच नीतिशास्त्र, सौंदर्यशास्त्र यासारखे नियमनात्मक किंवा आदर्शवादी (Normative) असे समाजशास्त्राचे स्वरूप नाही ही देखील ध्यानात ठेवण्यासारखी बाब आहे. अलीकडच्या काळात समाजातील दुर्बल, शोषितांची बाजू घेऊन त्यांना न्याय मिळावा अशी भूमिका घेऊन समाजशास्त्रीय लिखाण करणारे समाजशास्त्रज्ञही पहावयास मिळतात.

१०) **समाजशास्त्र हे एक सामाजिक शास्त्र आहे (Sociology is a Social Science) :** अनुभवनिष्ठ शास्त्रांचे 'नैसर्गिक शास्त्रे' (Natural Sciences) आणि 'सामाजिक शास्त्रे' (Social Sciences) असे स्थूल वर्गीकरण केले जाते. हे वर्गीकरण या शास्त्रांच्या अभ्यासविषयावर आधारलेले आहे. भौतिक तसेच जैविक स्वरूपाच्या नैसर्गिक घटनांचा अभ्यास नैसर्गिक शास्त्रांमध्ये होतो. पदार्थविज्ञान (किंवा भौतिकशास्त्र), रसायनशास्त्र, जीवशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, खगोलशास्त्र इत्यादी ही नैसर्गिक शास्त्रे आहेत. समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास, मानवशास्त्र, मानसशास्त्र इ. ही सामाजिक शास्त्रे आहेत.

व्यापक अर्थाने 'समाजातील माणूस' हा सामाजिक शास्त्रांच्या अध्ययनाचा केंद्रवर्ती विषय आहे. 'माणसाचे समाजातील वर्तन' अभ्यासणे हे सर्वच सामाजिक शास्त्रांचे उद्दिष्ट आहे. विविध सामाजिक शास्त्रे मानवी वर्तनाच्या विविध पैलूंचा त्यांच्या विशिष्ट परिप्रेक्ष्यातून आणि विशिष्ट अभ्यासतंत्रे वापरून अभ्यास करतात. उदा. *अर्थशास्त्रात* (Economics) विविध वस्तू, सेवा, संपत्ती यांची निर्मिती कशी होते, त्यांचे वितरण आणि उपभोग इत्यादींचा अभ्यास होतो. *राज्यशास्त्रात* (Political Science) सत्ता, शासन, राजकीय पक्ष, राजकारण आणि विविध राजकीय प्रक्रियांचा अभ्यास केला जातो. *मानवशास्त्रात* (Anthropology) मानवाची सामाजिक, सांस्कृतिक, जैविक, शारीरिक वैशिष्ट्ये, मानवी प्रगती आणि विकास यांचा तौलनिक स्वरूपात अभ्यास होतो. *इतिहास* (History) मानवी समाज, संस्कृती आणि सभ्यतांचा, त्यातील ऐतिहासिक घटनांचा अभ्यास होतो. *मानसशास्त्रात* (Psychology) मानवी वर्तनाचा आणि माणसाच्या व्यक्तिमत्त्व वैशिष्ट्यांचा अभ्यास होतो. *समाज कार्य* (Social work) हे मूलतः व्यावहारिक शास्त्र (Applied Science) असून त्यात सामाजिक शास्त्रांतील ज्ञानाचा व्यक्तिगत आणि सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी वापर करण्यावर भर असतो.

प्रत्येक सामाजिक शास्त्राचा विशिष्ट असा अभ्यासविषय असला तरी विविध सामाजिक शास्त्रांच्या सीमारेषा काटेकोरपणे वेगळ्या करता येत नाहीत. अनेक विषय असे आहेत की ज्यांचा अभ्यास सर्वच सामाजिक शास्त्रांमध्ये केला जातो (उदा. संस्कृती). म्हणजे, सामाजिक शास्त्रांच्या सीमारेषा पुसट आहेत त्यामुळे विविध सामाजिक शास्त्रांत आदान-प्रदान किंवा देवाण-घेवाण चालते. शिवाय, सामाजिक घटनांचा सर्वांगीण अभ्यास कोणत्याही एका सामाजिक शास्त्राला करता येणे शक्य नाही. त्यामुळेच अलीकडच्या काळात काही विषयांवरील संशोधनाबाबत विविध सामाजिक शास्त्रांमध्ये आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन (Interdisciplinary Approach) अवलंबण्यात येतो.

एक सामाजिक शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राचा विचार करताना एक महत्त्वाची बाब लक्षात घेणे जरूरीचे आहे. ती म्हणजे विविध सामाजिक शास्त्रे सामाजिक जीवनाच्या विवक्षित किंवा विशिष्ट पैलूंवर लक्ष केंद्रित करतात. पण समाजशास्त्राचे मात्र तसे नाही. समाजशास्त्रात मानवी सामाजिक जीवनाच्या सामूहिक वैशिष्ट्यांचा, समग्र सामाजिक जीवनाचा समाज हाच एकक मानून अभ्यास होतो. त्यात समाज जीवनाच्या कोणत्यातरी एकाच पैलूचा अभ्यास होत नाही. त्यामुळेच समाजशास्त्र हे सामान्य (general), साररूप (synoptic) सामाजिक शास्त्र आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ४ (Check Your Progress - 4) :

खालील प्रश्नांची प्रत्येकी एका वाक्यात उत्तरे द्या.

- १) समाजशास्त्राच्या शास्त्रीय स्वरूपाबाबतच्या टीकेतील मुख्य मुद्दे कोणते होते?

- २) एक शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राची कोणतीही चार प्रमुख वैशिष्ट्ये सांगा.

२.४ सारांश (Let Us Sum Up) :

या घटकात आपण एक शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राचे स्वरूप अभ्यासले आहे. समाजशास्त्राचे शास्त्रीय स्वरूप समजून घेण्यासाठी प्रारंभी आपण 'शास्त्र' या संज्ञेचा अर्थ, शास्त्रीय पद्धतीतील विविध अवस्था, शास्त्रीय ज्ञानाची वैशिष्ट्ये समजून घेतली. या पार्श्वभूमीवर समाजशास्त्राचे शास्त्रीय स्वरूप समजून घेताना प्रथम आपण समाजशास्त्राच्या शास्त्रीय स्वरूपाबाबत टीकाकारानी उपस्थित केलेले मुद्दे विचारात घेतले. या मुद्द्यांचे समाजशास्त्रज्ञानी केलेले खंडनही आपण विचारात घेतले. त्यानंतर एक शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राचे स्वरूप स्पष्ट करणारे विविध मुद्दे आपण अभ्यासले. या घटकात ज्या मुद्द्यांचे आपण अध्ययन केले ते खालीलप्रमाणे -

- १) कोणत्याही अनुभवनिष्ठ शास्त्रात तथ्यांचा अभ्यास होतो. तथ्यांचा अभ्यास करण्यासाठी शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब केला जातो. त्यामुळे संशोधन पद्धतीलाच विज्ञान मानले जाते. शास्त्रात ज्ञानाचे संघटन केले जाते.
- २) सर्व शास्त्रांमध्ये संशोधन करण्यासाठी ज्या पद्धतीचा अवलंब केला जातो तिला शास्त्रीय पद्धती असे म्हणतात. शास्त्रीय संशोधन पद्धतीत काही अवस्था किंवा पायऱ्या असतात त्या अशा : (१) समस्या-सूत्रण (२) सिद्धांतकल्पना किंवा उद्दिष्टे निश्चित करणे (३) संशोधनाचा आराखडा तयार करणे (४) तथ्य-संकलन करणे (५) तथ्यांचे वर्गीकरण आणि विश्लेषण करणे (६) निष्कर्षांची मांडणी आणि अहवाल लेखन करणे.
- ३) (१) वस्तुनिष्ठता (२) प्रत्यंतरणक्षमता (३) नैतिक तटस्थता (४) निःसंदिग्धता आणि काटेकोरपणा /

अचूकता (५) अमूर्तता (६) भविष्यकथनक्षमता आणि (७) व्यवस्थीकरण आणि संघटन ही शास्त्रीय ज्ञानाची वैशिष्ट्ये आहेत. हीच शास्त्रीय पद्धतीची किंवा शास्त्राची वैशिष्ट्ये मानली जातात.

- ४) आजकाल समाजशास्त्राला एक शास्त्र म्हणून मान्यता लाभली असली तरी प्रारंभीच्या काळात काही विद्वानांनी समाजशास्त्राच्या शास्त्रीय स्वरूपाबाबत टीका केली होती. या टीकेतील प्रमुख मुद्दे पुढीलप्रमाणे - (१) अध्ययनात प्रयोग पद्धतीच्या अवलंबाचा आणि प्रयोगशाळांचा अभाव (२) वस्तुनिष्ठतेचा अभाव (३) काटेकोरपणा आणि अचूकतेचा अभाव (४) भविष्य कथनक्षमतेचा अभाव. समाजशास्त्राच्या अभ्यासविषयाचे गुंतागुंतीचे स्वरूप हे या टीकेचे मूळ कारण आहे.
- ५) पुढील वैशिष्ट्यांवरून समाजशास्त्राचे एक शास्त्र म्हणून असलेले स्वरूप अधिक स्पष्ट होते. - (१) निरीक्षणक्षम अभ्यासविषय (२) संशोधनासाठी शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब (३) समाजशास्त्रीय ज्ञान हे संघटित असते (४) समाजशास्त्रीय ज्ञान प्रत्यंतरणक्षम असते (५) नैतिक तटस्थता (६) समाजशास्त्र काही प्रमाणात भविष्यकथनही करू शकते (७) समाजशास्त्र हे अमूर्त स्वरूपाचे शास्त्र आहे (८) समाजशास्त्र मूलतः 'शुद्ध' शास्त्र आहे. (९) समाजशास्त्र हे आदर्शवादी विज्ञान नाही (१०) समाजशास्त्र हे सामान्य, साररूप विज्ञान आहे आणि (११) समाजशास्त्र एक सामाजिक शास्त्र आहे.

२.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे (Answers to check your progress):

स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - १

- १) “शास्त्रीय पद्धतीने मिळविलेल्या घटनांच्या किंवा तथ्यांच्या ज्ञानाचे सुव्यवस्थित संघटन म्हणजे शास्त्र होय” अशी के.टी. बसंतानी यांनी शास्त्र या संज्ञेची व्याख्या केली आहे.
- २) शास्त्राची तीन वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे - १) शास्त्र म्हणजे तथ्यांविषयीचे ज्ञान होय. २) तथ्यांविषयीचे ज्ञान शास्त्रीय पद्धतीने मिळविलेले असते. ३) शास्त्रीय ज्ञान विस्कळित नसून ते सुसंघटित असते.

स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - २

- १) तथ्यांविषयीच्या कोणत्याही ज्ञानशाखेचे शास्त्रीयत्व ज्ञान मिळविण्यासाठी वापरलेल्या अभ्यासपद्धतीवर अवलंबून असते; त्या ज्ञानशाखेच्या अभ्यासविषयावर ते अवलंबून नसते.
- २) (१) समस्यासूत्रण (२) सिद्धांतकल्पनांची निश्चिती (३) संशोधनाचा आराखडा विकसित करणे (४) तथ्य संकलन करणे (५) तथ्यांचे वर्गीकरण आणि विश्लेषण करणे (६) निष्कर्षांची मांडणी आणि अहवाल लेखन या शास्त्रीय पद्धतीतील प्रमुख पायऱ्या किंवा अवस्था आहेत.

स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - ३

- १) वस्तुनिष्ठ ज्ञान मिळविण्यासाठी शास्त्रज्ञाला त्याच्या सर्व पूर्व-कल्पना, पूर्वग्रह, श्रद्धा, व्यक्तिगत मूल्ये, हितसंबंध आणि आवडी-निवडी या बाबींना जाणीवपूर्वक बाजूला ठेवून घटनांचे निरीक्षण करावे लागते.

- २) शास्त्रीय संकल्पना, सामान्यीकरणे, शास्त्रीय नियम आणि सिद्धांत या स्वरूपात शास्त्रीय ज्ञानाचे संघटन झालेले असते.
- ३) शास्त्रीय ज्ञानाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे : (१) वस्तुनिष्ठता (२) प्रत्यंतरणक्षमता (३) निःसंदिग्धता आणि अचूकता (४) नैतिक तटस्थता (५) अमूर्तता (६) भविष्यकथनक्षमता (७) व्यवस्थीकरण आणि संघटन.

स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - ४

- १) समाजशास्त्राच्या शास्त्रीय स्वरूपाबाबतच्या टीकेतील प्रमुख मुद्दे पुढीलप्रमाणे : (१) अध्ययनात प्रयोग पद्धतीच्या अवलंबाचा आणि प्रयोगशाळांचा अभाव (२) वस्तुनिष्ठतेचा अभाव (३) काटेकोरपणा आणि अचूकतेचा अभाव आणि (४) भविष्यकथनक्षमतेचा अभाव.
- २) एक शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राची चार प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे : (१) निरीक्षणक्षम अभ्यासविषय (२) शास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा वापर (३) प्रत्यंतरणक्षम ज्ञान आणि (४) नैतिक तटस्थता

२.६ सरावासाठी प्रश्न / गृहपाठ (Exercise/Home Assignment):

खालील प्रश्नांची उत्तरे तयार करा :

- १) 'शास्त्र' या संज्ञेची व्याख्या देऊन शास्त्राच्या तीन प्रमुख वैशिष्ट्यांचे स्पष्टीकरण करा.
- २) शास्त्रीय संशोधन पद्धतीतील प्रमुख अवस्थांचे वर्णन करा.
- ३) शास्त्रीय ज्ञानाच्या वैशिष्ट्यांचे स्पष्टीकरण करा.
- ४) एक शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राच्या वैशिष्ट्यांचे स्पष्टीकरण करा.

२.७ चिंतन आणि कार्य (Reflection and Action) :

समाजशास्त्र विषयातील एखादा पीएच.डी. प्रबंध मिळवा. प्रबंधातील संशोधन पद्धतीसंबंधीचे प्रकरण वाचा. संशोधकाने कोणत्या रीतीने संशोधन केले आहे याचे बारकाईने निरीक्षण करा आणि आपण संशोधनातील ज्या अवस्थांचे अध्ययन केले आहे त्यांच्याशी तुलना करा.

२.८ अधिक वाचनासाठीची पुस्तके (Suggested Readings) :

- 1) Rawat, H. K. : Sociology, Rawat Publications, Jaipur, 2007.
- 2) Inkeles Alex : What is Sociology?, Inglewood Cliffs, Inc., Prentice Hall, New Delhi 1964.
- 3) C.N. Shankar Rao : Sociology (5th Edition), S Chand and Co. Ltd., New Delhi, 2006.
- 4) Horton and Hunt : Sociology, Mac Graw Hill, Tokyo, 1976.
- 5) Abraham M. Francis : Centempary Sociology, Oxford University, Press, 2006.
- ६) साळुंखे सर्जेराव : समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे, २००६.

घटक - ३

समाजशास्त्राचा उदय आणि विकास : थोडक्यात रूपरेषा (Origins and Development of Sociology : An Outline)

घटक-संरचना :

- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ उद्दिष्टे
- ३.३ विषय विवेचन
 - ३.३.१ सामाजिक विचारांचा थोडक्यात इतिहास आणि समाजशास्त्राचा उदय
 - ३.३.२ समाजशास्त्राच्या विकासातील सामाजिक - आर्थिक, राजकीय आणि बौद्धिक-तात्त्विक शक्ती
 - ३.३.३ समाजशास्त्राच्या विकासातील प्रारंभिक विचारवंतांचे योगदान
 - ३.३.४ एकोणीसाव्या आणि विसाव्या शतकातील काही प्रमुख समाजशास्त्रज्ञ
- ३.४ सारांश
- ३.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.६ सरावासाठी प्रश्न/गृहपाठ
- ३.७ चिंतन आणि कृती
- ३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.१ प्रस्तावना (Introduction) :

प्रत्येक ज्ञानशाखेला स्वतःचा वैशिष्ट्यपूर्ण इतिहास असतो. एखाद्या विषयाचे व्यवस्थित आकलन करून घेण्यासाठी त्याचा इतिहास अभ्यासणे आवश्यक ठरते. समाजशास्त्रालाही स्वतःचा असा वैशिष्ट्यपूर्ण इतिहास आहे. समाजशास्त्राच्या उदय आणि विकासाच्या इतिहासाचे अध्ययन केल्यावर आपल्याला समाजशास्त्राचा उदय कोठे झाला? कधी झाला? कोणत्या परिस्थितीत झाला? प्रारंभिक अभिजात समाजशास्त्रज्ञ कोण होते? त्यांचे समाजशास्त्राच्या विकासातील नेमके योगदान कोणते? आदी प्रश्नांची उत्तरे मिळतील. या प्रश्नांच्या उत्तरांचा वेध घेण्यासाठी या घटकात आपण समाजशास्त्राच्या उदय आणि प्रारंभिक विकासाचा थोडक्यात परिचय करून घेणार आहोत.

३.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives) :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला :

- ◆ समाजशास्त्राच्या उदयापूर्वीच्या सामाजिक विचारांच्या इतिहासाचा थोडक्यात सारांश लिहिता येईल;
- ◆ समाजशास्त्राच्या उदयास जबाबदार असणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक, राजकीय आणि बौद्धिक-तात्विक घटकांचे स्पष्टीकरण करता येईल; आणि
- ◆ प्रारंभिक अभिजात समाजशास्त्रज्ञ कोण होते आणि समाजशास्त्राच्या विकासातील त्यांचे योगदान कोणते होते हे सांगता येईल.

३.३ विषय-विवेचन (Presentation of Subject-matter) :

या घटकाची विभागणी तीन भागात करण्यात आली आहे. पहिल्या विभागात समाजशास्त्राच्या उदयापर्यंतच्या काळातील सामाजिक विचारांच्या इतिहासाचे थोडक्यात पुनर्विलोकन करण्यात आले आहे. दुसऱ्या विभागात, समाजशास्त्राच्या उदयास जबाबदार असणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक, राजकीय आणि बौद्धिक-तात्विक घटकांचे विवेचन करण्यात आले आहे. तिसऱ्या घटकात प्रारंभीच्या काळातील ऑगस्ट कॉम्ट, हर्बर्ट स्पेन्सर, एमिल दुर्खीम, कार्ल मार्क्स आणि मॅक्स वेबर या अभिजात समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्राच्या विकासातील योगदान स्पष्ट केले आहे. तसेच १९ व्या आणि २० व्या शतकातील प्रमुख निवडक समाजशास्त्रज्ञांचा नामोल्लेख केला आहे.

३.३.१ सामाजिक विचारांचा थोडक्यात इतिहास आणि समाजशास्त्राचा प्रारंभ :

समाजशास्त्राला फार मोठा भूतकाळ आहे पण अल्पसा इतिहास लाभला आहे असे म्हटले जाते. त्याचे कारण असे की, समाजासंबंधीचे मानवाचे विचार समाजाइतकेच जुने आहेत, पण समाजासंबंधीचे शास्त्रीय विचार मात्र अलीकडच्या काळातीलच आहेत.

सर्व प्राचीन सभ्यतांमध्ये (civilizations) सामाजिक विचार दिसून येतात. अनेक नामवंत विचारवंतांनी त्यांच्या ग्रंथातून आदर्श समाजाबद्दलचे आपले विचार मांडले आहेत. समाजाविषयीच्या किंवा सामाजिक जीवनाबद्दलच्या अशा विचारांचा आणि त्यांच्या वैशिष्ट्यांचा थोडक्यात आढावा आता आपण घेऊ.

प्राचीन काळातील प्लेटो, अ‍ॅरिस्टॉटल, मनु, कौटिल्य, कॉन्फ्युशियस, सिसेरो या आणि अशा नामवंत तत्त्वज्ञांच्या लिखाणातून सामाजिक विचार मांडलेले दिसून येतात. त्यांनी समाजाचे स्वरूप आणि संघटन, अर्थव्यवस्था, कायदे, नियम, धर्म, नीतीशास्त्र, तत्त्वज्ञान अशा विषयांवर आपापली मते मांडली आहेत. समाजाबद्दल आणि समाजातील विविध संस्थांबद्दलचे हे विचार असल्याने ते सामाजिक विचार ठरतात. प्लेटोचा 'रिपब्लिक', अ‍ॅरिस्टॉटलचे 'एथिक्स' आणि 'पॉलिटिक्स', कौटिल्याचा 'अर्थशास्त्र', 'मनुस्मृती', कॉन्फ्युशियसचा 'अ‍ॅनोलेक्टस्', सिसेरोचा 'ऑन जस्टिस' इ. या ग्रंथांचा सामाजिक विचारांचे प्राचीन उगमस्त्रोत म्हणून उल्लेख करता येईल. या ग्रंथांमधील विचार समाज, कायदा, अर्थव्यवस्था, नीतीशास्त्र, राज्यसंस्था, न्यायव्यवस्था आदी विषयांवरील असले तरी त्यांचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातून आदर्श समाजव्यवस्थेबद्दलचे (ideal social order) चित्रण आढळून येते. त्यांचे स्वरूप सामाजिक असले तरी त्या विचाराना आजच्या अर्थाने 'शास्त्रीय' बैठक मात्र नव्हती.

मध्ययुगीन कालखंडातील सामाजिक विचार प्रामुख्याने धार्मिक स्वरूपाचे विचार होते. चर्च किंवा धार्मिक तत्त्वज्ञानाचा प्रचंड प्रभाव मध्ययुगीन कालखंडातील विचारांवर पडला होता. या विचारांचे वैशिष्ट्य म्हणजे ते आध्यात्मिक स्वरूपाचे स्वैर चिंतन किंवा तत्त्वज्ञान होते.

सोळाव्या शतकानंतरच्या कालखंडातील विचारवंतांचे सामाजिक विचार अधिक प्रगल्भ आणि सुव्यवस्थित रीतीने मांडलेले दिसून येतात. Machiavelli यांचा "The Prince", Thomas Hobbs यांचा "Leviathan", Rousseau यांचा "Social Contract", Adam Smith यांचा "Wealth of Nations", Condorcet यांचा "Historical Sketch of the Progress of Human Mind" इ. ही विचारवंतांची आणि त्यांच्या ग्रंथांची अशी काही उदाहरणे आहेत की ज्यांमधून समाज, अर्थव्यवस्था, राजव्यवस्था आणि एकंदर समाजजीवन याविषयीचे सूत्रबद्ध आणि अत्यंत सुव्यवस्थित विचार मांडलेले दिसून येतात. याशिवाय, Sir Thomas More यांचा "Utopia", Thomas Campanella यांचा "City of the Sun", Sir Francis Bacon यांचा "New Atlantis", H. G. Wells यांचा "A Modern Utopia" इ. या ग्रंथांमधून त्या त्या विचारवंतांनी सर्व वैगुण्यांपासून मुक्त अशा आदर्श समाजाबद्दलचे विचार व्यक्त केलेले आढळतात. वर उल्लेख केलेल्या या विचारांची दोन प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे हे विचार प्रामुख्याने तात्त्विक (Philosophical) आणि आदर्शवादी (Idealistic) स्वरूपाचे होते. असे असूनदेखील पुढील काळात समाजशास्त्राच्या उदय आणि विकासावर अशा विचारांचा प्रभाव पडल्याचे विद्वानांनी निदर्शनास आणले आहे.

ज्यांचे लिखाण समाजाविषयीचे सुव्यवस्थित आकलन करून घेण्यासाठी अधिक समर्पक होते अशा दोन विद्वानांचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. पहिला विचारवंत म्हणजे इटलीमधील विको (Vico). फ्रान्सिस बेकनच्या विचारांचा विकोवर प्रभाव होता. विकोच्या मते, नैसर्गिक घटनांच्या अभ्यासासाठी बेकनने ज्या शास्त्रीय अभ्यास पद्धतीचा पुरस्कार केला तीच पद्धती वापरून मानवी समाजाचा आणि इतिहासाचा अभ्यास करणे शक्य आहे. विकोने त्याच्या "The New Science" या ग्रंथात असे म्हटले आहे की, समाजाला निश्चित असे नियम लागू आहेत, तसेच वस्तुनिष्ठ निरीक्षण आणि पद्धतशीर अभ्यासाच्या सहाय्याने त्यांचा अभ्यास करता येणे शक्य आहे. त्याने असेही म्हटले आहे की, ज्याप्रमाणे नैसर्गिक जगात व्यवस्था, नियमितता आणि कार्यकारण संबंध या बाबी दिसून येतात, त्याप्रमाणेच सामाजिक जीवनातही या बाबींचे अस्तित्व आहे. असे प्रगत विचार विकोने व्यक्त केले असले तरीही मनाने मात्र तो मध्ययुगीन कालखंडातील धार्मिक दृष्टिकोनाचा पुरस्कार करणाराच विचारवंत होता. प्रगती आणि मुक्ती या बाबी परमेश्वरी कृपेवरच अवलंबून आहेत अशी त्याची श्रद्धा होती. इटली देशाबाहेर विकोला त्या काळात फारसे कोणी ओळखत नव्हते.

दुसरा महत्त्वाचा विचारवंत मॉंटेस्क्यू (Montesquieu) हा होय. आधुनिक काळात समाज आणि इतिहास याबाबतचे एक तत्त्वज्ञान मांडणारा तो विचारवंत होता. त्याने "The Spirit of Laws" हा सुप्रसिद्ध ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथात त्याने सामाजिक जीवनातील नियमितता आणि सामाजिक आणि ऐतिहासिक विकासाच्या नियमांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. त्याचे पद्धतीशास्त्रीय विचारही मोलाचे होते. त्याच्या मते घटना किंवा तथ्यांचे निरीक्षण केवळ त्या घटना समजून घेण्यापुरतेच करता कामा नये तर त्या घटना ज्या नियमांनी बद्ध आहेत त्यांचा शोध घेण्यासाठी घटनांचे

निरीक्षण केले पाहिजे. या पद्धतीशास्त्रीय दृष्टिकोनाचा अवलंब करून त्याने शासनव्यवस्थेची रूपे (forms of government) शोधून काढली. प्रजासत्ताक व्यवस्था (Republic), बड्या लोकांचे राज्य (Aristocracy), जुलूमशाही (Despotism) आणि राजसत्ताक पद्धती (Monarchy) ही त्याने प्रतिपादन केलेली शासनव्यवस्थेची रूपे होत. हे समाजव्यवस्थेतील संरचनात्मक घटक असून त्याने या शासनव्यवस्थांच्या तत्वांचाही शोध घेतला. माँटेस्क्यूचे समाजसंरचनेबाबतचे विचारही प्रगत होते. ज्या संस्थानी समाज बनतो त्या सर्व संस्था परस्परसंबंधित असतात, त्यांच्यात परस्परपूरक संबंध असून त्या समग्र समाजाच्या रूपावर अवलंबून असतात, असा माँटेस्क्यूचा दृष्टिकोन होता. आय.एम. झैटलिन या समाजशास्त्रज्ञाने असे म्हटले आहे की, समाजशास्त्रीय सिद्धांत आणि पद्धतीचा विकास होत असल्याची प्रथम वर्दी देणारा विचारवंत (Forerunner) म्हणून माँटेस्क्यूला मानले पाहिजे.

विको आणि माँटेस्क्यू यांच्या व्यतिरिक्त, रूसो, हेगेल, बोनाल्ड, मैस्त्रे, सॅ-सीमो ह्या विचारवंतांच्या कल्पनांचा आणि तत्त्वज्ञानांचा समाजाविषयीचे आकलन समृद्ध होण्यावर आणि समाजशास्त्राचा उदय आणि प्रारंभिक विकासावर खूपच मोठा प्रभाव पडला होता.

औपचारिक अर्थाने एक स्वतंत्र शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राचा उदय १९ व्या शतकात झाला. सुप्रसिद्ध फ्रेंच तत्त्वज्ञ ऑगस्ट कॉम्ट (१७९८-१८५७) यानी त्यांच्या *"Positive Philosophy"* या ग्रंथात *"Sociology"* ही संज्ञा १८३९ साली सर्वप्रथम वापरली. ऑगस्ट कॉम्टला “समाजशास्त्राचा जनक” (Father of Sociology) समजले जाते. शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करूनच समाजाचा अभ्यास केला जाणे आवश्यक आहे असे कॉम्टचे आग्रही प्रतिपादन होते. त्याने असेही स्पष्ट केले की नैसर्गिक घटनांच्या अभ्यासासाठी नैसर्गिक शास्त्रांमध्ये ज्या शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब होतो त्याच शास्त्रीय किंवा प्रत्यक्षवादी अभ्यास पद्धतीचा (Positivistic Method) वापर समाजाच्या अभ्यासासाठीही होणे आवश्यक आहे. भौतिक शास्त्राच्या धर्तीवर समाजशास्त्राची निर्मिती आणि विकास ऑगस्ट कॉम्टला अभिप्रेत होता. खरे म्हणजे समाजाविषयीच्या या नव्या अध्ययनक्षेत्राला प्रारंभी त्याने *"Social Physics"* (सामाजिक भौतिकशास्त्र) हीच संज्ञा वापरली होती. पण क्विटलेट नावाच्या एका बेल्जियम विद्वानाने त्याच्या एका शोधनिबंधाच्या शीर्षकात *"An Essay on Social Physics"* असा शब्दप्रयोग वापरल्याने कॉम्टला नवी संज्ञा वापरणे भाग पडले. मोठ्या नाईलाजाने आणि नाखुशीनेच कॉम्टने *"Social Physics"* ऐवजी *"Sociology"* अशी नवी संज्ञा वापरली. कॉम्टप्रमाणेच हर्बर्ट स्पेन्सर यांच्या लिखाणाचाही समाजशास्त्राच्या प्रारंभिक विकासावर प्रभाव पडला होता. १७५० ते १८५० हा सुमारे शंभर वर्षांचा कालखंड (किंवा माँटेस्क्यूच्या लिखाणापासून ते कॉम्ट आणि स्पेन्सरच्या लिखाणापर्यंतचा कालखंड) हा समाजशास्त्राच्या पूर्वतिहासाचा कालखंड (Pre-history of Sociology) मानता येईल.

समाजशास्त्राची उगमस्थाने (origins) नेमकी कोणत्या बाबीत सापडतात? व्यापक अर्थाने अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि एकोणीसाव्या शतकाच्या आरंभीच्या काळातील राजकीय तत्त्वज्ञान, इतिहासाचे तत्त्वज्ञान, उत्क्रांतीविषयक सिद्धांत आणि युरोपीय समाजातील सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवनातील ज्या घडामोडींनी समाजव्यवस्थेत प्रचंड उलथापालथ घडवून आणली त्या घटना या बाबींत समाजशास्त्राच्या उदयाची उगमस्थाने शोधता येतात.

यापुढील विभागात, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि बौद्धिक क्षेत्रातील ज्या शक्ती समाजशास्त्राचा उदय आणि विकास होण्यासाठी जबाबदार ठरल्या त्यांचे थोडक्यात विवेचन केले आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १ (Check Your Progress - 1) :

खालील प्रश्नांची प्रत्येकी एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) सामाजिक विचाराचे कोणतेही तीन प्राचीन उगमस्त्रोत सांगा.

२) मध्ययुगीन काळातील सामाजिक विचारांची दोन वैशिष्ट्ये सांगा.

३) ऑगस्ट कॉमन्ट पूर्वीच्या ज्या विचारवंतांच्या लिखाणात शास्त्रीय कल्पना आणि समाज आणि इतिहास याविषयीचा सुव्यवस्थित दृष्टिकोन दिसून येतो अशा दोन विचारवंतांची नावे लिहा.

४) कोणत्या ग्रंथात ऑगस्ट कॉमन्टने 'Sociology' ही संज्ञा सर्वप्रथम वापरली?

३.३.२ समाजशास्त्राच्या उदय आणि प्रारंभिक विकासातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि बौद्धिक-तात्त्विक घटक :

ज्ञानाच्या सर्वच क्षेत्रांवर त्या त्या काळातील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि बौद्धिक क्षेत्रातील घटनांचा प्रभाव पडतो. समाजशास्त्रही याला अपवाद नाही, १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील आणि २० व्या शतकाच्या प्रारंभिक कालखंडातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि बौद्धिक-तात्त्विक क्षेत्रातील अनेक घडामोडी समाजशास्त्राचा उदय आणि प्रारंभिक विकास होण्यासाठी जबाबदार ठरल्या. अशा काही घटकांची चर्चा या विभागात करण्यात आली आहे.

अ) समाजशास्त्राच्या विकासातील सामाजिक-राजकीय आणि आर्थिक शक्ती (Socio-Political and Economic forces in the Development of Sociology) :

फ्रेंच राज्यक्रांती, औद्योगिक क्रांती आणि भांडवलशाहीचा उदय, नागरीकरण, समाजवाद, धार्मिक क्षेत्रातील बदल आणि नैसर्गिक शास्त्रांची वाढ हे समाजशास्त्राच्या प्रारंभिक विकासावर प्रभाव टाकणारे महत्त्वाचे घटक होत. या घटकांचे थोडक्यात विवेचन खाली दिले आहे.

१) फ्रेंच राज्यक्रांती (French Revolution) :

१८७९ च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीने प्रारंभ झालेल्या १९ व्या शतकातील अनेक राजकीय क्रांत्यांची मालिका हा समाजशास्त्राच्या उदयातील महत्त्वपूर्ण घटक होता, असे जॉर्ज रिटझर यानी म्हटले आहे. या राजकीय क्रांत्यांचा समाजजीवनावर खूपच मोठा प्रभाव पडला आणि समाज-जीवनात सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही स्वरूपाचे बदल घडून आले. विशेषतः राजकीय क्रांत्यांच्या नकारात्मक परिणामानी अनेक विचारवंतांचे लक्ष वेधून घेतले. फ्रान्समधील समाजजीवन राजकीय क्रांत्यांनी ढवळून निघाले होते. त्यामुळे समाजात गोंधळ आणि अव्यवस्थेची स्थिती निर्माण झाली. त्यामुळे विचारवंत अस्वस्थ झाले. राजकीय क्रांत्यांनी उध्वस्त झालेली समाजाची व्यवस्था पुन्हा पूर्वपदावर आणणे विचारवंतांना आवश्यक वाटत होते. मध्ययुगीन कालखंडात जशी स्थैर्यप्रधान व्यवस्था समाजात होती त्याप्रमाणेच पुन्हा समाजात व्यवस्था व्हावी असे काहींना वाटत होते. तर काही विचारवंतांना पुन्हा मध्ययुगीन कालखंडाप्रमाणे समाजव्यवस्था बनविणे अशक्य वाटत होते. त्यांच्या मते झालेले बदल इतके प्रचंड मोठे होते की पुन्हा 'मागे जाणे' अशक्यप्राय होते. थोडक्यात 'समाजव्यवस्था' हा कॉम्प्लेक्स अनेकांच्या चिंतनाचा मुख्य विषय बनला. त्यामुळे समाजात व्यवस्था कशी निर्माण होते, समाजव्यवस्थेचे आधारस्तंभ कोणते याविषयीचे विचार मांडण्यात येऊ लागले.

२) औद्योगिक क्रांती आणि भांडवलशाहीचा उदय (The Industrial Revolution and the Rise of Capitalism) :

१९ व्या आणि २० व्या शतकाच्या प्रारंभिक काळात अनेक पाश्चात्य देशात औद्योगिक क्रांतीची लाट आली. औद्योगिक क्रांती हा एकच सुटा प्रसंग नव्हता. औद्योगिक क्रांती ही अनेक पदरी आणि गुंतागुंतीची घटना होती की ज्यामुळे पाश्चात्य शेतीप्रधान देशांचे औद्योगिक समाजात रूपांतर घडून आले. अनेक लोकांनी शेतीव्यवसाय सोडून दिला आणि उद्योग-व्यवसायातील, कारखान्यातील नवी कामे स्वीकारली. तंत्रविज्ञानातील प्रगतीमुळे कारखाना उत्पादन पद्धतीतही अनेक सुधारणा घडून आल्या. कारखाना उत्पादन पद्धतीला सुसंगत आणि पोषक ठरणाऱ्या अनेक नोकरशाही संघटना, आर्थिक आणि वित्तीय संस्था तसेच नव्या बाजारपेठा अस्तित्वात आल्या. त्यातूनच पुढे भांडवलशाही व्यवस्थेचा उदय झाला. नफा कमविणारा भांडवलदारांचा वर्ग जसा उदयास आला तसाच कारखान्यातील श्रमावर उपजीविका करणारा श्रमजीवी किंवा कामगार वर्गही उदयास आला. कामगारांचे जीवन जसे अधिकाधिक कष्टप्रद बनले तशी कामगार चळवळ जन्माला आली. औद्योगिक क्रांती, भांडवलशाहीचा उदय आणि या दोहोना झालेली श्रमिकांची प्रतिक्रिया यामुळे पाश्चात्य समाजात प्रचंड उलथा-पालथ झाली. या बाबींनी अनेक विचारवंतांचे

लक्ष वेधून घेतले. कार्ल मार्क्स, एमिल दुखीम, मॅक्स वेबर आणि जॉर्ज सिम्मेल यासारख्या विचारवंतांच्या लेखनातून त्याचे प्रतिबिंब दिसून येते.

३) नागरीकरण (Urbanization) :

औद्योगिकीकरणाबरोबरच नागरीकरण प्रक्रियेला चालना मिळाली. उद्योगधंद्यांची केंद्रे जशी निर्माण होत गेली आणि विकसित झाली त्याबरोबरच ग्रामीण भागातील लोकांचे मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिक केंद्रांच्या / शहरांच्या दिशेने स्थलांतर घडून आले. कारखान्यातील नव्या नोकऱ्यांच्या शोधात लोक ग्रामीण भागातून औद्योगिक शहरांकडे स्थलांतर करू लागले. याचा नागरी तसेच ग्रामीण समाजांवरही अनेक-पदरी परिणाम झाला. स्थलांतरितांच्या जीवनावरही याचा परिणाम झाला. त्यांना शहरातील परिस्थितीशी जुळवून घेताना अनेक अडचणीना तोंड द्यावे लागले. शहरांच्या समस्या तीव्र बनल्या. प्रचंड लोकसंख्येचे केंद्रीकरण, नागरी सुविधांचा अभाव, मोठी वाहतूक व्यवस्था, विविध प्रकारचे प्रदूषण, गुन्हेगारीतील वाढ इ. समस्यांनी नगरांना ग्रासले. त्यामुळे अनेक विचारवंत नागरी जीवनाच्या आणि नागरी समस्यांच्या अभ्यासाकडे वळले.

४) समाजवाद (Socialism) :

औद्योगिक उत्पादन व्यवस्थेचे आणि भांडवलशाही व्यवस्थेचे अनेक नकारात्मक परिणाम समाजावर होऊ लागल्याचे विचारवंतांच्या प्रकर्षाने ध्यानात येऊ लागले. त्यामुळे भांडवलशाहीला पर्याय म्हणून 'समाजवाद' (Socialism) ही विचारसरणी अनेकांना आकर्षित करू लागली. कार्ल मार्क्स हा प्रतिभाशाली विचारवंत 'समाजवादी' विचारसरणीचा प्रमुख प्रणेता होता. भांडवलशाही व्यवस्था उलथून टाकून समाजवादी व्यवस्था निर्माण होणे आवश्यक आहे असे मार्क्सचे आग्रही प्रतिपादन होते. यासाठी क्रांतीच्या मार्गाने परिवर्तन घडवून आणले जावे अशी त्याची भूमिका होती. पण काही इतर विचारवंतांनी, समाजात क्रांती घडवून आणण्याऐवजी भांडवलशाही व्यवस्थेअंतर्गतच काही सुधारणा घडवून आणल्या जाव्यात अशी भूमिका मांडली. भांडवलशाहीचा पुरस्कार करणारे आणि समाजवादाचा पुरस्कार करणारे असा विचारप्रणालीत भेद असणाऱ्या विचारवंतांनी जे लेखन केले त्यामुळे समाजशास्त्राच्या विकासाला हातभार लाभला.

५) धार्मिकतेतील बदल (Religious Change):

औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील विकास यामुळे लोकांच्या धर्माविषयीच्या आणि परमेश्वराविषयीच्या दृष्टिकोनात बदल घडून आला. लोकांचा दृष्टिकोन अधिक चिकित्सक आणि शास्त्रीय बनू लागला. परिणामी, अतिनैसर्गिक शक्तीं, परमेश्वर यावरील लोकांची श्रद्धा ढळू लागली. लोकांची धार्मिक मनोवृत्ती हळूहळू बदलू लागली. लोकांच्या मनावरील आणि एकंदर समाजावरील धर्माचे वर्चस्व हळू हळू कमी होऊ लागले. प्रारंभिक काळातील अनेक समाजशास्त्रज्ञ धार्मिक पार्श्वभूमी लाभलेले होते. त्यामुळे 'धर्म' हा त्यांच्या समाजशास्त्रीय चिंतनाचा एक मुख्य विषय बनला. ऑगस्ट कॉम्ट, एमिल दुखीम, मॅक्स वेबर यांनी धर्माचा अभ्यास केल्याचे दिसून येते.

६) नैसर्गिक शास्त्रांचा विकास (The Growth of Natural Sciences) :

ज्या काळात समाजशास्त्राचा उदय आणि प्रारंभिक विकास होत होता त्या काळात भौतिकशास्त्र, जीवशास्त्र, रसायनशास्त्र इ. नैसर्गिक शास्त्रांचा विकास झपाट्याने होत होता. ही शास्त्रे आणि त्यातील शास्त्रज्ञ यांना समाजात मानाचे स्थान मिळत होते, प्रसिद्धी मिळत होती. नैसर्गिक घटनांच्या अभ्यासासाठी ही शास्त्रे शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करीत होती. त्यांच्या प्रभावामुळे कॉमन्स, दुखीमसारखे विचारवंत शास्त्रीय/प्रत्यक्षवादी संशोधन पद्धतीचा अवलंब समाजाच्या अभ्यासासाठी देखील केला जावा असे आग्रही प्रतिपादन करीत होते. पण, नैसर्गिक जग व सामाजिक जीवन यात भेद आहेत; त्यामुळे नैसर्गिक शास्त्रात वापरल्या जाणाऱ्या अभ्यासपद्धतीचा सरसकट वापर समाजजीवनाच्या अभ्यासासाठी करण्यात अडचणी आहेत आणि हे विवेकीपणाचे ठरणार नाही, अशी मते मॅक्स वेबरसारख्या विचारवंतांनी व्यक्त केली. त्यामुळे पद्धतीशास्त्रीय वाद-विवाद घडून आला. अशाप्रकारे नैसर्गिक शास्त्रांचा विकास, या शास्त्रातील शास्त्रज्ञांची लोकप्रियता तसेच या शास्त्रातील अभ्यासपद्धती सामाजिक शास्त्रांना कितपत उपयुक्त आहेत याविषयी झालेला वाद-विवाद या बाबींचा समाजशास्त्राच्या विकासावर प्रभाव पडला.

ब) समाजशास्त्राच्या विकासातील बौद्धिक आणि तात्विक घटक (Intellectual and Philosophical forces in the Development of Sociology) :

प्रबोधनयुगातील कल्पना, प्रत्यक्षवाद, उत्क्रांतीवाद आणि मानवतावादी विचारप्रणाली यांचाही समाजशास्त्राच्या विकासावर प्रभाव पडला होता. समाजशास्त्राच्या विकासावर या घटकांचा कसा प्रभाव पडला याविषयीचे थोडक्यात विवेचन खाली दिले आहे.

१) “प्रबोधनयुग” (The "Enlightenment") :

झैटलिन यांच्या मते समाजशास्त्रीय सैद्धांतिक विकासाची उगमस्थाने प्रबोधन युगात सापडतात. वेबस्टर शब्दकोषानुसार, प्रबोधन युग हा १७ व्या आणि १८ व्या शतकातील तत्त्वज्ञान आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातील चळवळीचा कालखंड होय. प्रस्थापित परंपरागत श्रद्धांविषयी चिकित्सक वृत्तीने प्रश्न उपस्थित करणे, विवेकबुद्धीचा मुक्त वापर, अनुभवनिष्ठ शास्त्रीय पद्धतीचा/दृष्टिकोनाचा विकास आणि मानवी कल्याणाबद्दलची आस्था ही प्रबोधनयुगाची ठळक लक्षणे आहेत. प्रबोधनयुगात अनेक मोठे विचारवंत होऊन गेले. त्या काळातील विचारवंतांनी ज्या नव्या कल्पना मांडल्या त्या समाजशास्त्राच्या उदय आणि विकासासाठी मोठ्या प्रमाणात पोषक ठरल्या. प्रबोधन युगातील अशा प्रमुख कल्पना किंवा नवे विचार पुढीलप्रमाणे : (१) मानवी मन (बुद्धी) जगाचे आकलन करून घेण्यासाठी सक्षम आहे. (२) नैसर्गिक अगर सामाजिक वास्तविकतेचे ज्ञान करून घेण्यासाठी विवेकबुद्धी (reason) आणि निरीक्षण (observation) या दोहोंचा समन्वय ज्या शास्त्रीय पद्धतीत झाला आहे. तिचा अवलंब करणे आवश्यक आहे. (३) मानवी जीवनाच्या सर्व पैलूंचे आणि मानवी कृतींचे चिकित्सक परीक्षण केले पाहिजे. (४) विवेक आणि विज्ञान या दोहोंच्या माध्यमातून माणसाला अधिकाधिक स्वातंत्र्य मिळू शकते आणि परिणामी त्याला अधिकाधिक प्रगती साधता येईल. झैटलिन यांच्या मते प्रबोधनयुगीन विचाराना चिकित्सक आणि नकारात्मक तसेच सकारात्मक अशा दोन्ही बाजू होत्या. प्रबोधन युगात निर्माण झालेल्या विचारांमुळे समाज आणि इतिहास यांचे अध्ययन करण्यासाठी

शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब केला जाणे आवश्यक आहे या विचाराला बळकटी आली आणि त्यामुळेच समाजाविषयीचे नवे शास्त्र (समाजशास्त्र) निर्माण होऊ शकले. पाश्चिमात्य देशातील समाजशास्त्राचा उदय आणि विकास ही प्रबोधनयुगाला झालेली प्रतिक्रिया होती, असेही झैटलिन यांनी म्हटले आहे.

२) प्रत्यक्षवाद (Positivism) :

प्रत्यक्षवाद हा पद्धतीशास्त्रीय दृष्टिकोन असून त्यात नैसर्गिक शास्त्रात जी शास्त्रीय पद्धती वापरली जाते तीच सामाजिक शास्त्रात वापरली जावी यावर मुख्य भर आहे. कॉम्ट हा प्रत्यक्षवादी विचारवंत होता. त्याने नैसर्गिक शास्त्रातील संशोधन पद्धतीचा अवलंब करून सामाजिक घटनांचा अभ्यास केला पाहिजे असे आग्रही प्रतिपादन केले. कॉम्टप्रमाणेच इतरही काही समाजशास्त्रज्ञ प्रत्यक्षवादाचा पुरस्कार करणारे होते. या पद्धतीशास्त्रीय दृष्टिकोनाचा समाजशास्त्राचा उदय आणि विकासावर प्रभाव पडला.

३) उत्क्रांतीवाद (Evolutionism) :

जीवशास्त्रात उत्क्रांतीवादी दृष्टिकोन प्रथम विकसित झाला. सजीवांचा विकास उत्क्रांती प्रक्रियेत झाला असा डार्विनचा सुप्रसिद्ध सिद्धांत आहे. उत्क्रांतीवादी दृष्टिकोनाची छाप अनेक सामाजिक शास्त्रज्ञांच्या विचारांवरही पडली. ज्या समाजशास्त्रज्ञांना समाजाच्या विकासाचा आणि प्रगतीचा अभ्यास करावयाचा होता त्यांनीही 'उत्क्रांती' या संकल्पनेचा वापर केला. उत्क्रांतीवादी दृष्टिकोनानुसार कोणत्याही गोष्टीत टप्प्या-टप्प्याने किंवा विविध अवस्थांतून बदल होत जातो, या प्रक्रियेत साध्या गोष्टी अधिकाधिक संकीर्ण बनत जातात आणि हा बदल नेहमी प्रगतीच्या दिशेने होतो. ऑगस्ट कॉम्ट, हर्बर्ट स्पेन्सर आणि एमिल दुखीम यांच्या लिखाणात उत्क्रांतीवादी विचारांचे प्रतिबिंब पडलेले दिसते.

४) मानवतावाद (Humanitarianism) :

मानवी प्रगती आणि कल्याण यावर भर देणारी विचारप्रणाली म्हणजे मानवतावादी विचारप्रणाली होय. प्रारंभीच्या काळात सर्व सामाजिक शास्त्रांचा अंतिम हेतू मानवी जीवनात प्रगती घडवून आणणे आणि मानवकल्याण साधणे हाच मानला जात होता. प्रबोधन युगातील विचारांमध्ये मानवतावादी विचार प्रबळ होता. समाजशास्त्राच्या प्रारंभिक विकासावर मानवतावादी विचारांचाही प्रभाव होता.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - २ (Check Your Progress - 2)

खालील प्रश्नांची प्रत्येकी एका वाक्यात उत्तरे लिहा :

- १) समाजशास्त्राच्या विकासातील कोणतेही चार सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक घटक सांगा ?

२) 'प्रबोधनयुगात' कोणत्या प्रमुख कल्पना (किंवा विचार) मांडण्यात आल्या?

३) समाजशास्त्राच्या प्रारंभिक विकासातील कोणतेही तीन बौद्धिक-तात्त्विक घटक सांगा?

३.३.३ अभिजात समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्राच्या प्रारंभिक विकासातील योगदान (Contributions of Classical Sociologists to the Development of Early Sociology) :

ऑगस्ट कॉम्ट, हर्बर्ट स्पेन्सर, एमिल दुर्खीम, कार्ल मार्क्स आणि मॅक्स वेबर हे अग्रणी समाजशास्त्रज्ञ होते. एक शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राचा पाया घालण्याचे आणि प्रारंभिक विकास करण्याचे श्रेय या अग्रेसर (Pioneers) अभिजात (Classical) समाजशास्त्रज्ञांकडे जाते. त्यांचे समाजशास्त्राच्या विकासातील योगदान समजून घेणे म्हणूनच महत्त्वाचे आहे.

१) ऑगस्ट कॉम्ट (Auguste Comte, 1798-1857) :

समाजाचा अभ्यास करणाऱ्या नव्या शास्त्राला 'Sociology' हे नाव देणे, सामाजिक घटनांच्या अभ्यासासाठी नैसर्गिक शास्त्रातील शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब केला पाहिजे असे आग्रही प्रतिपादन करणे, याशिवायही ऑगस्ट कॉम्टने समाजशास्त्राला विविध प्रकारे योगदान केले आहे. कॉम्टने 'सामाजिक स्थितीशास्त्र' (Social Statics) आणि 'सामाजिक गतिशास्त्र' (Social Dynamics) अशा दोन भागात समाजशास्त्राच्या अभ्यासविषयाची विभागणी केली. कॉम्टला प्रत्यक्षवादाचा जनक म्हणूनही ओळखले जाते. त्याचा तीन अवस्थांचा नियमही समाजाविषयीचा उत्क्रांतिवादी सिद्धांत म्हणून प्रसिद्ध आहे. मानवी बुद्धिमत्तेचा विकास धर्मशास्त्रीय, आध्यात्मिक आणि प्रत्यक्ष अवस्था (Theological, Metaphysical and Postivistic) या तीन अवस्थातून होतो आणि मानवी समाजाच्या विकासाच्या देखील अशाच अवस्था आहेत हे सांगून प्रथम अवस्थेत समाज-संघटन सैनिकी (Military) दुसऱ्या अवस्थेत न्यायशास्त्रीय (Juristic), तर तिसऱ्या अवस्थेत औद्योगिक (industrial) स्वरूपाचे असते हे स्पष्ट केले. समाज निश्चित अवस्थांमधून प्रगतीच्या दिशेने उत्क्रांत होत जातात, हा विचार त्याने मांडला. बौद्धिक क्षेत्रातील प्रगती आणि सामाजिक प्रगती या दोहोतील संबंध तीन अवस्थांच्या सिद्धांताद्वारे स्पष्ट झाला. कॉम्टने शास्त्रांची वर्चस्वश्रेणी (hierarchy) तयार केली. कॉम्टच्या दृष्टीने समाजशास्त्र हे केवळ 'शुद्ध' शास्त्र नाही तर ते 'उपयोजित' शास्त्रही आहे. समाजशास्त्राचा सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी उपयोग झाला पाहिजे

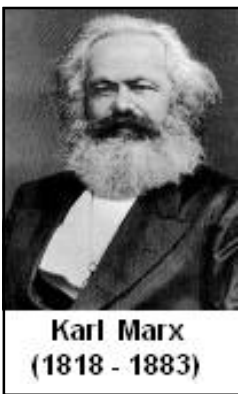
असे त्याचे प्रतिपादन होते. कॉम्टने समाजातील नैतिक व्यवस्थेवर (Moral order) भर दिला. 'Positive Philosophy' आणि 'Positive Polity' हे त्याचे महत्त्वपूर्ण ग्रंथ मानले जातात.

२) हर्बर्ट स्पेन्सर (Herbert Spencer, 1820-1903) :

हर्बर्ट स्पेन्सर हा ब्रिटिश समाजशास्त्रज्ञ होय. त्याचेही समाजशास्त्राच्या विकासातील योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. समाजाविषयीचे स्वतंत्र शास्त्र निर्माण करणे गरजेचे आहे, असे त्याने प्रतिपादन केले. कुटुंब, राज्यसंस्था, धर्म, सामाजिक नियंत्रण, उद्योग, मंडळे, समुदाय, श्रमविभाजन, सामाजिक विभेदन, सामाजिक स्तरीकरण, कला, शास्त्र, सौंदर्यशास्त्र इ. विषयांचा त्याने समाजशास्त्राच्या अध्ययनक्षेत्रात समावेश केला. समाजाचे विविध भाग परस्परसंबंधित आणि परस्परावलंबी असतात आणि समग्र समाज हाच समाजशास्त्रीय अभ्यासाचा एकक मानावा असे कॉम्टप्रमाणे त्याचेही मत होते. उत्क्रांतिवादी सिद्धांतासाठी आणि समाजाविषयीच्या सेंद्रीय सिद्धांतासाठी समाजशास्त्रात तो विशेष प्रसिद्ध आहे. विश्वातील सेंद्रीय, अ-सेंद्रीय, अति-सेंद्रीय अशा सर्वच घटकांना उत्क्रांतीचा नियम लागू होतो, असा व्यापक उत्क्रांतीविषयक सिद्धांत त्याने मांडला. मानवी समाज देखील उत्क्रांत होत जातात आणि ही उत्क्रांती साधेपणाकडून संकीर्णतेकडे होते, असे त्याचे प्रतिपादन होते. समाज हा सजीव शरीरासारखा असून समाजव्यवस्था ही जीवसेंद्रीय व्यवस्थेसारखीच असते ही कल्पना त्याने मांडली. सजीवाशी त्याने मानवी समाजाची तुलना केली. सजीव (organism) आणि समाज (society) या दोहोतील साम्यभेद त्याने स्पष्ट केले. हा त्याचा समाजाविषयीचा सेंद्रीय सिद्धांत होय. 'सैनिकी समाज' आणि 'औद्योगिक समाज' असे सामाजिक संघटनावर आधारलेले समाजाचे दोन प्रकारही स्पेन्सरने सांगितले. स्पेन्सर हा 'व्यक्तीवाद' (individualism) भर देणारा विचारवंत होता. 'First Principle', 'The study of sociology', 'Principles of Ethics', 'Principles of sociology' आणि "The man versus the state" हे त्याचे प्रमुख ग्रंथ आहेत.

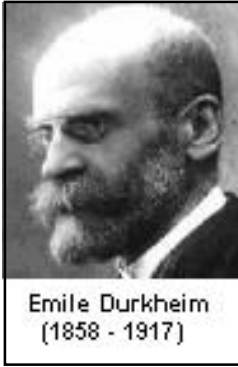
३) कार्ल मार्क्स (Karl Marx; 1818-1883):

कार्ल मार्क्स या जर्मन विद्वानाने समाजशास्त्रासह सर्वच सामाजिक शास्त्रातील विश्लेषणाला आपल्या मूलगामी विचारांमुळे एक नवी दिशा दिली. एक क्रांतिकारक विचारवंत म्हणून तो जगप्रसिद्ध आहे. तो स्वतःला समाजशास्त्रज्ञ म्हणवून घेत नसला तरी समाजशास्त्रीय विश्लेषणात त्याचे विचार अत्यंत महत्त्वाचे असेच आहेत. समाजशास्त्राच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या मानल्या जाणाऱ्या योगदानाचाच आपण इथे थोडक्यात उल्लेख करणार आहोत. समाजशास्त्रातील संघर्षवादी दृष्टिकोनाचा आद्य प्रवर्तक म्हणून कार्ल मार्क्स प्रसिद्ध आहे. त्याने वर्ग संघर्षविषयक सिद्धांत मांडला. जगाचे वर्णन करणे एवढ्यापुरतेच सामाजिक शास्त्रज्ञाचे कार्य मर्यादित नसून त्यात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न करणे हेही महत्त्वाचे आहे असे त्याचे ठाम प्रतिपादन होते. ऐतिहासिक भौतिकवादी सिद्धांत, द्वंदात्मक विकासाची संकल्पना, उत्पादन-प्रणालीची संकल्पना (Concept of mode of

production), वर्गाची संकल्पना, परात्मतेचा सिद्धांत (Theory of Alienation), भांडवलशाही व्यवस्थेचे टीकात्मक विश्लेषण, क्रांतिकारक परिवर्तनाची संकल्पना इ. मूलगामी विचारांसाठी समाजशास्त्रातील कार्ल मार्क्सचे योगदान महत्त्वपूर्ण मानले जाते. आर्थिक व्यवस्था हा समग्र समाजव्यवस्थेचा पाया (base) असून आर्थिक व्यवस्थाच त्यावर आधारलेल्या उर्वरित उर्ध्वसंरचनेला (superstructure), म्हणजे समाजातील धर्म, राज्य, तत्त्वज्ञान, विज्ञान, कायदा आदी सर्व बाबींना निर्धारित करते असा विचार कार्ल मार्क्स यानी मांडला. मानवी समाजांचा इतिहास हा वर्ग-संघर्षाचाच इतिहास असल्याचे त्याचे प्रतिपादन होते. कामगार वर्गाकडून भांडवलशाही व्यवस्था उलथून टाकली जाईल असे त्याचे भाकित होते. मार्क्सच्या विचारानी इतर अनेक विचारवंताना प्रभावित केले. आजच्या समाजशास्त्रातही मार्क्स प्रणिता विचाराना महत्त्व आहे. मार्क्स आणि एंगल्स या दोघानी अनेक ग्रंथ लिहिले. '*Capital*', '*A Contribution to the Critique of Political Economy*', '*Critique of Hegel's Philosophy of Right*', '*The Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*' आणि '*Poverty of Philosophy*' इ. हे मार्क्सचे काही महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहेत.

४) एमिल दुरखीम (Emile Durkheim; 1858-1917) :

एमिल दुरखीम हा अभिजात समाजशास्त्रज्ञ खऱ्या अर्थाने शैक्षणिक विश्वातील समाजशास्त्रज्ञ होता. दुरखीमचे समाजशास्त्रातील योगदान अनेक पदवी, मूलगामी आणि अत्यंत महत्त्वपूर्ण असे होते. एक स्वतंत्र शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राचा पाया घालण्याचे काम दुरखीमने केले. त्याने समाजशास्त्राची व्याख्या केली, समाजशास्त्राचा नेमका अभ्यासविषय कोणता ह्याचे सुस्पष्ट विवेचन केले, समाजशास्त्रीय संशोधनासाठीचे नियम प्रतिपादन केले आणि समाजशास्त्रीय संशोधन करून समाजशास्त्रात विविध सिद्धांत मांडले. 'सामाजिक तथ्ये' (Social facts) हाच समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय आहे असे त्याचे प्रतिपादन आहे. सर्व सामाजिक संस्था ही सामाजिक तथ्ये आहेत असा त्याचा दृष्टिकोन होता. सामाजिक तथ्यांचे निरीक्षण, वर्गीकरण, अन्वयार्थ किंवा स्पष्टीकरण कसे करावे याविषयीचे म्हणजेच समाजशास्त्रीय संशोधनाविषयीचे नियम त्याने प्रतिपादन केले.

तौलनिक अभ्यासपद्धतीचे समाजशास्त्रातील महत्त्व दुरखीमने स्पष्ट केले. "*L'Année Sociologique*" (1897-98) या समाजशास्त्रातील पहिल्या संशोधन नियतकालिकाचा तो संस्थापक संपादक होता. समाजातील श्रमविभाजनाविषयीचा सिद्धांत, आत्महत्येविषयीचा सामाजिक सिद्धांत, धर्माचा सिद्धांत इ. हे त्याचे समाजशास्त्रातील महत्त्वपूर्ण सैद्धांतिक योगदान आहे. '*The Division of Labour in Society*', '*The Rules of Sociological Method*', '*Suicide*' आणि '*The Elementary Forms of Religious Life*' इ. हे त्याचे प्रमुख समाजशास्त्रीय ग्रंथ आहेत.

५) मॅक्स वेबर (Max Weber 1864-1920) :

मॅक्स वेबर हा जर्मन विचारवंत एक सुप्रसिद्ध सामाजिक शास्त्रज्ञ आहे. वेबरने केवळ समाजशास्त्रालाच नव्हे तर राज्यशास्त्रासारख्या इतरही सामाजिक शास्त्रांना महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. समाजशास्त्रावरील त्याच्या

Max Weber
(1864 - 1920)

लिखाणाचा प्रभाव व्यापक प्रमाणावरील असून तो आजही टिकून आहे. वेबरने समाजशास्त्राची व्याख्या केली, नैसर्गिक आणि सामाजिक शास्त्रातील भेद स्पष्ट केले आणि या दोन प्रकारच्या शास्त्रातील पद्धतीशास्त्रविषयक वाद-विवादात मोलाचे योगदान दिले. 'Verstehen' आणि 'Ideal types' या पद्धतीशास्त्रीय संकल्पना मांडल्या आणि काही महत्त्वपूर्ण सिद्धांत मांडले. वेबरच्या मते समाजशास्त्र हे सामाजिक क्रियांचे (Social Actions) अन्वयार्थात्मक आकलन करून घेणारे शास्त्र आहे. सामाजिक क्रिया म्हणजे काय हे स्पष्ट करून सामाजिक क्रियांचे प्रकार त्याने स्पष्ट केले. विशेषतः कृत्याने आपल्या क्रियेला दिलेल्या अर्थाला वेबरने सामाजिक क्रियेच्या स्पष्टीकरणात महत्त्व दिले. वेबरच्या सामाजिक क्रियेच्या सिद्धांताबरोबरच (Theory of Social Action) त्याचा नोकरशाहीविषयक सिद्धांत (Theory of Bureaucracy), अधिकाराबाबतचा सिद्धांतही (Theory of Authority) समाजशास्त्रात प्रसिद्ध आहे. धार्मिक मूल्यव्यवस्थेचा भांडवलशाहीच्या विकासावर कसा प्रभाव पडतो हे स्पष्ट करणारा त्याचा सिद्धांतही विशेष महत्त्वपूर्ण आहे. सामाजिक शास्त्रातील संशोधन वस्तुनिष्ठ आणि मूल्यमुक्त असावे असा त्याने आग्रह धरला. आर्थिक घटकांच्या आधारे समाजात स्तर पडतात हे मान्य करतानाच प्रतिष्ठा (prestige) आणि सत्ता (power) हेही स्तरीकरणाचे महत्त्वपूर्ण आधार असल्याचे वेबरने प्रतिपादन केले. वेबरने विवेकीकरण (Rationalization), धर्म (Religion) आणि भांडवलशाहीचा विकास (development of capitalism) या विषयांवरही लेखन केले. 'The Methodology of the social sciences', 'Essays in Sociology', 'Economy and Society', 'The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism', 'The City', 'Sociology of Religion', 'The Religion of India' आणि 'Theory of Social and Economic Organization' इ. हे त्याचे महत्त्वपूर्ण ग्रंथ आहेत.

निवडक अभिजात समाजशास्त्रज्ञांच्या समाजशास्त्राच्या प्रारंभिक विकासातील योगदानाचा आपण अगदी थोडक्यात परिचय करून घेतला आहे. त्यांच्या विचारात दिसून येणारे काही साम्याचे मुद्दे आहेत. एकतर समाजशास्त्र या समाजाविषयीचा अभ्यास करणाऱ्या नव्या स्वतंत्र ज्ञानशाखेची गरज आहे हे सर्व प्रारंभिक समाजशास्त्रज्ञानी आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केले. समाजशास्त्राची व्याख्या करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला तसेच समाजशास्त्राची अभ्यासपद्धती कशी असावी याबद्दलही त्यांनी आपली भूमिका मांडली. समाजशास्त्रात सामाजिक घटनांचा, सामाजिक संबंधांचा, सामाजिक संस्थांचा, सामाजिक संस्थांमधील परस्परसंबंधांचा आणि समग्र समाजाचा अभ्यास केला जावा, याबाबत बहुतेक प्रारंभिक समाजशास्त्रज्ञांमध्ये एकमत होते. शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंब करूनच समाजाचा अभ्यास केला जावा असेही सर्वांनी आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केले. सुप्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ Bottomore T. B. यांनी प्रारंभिक समाजशास्त्राची काही वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. त्यांच्या मते प्रारंभिक समाजशास्त्र अत्यंत व्यापक (encyclopedic) होते. (कारण त्यात समग्र मानवी सामाजिक जीवनाचाच अभ्यास अभिप्रेत होता.) प्रारंभिक समाजशास्त्र उत्क्रांतिवादी (evolutionary) होते (कारण प्रारंभिक समाजशास्त्रज्ञांनी समाजाची उत्क्रांती कशी होत गेली याचे विश्लेषण करण्यावर लक्ष केंद्रित केले). समाजशास्त्र प्रत्यक्षवादी विज्ञान (Positive) आहे अशी

समाजशास्त्रज्ञांची संकल्पना होती. (कारण नैसर्गिक शास्त्रांप्रमाणेच समाजशास्त्रातही त्यांना विकसित करावयाचे होते).

समाजशास्त्राचा उदय फ्रान्समध्ये झाला. त्याचा विकास जर्मनी, इंग्लंड, इटली, अमेरिका आणि जगातील अन्य देशांमधूनही यथावकाश झाला. समाजशास्त्राच्या विकासात ज्यांचे मोलाचे योगदान लाभले त्यापैकी काही निवडक समाजशास्त्रज्ञांची नावे (त्यांच्या जीवनकाळासहीत) खाली दिली आहेत.

Taylor E.B. (1832-1917), Lester F. Ward (1841-1913), Vilfredo Pareto (1848-1923), J. G. Frazer (1854-1941), Georg Simmel (1868-1918), Gabriel Tarde (1843-1904), Small (1854-1926), Giddings (1855-1931), Thorstein B. Veblen (1857-1929), C.H. Cooley (1864-1929), James Ward (1843-1925), Lloyd Morgan (1852-1932), Sigmund Freud (1856-1939), Hobbhouse (1864-1929) and E.A. Westermarck (1862-1939).

ज्या विद्वानांच्या लेखनाचा समाजशास्त्रातील प्रभाव २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात विशेष नोंद घेण्यासारखा होता त्यापैकी काही प्रमुख विद्वान पुढीलप्रमाणे G.H. Mead (1863-1931), A. R. Radcliffe-Brown (1881-1955), Bronislaw Malinowski (1884-1942), Alfred Schutz (1899-1959), Talcott Parsons (1902-1979), Robert K. Merton (1910), Homans George C. (1910-1989), C. Wright Mills (1916-1962), Nikalas Luhmann (1927-1998), Peter Blau (1918), Anthony Giddens (1938), Jurgen Habermas (1929), Herbert Blumer (1900-1987), Ervin Goffman (1922-1982), James S. Coleman (1926-1995), Dorothy E. Smith (1926), P.H. Collins (1948), Michel Foucault (1926-1984) and Immanuel Wallerstein.

भारतात दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या काळात समाजशास्त्र हा विषय मानवशास्त्र या विषयाच्या जोडीने शिकविण्यास प्रारंभ झाला. प्रारंभी मुंबई, कलकत्ता, लखनौ आणि आग्रा ही चारच समाजशास्त्राच्या विद्यापीठीय पातळीवरील अध्यापन-अध्ययनाची केंद्रे होती. नंतरच्या काळात मात्र समाजशास्त्र हा विषय अनेक भारतीय विद्यापीठात शिकविण्यास प्रारंभ झाला. जी. एस. घुर्ये, आर. के. मुखर्जी, डी. पी. मुखर्जी, के. एम्. कपाडिया, आर. एन. सक्सेना, ए. आर. देसाई, इरावती कर्वे, बी. के. सरकार, अ. आयप्पन, डी. एन. मजुमदार, एम्. एन. श्रीनिवास, एम.एस. गोरे, एस. सी. दुबे, पी.एन. प्रभू इ. हे प्रारंभिक काळातील काही प्रमुख भारतीय समाजशास्त्रज्ञ आहेत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - ३ (Check Your Progress - 3) :

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा :

१) ऑगस्ट कॉम्टने समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय कोणत्या दोन भागात विभागला?

२) उत्क्रांतीचे नियम आणि समाजाविषयीच्या सेंद्रीय सिद्धांतासाठी कोण प्रसिद्ध आहे?

३) वर्ग-संघर्ष विषयक सिद्धांतासाठी कोण प्रसिद्ध आहे?

४) एमिल दुर्खीम आणि मॅक्स वेबर यांनी सांगितलेले समाजशास्त्राचे अभ्यासविषय कोणते?

५) ज्यांच्या लिखाणाचा प्रभाव २० व्या शतकाच्या दुसऱ्या भागात प्रकर्षाने जाणवला अशा तीन समाजशास्त्रज्ञांची नावे लिहा?

६) कोणत्याही तीन भारतीय समाजशास्त्रज्ञांची नावे लिहा.

३.४ सारांश (Let Us Sum Up) :

या घटकात आपण समाजशास्त्राचा उदय आणि प्रारंभिक काळातील विकास याविषयी थोडक्यात परिचय करून घेतला आहे. आपण अभ्यासलेले ठळक मुद्दे खालीलप्रमाणे :

समाजासंबंधीचे मानवाचे विचार फार जुने आहेत. पण समाजाविषयीचे शास्त्रीय विचार मात्र अलीकडच्या काळातीलच आहेत. प्राचीन काळातील प्लेटो, अ‍ॅरिस्टॉटल, कौटिल्य, कॉन्फ्युशियस अशा विचारवंतांनी लिहिलेल्या ग्रंथातून सामाजिक विचार मांडल्याचे दिसून येते. हे विचार समाज, अर्थव्यवस्था, राज्यसंस्था, कायदा, न्याय आदि सामाजिक विषयांबाबतचे होते. या प्राचीन विचारांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातून आदर्श समाजव्यवस्थेबद्दलचे चित्रण आढळून येते आणि त्यांना शास्त्रीय बैठक मात्र नव्हती. मध्ययुगीन कालखंडातील सामाजिक विचार एकतर धार्मिक स्वरूपाचे होते आणि ते आध्यात्मिक स्वरूपाचे आणि स्वैर चिंतनावर आधारलेले होते. सोळाव्या शतकानंतरच्या कालखंडातील विचारवंतांचे विचार अधिक प्रगल्भ आणि सुव्यवस्थितरित्या मांडलेले दिसून येतात. हे विचार

देखील प्रामुख्याने तत्त्वज्ञानात्मक (Philosophical) आणि आदर्शवादी (Idealistic) स्वरूपाचे होते. समाजशास्त्राच्या उदयापूर्वीचे दोन प्रमुख विचारवंत म्हणजे व्हिको आणि माँटेस्क्यू. या दोन विचारवंतांशिवाय रूसो, हेगेल, बोनाल्ड, मैस्ट्रे, सॅ सीमो या विचारवंतांच्या कल्पनांचा आणि तत्त्वज्ञानाचा समाजाविषयीचे आकलन अधिक समृद्ध होण्यासाठी तसेच समाजशास्त्राचा उदय आणि प्रारंभिक विकास यावर खूपच मोठा प्रभाव पडला होता.

औपचारिक अर्थाने एक स्वतंत्र शास्त्र म्हणून समाजशास्त्राचा उदय १९ व्या शतकात झाला. ऑगस्ट कॉम्टने त्याच्या 'Positive Philosophy' या ग्रंथात 'Sociology' ही संज्ञा सर्वप्रथम वापरली. तो समाजशास्त्राचा जनक मानला जातो. ढोबळ मानाने १७५० ते १८५० ही शंभर वर्षे (माँटेस्क्यूच्या लिखाणापासून ते कॉम्ट आणि स्पेन्सरच्या लिखाणापर्यंतचा कालखंड) हा समाजशास्त्राच्या पूर्वेतिहासाचा कालखंड मानला जातो. या काळातील राजकीय तत्त्वज्ञान, इतिहासाचे तत्त्वज्ञान, उत्क्रांतिविषयक सिद्धांत आणि युरोपीय समाजातील सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय घडामोडी या बाबीत समाजशास्त्राच्या उदयाची उगमस्थाने शोधता येतात.

समाजशास्त्राच्या विकासासाठी जबाबदार असणाऱ्या सामाजिक-राजकीय, आर्थिक आणि बौद्धिक-तात्विक घटकांचाही अभ्यास आपण या घटकाच्या दुसऱ्या विभागात केला. फ्रेंच राज्यक्रांती, औद्योगिक क्रांती आणि भांडवलशाहीचा उदय, नागरीकरण, समाजवाद, धार्मिक प्रवृत्तीतील बदल आणि नैसर्गिक शास्त्रांचा विकास हे समाजशास्त्राच्या विकासातील प्रमुख सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक घटक होते. समाजशास्त्राच्या प्रारंभिक विकासावर बौद्धिक आणि तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रातील ज्या विचारप्रवाहांचा प्रभाव पडला त्यात प्रबोधन युगीन विचार, प्रत्यक्षवाद, उत्क्रांतीवाद आणि मानवतावाद यांचा अंतर्भाव होता.

ऑगस्ट कॉम्ट, हर्बर्ट स्पेन्सर, एमिल दुखीम, कार्ल मार्क्स आणि मॅक्स वेबर या प्रमुख अभिजात कालखंडातील समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्राचा उदय आणि प्रारंभिक विकासात मोलाचे योगदान होते. त्यांच्या योगदानाचा अल्पपरिचय आपण या घटकातील तिसऱ्या विभागात करून घेतला. समाजशास्त्राचा उदय फ्रान्समध्ये झाला आणि जर्मनी, इटली, इंग्लंड, अमेरिका आणि जगातील इतर देशातही समाजशास्त्राचा यथावकाश विकास झाला. ज्या समाजशास्त्रज्ञानी १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि २० व्या शतकात समाजशास्त्राच्या विकासात मोलाचे योगदान दिले त्यांपैकी निवडक विचारवंतांच्या नावांची आपण नोंद घेतली. प्रमुख भारतीय समाजशास्त्रज्ञांच्या नावांचीही आपण नोंद घेतली आहे.

३.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे (Answers to Check Your Progress) :

स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - १

- १) प्लेटोचा 'Republic' अ‍ॅरिस्टॉटलचा 'Ethics' आणि 'Politics' आणि कौटिल्याचा 'Arthashastra' हे सामाजिक विचारांचे तीन प्राचीन उगमस्त्रोत आहेत.
- २) मध्ययुगीन काळातील विचारांची दोन प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे (१) हे विचार धार्मिक स्वरूपाचे होते आणि (२) ते प्रामुख्याने आध्यात्मिक आणि स्वैर चिंतनावर आधारलेले होते.

- ३) विको आणि मॉटेस्क्यू हे कॉम्टपूर्वीचे असे विचारवंत होते की ज्यांच्या लिखाणात शास्त्रीय संकल्पना आणि समाजाविषयीचा सुव्यवस्थित दृष्टिकोन दिसून येतो.
- ४) 'Positive Philosophy' (1839) या ग्रंथात कॉम्टने 'Sociology' ही संज्ञा सर्वप्रथम वापरली.

स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - २

- १) फ्रेंच राज्यक्रांती, औद्योगिक क्रांती आणि भांडवलशाहीचा उदय, नागरीकरण आणि समाजवादी विचारसरणी हे समाजशास्त्राच्या प्रारंभिक विकासातील चार घटक होते.
- २) मानवी मन (बुद्धी) जगाचे आकलन करून घेण्यास सक्षम आहे, नैसर्गिक तसेच सामाजिक वास्तविकतेचे ज्ञान करून घेण्यासाठी विवेक आणि निरीक्षण यांच्या समन्वयाचा (शास्त्रीय पद्धतीचा) अवलंब करणे आवश्यक आहे, मानवी जीवनाच्या सर्व पैलूंचे आणि कृतींचे चिकित्सक परीक्षण केले पाहिजे, आणि विवेक आणि विज्ञान या दोहोंच्या माध्यमातून मानवी प्रगती आणि मानव कल्याण साधता येईल या प्रबोधन युगातील चार प्रमुख कल्पना आहेत.
- ३) प्रबोधन युग, प्रत्यक्षवाद आणि उत्क्रांतीवाद हे समाजशास्त्राच्या प्रारंभिक विकासातील तीन प्रमुख बौद्धिक-तात्त्विक घटक आहेत.

स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - ३

- १) सामाजिक स्थितीशास्त्र आणि सामाजिक गतिशास्त्र (Social Statics and Social Dynamics) अशा दोन भागात कॉम्टने समाजशास्त्राच्या अभ्यासविषयाची विभागणी केली.
- २) हर्बर्ट स्पेन्सर हा समाजशास्त्रज्ञ उत्क्रांतीचे नियम आणि समाजाबद्दलच्या सेंद्रीय सिद्धांतासाठी सुप्रसिद्ध आहे.
- ३) कार्ल मार्क्स हा त्याच्या वर्ग-संघर्ष विषयक सिद्धांतासाठी सुप्रसिद्ध आहे.
- ४) दुखीमने 'सामाजिक तथ्ये' (Social Facts) तर मॅक्स वेबरने 'सामाजिक क्रिया' (Social Action) हा समाजशास्त्राचा अभ्यासविषय असल्याचे प्रतिपादन केले आहे.
- ५) जॉर्ज होमान्स (१९१०-१९८९), सी. राईट मिल्स (१९१६-१९६२) आणि टालकॉट पार्सन्स (१९०२-१९७९) या विचारवंतांच्या विचारांचा समाजशास्त्रावरील प्रभाव २० व्या शतकाच्या दुसऱ्या भागात प्रकर्षाने जाणवला.
- ६) जी. एस. घुर्ये, आर. के. मुखर्जी आणि एम. एन. श्रीनिवास हे तीन भारतीय समाजशास्त्रज्ञ आहेत.

३.६ सरावासाठी प्रश्न / गृहपाठ (Exercise/Home Assignment) :

खालील प्रश्नांची उत्तरे तयार करा.

- १) समाजशास्त्राच्या उदयापूर्वीच्या सामाजिक विचारांच्या इतिहासाचा सारांश थोडक्यात लिहा.
- २) समाजशास्त्राच्या प्रारंभिक विकासातील सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक घटकांचे स्पष्टीकरण करा.
- ३) समाजशास्त्राच्या प्रारंभिक विकासातील बौद्धिक-तात्विक घटकांचे स्पष्टीकरण करा.
- ४) कोणत्याही तीन अभिजात समाजशास्त्रज्ञांच्या समाजशास्त्राच्या प्रारंभिक विकासातील योगदानाची थोडक्यात रूपरेषा द्या.

३.७ चिंतन आणि कृती (Reflection and Action) :

आपल्याला परिचित असलेल्या समाजशास्त्र विषयाच्या शिक्षकांशी चर्चा करा आणि भारतातील आणि महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञांच्या नावांची यादी तयार करा.

३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके (Suggested Readings):

1. Rawat, H. K. : Sociology, Rawat Publications, Jaipur, 2007.
2. C. N. Shankar Rao : Sociology (5th Edition), S. Chand and Co. Ltd., New Delhi, 2006.
3. Geoge Ritzer : Sociological Theory, (5th Edition) International Edition, 2000
4. Tischler, H. L., Whitten, Phillip & Hunter, David E.K. : Introduction to Sociology, Holt, Rinehart and Winston, 1983.
5. Salunkhe, Sarjerao : Samajshastrateel Moolbhoot Sankalpana, (in Marathi), Narendra Publication, Appa Balawant Chowk, Pune, 2006.

घटक - ४

समाजशास्त्राचे उपयोग (The Uses of Sociology)

घटक-संरचना :

- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ उद्दिष्टे
- ४.३ विषय-विवेचन : समाजशास्त्राचे उपयोग
- ४.४ सारांश
- ४.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ४.६ चिंतन आणि कृती
- ४.७ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.१ प्रस्तावना (Introduction):

या प्रकरणाच्या पहिल्या घटकात आपण समाजशास्त्राची व्याख्या आणि अभ्यासविषयाचे, आणि दुसऱ्या घटकात, समाजशास्त्राच्या शास्त्रीय स्वरूपाचे अध्ययन केले आहे. शास्त्रीय संशोधनाच्या आधारे सामाजिक जीवन आणि समूहाच्या संदर्भातील व्यक्तीच्या वर्तनाचे नियंत्रण करणारी तत्वे आणि नियमांची मांडणी समाजशास्त्रात केली जाते, हे आपण पहिले आहे. समाजशास्त्र हे मूलतः 'शुद्ध' (pure) शास्त्र असले तरी त्याचे काही व्यावहारिक उपयोग आहेत, याचाही उल्लेख यापूर्वीच आपण केला आहे. ज्ञान हे शक्तीशाली साधन आहे. ज्ञानाचा उपयोग करून मानवी जीवनात सुधारणा घडवून आणता येतात. समाजशास्त्रीय ज्ञानाबाबतही हे खरे आहे. समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा विविध प्रकारे उपयोग करून घेता येतो. समाजशास्त्राचे विद्यार्थी, समाजशास्त्राचे व्यावसायिक, शासनाचे विविध विभाग, धोरणांची आखणी करणारे तज्ञ, सामाजिक नियोजनकार, औद्योगिक संघटना, सामाजिक चळवळी, राजकीय नेते, प्रसारमाध्यमातील व्यावसायिक, सामाजिक कार्यकर्ते आणि सर्वसामान्य नागरीक या सर्वांना समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे उपयोग करून घेता येणे शक्य आहे. या घटकात आपण समाजशास्त्राचे कोणकोणते उपयोग आहेत याचा अभ्यास करणार आहोत.

४.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives) :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला :

- १) मानवी सामाजिक जीवनाचे शास्त्रीय आकलन करून घेण्याच्या दृष्टीने समाजशास्त्राचा उपयोग कसा होतो हे सांगता येईल;
- २) सामाजिक धोरणांची निश्चिती आणि सामाजिक नियोजन या बाबतीत समाजशास्त्राचा उपयोग कसा होतो हे सांगता येईल;
- ३) उपयोजित समाजशास्त्राची क्षेत्रे सांगता येतील; आणि
- ४) विविध व्यवसायांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना समाजशास्त्राचा कसा उपयोग होऊ शकतो हे सांगता येईल.

४.३ विषय विवेचन (Presentation of Subject-matter) :

शास्त्रांची दोन प्रमुख उद्दिष्ट्ये असतात. पहिले उद्दिष्ट म्हणजे आपल्या सभोवताली घडणाऱ्या आणि आपल्या जीवनावर प्रभाव टाकणाऱ्या घटनांचे आकलन करून घेण्यासाठी ज्ञान मिळविणे. दुसरे उद्दिष्ट म्हणजे, मानवी जीवनात सुधारणा घडवून आणण्याच्या हेतूने ज्ञानाचे उपयोजन करणे किंवा उपयोजित ज्ञान मिळविणे. शास्त्राचे दुसरे उद्दिष्ट समाजाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहे. समाजशास्त्रीय ज्ञानाच्या बाबतीतही हे खरे आहे.

विवेक आणि विज्ञानाच्या माध्यमातून माणूस अधिकाधिक स्वातंत्र्य संपादन करू शकतो आणि मानवी जीवनात सुधारणा आणि प्रगती घडवून आणू शकतो ही प्रबोधनयुगातील एक महत्त्वपूर्ण कल्पना होती. मानवी कल्याण साधणे हाच सर्व सामाजिक शास्त्रांचा अंतिम हेतू आहे असे प्रबोधन युगातील विचारवंत मानीत होते. मानवतावादी तत्त्वज्ञानाचा समाजशास्त्राच्या प्रारंभिक विकासावर प्रभाव होता हेही आपण पाहिले आहे. समाजाचे अधिक चांगले पुनर्संघटन घडवून आणणे, समाजातील गोंधळाची स्थिती नष्ट करणे, सामाजिक समस्यांची सोडवणूक करणे आणि मानव कल्याण साधणे यासाठी सामाजिक जीवनाचा शास्त्रीय अभ्यास करणे कॉमन आणि दुरखीमसारख्या प्रारंभिक समाजशास्त्रज्ञांना आवश्यक वाटत होते. पण नंतरच्या काही समाजशास्त्रज्ञांनी केवळ ज्ञानासाठी ज्ञान मिळविणे हेच समाजशास्त्राचे मुख्य उद्दिष्ट मानले आणि त्याला मूलतः 'शुद्ध' विज्ञान मानले. तथापि, आजही अनेक समाजशास्त्रज्ञ समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा व्यावहारिक जीवनात उपयोग झाला पाहिजे, समाजशास्त्रज्ञांनी सामाजिक अभियंत्यांची (Social Engineers) भूमिका पार पाडली पाहिजे आणि सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी साधनभूत व्यक्ती (Change agents) म्हणून त्यांनी काम केले पाहिजे या मताचा पुरस्कार करतात. समाजशास्त्रीय ज्ञान सामाजिक जीवनाच्या विविध क्षेत्रात कसे उपयुक्त ठरू शकते याचेही विवेचन काही समाजशास्त्रज्ञांनी केले आहे.

समाजशास्त्राचे उपयोग (Uses of Sociology):

समाजशास्त्राचे विविध उपयोग कोणते याचे विवेचन या घटकात चार मुद्यांच्या आधारे केले आहे. (१) सामाजिक जीवनाचे शास्त्रीय आकलन करून घेण्यासाठी समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग (२) सामाजिक धोरणांची आखणी आणि सामाजिक नियोजनासाठी समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग (३) उपयोजित समाजशास्त्राची क्षेत्रे (४) विविध व्यवसायात प्रवेश करण्यासाठी समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग.

१) सामाजिक जीवनाचे आकलन करून घेण्यासाठी समाजशास्त्राचा उपयोग :

कोणत्याही बाबतीतले अज्ञान ही व्यक्तीची कमतरता असते तर ज्ञान ही तिची शक्ती असते. ज्ञान ही शक्ती असते कारण ज्ञानाच्या आधारे आपण आपले जीवन अधिक चांगल्या पद्धतीने समजून घेऊ शकतो आणि त्यावर नियंत्रण ठेवता येणे शक्य होते. समाजशास्त्रीय ज्ञान सामाजिक वर्तन आणि सामाजिक जीवनाबद्दलची आपली समज समृद्ध बनविते. मानवी परस्परसंबंध, विविध सामाजिक संस्था, त्यांची कार्ये, समाजाची कार्यपद्धती, अर्थसंस्था, राजकारण, नोकरशाही, संस्कृती, सामाजिक विषमता, सामाजिक समस्या, सामाजिक चळवळी, सामाजिक परिवर्तन इ. सामाजिक जीवनाच्या विविध पैलूंविषयीचे शास्त्रीय ज्ञान समाजशास्त्र उपलब्ध करते. या ज्ञानामुळे आपल्या समाजाविषयीची आपली समज अधिक समृद्ध होते आणि याचा व्यक्ती आणि एकंदर समाज यांना विविध प्रकारे उपयोग होतो. हा उपयोग पुढीलप्रकारे होऊ शकतो.

- (१) समाजशास्त्रीय ज्ञानामुळे सभोवताली घडणाऱ्या सामाजिक घटना समजून घेण्याची मर्मदृष्टी प्राप्त होते. त्यामुळे व्यक्तीचा दृष्टीकोन अधिक व्यापक आणि विवेकी होतो.
- (२) समाजशास्त्रीय ज्ञानामुळे विविध सामाजिक घटनांकडे व्यक्तीला वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनातून पाहता येते, स्वतःचे समाजातील स्थान, भूमिका याचे वास्तव भान येते. त्यामुळे आत्म-प्रबोधन होते आणि स्व-आकलन वाढते.
- (३) समाजशास्त्रीय ज्ञानामुळे व्यक्तीला स्वतःचा समाज आणि सामाजिक जीवन यांचे यथार्थ आकलन होते. मॅक्स वेबरने असे म्हटले आहे की, व्यक्तीनी कोणती मूल्ये स्वीकारावीत हे कदाचित समाजशास्त्र सांगू शकणार नाही पण स्वतःच्या समाजातील ज्या बाबी व्यक्तीवर नियंत्रण आणतात आणि व्यक्तीला समाजात ज्या ज्या गोष्टी करणे शक्य आहे, त्यांची जाणीव मात्र समाजशास्त्रामुळे निश्चित होते.
- (४) आपल्याच समाजातील इतर समूह आणि समुदायांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनाची चांगली जाण समाजशास्त्रीय ज्ञानामुळे निर्माण होते. त्यामुळे इतरांच्या दृष्टिकोनातून वस्तुस्थितीकडे आपण पाहू शकतो. परिणामी इतरांच्या समस्या कोणत्या आहेत, आपण इतरांशी कसे व्यवहार केले पाहिजेत हे आपल्याला उमगते.

- (५) समाजशास्त्रीय ज्ञानामुळे इतर समाजांच्या आणि समुदायांच्या संस्कृतीची आपल्याला माहिती होते. समाजा-समाजातील सांस्कृतिक साम्य-भेदांची माहिती होते. जीवन जगण्याचे वेगवेगळे मार्ग असू शकतात याची कल्पना येते. अशा प्रकारच्या ज्ञानामुळे इतर समाज आणि समुदायांविषयीचे आपले पूर्वग्रह नष्ट होण्यास मदत होते आणि स्वसमूहश्रेष्ठतावादी दृष्टिकोनाला लगाम बसतो.
- (६) समाजशास्त्रीय ज्ञानामुळे विविध सामाजिक समस्यांचे स्वरूप, त्यांची कारणे, त्यांचे परिणाम इ. विषयीची जाणीव वाढते आणि त्यावरील उपाययोजना अंमलात आणणे सुकर होते.
- (७) समाजशास्त्रीय ज्ञानाला शैक्षणिक मूल्य आहे. इतर समाजांच्या अनुभवांविषयीचे समाजशास्त्रीय ज्ञान आपल्या समाजात इच्छित बदल घडवून आणण्यास उपयुक्त ठरू शकते. तौलनिक समाजशास्त्रीय अभ्यासांद्वारे असे ज्ञान उपलब्ध होते.
- (८) सामाजिक जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा व्यावहारिक उपयोग शक्य आहे. शासन, सार्वजनिक जीवन, प्रसार माध्यमे, आर्थिक क्षेत्रे, सामाजिक चळवळी, विविध भाषिक आणि वांशिक समूहांच्या समस्यांचे निराकरण आदी बाबतीत समाजशास्त्रीय ज्ञान उपयुक्त ठरू शकते असे पीटर हॅमिल्टन आणि केनेथ थॉमसन यांनी आपल्या ग्रंथात दाखवून दिले आहे.

२) सामाजिक धोरणे आणि सामाजिक नियोजन यासाठी समाजशास्त्राचा उपयोग (Use of Sociology for Formulation of Social Policies and Social Planning) :

आधुनिक काळातील सर्व देशातील सरकारे सामाजिक परिवर्तनाला योग्य ती दिशा देण्यासाठी, समाजात अपेक्षित बदल आणि प्रगती घडवून आणण्यासाठी, सामाजिक धोरणे आखतात आणि सामाजिक नियोजनाचा अवलंब करतात. सामाजिक जीवनाच्या एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रात अपेक्षित दिशेने बदल घडवून आणण्यासाठी नेमके काय केले पाहिजे याविषयीच्या विचारपूर्वक निश्चित केलेल्या कल्पनांचा संच म्हणजे सामाजिक धोरण असे म्हणता येईल. 'सामाजिक नियोजन' या संज्ञेचा अर्थ 'सामाजिक धोरण' या संकल्पनेहून वेगळा आहे. धोरणात्मक निर्णयांची विधाने सर्वसामान्य स्वरूपाची असतात. पण सामाजिक नियोजनात मात्र कोणती मूर्त उद्दिष्ट्ये प्राप्त करावयाची आहेत, त्यासाठी कोणते कार्यक्रम राबवावे लागतील, ते कार्यक्रम कोणत्या पद्धतीने राबवावयाचे आहेत याविषयीची तपशीलवार माहिती तयार करावी लागते. सामाजिक नियोजनात उद्दिष्ट्ये ठरविणे, कार्यक्रम ठरविणे, त्यासाठी आवश्यक त्या साधनसामग्रीचा अंदाज बांधणे, योग्य तेवढी आर्थिक तरतूद करणे, नियोजनाप्रमाणे कार्यक्रमांची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी करण्याची रीत ठरविणे आदी बाबींचा अंतर्भाव होतो. सामाजिक धोरणांची निश्चिती करताना, सामाजिक नियोजनाच्या प्रक्रियेत, तसेच सामाजिक धोरणांचे, सामाजिक नियोजनाचे आणि विविध शासकीय कार्यक्रमांचे मूल्यमापन करण्यासाठी समाजशास्त्राचा उपयोग होतो.

लोकसंख्याविषयक धोरण, आरोग्यविषयक धोरण, शिक्षणविषयक धोरण, रोजगारविषयक धोरण, घरबांधणी

विषयक धोरण, ग्रामीण, नागरी आणि आदिवासींच्या विकासाविषयीची धोरणे, समाजातील कमकुवत गटांच्या (SCs, STs, Women and the Aged) विकासासाठीची धोरणे आणि दुष्ट सामाजिक प्रथांच्या (जसे हुंडा प्रथा, बालविवाह प्रथा, अंधश्रद्धा) निर्मूलनाविषयीची धोरणे आदी सामाजिक क्षेत्रात मोडणाऱ्या विविध धोरणांची आखणी करण्यासाठी समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा विविध प्रकारे उपयोग होतो. उदा. - धोरणांच्या निश्चितीसाठी सद्यस्थिती नेमकी काय आहे, समस्यांचे नेमके स्वरूप काय आहे यासंबंधीची विश्वसनीय माहिती सामाजिक सर्वेक्षणाद्वारे समाजशास्त्रज्ञ उपलब्ध करून देतात. सर्वेक्षणाद्वारे सामाजिक नियोजनासाठी आवश्यक असलेली माहितीही समाजशास्त्रज्ञ उपलब्ध करून देऊ शकतात. त्याचप्रमाणे सामाजिक धोरणांचे, सामाजिक नियोजनाचे आणि शासनाच्या कल्याण किंवा विकास कार्यक्रमांचे नेमके कोणते परिणाम झाले? धोरणांची अंमलबजावणी, नियोजन केल्याप्रमाणे विकास कार्यक्रमांची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी होत आहे किंवा नाही? योजनांचा लाभ ज्या समूहाना होणे अपेक्षित होते त्यांना त्यांचा कितपत प्रत्यक्षात लाभ होतो? याविषयीही समाजशास्त्रीय संशोधने केली जातात. अशा अभ्यासाना मूल्यमापनात्मक अभ्यास (Evaluative studies) असे म्हणतात. मूल्यमापनात्मक अभ्यासाद्वारे जी माहिती उपलब्ध होते तिच्या आधारे धोरणांमध्ये, नियोजन प्रक्रियेमध्ये, अंमलबजावणीच्या शासकीय यंत्रणेमध्ये, तसेच विकास कार्यक्रमांमध्ये योग्य ते बदल केले जाऊ शकतात. म्हणजे सामाजिक धोरणे आखण्यासाठी, नियोजन करण्यासाठी, तसेच त्यांचे मूल्यमापन करून त्यात बदल सुचविण्यासाठी देखील समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग होतो. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने राबविलेल्या समुदाय विकास योजना, एकात्मिक ग्रामीण विकासाची योजना, आदिवासी विकास कार्यक्रम अशा अनेक बाबींचे मूल्यमापनात्मक अभ्यास समाजशास्त्रज्ञानी केले आहेत.

३) उपयोजित समाजशास्त्राची विविध क्षेत्रे (Fields of Applied Sociology) :

या आधीच स्पष्ट केल्याप्रमाणे, उपयोजित शास्त्रात संकलित केलेल्या ज्ञानाचा उपयोग समाजाच्या फायद्यासाठी करून घेतला जातो. उपयोजित समाजशास्त्रीय ज्ञानाचाही उपयोग सामाजिक जीवनात अपेक्षित बदल घडवून आणण्यासाठी आणि सामाजिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी केला जातो. 'शुद्ध' समाजशास्त्रात सामाजिक वस्तुस्थितीविषयीचे ज्ञान मिळविले जाते. उदा. समाजशास्त्रज्ञ शहरातील झोपडपट्टीचा अभ्यास करतात. झोपडपट्टीत नेमकी काय वस्तुस्थिती आहे? याविषयीचे ते निष्कर्ष काढतात. एखादा समाजशास्त्रज्ञ असे निष्कर्ष काढतो की, बहुसंख्य झोपडपट्टीवासीय ग्रामीण भागातून स्थलांतर करून आले आहेत, बहुतांशी झोपडपट्टीवासीय अनुसूचित जाती, जमाती, भूमीहीन आणि गरीब आहेत, झोपडपट्टीतील आरोग्यविषयक स्थिती अत्यंत खालावलेली आहे, त्यामुळे झोपडपट्टीवासीयांना विविध आजारांना वारंवार तोंड द्यावे लागते. अनेक झोपडपट्टीवासीय व्यसनांनी ग्रस्त आहेत, गुन्हेगारीचे प्रमाण अधिक आहे इ. हे संशोधन 'शुद्ध' समाजशास्त्रीय संशोधन आहे. कारण झोपडपट्टीतील वस्तुस्थिती नेमकी काय आहे हे जाणून घेणे, एवढाच संशोधनाचा हेतू होता. पण एखाद्या समाजशास्त्रज्ञाने जर झोपडपट्टीच्या विकासाचा कार्यक्रम कसा आखता येईल, तेथील दारिद्र्य कसे नष्ट करता येईल, तेथील लोकांना कोणत्या व्यवसायांचे प्रशिक्षण देता येईल, गुन्हेगारी वर्तनावर कसे नियंत्रण राखता येईल

या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी संशोधन करावयाचे ठरविले तर मात्र ते उपयोजित समाजशास्त्रीय संशोधन होईल. समाजशास्त्रज्ञ अनेक क्षेत्रात उपयोजित संशोधन करतात. उपयोजित समाजशास्त्राची अशी क्षेत्रे पुढीलप्रमाणे :

१) सामाजिक अभियांत्रिकी (Social Engineering) :

सामाजिक जीवनाचा आराखडा नव्याने तयार करता येईल, बिघडलेली सामाजिक परिस्थिती पूर्वपदावर आणता येईल, किंवा आपल्या नियोजनाप्रमाणे सामाजिक जीवनालाही शास्त्रीय ज्ञानाच्या आधारावर अपेक्षित वळण लावता येणे शक्य आहे, हे सामाजिक अभियांत्रिकीचे मुख्य गृहीतक आहे. ज्याप्रमाणे एखादा सिव्हिल इंजिनियर घराच्या दुरुस्तीचा, पुलाच्या दुरुस्तीचा आराखडा तयार करतो त्याप्रमाणेच समाजशास्त्रज्ञ देखील समाजाच्या बिघडलेल्या स्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठीचा आराखडा तयार करू शकतात. जे समाजशास्त्रज्ञ सामाजिक धोरणे आखण्यासाठी, सामाजिक नियोजन करण्यासाठी आणि समाजविकासाच्या विविध कार्यक्रमांची आखणी करण्यासाठी संशोधन करीत असतात, त्यांना एका अर्थाने 'सोशल इंजिनीअर्स' असे म्हणता येईल.

२) समाज कार्य (Social Work) :

समाजशास्त्र आणि समाज कार्य या दोहोंत भेद आहेत. या दोन स्वतंत्र ज्ञानशाखा आहेत. समाजकार्य ही समाजशास्त्राची उपयोजित शाखाच आहे, असे काही समाजशास्त्रज्ञ मानतात. याचे कारण असे की मूलभूत समाजशास्त्रीय संशोधनातून जे ज्ञान प्राप्त होते त्याचा व्यावहारिक उपयोग सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी समाजकार्यात होतो. समाजातील व्यक्तींना विविध समस्यांनी ग्रासलेले असते. (उदा. मादक द्रव्याधीनता, कौटुंबिक कलह, विषमायोजनाच्या समस्या) त्याचप्रमाणे काही गंभीर सामाजिक समस्यांनी समग्र समाजासमोरच काही आव्हाने तयार केलेली असतात. (उदा. गुन्हेगारी, हुंडाबळी, भ्रष्टाचार, एडस् इ.) प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ते अशा समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग करतात.

३) व्यावहारिक सामाजिक संशोधन (Applied Social Research) :

जे संशोधन व्यावहारिक सामाजिक समस्या सोडविण्याचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून केले जाते ते व्यावहारिक सामाजिक संशोधन होय. अशा प्रकारचे संशोधन सामाजिक धोरण निश्चिती, सामाजिक नियोजन, विकास कार्यक्रमांची आखणी, समाजकार्य, जाहिरात संशोधन, बाजारपेठेचे संशोधन, माध्यम संशोधन अशा विविध क्षेत्रात केले जाते.

४) कृतीशील समाजशास्त्र (Action Sociology) :

हे उपयोजित समाजशास्त्राचे आणखी एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. कृतीशील समाजशास्त्रात, संशोधक समाजशास्त्रज्ञ स्वतःच विकास कार्यक्रमात सहभागी होतो आणि संशोधनही करीत असतो. एखाद्या समूहाच्या प्रगतीसाठी एखादा कार्यक्रम राबविला जात असताना समाजशास्त्रज्ञ त्या प्रक्रियेत सहभाग घेतो, कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीत कोणत्या अडचणी किंवा समस्या येतात याचे संशोधन करतो, त्या समस्या सोडविण्यासाठी

उपाययोजना सुचवितो, त्यांची पुन्हा अंमलबजावणी करीत असताना त्यातही तो सहभागी होत असतो. अशाप्रकारे कृतीशील समाजशास्त्रात प्रारंभी समस्यांचे निदान करणे, समस्या सोडविण्यासाठी नियोजन करणे, त्यासाठी कार्यक्रमाची आखणी करणे, त्याची अंमलबजावणी करणे, अंमलबजावणीतील समस्या शोधणे, त्यावर पुन्हा उपाय सुचविणे आणि पुन्हा त्यांची अंमलबजावणी करणे, कार्यक्रम पूर्ण झाल्यावर त्याचे मूल्यमापन करणे अशा सर्व टप्प्यांमध्ये समाजशास्त्रज्ञाचा सहभाग असतो. कृतीशील समाजशास्त्रज्ञ केवळ समाजशास्त्रज्ञच असत नाही तर तो परिवर्तनाचा घटक (change agent) देखील असतो. अलीकडच्या काळात कृतीशील समाजशास्त्राला खूपच महत्त्व आले आहे.

५) रोगचिकित्सालयीन समाजशास्त्र (Clinical Sociology) :

१९३१ मध्ये लुई वर्थ (Louis Wirth) यांनी 'Clinical Sociology' ही संज्ञा सर्वप्रथम वापरली. समाज कार्यकर्ते, मानसशास्त्रज्ञ आणि मनोचिकित्सा तज्ञ (Psychiatrists) यांच्या समवेत चिकित्सालयात काम करणाऱ्या समाजशास्त्रज्ञांच्या कार्याच्या संदर्भात या संज्ञेचा वापर करण्यात आला. रोगांचे निदान, उपचार, आरोग्य शिक्षण आणि संशोधन या चिकित्सालयीन कामांमध्ये समाजशास्त्रज्ञांचा सहभाग असतो. विशेषकरून परदेशातील चिकित्सालयांमध्ये हे दिसून येते. कामगारांच्या मनोधैर्याचा अभ्यास करून त्यात सुधारणा सुचविण्याचे कामही चिकित्सालयीन समाजशास्त्रज्ञ करतात.

अशाप्रकारे सामाजिक अभियांत्रिकी, समाजकार्य, उपयोजित सामाजिक संशोधन, कृतीशील समाजशास्त्र आणि रोगचिकित्सालयीन समाजशास्त्र ही उपयोजित समाजशास्त्राची काही महत्त्वपूर्ण क्षेत्रे आहेत.

४) व्यावसायिक क्षेत्रातील विविध संधी प्राप्त करण्यासाठी समाजशास्त्राचा विद्यार्थ्यांना होणारा उपयोग (Use of Sociology for Students to Prepare for Variety of Careers):

समाजशास्त्रीय ज्ञान विद्यार्थ्यांना विविध क्षेत्रातील व्यवसायात पदार्पण करण्यासाठी उपयुक्त ठरते. समाजशास्त्र हा एक व्यवसाय (Profession) आहे. कोणत्याही व्यवसायात आपल्याजवळील ज्ञान आणि कौशल्याचा आपल्या उद्दरनिर्वाहाचे साधन म्हणून वापर करून समाजातील विशिष्ट भूमिका व्यक्तीना वठवाव्या लागतात. समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा विविध व्यवसायात पदार्पण करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना उपयोग होतो. आजकाल एखाद्या विद्यार्थ्याने समाजशास्त्र विषयात बी. ए. अथवा एम. ए. ही पदवी मिळविली म्हणजे तेवढ्याच शैक्षणिक पात्रतेवर त्याला चांगली नोकरी मिळेल अशी शक्यता नाही. पण समाजशास्त्रातील पदवी (B.A.) किंवा पदव्युत्तर पदवी (M.A.) मिळवून, नंतर विविध क्षेत्रातील व्यवसायात पदार्पण करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या स्पर्धा परीक्षांत यश मिळविले, किंवा विशिष्ट व्यवसायाशी निगडित असलेल्या अन्य पदव्या संपादन केल्या, तर मात्र विद्यार्थ्यांना अनेक क्षेत्रात रोजगाराच्या / व्यवसायांच्या संधी उपलब्ध होऊ शकतात. आजचे युग हे स्पर्धेचे आणि एखाद्या क्षेत्रातील विशेष ज्ञानाला महत्त्व असणारे युग आहे. आजच्या युगात समाजशास्त्राचे विद्यार्थी ज्या ज्या क्षेत्रात

व्यवसायाच्या संधी शोधू शकतात अशी व्यवसायाची काही महत्त्वाची क्षेत्रे खाली दिलेली आहेत.

१) अध्यापनाचे क्षेत्र (The Field of Teaching) :

कनिष्ठ महाविद्यालये, वरिष्ठ किंवा ज्येष्ठ महाविद्यालये आणि विद्यापीठे या शैक्षणिक संस्थांमधून समाजशास्त्र विषयाचे शिक्षक म्हणून समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना व्यवसायाची संधी उपलब्ध होऊ शकते. त्यासाठी शैक्षणिक अर्हतेच्या विहित अटी पूर्ण कराव्या लागतात. समाजशास्त्र विषयातील एम. ए. तसेच बी.एड./एम.एड. पदवी (कनिष्ठ महाविद्यालयातील शिक्षक पदासाठी आवश्यक आहे.) एम. ए. नंतर यु.जी.सी. द्वारा घेतली जाणारी NET/SET परीक्षा उत्तीर्ण होणे, M.Phil. किंवा Ph.D. पदवी प्राप्त केलेली असणे, या अटी पूर्ण करणाऱ्या उमेदवारास वरिष्ठ महाविद्यालयात अथवा विद्यापीठात समाजशास्त्राचा अधिव्याख्याता म्हणून नोकरी मिळू शकते.

२) सामाजिक संशोधन क्षेत्र (The Field of Social Research) :

सामाजिक संशोधन करण्यात गुंतलेल्या काही संशोधन संस्था आहेत. एम.ए. समाजशास्त्र तसेच पीएच.डी. पदवी संपादन करून दर्जेदार समाजशास्त्रीय नियतकालिकात काही संशोधन लेखांचे प्रकाशन करणाऱ्या उमेदवारास सामाजिक संशोधनात गुंतलेल्या संस्थांमध्ये संशोधक म्हणून व्यवसायाची संधी उपलब्ध होऊ शकते.

३) समाजकार्य (Social Work) :

समाजशास्त्र विषयात पदवी परीक्षा उत्तीर्ण होऊन त्यानंतर समाज कार्य विषयातील पदव्युत्तर पदवी (MSW) प्राप्त केल्यानंतर सामाजिक कार्यकर्ता म्हणून शासनाच्या विविध विभागांमध्ये तसेच बिगर शासकीय संस्थांमध्ये व्यवसायाची संधी मिळू शकते.

४) उद्योग आणि व्यापार क्षेत्र (Jobs in Industries and Business Organizations):

समाजशास्त्र विषयातील पदवी किंवा पदव्युत्तर पदवी तसेच विशिष्ट व्यवसायाशी संबंधित असणारी आणखी एखादी पदवी असेल तर विविध खाजगी, सरकारी उद्योग तसेच व्यापारी संघटनांमध्ये कामगार कल्याण अधिकारी, व्यवस्थापक, संशोधन अधिकारी अशा व्यवसायाच्या संधी प्राप्त होऊ शकतात.

५) सार्वजनिक प्रशासकीय सेवा क्षेत्र (Public Administration) :

M.P.S.C. आणि U.P.S.C. या स्पर्धा परीक्षांसाठी समाजशास्त्र हा ऐच्छिक विषय निवडता येतो. प्रथम समाजशास्त्र विषयातील पदवी परीक्षा पास होऊन या स्पर्धा परीक्षांसाठी समाजशास्त्र हा एक वैकल्पिक विषय घेऊन या परीक्षेत यश संपादन केल्यास, राज्य आणि केंद्र शासनाच्या विविध प्रशासकीय विभागात सेवेची संधी उपलब्ध होऊ शकते.

६) सल्लागार (Job as Consultant) :

समाजशास्त्रज्ञ म्हणून ख्याती मिळविलेल्या तज्ञ समाजशास्त्रज्ञांना विविध शासकीय प्रकल्पांसाठी, आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये सल्लागार म्हणून काम करण्यासाठी निमंत्रित केले जाते.

७) माध्यमातील व्यावसायिक संधी (Jobs in Media) :

समाजशास्त्र विषयातील पदवी अगर पदव्युत्तर पदवी संपादन करून माध्यमविद्येतील व्यावसायिक पदवी (उदा. बी.जे.सी., एम.जे.सी., एम. ए. इन. मास कम्युनिकेशन) प्राप्त केल्यावर वर्तमानपत्रे, दूरचित्रवाहिन्या या क्षेत्रात पत्रकार, वार्ताहर, संपादक किंवा माध्यम संशोधक म्हणून व्यवसायाची संधी मिळू शकते.

८) बिगर-शासकीय संस्थांमधील व्यावसायिक संधी (Jobs in NGOs) :

आजकाल अनेक क्षेत्रात काम करणाऱ्या बिगर शासकीय सेवाभावी संस्था निर्माण झाल्या आहेत. या संस्था शिक्षण, समाजकल्याण, समाजातील कमकुवत गट, आदिवासी विकास, ग्रामीण विकास, आरोग्य आदी क्षेत्रात काम करतात. या संस्था विविध विकासप्रकल्प हाती घेतात. एखादा प्रकल्प हाती घेण्यासारखा आहे किंवा नाही, प्रत्यक्षात प्रकल्पाची अंमलबजावणी करणे, प्रकल्पाचे मूल्यमापन करणे यासाठी त्यांना मनुष्यबळाची गरज असते. समाजशास्त्र विषयात पदवी/पदव्युत्तर शिक्षण पूर्ण केलेल्या उमेदवारांना अशा बिगर-शासकीय सेवाभावी संस्थांमध्ये काम करण्याची संधी मिळू शकते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न (Check Your Progress) :

खालील प्रश्नांची प्रत्येकी एका वाक्यात उत्तरे लिहा :

१) शास्त्राची प्रमुख दोन उद्दिष्टे कोणती?

२) समाजशास्त्रीय ज्ञानाचे व्यक्तीला होणारे कोणतेही दोन उपयोग सांगा.

३) सामाजिक धोरणे ठरविताना समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा कसा उपयोग होतो?

४) उपयोजित समाजशास्त्राची कोणतीही तीन क्षेत्रे सांगा.

५) समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध होऊ शकणारी व्यवसायाची कोणतीही तीन क्षेत्रे सांगा.

४.४ सारांश (Let Us Sum Up) :

या घटकात आपण समाजशास्त्राचे विविध उपयोग कोणते याचा अभ्यास केला आहे. आपण अभ्यासलेले प्रमुख मुद्दे खालीलप्रमाणे -

सामाजिक जीवनाचे शास्त्रीय आकलन करून घेण्यासाठी समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग होतो. समाजशास्त्रीय ज्ञानामुळे व्यक्तीचा दृष्टिकोन अधिक व्यापक, विवेकी आणि वस्तुनिष्ठ होतो. समाज आणि सामाजिक जीवनाचे यथार्थ आकलन होते. आपल्या समाजातील इतर समूह आणि समुदायांच्या सामाजिक-सांस्कृतिक जीवनाची चांगली जाण निर्माण होते. इतरांच्या दृष्टिकोनातून आपण वस्तुस्थितीकडे पाहू शकतो. इतरांशी कसे व्यवहार केले पाहिजेत हे आपल्याला उमगते. समाजशास्त्रीय ज्ञानामुळे इतर समाजांच्या आणि समुदायांच्या संस्कृतीची आपल्याला माहिती होते. त्यामुळे इतर समाजांबद्दलचे/समुदायांबद्दलचे आपले पूर्वग्रह नाहीसे होण्यास मदत होते. सामाजिक समस्यांविषयीची चांगली जाणीव समाजशास्त्रीय ज्ञानामुळे होते आणि त्यावरील उपाययोजना अंमलात आणणे सुलभ होते. समाजशास्त्रीय ज्ञानाला शैक्षणिक मूल्यही आहे. सार्वजनिक जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग होऊ शकतो.

सामाजिक धोरणे ठरविणे, सामाजिक नियोजन करणे यासाठीदेखील समाजशास्त्राचा उपयोग होतो. सामाजिक सर्वेक्षणातून उपलब्ध होणारी माहिती विविध सामाजिक धोरणांच्या निश्चितीसाठी आणि सामाजिक नियोजनासाठी तसेच समाज विकासाचे विविध कार्यक्रम ठरविण्यासाठी उपयुक्त ठरते. सामाजिक धोरणांचे, सामाजिक नियोजनाचे आणि विकास कार्यक्रमांचे मूल्यमापन करण्यासाठी आणि संबंधित बाबींमध्ये सुधारणा करण्यासाठीही समाजशास्त्रीय संशोधने उपयुक्त ठरतात.

सामाजिक अभियांत्रिकी, समाज-कार्य, उपयोजित सामाजिक संशोधन, कृतीशील समाजशास्त्र आणि रोगचिकित्सालयीन समाजशास्त्र ही उपयोजित समाजशास्त्राची विविध क्षेत्रे आहेत.

समाजशास्त्राचे अध्ययन करून पदवी आणि पदव्युत्तर पदवी मिळविणाऱ्या विद्यार्थ्यांना व्यवसायाची निरनिराळी क्षेत्रे उपलब्ध आहेत. मात्र त्यासाठी आजकाल समाजशास्त्र विषयातील पदवी व्यतिरिक्त संबंधित

व्यवसायक्षेत्रातील प्रशिक्षणाचीही पदवी असणे आवश्यक ठरत आहे. समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना ज्या क्षेत्रात व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध होऊ शकतात अशी काही क्षेत्रे पुढीलप्रमाणे : अध्यापनाचे क्षेत्र, सामाजिक संशोधाचे क्षेत्र, समाजकार्याचे क्षेत्र, उद्योग आणि व्यापारी संस्था, राज्य आणि केंद्र सरकारच्या सार्वजनिक प्रशासकीय सेवा, सल्लागार म्हणून विविध संस्थांतील कामे, प्रसार माध्यमांतील व्यवसाय आणि बिगर शासकीय संस्थांमधील रोजगाराच्या संधी.

४.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे (Answers to Check your progress) :

- १) घटना समजून घेण्यासाठी ज्ञान संपादन करणे आणि समाजात सुधारणा किंवा प्रगती घडवून आणण्यासाठी ज्ञान मिळविणे किंवा ज्ञानाचा उपयोग करणे ही शास्त्राची दोन उद्दिष्ट्ये आहेत.
- २) समाजशास्त्रीय ज्ञानामुळे व्यक्तीचा दृष्टिकोन व्यापक आणि विवेकी बनतो आणि व्यक्ती वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनातून सामाजिक वास्तवाचे आकलन करून घेऊ शकते, हे समाजशास्त्रीय ज्ञानाचे व्यक्तीला होणारे दोन उपयोग आहेत.
- ३) सामाजिक धोरणे आखण्यासाठी आवश्यक असलेली मूलभूत माहिती सामाजिक सर्वेक्षणातून उपलब्ध होते आणि सामाजिक धोरणांचा प्रभाव अभ्यासण्यासाठी किंवा मूल्यमापन करण्यासाठी समाजशास्त्रीय संशोधने उपयुक्त ठरतात. याप्रकारे सामाजिक धोरणे ठरविताना समाजशास्त्राचा उपयोग होतो.
- ४) सामाजिक अभियांत्रिकी, समाजकार्य आणि उपयोजित सामाजिक संशोधन ही उपयोजित समाजशास्त्राची तीन क्षेत्रे आहेत.
- ५) अध्यापन क्षेत्र, सामाजिक संशोधनाचे क्षेत्र आणि राज्य आणि केंद्र शासनाच्या विविध प्रशासकीय सेवा ही समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना उपलब्ध असणारी तीन व्यवसायक्षेत्रे आहेत.

४.६ सरावासाठी प्रश्न/गृहपाठ (Exercise/Home Assignment) :

खालील प्रश्नांची उत्तरे तयार करा :

- १) समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा सामाजिक जीवनाचे आकलन करून घेण्यासाठी कसा उपयोग होतो हे स्पष्ट करा?
- २) सामाजिक धोरणे आणि सामाजिक नियोजन या संदर्भात समाजशास्त्राची उपयुक्तता कशी आहे हे सांगा?
- ३) उपयोजित समाजशास्त्राच्या विविध क्षेत्रांचे थोडक्यात विवेचन करा?
- ४) समाजशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांना उपलब्ध असलेली व्यवसायाची विविध क्षेत्रे विशद करा.

४.७ चिंतन आणि कार्य (Reflection and Action) :

एखाद्या प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्त्याची भेट घ्या. समाजशास्त्राचा सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी कसा उपयोग होतो याबद्दल त्यांच्याशी चर्चा करा. आपल्या चर्चेच्या आधारे एक टिपण तयार करा.

४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके (Suggested Readings) :

- 1) Rawat, H. K. : Sociology, Rawat Publications, Jaipur, 2007.
- 2) Bottomore T. B. : Sociology - A guide to problems and Literature, Unwin University Books, London, 1962.
- 3) Shankar Rao, C. N. : Sociology (5th Edition), S. Chand and Company, New Delhi, 2006.
- 4) Peter Hamilton and Keneth Thompson : The Uses of Sociology, Blackwell Publishing, UK, 2002.

प्रकरण दुसरे :

मूलभूत संकल्पना (BASIC CONCEPTS)

प्रकरणाची प्रस्तावना (Block Introduction)

यापूर्वीच्या प्रकरणामध्ये आपण समाजशास्त्राच्या व्याख्या, अभ्यासविषय, समाजशास्त्राचे वैज्ञानिक स्वरूप आणि समाजशास्त्राचे उपयोग या घटकांचा अभ्यास केला आहे. समाजशास्त्राच्या व्याख्या आणि अभ्यासविषयाचे अध्ययन करीत असताना आपण हे लक्षात घेतले आहे की, समाजशास्त्र हे 'सामाजिक आंतरक्रिया', 'समाज' आणि 'सामाजिक संरचना' यांचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. 'सामाजिक आंतरक्रिया', 'समाज' आणि 'सामाजिक संरचना' या समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना आहेत. म्हणूनच समाजशास्त्र समजून घेण्यासाठी वरील मूलभूत संकल्पनांचा अर्थ समजून घेणे महत्वाचे आहे.

हे प्रकरण तीन घटकात विभागलेले आहे. 'सामाजिक आंतरक्रिया' समाजाचा पाया आहे. कारण, सामाजिक आंतरक्रिया करणाऱ्या व्यक्तींनीच समाज बनतो. म्हणून पहिल्या घटकात आपण 'सामाजिक आंतरक्रिया' या संकल्पनेचा तसेच सामाजिक आंतरक्रियांच्या विविध प्रकारांचा किंवा रुपांचा (सहकार्य, स्पर्धा, संघर्ष, समायोजन, समावेशन आणि विनिमय) अभ्यास करणार आहोत. दुसऱ्या घटकात आपण 'समाज' ही संकल्पना अभ्यासणार आहोत. आपल्या रोजच्या संभाषणात आपण 'समाज' हा शब्द नेहमीच वापरतो परंतु 'समाज' या संकल्पनेला समाजशास्त्रात निश्चित असा अर्थ आहे. तो अर्थ आपण समजून घेणार आहोत. 'सामाजिक संरचना' ही एक समाजशास्त्रातील महत्वाची अशी मूलभूत आणि सर्वाधिक अमूर्त संकल्पना आहे. तिसऱ्या घटकात आपण 'सामाजिक संरचना' या संकल्पनेचा आणि सामाजिक संरचनेच्या मूलघटकांचा अभ्यास करणार आहोत.

घटक - १

सामाजिक आंतरक्रिया (Social Interaction)

घटक-संरचना :

- १.१ प्रस्तावना
- १.२ उद्दिष्ट्ये
- १.३ विषय - विवेचन
 - १.३.१ सामाजिक आंतरक्रियेची व्याख्या आणि स्वरूप-लक्षणे
 - १.३.२ सामाजिक आंतरक्रियेचे प्रकार किंवा रूपे
- १.४ सारांश
- १.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे
- १.६ सरावासाठी प्रश्न
- १.७ चिंतन आणि कार्य
- १.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.१ प्रस्तावना (Introduction) :

समाजशास्त्रामध्ये 'सामाजिक आंतरक्रिया' (Social Interaction) ही एक महत्त्वाची संकल्पना आहे. समाज म्हणजे सामाजिक संबंधांचे जाळे होय. हे जाळे आंतरक्रिया करणाऱ्या व्यक्तीमधील संबंधांनी बनलेले असते. म्हणूनच आंतरक्रिया हा मानवी समाजाचा महत्त्वाचा पैलू आहे. सामाजिक आंतरक्रिया हाच मानवी सामाजिक जीवनाचा महत्त्वाचा आधार आहे. व्यक्ती ही एकटी स्वतंत्रपणे राहू शकत नाही. व्यक्तीला कोणत्या तरी सामाजिक समूहाचा सभासद असणे गरजेचे असते. तिला समूहातील सदस्यांबरोबर आंतरक्रिया कराव्या लागतात. सामाजिक आंतरक्रियांशिवाय सामाजिक जीवन अशक्यच आहे. जर आंतरक्रिया होत नसतील तर समाजही अस्तित्वात राहू शकणार नाही. तात्पर्य सामाजिक आंतरक्रिया ही सामाजिक जीवनातील एक महत्त्वाची बाब आहे. या पार्श्वभूमीवर आपण 'सामाजिक आंतरक्रिया' ही संकल्पना समजून घेणार आहोत. या घटकात आपण 'सामाजिक आंतरक्रियेचा अर्थ, व्याख्या वैशिष्ट्ये आणि प्रकार यांचा अभ्यास करणार आहोत.

१.२ उद्दिष्टे (Objectives) :

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला :

- ◆ सामाजिक आंतरक्रियेची व्याख्या सांगता येईल;
- ◆ सामाजिक आंतरक्रियेचा अर्थ व वैशिष्ट्ये सांगता येतील;
- ◆ सामाजिक आंतरक्रियेचे वेगवेगळे प्रकार स्पष्ट करता येतील; आणि
- ◆ सहकार्य, स्पर्धा, संघर्ष, समायोजन, समावेशन आणि विनिमय या सामाजिक आंतरक्रियांच्या विविध प्रकारांचा अर्थ स्पष्ट करता येईल.

१.३ विषय – विवेचन (Presentation of Subject-matter) :

या घटकाची विभागणी दोन भागात केली आहे. पहिल्या विभागात समाजशास्त्रज्ञांनी 'सामाजिक आंतरक्रिया' या संज्ञेच्या केलेल्या व्याख्यांच्या आधारे त्या संज्ञेचा अर्थ स्पष्ट करून सामाजिक आंतरक्रियेच्या पूर्वअटी आणि स्वरूप स्पष्ट करण्यात आले आहे. दुसऱ्या भागात, सहकार्य, स्पर्धा, संघर्ष, समायोजन, समावेशन आणि विनिमय या सामाजिक आंतरक्रियांच्या प्रकारांची / रुपांची किंवा सामाजिक प्रक्रियांची चर्चा केली आहे. सुरुवातीला आपण सामाजिक आंतरक्रियेचा अर्थ आणि स्वरूप समजून घेऊया.

१.३.१ सामाजिक आंतरक्रिया : व्याख्या आणि स्वरूप – लक्षणे (Social Interaction : Definitions and characteristic features) :

'सामाजिक आंतरक्रिया' या संकल्पनेच्या काही सुप्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञांनी केलेल्या व्याख्या खाली दिलेल्या आहेत. या व्याख्यांचा अर्थ स्पष्ट करून सामाजिक आंतरक्रियांचे स्वरूप आपण समजून घेऊ.

अ) सामाजिक आंतरक्रिया : व्याख्या (Social Interaction : Definitions) :

- १) शेपर्ड, ओडोम आणि ब्रुटन :- “जेव्हा दोन किंवा अधिक व्यक्ती परस्परांचे वर्तन प्रभावित करतात तेव्हा सामाजिक आंतरक्रिया अस्तित्वात येते.” ("Social interaction exists when two or more persons mutually influence each other's behaviour" - Shepard, Odom and Bruton)
- २) टिश्लेर, व्हायटन आणि हंटर :- “जेव्हा एका व्यक्तीच्या क्रियेचा (वर्तनाचा) किमान दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीच्या क्रियेवर (वर्तनावर) प्रभाव पडतो तेव्हा आंतरक्रिया घडून येते.” ("When the actions of one individual affect the actions of at least one other individual, interaction... is taking place" - Tischler, Whitten and Hunter)
- ३) ड्रेसलर आणि विलिस :- “जेव्हा जेव्हा मानवी व्यक्ती इतर व्यक्तीच्या क्रियांना प्रतिक्रिया करतात तेव्हा घडून येणाऱ्या प्रक्रियेला मानवी आंतरक्रिया असे म्हणतात.” ("Human interaction is the process that occurs whenever human beings respond to the actions of other human beings" - David Dressler and William M. Willis - Jr.)

- ४) मेरिल आणि एल्डरेज :- “ज्या दोन किंवा अधिक व्यक्तीत अर्थपूर्ण सामाजिक संपर्क प्रस्थापित होतो व त्याचा परिणाम म्हणून त्यांची वर्तने थोड्याफार प्रमाणात का होईना बदलतात. अशा सामान्य प्रक्रियेला सामाजिक आंतरक्रिया म्हणतात.” (“Social interaction is the general process whereby two or more persons are in meaningful contact, as a result of which their behaviours are modified however slightly” - Merill and Eldridge)
- ५) ब्रूम आणि सेल्झनिक :- “इतरांची जाणीव ठेऊन आणि इतरांच्या प्रतिक्रियांशी आपल्या प्रतिक्रिया जुळवून घेऊन वर्तन करण्याच्या प्रक्रियेला सामाजिक आंतरक्रिया असे म्हणतात.” (“The process of acting in awareness of others and adjusting responses to the way other respond is called social interaction” - Broom and Selznick)
- ६) डॉसन आणि गेट्टीज :- “सामाजिक आंतरक्रिया ही एक अशी प्रक्रिया आहे की ज्यामध्ये व्यक्ती एकमेकांच्या मनात शिरकाव करतात.” (“Social interaction is a process whereby men interpenetrate the minds of each other” - Dawson and Gettys)
- ७) गिस्ट :- “आंतर-उद्दीपन आणि प्रतिक्रियांद्वारे ज्यात व्यक्ती परस्परांवर प्रभाव पाडतात त्या क्रियेला सामाजिक आंतरक्रिया असे म्हणतात.” (“Social interaction is a reciprocal influence human beings exert on each other through inter-stimulation and response” - Gist)

वरील व्याख्यांचे दोन ते तीन वेळा काळजीपूर्वक अध्ययन केल्यावर असे लक्षात येईल की या व्याख्या सामाजिक आंतरक्रियांच्या पूर्वावश्यकता (Pre-requisites), अर्थ आणि स्वरूप या संबंधीच्या काही ठळक बाबींवर विशेष भर देतात. आता आपण सामाजिक आंतरक्रियेच्या वरील व्याख्यामधील प्रमुख मुद्दे विचारात घेऊन सामाजिक आंतरक्रियेचे स्वरूप समजून घेऊ.

- ब) सामाजिक आंतरक्रियांची स्वरूप – लक्षणे (Characteristic features of social interaction):
- १) कमीत कमी दोन व्यक्तींची आवश्यकता (Minimum requirement of two persons):- सामाजिक आंतरक्रिया अस्तित्वात येण्यासाठी कमीत कमी दोन व्यक्तींची आवश्यकता असते. दोनपेक्षा कितीही अधिक व्यक्ती आंतरक्रियेमध्ये सहभागी असू शकतात.
- २) परस्परांची जाणीव (Mutual Awareness) :- व्यक्तींमध्ये अन्योन्य किंवा परस्परांविषयीची जाणीव असलीच पाहिजे. सामाजिक आंतरक्रिया घडून येण्यासाठी ही दुसरी महत्त्वाची आवश्यकता किंवा गरज आहे. समजा एखाद्या बसस्थानकावरती दोन अनोळखी व्यक्ती उभ्या आहेत त्यांना परस्परांची जाणीव नसेल तर त्यांच्यामध्ये आंतरक्रिया घडून येणार नाही.
- ३) परस्परांना उद्देशून वर्तन करणे (Mutually Directed Behaviour) :- सामाजिक आंतरक्रिया घडून

येण्यासाठी एका व्यक्तीने एखाद्या प्रकारचे वर्तन हे दुसऱ्याला उद्देशून केलेच पाहिजे व दुसऱ्या व्यक्तीने त्याला प्रतिसाद दिलाच पाहिजे. ही आंतरक्रिया घडून येण्यासाठीची तिसरी महत्त्वाची आवश्यकता आहे. समजा बसस्थानकावरील एखाद्या व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीला ‘बस केव्हा येणार आहे?’ असे विचारले आणि त्या व्यक्तीने पहिल्या व्यक्तीच्या प्रश्नाला कोणतेही उत्तर (उदा. ‘बसची वेळ सांगणे’, ‘माहित नाही’ असे सांगणे किंवा नकारार्थी मान डोलावणे) दिले तर त्यांच्यात आंतरक्रिया घडून आली असे म्हणता येईल. सामाजिक आंतरक्रिया घडून येण्यासाठी परस्पर सामाजिक संपर्क आणि संज्ञापन या दोन महत्त्वाच्या पूर्वावश्यकता आहेत.

अशाप्रकारे सामाजिक आंतरक्रिया घडून येण्यासाठी दोन व्यक्ती, त्यांच्यामध्ये परस्परांविषयी जाणीव असणे आणि त्या व्यक्तींमध्ये कोणत्यातरी प्रकारचा विनिमय घडून येणे (भाषेद्वारे, हावभावाद्वारे, खुणेद्वारे) या प्रमुख पूर्वावश्यकता आहेत. आता आपण सामाजिक आंतरक्रियांचा अर्थ आणि स्वरूप यावर प्रकाश टाकणारे आणखी काही मुद्दे पाहू.

४) **अर्थपूर्ण सामाजिक संपर्क (Meaningful Social Contact) :-** कोणत्याही आंतरक्रियेत व्यक्ती जेव्हा कोणताही शब्द वापरते, हावभाव करते किंवा एखादी वस्तू दुसऱ्या व्यक्तीला देते त्याला निश्चितच काही अर्थ असतो. तो अर्थ दुसरी व्यक्ती समजून घेते. अशा प्रकारे शब्द, हावभाव व वस्तू देण्याच्या क्रियेचा अर्थ समजूनच व्यक्ती इतरांना प्रतिक्रिया करते. एखाद्या व्यक्तीने पुरस्कार मिळाल्याबद्दल जर दुसऱ्या व्यक्तीला पुष्पगुच्छ दिला तर ती त्याचा अर्थ लगेच समजून घेते आणि ‘आभारी आहे’ अशी प्रतिक्रिया देते. अशाप्रकारे सामाजिक आंतरक्रियेत अर्थपूर्ण सामाजिक संपर्क प्रस्थापित होतो. जर व्यक्ती इतरांच्या वर्तनाचा अर्थ समजून घेण्याच्या स्थितीत नसेल तर ती प्रतिक्रिया देऊ शकत नाही. परिणामी आंतरक्रिया घडून येऊ शकत नाही. उदा. एखादी व्यक्तीची भाषा आपणास समजत नसेल तर तिला आपण प्रतिक्रिया देऊ शकत नाही.

५) **आंतरक्रियांमध्ये उद्दीपक आणि प्रतिक्रिया यांची साखळी असते (Chain of Stimulus and Response) :-** सामाजिक आंतरक्रियेमध्ये एका व्यक्तीचे वर्तन हे दुसऱ्या व्यक्तीसाठी उद्दीपक ठरत असते. तर पहिल्या व्यक्तीच्या वर्तनाला दुसऱ्या व्यक्तीची जी प्रतिक्रिया होते ती पहिल्या व्यक्तीसाठी उद्दीपक ठरत असते. अशाप्रकारे सातत्यपूर्ण सामाजिक आंतरक्रियेत उद्दीपन आणि प्रतिक्रिया यांची साखळी निर्माण होत असते. जसे शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारला तर ते विद्यार्थ्यांसाठी उद्दीपक स्वरूपी असते. जर विद्यार्थ्यांनी त्या प्रश्नाचे उत्तर दिले तर ते उत्तर म्हणजे शिक्षकासाठी उद्दीपक ठरत असते. या उत्तरानंतर पुन्हा शिक्षक दुसरा प्रश्न विचारतो.

६) **सामाजिक आंतरक्रियांमध्ये इतरांच्या प्रभावामुळे वर्तनामध्ये बदल होतो (Behaviour Changes due to other's Influence) :** सामाजिक आंतरक्रियांमध्ये व्यक्ती एकमेकांच्या वर्तनावर प्रभाव पाडतात. परिणामी व्यक्तींच्या वर्तनात बदल घडून येतो. उदा. एखाद्या विषयावर दोन व्यक्ती चर्चा करतात

आधी ते परस्परांचे मित्र असतात पण त्यांची मते परस्परांहून भिन्न असतात. त्यामुळे जेव्हा एक व्यक्ती दुसऱ्याचा अपमान होईल असे शब्द वापरते तेव्हा दुसरी व्यक्तीही पहिल्या व्यक्तीला अपमानित करते. अंतिमतः चर्चा थांबविण्याचा आणि परस्परांशी न बोलण्याचा निर्णय घेऊन त्या दोन व्यक्ती मैत्री संपुष्टात आणण्याचा निर्णय घेतात. मैत्री संपुष्टात आणणे याचा अर्थ पूर्वीच्या वर्तनात बदल घडून येणे. हे आंतरक्रियेत घडून येते. अशाच प्रकारे आधी शत्रुत्व असणाऱ्या व्यक्ती आंतरक्रियेत सहभागी झाल्यावर मित्रही बनू शकतात. सामाजिक आंतरक्रियेत सहभागी होणाऱ्या व्यक्ती परस्परांवर प्रभाव पाडतात. त्यामुळे त्यांची वर्तने बदलतात. वरील उदाहरणांवरून असेही दिसून येते की, आंतरक्रियेत व्यक्ती परस्परांशी जुळवून घेण्याचा प्रयत्न करताना किंवा दुसऱ्या व्यक्तीच्या प्रतिक्रिया काय आहेत त्यानुसार व्यक्ती परस्परांना प्रतिक्रिया करतात. उदा. आपल्याकडे पाहून इतर कोणी स्मितहास्य केले तर आपणही हसून त्याला प्रतिसाद देतो. याउलट आपणाला उद्देशून जर कोणी अपमानास्पद शब्द वापरत असेल तर आपणही तसाच प्रतिसाद त्यास देतो.

- ७) **सामाजिक आंतरक्रियेचे स्वरूप प्रतीकात्मक (Symbolic) असते :** सामाजिक आंतरक्रियेमध्ये विविध प्रतीकांचा वापर होतो. प्रतीक म्हणजे असे काहीतरी की जे दुसऱ्या कशाचे तरी प्रतिनिधित्व करते. भाषेतील विविध शब्द, हावभाव ही सर्व प्रतीकेच असतात. त्यांना संस्कृतीसापेक्ष विशिष्ट असा अर्थ असतो. सामाजिक आंतरक्रियेत इतरांच्या वर्तनाला केवळ यांत्रिकपणे प्रतिक्रिया मिळत नाहीत. सामाजिक आंतरक्रिया विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीत घडून येतात. विशिष्ट आंतरक्रियेच्यापूर्वी भूतकाळात काही घटना घडलेल्या असतात. भविष्यकाळातही काही घटना घडण्याची शक्यता असते. या सर्वांचा साकल्याने विचार करून इतरांनी वर्तन केल्यावर योग्य त्या संदर्भात त्या वर्तनाचा अर्थ व्यक्ती लावते. प्रसंगी काल्पनिक पातळीवर इतर व्यक्तीच्या ठिकाणी आपणच आहोत असे समजून किंवा समोरच्या व्यक्तीच्या भूमिकेत शिरून (role taking) तिच्या वर्तनाचा अर्थ लावला जातो. समोरच्या व्यक्तीच्या वर्तनाचा अशाप्रकारे अर्थ समजून घेतल्यानंतर मग समोरच्या व्यक्तीशी नेमके कसे वागावे हे ठरविण्यासाठी विविध पर्यायी वर्तन प्रकारांची कल्पनात्मक पातळीवर उजळणी (Imaginative rehearsal) व्यक्ती करते. स्वतःचे मूल्यमापन ती व्यक्ती करते. त्यानंतर मगच दुसऱ्या व्यक्तीशी योग्यरित्या जुळवून घेता येईल असे प्रतीकात्मक वर्तन व्यक्ती करत असते. प्रतीकांचा वापर आणि त्यांचा अन्वयार्थ लावण्याची प्रक्रिया आंतरक्रियेत असते. आंतरक्रियेत अशी प्रतीकात्मक मध्यस्थी असते. म्हणून आंतरक्रियेचे स्वरूप प्रतीकात्मक (Symbolic) असते.

डावसन आणि गेट्टेस यांनी त्यांच्या व्याख्येत म्हटल्याप्रमाणे सामाजिक आंतरक्रियेत व्यक्ती एकमेकांच्या मनात प्रवेश करतात. याचा अर्थ असा की, व्यक्ती काल्पनिक पातळीवर इतरांच्या भूमिकेत शिरून त्यांच्या दृष्टिकोणातून विचार करतात आणि त्या शब्दांचा आणि हावभावांचा अन्वयार्थ लावतात. मगच व्यक्ती इतरांना प्रतिक्रिया करतात.

- ८) सामाजिक आंतरक्रिया तीन पातळीवर घडून येतात (Social interactions occur at three levels) : आंतरक्रियेच्या तीन पातळ्या खालीलप्रमाणे :
- अ) व्यक्ती-व्यक्तीतील आंतरक्रिया (Interaction between individuals) उदा. दोन मित्रातील चर्चा, पती-पत्नीतील संवाद इ.
- ब) व्यक्ती व समूह यांच्यातील आंतरक्रिया (Interaction between an individual and group): जेव्हा एक व्यक्ती आणि एक समूह हे आंतरक्रियेचे एकक असतात तेव्हा ही आंतरक्रिया घडून येते. यामध्ये एक व्यक्ती ही समूहाबरोबर आंतरक्रिया करत असते. उदा. नेत्याची सभा, शिक्षकाचे व्याख्यान इ.
- क) समूहा-समूहातील आंतरक्रिया (Interaction between groups) : जेव्हा आंतरक्रियेचे एकक दोन समूह असतात तेव्हा अशी आंतरक्रिया घडून येते. यामध्ये आंतरक्रिया ही दोन गटांमध्ये घडून येते. उदा. क्रिकेट खेळणारे संघ, दोन देशातील संबंध इ.

सामाजिक आंतरक्रियेचे महत्त्व लक्षात घेऊन आपण या भागाचा शेवट करू या. सामाजिक आंतरक्रिया ही सामाजिक जीवनातील सर्वात मूलभूत सामाजिक घटना आहे. सामाजिक जीवन अस्तित्वात येण्यासाठी आवश्यक अशी ही एक पूर्वअट आहे. आपण सामाजिक आंतरक्रियेशिवाय 'समाज' या संकल्पनेचा विचारच करू शकत नाही. सामाजिक आंतरक्रियेद्वारेच सामाजिक संबंध विकसित होतात, ते स्थिर होतात. सामाजिक आंतरक्रियात्मक प्रक्रियांमुळेच सामाजिक समूह तयार होतात, नष्टही होतात. जेव्हा समाजातील व्यक्ती पारस्परिक आंतरक्रिया चालू ठेवतात त्यावेळी समाज अस्तित्वात येतो. म्हणून सामाजिक आंतरक्रिया हाच समाजाचा मूलभूत पाया आहे. सामाजिक आंतरक्रियेद्वारेच व्यक्तीला तिचे सामाजिक स्वरूप (मानवी स्वभाव) प्राप्त होते. सामाजिक आंतरक्रियेद्वाराच व्यक्तीची 'स्व' संकल्पना (Self Concept) आणि तिचे व्यक्तीमत्त्व विकसित होते. सामाजिक आंतरक्रिया ह्या त्या विशिष्ट समाजातील मूल्ये, प्रमाणके व संस्कृती यांच्या संदर्भातच घडत असतात. सामाजिक आंतरक्रिया ह्या समाजजीवनाला गतीशील बनवितात. सामाजिक संरचनेचा विकास आणि त्यात बदल घडून येण्यासाठी सामाजिक आंतरक्रिया महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. सामाजिक जीवनाचे स्थैर्य आणि बदल या महत्त्वाच्या बाजूंचे (aspects) निर्धारण करण्याचे महत्त्वाचे कार्य सामाजिक आंतरक्रियेच्या स्वरूपाद्वारे ठरते.

१.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - १ (Check Your Progress - 1) :

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) सामाजिक आंतरक्रियेची कोणतीही एक व्याख्या द्या.

२) सामाजिक आंतरक्रिया घडून येण्यासाठीची महत्त्वाची पूर्वअट सांगा.

३) सामाजिक आंतरक्रियेचे स्वरूप प्रतीकात्मक आहे असे का म्हटले जाते?

४) सामाजिक आंतरक्रियेचे विविध स्तर सांगा.

५) सामाजिक आंतरक्रियेची कोणतीही तीन उदाहरणे द्या.

१.३.२ सामाजिक आंतरक्रियांचे प्रकार किंवा रूपे (Types or Forms of Social Interactions) :

यापूर्वी आपण पाहिल्याप्रमाणे सामाजिक आंतरक्रिया हा समाज व्यवस्थेचा पाया आहे. सामूहिक जीवन हे सामाजिक आंतरक्रियेशिवाय अस्तित्वात येवूच शकत नाही. सामाजिक आंतरक्रियांमुळेच समाजाचे स्वरूप गतिशील बनते. सामाजिक आंतरक्रिया ह्या वेगवेगळ्या रीतीने / प्रकारात समाजात घडून येत असतात. असे असले तरी, आंतरक्रियांच्या या सर्वच रीतींचा किंवा प्रकारांचा अभ्यास करणे अशक्य असते. म्हणूनच समाजशास्त्रज्ञांनी सामाजिक आंतरक्रियांचा काही प्रकारांचा किंवा रूपांचा अभ्यास केला आहे. सामाजिक आंतरक्रियांच्या वेगवेगळ्या प्रकाराना किंवा रूपांनाच 'सामाजिक प्रक्रिया' असे म्हणतात. या उपविभागात आपण सामाजिक आंतरक्रियांच्या विविध प्रकारांचा किंवा रूपांचा थोडक्यात परिचय करून घेणार आहोत. प्रथम आपण 'सामाजिक प्रक्रिया' या संकल्पनेचा अर्थ समजून घेऊ.

१) मॅकायव्हर - "एकदा एकत्रित आल्यावर, समूहाच्या सदस्यामंथील संबंधाना ज्या प्रक्रियेत निश्चित असे विभेदक स्वरूप प्राप्त होते त्या प्रक्रियेला सामाजिक प्रक्रिया असे म्हणतात." ("Social process is the manner in which the relations of the members of a group, once brought together acquire a certain distinctive character" - MacIver)

२) मॉरिस गिसबर्ग - "व्यक्ती वा समूहामध्ये घडून येणाऱ्या आंतरक्रियांचे विविध प्रकार म्हणजे सामाजिक प्रक्रिया होय." ("Social processes means the various modes of Interaction between Individuals or groups" - Morris Ginsberg)

- ३) हॉर्टन आणि हंट - “सामाजिक जीवनात वारंवार घडून येणाऱ्या वर्तनाच्या रूपाना सामाजिक प्रक्रिया असे म्हणतात.” ("Repetitive forms of behaviour which are commonly found in social life" - Horton and Hunt)

ज्या विविध नमुन्यात सामाजिक आंतरक्रिया घडून येतात त्यानुसार त्यांचे वर्गीकरण करता येते. ज्यावेळी आंतरक्रिया पुन्हा पुन्हा एका विशिष्ट पद्धतीने घडतात तेव्हा त्यांना विशिष्ट रूप प्राप्त होते. आंतरक्रियांना अशी विविध रूपे प्राप्त होण्याच्या प्रक्रियेला सामाजिक प्रक्रिया असे म्हणतात. सामाजिक आंतरक्रियांच्या विविध रूपाना किंवा प्रकारानाच सामाजिक प्रक्रिया म्हणतात. ‘प्रक्रिया’ हा शब्द सुद्धा सातत्य दर्शवितो. म्हणजेच विशिष्ट प्रकारची आंतरक्रिया पुन्हा पुन्हा त्याचप्रकारे घडून येते.

सामाजिक आंतरक्रियेचे प्रकार किंवा सामाजिक प्रक्रिया (Types of Social Interaction or Social Processes)

सहकार्य, स्पर्धा, संघर्ष, समायोजन, सन्मीलन, विनिमय इ. हे सामाजिक आंतरक्रियांचे विविध प्रकार किंवा रूपे आहेत. त्यांनाच सामाजिक प्रक्रिया म्हणतात. आता आपण सामाजिक आंतरक्रियांच्या विविध रूपांचा किंवा सामाजिक प्रक्रियांचा थोडक्यात परिचय करून घेऊ.

१. सहकार्य (Co-operation) :

सहकार्य हा सामाजिक प्रक्रियेचा महत्त्वाचा वैश्विक (Universal) आणि सतत Continuous आढळून येणारा प्रकार आहे. समाजजीवनाच्या प्रत्येक कृतीमध्ये सहकार्य दिसून येते. सहकार्य हा प्रत्येक संघटनेचा आधार आहे. आपला समाज सहकार्याच्या तत्वावरच कार्यरत असतो. गटामध्ये एकत्र राहण्यासाठी सहकार्य आवश्यक आहे.

अ) सहकार्याचा अर्थ (Meaning of Co-operation) :

सहकार्य हा शब्द लॅटिनमधील ‘को’ (Co) म्हणजे ‘एकत्र’ आणि ‘ऑपेरारी’ (operari) म्हणजे ‘कार्य’ या दोन शब्दांपासून तयार झाला आहे. अशाप्रकारे सहकार्य म्हणजे एकत्र काम करणे. ‘सहकार्य’ या संज्ञेचा समाजशास्त्रीय अर्थ समजण्यासाठी आपण सहकार्याच्या दोन व्याख्या अभ्यासू.

- १) मेरिल आणि एल्ट्रेज - “सहकार्य हे सामाजिक आंतरक्रियेचे असे रूप आहे की ज्यात दोन किंवा त्यापेक्षा जास्त व्यक्ती समान ध्येये मिळवण्यासाठी एकत्र काम करतात.” ("Co-operation is a form of social interaction where in two or more persons work together to gain a common end"- Merrill and Endridge)
- २) चाईल्ड फेअर - “सहकार्य ही एक अशी प्रक्रिया आहे की ज्या योगे व्यक्ती किंवा समूह कमी अधिक संघटित मार्गाने समान उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी एकत्र प्रयत्न करतात.” ("Co-operation is the process by which individuals or groups combine their efforts in

more or less organised way for the attainment of common objective" - Fairchild)

- ३) रॉबर्ट निसबेट – “सर्वांचा हितसंबंध गुंतलेल्या समान उद्दिष्टांच्या प्राप्तीसाठी केलेला सामूहिक किंवा एकत्रित प्रयत्न म्हणजे सहकार्य होय.” ("It is joint or collaborative behaviour toward some goal in which there is common interest"-Robert Nisbet)

वरील सर्व व्याख्या सहकार्य या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करतात. एका ध्येयासाठी एकत्र काम करणे म्हणजे सहकार्य होय. सहकार्याच्या संकल्पनेत तीन घटक गुंतलेले आहेत.

- १) दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक व्यक्ती.
- २) समान ध्येय किंवा साध्य, आणि
- ३) समान ध्येय साध्य करण्यासाठी केले जाणारे संघटित प्रयत्न.

ब) सहकार्याचे प्रकार (Types of Co-operation) :

वेगवेगळ्या समाजशास्त्रज्ञांनी सहकार्याचे वेगवेगळे प्रकार सांगितलेले आहेत. असे असले तरी सहकार्याचे काही प्रकार सर्वसाधारणपणे सर्वत्र आढळणारे आहेत. रॉबर्ट निसबेट आणि राबर्ट पेरिट यांनी सांगितलेले सहकार्याचे प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) उत्स्फूर्त सहकार्य (Spontaneous Co-operation) :

ह्या प्रकारचे सहकार्य हे आपोआप उदयास येते कारण विशिष्ट परिस्थितीच अशा सहकार्याची मागणी करते. उदा. अपघात झाल्यानंतर तिथे हजर असणाऱ्या व्यक्ती अपघातग्रस्त व्यक्तींना वेगवेगळ्या प्रकारे मदत करतात. कोणी त्यांना तेथून बाहेर काढतो, तर कोणी पोलीसांना याची कल्पना देतो, तर कोणी त्यांना दवाखान्यामध्ये उपचारासाठी नेण्यास सहकार्य करतो.

२) पारंपरिक सहकार्य (Traditional Co-operation) :

सहकार्याचे जे वर्तन प्रबंध परंपरेने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होतात त्यांना पारंपरिक सहकार्य म्हणतात. उदा. कोल्हापूर जिल्ह्यातील 'भिशी'ची पद्धत किंवा ऊस लागवडीचा 'फड' पद्धत.

३) मार्गदर्शित सहकार्य (Directed Co-operation) :

अधिकार असणाऱ्या व्यक्तीच्या मार्गदर्शनाखाली आणि नियंत्रणाखाली ज्यावेळी समान ध्येयासाठी विविध व्यक्ती एकत्र काम करतात तेव्हा त्यास मार्गदर्शित सहकार्य म्हणतात. या प्रकारचे सहकार्य नेहमीच नियोजित असते आणि यासाठी नेतृत्वाची गरज असते. उदा. रेल्वे प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी अभियंत्याचा गट एखाद्या अधिकाऱ्याच्या नियंत्रणाखाली काम करतो.

४) करारात्मक सहकार्य (Contractual Co-operation) :

या प्रकारच्या सहकार्यामध्ये सुद्धा नियोजन आणि समान ध्येय पूर्ण करण्यासाठी करार असतो. यामध्ये व्यक्ती करारातील अटीनुसार कामपूर्ण करण्यासाठी एकत्र काम करतात. उदा. प्रकाशक आणि वेगवेगळे लेखक यांच्यातील पुस्तक तयार करण्यासाठी आणि प्रकाशित करण्यासाठीचा करार.

या व्यतिरिक्त, सर्वत्रपणे आढळणारे सहकार्याचे आणखी दोन प्रकार पुढीलप्रमाणे -

१) प्रत्यक्ष सहकार्य (Direct Co-operation) :

लोक ज्यावेळी एखाद्या ठिकाणी परस्परांच्या प्रत्यक्ष संपर्कात राहून काम करतात त्याला प्रत्यक्ष सहकार्य म्हणतात. प्राथमिक गटामध्ये प्रत्यक्ष स्वरूपाचे सहकार्य दिसून येते. उदा. कुटूंब, कामगारांचा कारखान्यातील समूह, जेथे लोक एकत्र काम करतात व एकमेकांस मदत करतात. उदा. शेतकरी कुटुंबामध्ये शेतीमध्ये वेगवेगळी कामे एकत्रित पद्धतीने केली जातात. त्यातून व्यक्तींना सामाजिक समाधान (Social Satisfaction) लाभत असते.

२) अप्रत्यक्ष सहकार्य (Indirect Co-operation) :

या प्रकारच्या सहकार्यामध्ये व्यक्ती ह्या स्वतंत्ररित्या आपापली कामे पार पाडीत असतात. असे असले तरी त्यांना आपण समाजाच्या एका समान ध्येयासाठी कार्य पार पाडत आहोत याची जाणीव नसते. यामध्ये सर्व कामांचे विभाजन वेगवेगळ्या व्यक्तींमध्ये केलेले असते. समाजातील वेगवेगळे लोक शिक्षक, डॉक्टर, अभियंता, शेतकरी, कामगार, व्यवस्थापक, वकिल, सफाई कामगार इ. कामे करत असतात. यापैकी प्रत्येकाला असे वाटते की आपण आपल्या स्वहितासाठी काम करत आहोत. परंतु त्यांना याची जाणीव नसते की, ते अप्रत्यक्षपणे श्रमविभाजनाद्वारे समाजाचे सार्वत्रिक ध्येय साध्य करण्यासाठी काम करीत आहेत. समाजातील अशा प्रकारच्या श्रमविभाजनामुळे परस्परावलंबन वाढते व त्यामुळे समाजात जैविक सामाजिक एकात्मता निर्माण होते व टिकून रहाते.

२) स्पर्धा (Competition) :

सहकार्यासारखीच स्पर्धा ही देखील एक मूलभूत सामाजिक प्रक्रिया आहे. स्पर्धेमध्ये दोन किंवा अधिक व्यक्ती समान ध्येयासाठी संघर्ष करतात. जेव्हा मौल्यवान वस्तू दुर्मिळ असतात किंवा त्या कमी प्रमाणात उपलब्ध असतात आणि त्या मिळवण्यासाठी इच्छूक व्यक्तींची संख्या मात्र अधिक असते. अशावेळी स्पर्धा निर्माण होते. म्हणून स्पर्धा आणि मौल्यवान वस्तूंचा तुटवडा (Scarcity) यांचा जवळचा संबंध आहे.

अ) स्पर्धेचा अर्थ (Meaning of Competition) :

स्पर्धा या संकल्पनेचा अर्थ समजून घेण्यासाठी आपण काही व्याख्या पाहू या.

- १) बीसान्झ - “ज्या गोष्टी मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध असतात आणि ज्या वाटून घेता येत नाहीत अशा गोष्टी प्राप्त करण्यासाठी जेव्हा व्यक्ती झगडतात तेव्हा त्याला स्पर्धा म्हणतात.”
("Competition is the striving of two or more persons for the same goal which is limited so that all cannot share it" - Biesanz)

- २) अँडरसन आणि पार्कर - “स्पर्धा हे सामाजिक वृत्तीचे असे रूप आहे की ज्यामध्ये मर्यादित असणाऱ्या भौतिक आणि अभौतिक गोष्टी मिळविण्यासाठी किंवा त्यांचा वापर करण्यासाठी आपण एकमेकांविरुद्ध झगडतो.” (Competition is that form of social action in which we strive against each other for the possession of or use of so limited material or non-material goods" - Anderson and Parker)
- ३) हॉर्टन आणि हंट - “स्पर्धा म्हणजे पारितोषिके (विशेषतः ज्या गोष्टी दुर्मिळ असतात त्या) मिळवण्यासाठीचा संघर्ष होय.” ("Competition is the struggle for possion of rewards which are limited in supply, goods, status, powar, love, anything"- Horton and Hunt)

वरील व्याख्यांवरून आपणास स्पर्धा या संज्ञेचा अर्थ स्पष्टपणे समजतो. ज्यावेळी लोक मर्यादित असणाऱ्या वस्तू किंवा गोष्टी मिळवण्यासाठी संघर्ष करतात त्यालाच स्पर्धा असे म्हणतात. उदा. ज्यावेळी दोन पात्र व्यक्ती एकाच जागेसाठी मुलाखत देतात त्याला स्पर्धा असे म्हणता येईल. ज्यावेळी कोणत्याही प्रकारच्या मर्यादित भौतिक किंवा अभौतिक गोष्टींचे (भौतिक वस्तू उदा. जमिन, संपत्ती इतर तंत्रज्ञान, अभौतिक बाबी, उदा. सत्ता, सामाजिक दर्जा, प्रेम, प्रतिष्ठा इ.) दुर्भिक्ष्य असते आणि त्यांची मागणी जास्त असते त्यावेळी स्पर्धा घडून येते.

ब) स्पर्धेची ठळक वैशिष्ट्ये (Characteristics of Competition) :

आता आपण स्पर्धेची काही ठळक वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊ. ती थोडक्यात खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) स्पर्धा ही दुर्भिक्ष्यामुळे उदयास येते (Competition arises due to scarcity) : म्हणजेच जोपर्यंत असणाऱ्या वस्तू वा गोष्टी यांचा पुरवठा मर्यादित असतो तोपर्यंत स्पर्धा ही घडून येत असते. मानवी गरजा या अमर्यादित आहेत तर संसाधने ही मर्यादित आहेत म्हणून दुर्मिळ अशी संसाधने स्वतःलाच मिळावीत यासाठी स्पर्धा घडून येते.
- २) स्पर्धा ही वैश्विक प्रक्रिया आहे (Competition is a Universal Process) : स्पर्धा ही समाजजीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये असते. त्याप्रमाणे स्पर्धा ही सर्व प्रकारच्या (उदा. आदिम, ग्रामीण, किंवा नागरी; प्रगत किंवा अप्रगत) मानवी समाजांमध्ये अस्तित्वात असते. म्हणून स्पर्धा ही वैश्विक (Universal) बाब आहे.
- ३) स्पर्धा सतत चालू असते (Competition is Continuous) : स्पर्धा ही कधीही न संपणारी सामाजिक प्रक्रिया आहे. सामाजिक जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात ती सातत्याने सुरू असते.
- ४) स्पर्धेमुळे समाजात गतिशीलता निर्माण होते (Competition Creates Dynamism in Society) : स्पर्धा ही समाजाची प्रगती आणि परिवर्तनासाठी महत्वाचे योगदान देते. स्पर्धेमुळे समाज गतिशील बनतो. काही वेळा स्पर्धा ही अवैयक्तिक स्वरूपाची असते. स्पर्धा ही व्यक्तीला काही मिळवण्यासाठी आपल्यातील

गुणांना सिद्ध करण्यास भाग पाडते. उदा. स्पर्धेमुळे विद्यार्थ्याला परीक्षेत जास्त गुण व उच्चश्रेणी मिळवण्यासाठी इतरांपेक्षा जास्त मेहनत घ्यावी लागते.

५) **स्पर्धा ही अवैयक्तिक असू शकते (Competition may be impersonal) :** काही वेळा स्पर्धेचे स्वरूप हे अवैयक्तिक स्वरूपाचे असते. जेव्हा आपणास आपला स्पर्धक माहित नसतो तेव्हा त्याला अवैयक्तिक स्वरूपाची स्पर्धा असे म्हणतात. उदा. केंद्रिय लोकसेवा आयोगामार्फत घेण्यात येणाऱ्या आय्.ए.एस्., आय्.पी.एस्., आय्.एफ्.एस्. यासारख्या पदांसाठी घेण्यात येणाऱ्या स्पर्धा परीक्षेसाठी देशभरातून अनेक विद्यार्थी या परिक्षेला बसतात. हे सर्व स्पर्धक एकमेकांच्या ओळखीचे नसतात. पण इतरांपेक्षा अधिक गुण मिळविण्यासाठी ते स्पर्धा करीत असतात.

६) **स्पर्धा ही प्रमाणकाद्वारे नियंत्रित केली जाते (Competition is governed by norms) :** स्पर्धा ही नियम, प्रमाणके शिस्तबद्धता याद्वारे नियंत्रित केली जाते. प्रत्येकजण स्पर्धेच्या नियमांकडे व्यवस्थित लक्ष देतो. इतर स्पर्धक सुद्धा हे नियम पाळत आहेत का? हे पाहिले जाते. इतरांनीही स्पर्धेचे नियम पाळण्याची अपेक्षा ठेवली जाते.

आजच्या आधुनिक जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रामध्ये आपणास स्पर्धा दिसून येते. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक जीवनामध्ये सुद्धा स्पर्धा अस्तित्वात असते. स्पर्धा ही सामाजिक परिवर्तनाचे महत्त्वाचे कारण आहे. स्पर्धा ही समाजामध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. निकोप स्पर्धेशिवाय समाजाची प्रगती व विकास योग्य पद्धतीने होवू शकत नाही. उर्ध्वगामी सामाजिक गतिशिलता (Upward Social Mobility) हा स्पर्धेचाच परिणाम आहे. स्पर्धेमुळे योग्य आणि लायक व्यक्ती त्या पदांवर येतात. स्पर्धा ही व्यक्तींना त्यांच्यातील गुणांना वाव व प्रेरणा देते. शेवटी या सर्वांचा फायदा समाजाला होतो.

३. संघर्ष (Conflict) :

आतापर्यंत आपण सहकार्य, आणि स्पर्धा या सामाजिक प्रक्रियांचा किंवा सामाजिक आंतरक्रियेच्या दोन प्रकारांचा अभ्यास केला आहे. आता आपण संघर्ष या संकल्पनेचा अभ्यास करणार आहोत. संघर्षसुद्धा वैश्विक प्रक्रिया (Universal Process) आहे. संघर्ष सर्व समाजामध्ये अस्तित्वात असतो. बऱ्याचवेळा संघर्ष हा स्पर्धेशी संबंधित असतो. कारण ज्यावेळी व्यक्ती सपधेच्या नियमांचे उल्लंघन करून काही मिळवण्याचा प्रयत्न करतात त्यावेळी संघर्ष घडून येतो.

अ) 'संघर्ष' या संकल्पनेचा अर्थ (Meaning of Conflict) :

संघर्ष म्हणजे असुदृढ स्पर्धेचा परिणाम होय. आता आपण संघर्ष या संकल्पनेच्या काही महत्त्वाच्या व्याख्या पाहू.

१) **हॉर्टन आणि हंट -** “इतर स्पर्धकांना स्पर्धेतून बाद करून किंवा त्यांना कमकुवत करून पारितोषिकांवर केवळ आपलीच एकाधिकारशाही निर्माण करण्याचा प्रयत्न म्हणजे संघर्ष

होय.” (“Conflict is a process of seeking to monopolize rewards by eliminating or weakening the competitors” - Horton and Hunt)

- २) गिलिन आणि गिलिन – “संघर्ष ही एक अशी सामाजिक प्रक्रिया आहे की ज्यामध्ये व्यक्ती किंवा समूह हे आपले ध्येय प्रत्यक्ष आव्हानाने, हिंसेने किंवा हिंसेच्या धमकीने मिळवण्याचा प्रयत्न करतात.” (“Conflict is the social process in which individuals or groups seek their ends by directly challenging the antagonist by violence or threat of violence” - Gillin and Gillin)
- ३) ग्रीन ए. डब्लू. – “संघर्ष म्हणजे एखाद्या स्पर्धकाला किंवा इतरांना जाणिवपूर्वक विरोध करण्याचा, प्रतिकार करण्याचा किंवा इतरांवर बळजबरी करण्याचा प्रयत्न होय.” (“Conflict is the deliberate attempt to oppose, resist or coerce the will of another or others” - Green A. W.)

वरील व्याख्यांचे अध्ययन केल्यानंतर आपल्या हे लक्षात येईल की, संघर्ष हा नेहमीच सहकार्याच्या विरोधी असतो. संघर्षामध्ये सतत बक्षिसे, दुर्लभ असणाऱ्या इतर वस्तू इ. वर एकाधिकारशाही प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. यामध्ये स्पर्धकाला कमकुवत करण्याचा प्रयत्न केला जातो. संघर्षात विरोध, हिंसा तसेच धमकीचा वापर केला जातो.

ब) संघर्षाची वैशिष्ट्ये (Characteristics of conflict) :

संघर्षाची ठळक वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे :

१) संघर्ष हा वैश्विक असतो (Conflict is Universal) :

संघर्षापासून मुक्त अशा मानवी समाजाची आपण केवळ कल्पनाच करू शकतो. आधुनिक काळात ज्यात स्पर्धा नाही असा समाज पृथ्वीतलावरती कोठेही सापडणार नाही. याचा अर्थ असा की संघर्ष हा सर्वच समाजामध्ये अस्तित्वामध्ये असतो. म्हणूनच जर्मन समाजशास्त्रज्ञ सिम्मेल या संदर्भात असे म्हणतो की “मतभेदा शिवाय विश्व हे काल्पनिक बाब आहे. (A frictionless universe is a myth.) या संदर्भात कार्ल मार्क्सने असे म्हटले आहे की, मानव समाजाचा इतिहास हा वर्ग संघर्षाचाच इतिहास आहे. तात्पर्य, संघर्ष ही वैश्विक बाब आहे.

२) संघर्ष हा प्रकट किंवा अप्रकट स्वरूपाचा असतो (Conflict may be 'Overt' or 'Latent'):

आपणास संघर्षाशिवाय समाज कोठेही आढळणार नाही. अशाप्रकारे संघर्ष हा सर्वच समाजामध्ये आढळून येत असला तरी प्रत्येकवेळी तो उघडपणे दिसून येतोच असे नाही. काहीवेळा तो स्पष्टपणे दिसतो तर काही वेळा तो सूप्त (Latent) असतो. सूप्त असलेला किंवा अप्रकट संघर्ष प्रत्यक्षात बाहेर दिसून येत नाही.

३) प्रकट संघर्ष हा सतत अस्तित्वात नसतो (Overt Conflict is not Continuous) :

दोन गटातील संघर्ष हिंसेद्वारे प्रकट होतो. पण अशी हिंसा सतत टिकून रहात नाही. एकदा ती परिस्थिती

संपली की संघर्ष संपतो. उदा. दोन राज्यातील पाण्याच्या वादावरून तयार झालेला संघर्ष केंद्र सरकार किंवा न्यायालयाने योग्य मार्गदर्शक तत्त्वे घालून दिल्यास असा संघर्ष संपुष्टात येवू शकतो.

४) संघर्ष ही एक जाणीवपूर्वक केली जाणारी कृती आहे (Conflict is Conscious action) :

पार्क आणि बर्गोस यांच्या मतानुसार संघर्षामध्ये सहभागी असणाऱ्या व्यक्ती आणि समूह यांना त्यांच्या कृतीची जाणीव असते.

५) असुरक्षितता, निराशा या बाबी संघर्षाला चालना देतात (Insecurity disappointment promote conflict) :

ज्यावेळी काही व्यक्ती आपल्या गरजा पूर्ण करू शकत नाहीत परंतु इतर व्यक्ती नियमांचे पालन न करता आपल्या गरजा पूर्ण करतात हे दिसून येते. अशावेळी संघर्ष घडून येतो. ज्यावेळी समाजात उच्च सामाजिक दर्जा मिळवण्यासाठीच्या संधी उपलब्ध नसतात त्यावेळी संघर्ष घडून येतो. ज्यावेळी समाज हा नियमनहीन होतो किंवा समस्याग्रस्त होतो त्यावेळी संघर्ष घडून येतो. विशेषतः जेव्हा व्यक्तीना असुरक्षिततेचा किंवा नैराश्याचा अनुभव येतो तेव्हा संघर्षजन्य परिस्थिती उद्भवण्याची शक्यता वाढते.

६) संघर्ष हा सांस्कृतिक परिस्थितीने अभिसंहित झालेला असतो (Conflict is Conditioned by Culture) :

संघर्ष हा सांस्कृतिक परिस्थितीकडून अभिसंहित झालेला असतो. म्हणजेच संघर्ष हा विशिष्ट समाजाच्या किंवा त्यातील समूहाच्या संस्कृतीने प्रभावित झालेला असतो.

७) संघर्षाला अनेक कारणे जबाबदार असतात (Conflict is multi-causal phenomena) :

कोणताही संघर्ष हा कधीही एकाच कारणामुळे घडून येत नाही, तर त्यासाठी विविध कारणे जबाबदार असतात. काही वेळा व्यक्तींची संपत्ती, सत्ता, प्रतिष्ठा, स्थान मिळवण्यासाठीची अकार्यक्षमता सुद्धा संघर्षास कारणीभूत ठरते.

क) संघर्षाचे प्रकार (Types of Conflict) :

अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी संघर्षाचे अनेक प्रकार सांगितलेले आहेत. त्यापैकी जॉर्ज सिमेल या समाजशास्त्रज्ञाने सांगितलेले संघर्षाचे प्रकार आपण पाहणार आहोत.

जर्मन समाजशास्त्रज्ञ जॉर्ज सिमेल यांनी संघर्षाचे चार प्रमुख प्रकार सांगितले आहेत. ते थोडक्यात पुढीलप्रमाणे.

१) युद्ध (War) :

युद्ध म्हणजे दोन मोठ्या गटातील (उदा. दोन राष्ट्रे) संघर्ष होय. विशेषतः दोन देशातील लोकांच्या मनात खोलवर रुजलेल्या शत्रुत्ववृत्तीचा परिपाक युद्धात दिसून येतो.

२) गटांतर्गत दुफळी (Factional Strife) :

हा एक गटांतर्गत संघर्ष होय. मोठ्या समूहातील काही लोकांच्या एखाद्या गटाला ज्यावेळी आपल्यावर अन्याय झाला असे वाटते तेव्हा असा संघर्ष घडून येतो.

३) दावा किंवा खटला (Litigation) :

ह्या प्रकारचा संघर्ष व्यक्ती व्यक्ती किंवा समूहा समूहामध्ये घडून येतो आणि तो न्यायालयात लढला जातो.

४) अवैयक्तिक आदर्शासाठीचा संघर्ष (Conflict of Impersonal Ideas) :

या प्रकारच्या संघर्षात व्यक्ती किंवा समूह स्वतःसाठी लढत नाहीत तर काही ध्येयासाठी किंवा आदर्शासाठी लढतात. ही ध्येये आणि आदर्श समूहाच्या फायद्याचे आहेत अशी त्यांची धारणा असते.

ड) संघर्षाचे समाजावरील परिणाम (Impact of Conflict on Society) :

संघर्ष हा समाजात नेहमीच महत्त्वाची भूमिका पार पाडतो. संघर्ष हा सामाजिक परिवर्तनाचा महत्त्वाचा उगमस्त्रोत (Source) आहे. संघर्षाचे संपूर्ण समाजाच्या दृष्टीने सकारात्मक आणि नकारात्मक (Positive & Negative) अशा दोन्ही स्वरूपाचे परिणाम घडून येऊ शकतात. समूहांतर्गत संघर्ष काही मर्यादित असेल तर त्यामुळे त्या समूहात एकता, एकात्मता निर्माण होते आणि समूहाचे स्थैर्य टिकवून ठेवले जाते. एखाद्या समूहाचा दुसऱ्या एखाद्या समूहाशी संघर्ष सुरू असेल तर समूहात त्यामुळे एकात्मता निर्माण होते. व्यक्तीगत संघर्ष कित्येकदा सामाजिक वर्चस्वश्रेणीतील वरिष्ठ पातळीवरील स्थान संपादन करण्यासाठी व्यक्तीला प्रेरित करतो. संघर्ष तीव्र असेल तर आणि दीर्घकाळ टिकून रहाणारा असेल तर समाजावर त्याचे नकारात्मक (Negative) परिणाम होतात. मोठा संघर्ष समाजातील एकता नष्ट करतो. काही वेळा संघर्ष समाजात गोंधळाची स्थिती निर्माण करतो. काही वेळा तर संघर्ष हा समुदाय, समूह, आणि व्यक्ती यांच्यातील सौहार्दपूर्ण संबंध बिघडवतो. समाजांतर्गत लहान लहान गटातील संघर्ष तीव्र असेल तर सामाजिक एकता खिळखिळी होते. गटांतर्गत संघर्षामुळे गटाचे नीतीधैर्य खचते.

४) समायोजन (Accommodation) :

समायोजन ही आणखी एक महत्त्वाची सामाजिक प्रक्रिया किंवा सामाजिक आंतरक्रियेचा प्रकार आहे. सहकार्य सारखीच समायोजन सुद्धा एक वैश्विक प्रक्रिया आहे. समायोजनामुळे संघर्ष काही प्रमाणात कमी करता येतो. समायोजन हा तडजोडीचा एक महत्त्वाचा मार्ग आहे. इतर व्यक्तींबरोबर संघर्ष सुरू असून सुद्धा त्यांचेबरोबर संबंध ठेवण्याचा समायोजन हा एक मार्ग आहे. समायोजन हा संघर्ष मिटवण्याचा एक मार्ग आहे. समायोजन प्रक्रियेमुळे समाजात काही एक व्यवस्था टिकवून ठेवता येते. समूह टिकून रहाण्यासाठी समायोजन प्रक्रिया महत्त्वाची आहे. समायोजन ही एक समूहांना एकत्रित राहण्यासाठीची महत्त्वाची सामाजिक यंत्रणा असते. समायोजन प्रक्रियेमुळे संघर्षानंतर शांतता प्रस्थापित करता येते. उदा. कारखान्यातील कामगार व व्यवस्थापन यांच्यातील संघर्ष तडजोडीने मिटवणे हा समायोजनाचाच एक प्रकार आहे, असे म्हणता येईल. समाजात सतत संघर्ष घडतो, परंतु

तो जास्त काळ अस्तित्वात असणे कोणाच्याही फायद्याचे नसते. म्हणून तडजोडीने संघर्ष मिटवणेच अंतिमतः महत्त्वाचे असते. आता आपण समायोजन या संज्ञेच्या काही व्याख्या पाहू. त्यामुळे आपणास या संकल्पनेचा अर्थ समजून येईल.

अ) 'समायोजन' या संज्ञेच्या व्याख्या (Definitions of Accommodation) :

समायोजन या संज्ञेच्या व्याख्या खालीलप्रमाणे

- १) ऑगबर्न आणि निमकॉफ - “समायोजन ही संज्ञा समाजशास्त्रज्ञांनी परस्परांविषयी शत्रुत्ववृत्ती धारण करणाऱ्या व्यक्ती किंवा समूहातील लोकानी परस्परांशी जुळवून घेण्याच्या प्रक्रियेचे वर्णन करण्यासाठी वापरली आहे.” ("Accommodation is a term used by the sociologists to describe the adjustment of hostile individuals or groups" - Ogburn and Nimkoff)
- २) हॉर्टन आणि हंट - “परस्परांशी संघर्ष करणाऱ्या व्यक्ती व समूह यांच्यामध्ये तात्पुरती कामचलावू सहमती निर्माण होण्याची प्रक्रिया म्हणजे समायोजन होय.” ("Accommodation is the process of developing temporary working agreements between conflicting individuals or groups" - Horton and Hunt)
- ३) सुदरलँड - “समायोजन ही एक अशी प्रक्रिया आहे की ज्यामुळे एकेकाळी संघर्ष करणारे लोक समान उद्दिष्टांसाठी एकत्र काम करू शकतात.” ("Accommodation is the process by which those once in conflict can work together in common enterprises" - Sutherland)

वरील व्याख्यांद्वारे आपणास समायोजन या संकल्पनेचा स्पष्ट अर्थ समजण्यास मदत होते. समायोजन ही एक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेद्वारे संघर्ष करणाऱ्या व्यक्ती व समूह यांच्यामध्ये तात्पुरते कामचलावू मतैक्य विकसित केले जावू शकते. त्याचबरोबर समायोजनामुळे संघर्ष करणाऱ्या व्यक्ती किंवा समूह समान ध्येयासाठी एकत्र येऊन काम करू शकतात. समायोजन ही प्रक्रिया अधिक चांगल्या पद्धतीने समजून घेण्यासाठी आपण या प्रक्रियेच्या काही महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांचे अध्ययन करू.

ब) समायोजनाची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Accommodation) :

समायोजन प्रक्रियेची ठळक वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे :

१) समायोजन ही वैश्विक प्रक्रिया आहे (Accommodation is a universal process) :

समायोजन ही प्रक्रिया जगातील प्रत्येक समाजामध्ये सातत्याने अस्तित्वात असल्याचे दिसते. समायोजनाशिवाय समाजातील विभिन्न समूहाना एकत्रितपणे जीवन जगणे अशक्य बाब आहे. संघर्ष हा सुद्धा वैश्विक असल्याने तो काही प्रमाणात नियंत्रित करण्यासाठी समायोजन ही प्रक्रिया महत्त्वाची आहे.

२) समायोजन सातत्यपूर्ण आहे (Accommodation is continuous) :

समायोजन ही एक सातत्य असणारी प्रक्रिया आहे. व्यक्ती समूहातील इतर सदस्यांशी, एकाच समाजातील विभिन्न समूह परस्परांशी, तसेच विविध समाज परस्परांशी जुळवून घेण्यासाठी त्यांच्या जीवनकाळातील विविध प्रसंगात समायोजनाचा वारंवार अवलंब करतात.

३) समायोजन संघर्षाचा परिणाम असू शकतो (Accommodation may be the outcome of conflict) :

जेव्हा केव्हा व्यक्ती-व्यक्तीत आणि समूहा-समूहात संघर्ष असतो त्यावेळी त्यांच्यात काही प्रमाणात तडजोड असणे गरजेचे असते. अन्यथा संघर्षाचे स्वरूप दोन्ही पक्षांसाठी विनाशकारी असू शकते. अंतिमतः संघर्ष मिटवणे हे व्यक्ती व समाजाच्या हिताचे असते. म्हणून व्यक्ती किंवा समूह सततचा संघर्ष मिटवण्यासाठी तडजोडीद्वारे समायोजन घडवून आणतात.

४) समायोजन जाणीवपूर्वक किंवा अजाणतेपणी घडून येणारी प्रक्रिया असू शकते (Accommodation may be conscious or unconscious) :

संघर्षमान व्यक्ती किंवा समूह जेव्हा हेतूपूर्वक संघर्ष मिटविण्याचा, आपले प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करतात किंवा युद्ध सुरू असणाऱ्या राष्ट्रांचे प्रमुख जेव्हा परस्पर वाटाघाटी करून युद्ध थांबवितात तेव्हा घडून येणारी तडजोड हे जाणीवपूर्वक केलेल्या समायोजनाचे उदाहरण ठरते. पण परस्पर संघर्ष असूनही जेव्हा दोन समूह कित्येक वर्षे एकत्र राहतात तेव्हा त्यांच्या नकळत अजाणतेपणीच त्या दोन समूहात समायोजन प्रक्रिया घडून येते.

क) समायोजनाची रूपे किंवा प्रकार (Forms or Types of Accommodation) :

समायोजनाची प्रक्रिया ही वेगवेगळ्या रूपात किंवा प्रकारात घडत असते. गिलिन आणि गिलिन यांनी समायोजनाचे सात प्रकार सांगितले आहेत, ते थोडक्यात पुढीलप्रमाणे.

१) तडजोड (Compromise) :

ज्यावेळी दोन तुल्यबळ समूहांमध्ये संघर्ष निर्माण होतो त्यावेळी तो संघर्ष तडजोडीने मिटवता येतो. संघर्ष दीर्घकाळ चालू राहिला तर त्याचा फायदा कोणालाही होणार नाही, याची जाणीव जेव्हा दोन्ही समूहांना होते त्यावेळी ते समायोजनाचा मार्ग स्वीकारतात. यामध्ये दोन्ही गट काहीतरी मिळवण्यासाठी काहीतरी गमविण्याची तयारी ठेवतात. उदा. भारतातील दोन राज्यातील पाणी वाटपाचा प्रश्न हा याप्रकारच्या समायोजनाद्वारे सोडवता येऊ शकतो.

२) दबावाला शरण जाणे (Yielding to coercion) :

दबाव म्हणजे बळाचा वापर. ज्यावेळी संघर्षात दोन असमान गट असतात म्हणजे ज्यावेळी एक गट शक्तीशाली तर दुसरा सापेक्षतः दुबळा असतो. त्यावेळी लहान कमकुवत गट हा मोठ्या गटाला स्वतःच्या

अस्तित्वासाठी शरण जातो आणि बलवान गटाच्या अटी मान्य करतो. याठिकाणी समायोजन एका गटाने दुसऱ्या गटाला शरण जाण्यामुळे घडते.

३) सहिष्णुता (Toleration) :

या प्रकारच्या समायोजनामध्ये, व्यक्ती आणि समूह कोणत्याही औपचारिक कराराशिवाय संघर्ष टाळण्यासाठी प्रयत्न करतात. थोडक्यात 'जगा आणि जगू द्या' या तत्वाचा अवलंब केला जातो.

४) मतांतर (Conversion) :

या प्रकारच्या समायोजनाच्या मध्ये व्यक्ती स्वतःच्या समूहाच्या प्रथा, परंपरा, धर्म, निती, रितीरिवाज इ. चा त्याग करतात आणि दुसऱ्या समूहाच्या श्रद्धा, परंपरा, निती, रितीरिवाज इ. बाबींचा स्वीकार करतात. अशावेळी याला मतांतर करून झालेले समायोजन असे म्हणतात येईल.

५) उदात्तीकरण (Sublimation) :

या प्रकारच्या समायोजनामध्ये व्यक्ती आक्रमक वर्तन बदलून समाजाला मान्य अशा शांततापूर्ण वर्तन प्रकारांचा स्वीकार करते. अशा प्रकारचे समायोजन व्यक्तिगत तसेच सामूहिक पातळीवर घडून येऊ शकते.

६) तार्किकीकरण (Rationalization) :

या प्रकारच्या समायोजनामध्ये व्यक्ती किंवा समूह आपल्या चुकीच्या वर्तनाचे इतरांना पटेल असे समर्थन करतात. उदा. लष्करीदृष्ट्या सामर्थ्यवान देश इतर देशांवर आक्रमण करतात तेव्हा त्या देशातील आण्विक शस्त्रे नाहीशी करण्यासाठी किंवा तेथील दहशतवाद संपविण्यासाठी असा हल्ला आवश्यक असल्याचे समर्थन करतात.

७) तिसऱ्या पक्षाच्या मध्यस्तीमुळे होणारे समायोजन (Accommodation through the third party intervention) :

या प्रकारच्या समायोजनात तीन उपप्रकार आहेत ते थोडक्यात पुढीलप्रमाणे -

अ) लवाद (Arbitration) :

लवाद ही संघर्षमान अशा दोन समूहात उभयताना मान्य अशा तिसऱ्या पक्षामार्फत तडजोड घडवून आणण्याची महत्त्वाची यंत्रणा आहे. यामध्ये दोन समूहातील किंवा गटातील संघर्ष लवादामार्फत सोडवला जावू शकतो. परंतु यामध्ये संघर्ष करीत असलेल्या दोन्ही पक्षांना लवादाने दिलेला निर्णय मान्य करावा लागतो. यामध्ये तडजोडीद्वारे निर्णय दिला जातो.

ब) मध्यस्थी (Mediation) :

लवादाप्रमाणेच मध्यस्थाची भूमिका महत्त्वाची असते. मध्यस्थ हा संघर्ष करीत असलेल्या दोन्ही व्यक्तींना किंवा समूहांना सल्ला देतो. पण मध्यस्थाने दिलेला सल्ला मानणे हे दोन्ही पक्षांना बंधनकारक मात्र नसते.

क) मन वळवणे (Conciliation) :

मन वळवणे हा समायोजनाचा प्रकार तडजोड या प्रकाराशी अतिशय जवळचा आहे. या प्रकारात तिसरी व्यक्ती संघर्ष करीत असलेल्या दोन पक्षांना एकत्र आणून त्यांचे मन वळवून त्या दोहोत मित्रत्वाचे संबंध प्रस्थापित करण्याचे प्रयत्न करते.

वरील विवेचनावरून समायोजन या सामाजिक प्रक्रियेचे समाजातील महत्त्व समजून येते. संघर्ष करीत असलेल्या पक्षात समायोजन घडून येणे हे शांततामय समाज जीवनासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. समायोजनामुळे संघर्ष नियंत्रणात आणता येतो आणि संघर्षाचे नकारात्मक परिणाम टाळता येतात. समायोजनामुळे एकेकाळी टोकाचा संघर्ष करणारे समूह सहकार्ययुक्त सहजीवन जगू शकतात. संघर्षांमुळे निर्माण होणारी हिंसा, नाश, कटुता इ. टाळून समाजात व्यवस्था निर्माण करण्याचे कार्य समायोजन प्रक्रियेमुळे होऊ शकते.

५) समावेशन (Assimilation) :

समावेशन ही एक महत्त्वाची सामाजिक प्रक्रिया किंवा सामाजिक आंतरक्रियेचा प्रकार आहे. दोन समूहांना परस्परांशी जुळवून घेण्याची ही आणखी एक महत्त्वाची यंत्रणा आहे. समावेशन हा समायोजनाचा एक प्रकार असला तरी त्यामुळे होणारी दोन समूहातील तडजोड ही दीर्घकाळ टिकणारी असते. समावेशन ही अशी सामाजिक प्रक्रिया आहे की ज्यामध्ये एखादा समूह दुसऱ्या समूहाची संस्कृती, मूल्ये, जीवन पद्धती जवळजवळ पूर्णपणे स्विकारते. एकप्रकारे समावेशन प्रक्रिया म्हणजे एका समूहाने दुसऱ्या समूहाच्या संस्कृतीचे अनुकरण करून तिचे आत्मसातीकरण करण्याची प्रक्रिया असते. उदा. युरोपियन देशातील भारतीयांची मुले ही तेथील लोकांचे वागणे, बोलणे, कपडे, जीवनशैली स्विकारतात आणि त्यांच्यासारखे बनतात. या प्रकारची समावेशनाची प्रक्रिया समूह जीवनात मूलभूत प्रकारचे बदल घडवून आणते. या प्रक्रियेत समूहाकडून दुसऱ्या संस्कृतीचा पूर्ण स्विकार होतो. दुधात पाणी मिसळले तर पाणी जसे वेगळे दिसत नाही त्याप्रमाणे एक संस्कृती दुसऱ्या संस्कृतीत विलीन होते.

अ) 'समावेशन' या संकल्पनेचा अर्थ (Meaning of Assimilation) :

समावेशन या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्टपणे समजून घेण्यासाठी आपण या संकल्पनेच्या काही व्याख्या पाहू. त्या खालीलप्रमाणे -

- १) सॅम्युअल कोईनिंग - “समावेशन ही एक अशी प्रक्रिया आहे की ज्यामध्ये व्यक्ती आणि समूह हे दुसऱ्या समूहाची संस्कृती पूर्णपणे स्विकारतात.” ("Assimilation is the process whereby persons and groups acquire the culture of another group" - Samuel Koenig)
- २) बीसान्झ - “समावेशन ही एक अशी सामाजिक प्रक्रिया आहे की ज्याद्वारे व्यक्ती आणि समूह यांच्यात भावनिक सारखेपणा येतो.” ("Assimilation is the social process whereby individuals and groups come to share the same sentiments" - Biesanz)

- ३) मार्क आणि यंग - “समावेशन म्हणजे पूर्वी वेगवेगळ्या असणाऱ्या समूहांचे एकजीवीकरण किंवा एकत्रीकरण होय.” ("Assimilation is the fusion or blending of two previously distinct groups into one" - Mark and Young)
- ४) ऑगबर्न आणि निमकॉफ - “समावेशन ही एक अशी प्रक्रिया आहे की ज्यायोगे एकेकाळी वेगवेगळे असणारे व्यक्ती आणि समूह हे एक सारखेच होतात आणि त्यांचे हितसंबंध आणि दृष्टिकोन समान बनतात.” ("Assimilation is the process whereby individuals and groups once dissimilar become similar and identified in their interest and outlook" - Ogburn and Nimkoff)

वरील व्याख्यांचे काळजीपूर्वक अध्ययन केल्यानंतर आपल्या हे लक्षात येते की ‘समावेशन’ म्हणजे एका गटाने दुसऱ्या गटाच्या संस्कृतीचा स्विकार करणे होय. त्यामुळे ते दोन्ही गट एक होतात, त्यांचे हितसंबंध व दृष्टिकोन सारखे बनतात. समावेशनाचा अर्थ समजून घेतल्यावर आता आपण या प्रक्रियेची वैशिष्ट्ये अभ्यासू.

ब) ‘समावेशन’ प्रक्रियेची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Assimilation) :

- १) समावेशन ही संथ गतीने घडून येणारी प्रक्रिया आहे. (Assimilation is a slow and gradual process)

समावेशन हे अचानक घडून येत नाही. या प्रक्रियेला प्रदीर्घ कालावधी लागतो. समावेशन किती जलद अथवा संथ गतीने घडून येईल हे त्या दोन समूहांच्या संस्कृतीत किती भेद आहेत आणि त्या दोन समूहातील संपर्काचे स्वरूप आणि वारंवारितेवर अवलंबून असते. जर दोन समूहात वारंवार आणि घनिष्ट संबंध येत असतील तर समावेशन जलद गतीने घडून येईल. पण दोहोंमधील संबंध जर कमी प्रमाणात असतील आणि संबंधात आपलेपणा नसेल तर समावेशनाला दीर्घ कालावधी लागेल.

- २) बहुधा समावेशन हे अजाणतेपणे घडून येते (Assimilation, in most cases, is unconscious):

बहुधा समावेशन प्रक्रिया ही अजाणतेपणे घडून येते. ही प्रक्रिया जाणीवपूर्वक किंवा नियोजनाने घडत नाही. एक समूह आपली संपूर्ण संस्कृती विसरतो आणि दुसऱ्या गटाची संस्कृती स्विकारतो त्याला बराच काळ लागतो. हे अनेक समूहांच्या बाबत अजाणतेपणी (unconsciously) घडून येते.

- ३) समावेशन ही द्विमार्गी प्रक्रिया आहे (Assimilation is a two way process) :

समावेशन या प्रक्रियेमध्ये काही प्रमाणात “देव-घेव” घडून येते. म्हणजेच ही प्रक्रिया एकमार्गी नाही. यामध्ये दोन्ही समूह एकमेकांकडून काहीतरी घेतात. ज्यावेळी एक समूह दुसऱ्या समूहाची संस्कृती, मूल्ये, जीवनपद्धती, स्वीकारतो त्यावेळी दुसरा समूहसुद्धा पहिल्या समूहाच्या काही गोष्टी स्विकारतो.

४) समावेशन ही प्रक्रिया एखाद्या विशिष्ट क्षेत्राशी मर्यादित असत नाही (Assimilation is not confined to any specific field) :

समावेशन ही एक अशी प्रक्रिया आहे की जी विविध क्षेत्रामध्ये घडून येते. जसे भाषेचे अनुकरण, धार्मिक गोष्टीचे अनुकरण, सांस्कृतिक मूल्यांचे अनुकरण म्हणून ही प्रक्रिया कोणत्याही एका क्षेत्राशी मर्यादित नाही.

समावेशन प्रक्रियेला चालना देणारे अनेक घटक आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने सहिष्णुता, संबंधांतील घनिष्ठता, दोन्ही समूहांच्यामधील सांस्कृतिक सारखेपणा, शिक्षण, संधीची समानता इ. घटकांचा समावेश होतो. याउलट काही घटक असे असतात की जे समावेशन प्रक्रियेत अडथळा आणू शकतात. दोन्ही समूहातील संपर्क कमी असणे, दोन्ही संस्कृतीत भेद अधिक असणे, परस्पर पूर्वग्रह असणे, दोन्ही समूहात संघर्ष असणे इ. हे घटक समावेशन प्रक्रियेला अडथळा आणणारे घटक आहेत.

समावेशन ही एक महत्त्वाची सामाजिक प्रक्रिया आहे. एखाद्या मोठ्या समाजातील विभिन्न समूहांमधील सांस्कृतिक भेद कमी करून त्यांच्यात सारखेपणा वाढीस लावणारी ही प्रक्रिया आहे. त्यामुळे समाजात एकात्मता आणि ऐक्यभाव वाढीस लागतो. संघर्षाची शक्यता कमी होते. अशाप्रकारे, समावेशन प्रक्रियेमुळे शांततामय सामाजिक जीवन शक्य होते.

६) विनिमय (Exchange) :

विनिमय हा सुद्धा एक महत्त्वाचा सामाजिक आंतरक्रियेचा प्रकार आहे. पीटर ब्लाऊ या समाजशास्त्रज्ञाच्या मते - विनिमयात्मक स्वरूपाची आंतरक्रिया ही एक मूलभूत सामाजिक प्रक्रिया असून ती समाजीवनाच्या सर्व क्षेत्रात आढळते.

अ) 'विनिमय' या संज्ञेचा अर्थ (Meaning of Exchange) :

वेगवेगळ्या समाजशास्त्रज्ञांनी विनिमय या संज्ञेच्या अनेक व्याख्या दिलेल्या आहेत. आपण येथे सुप्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ पीटर ब्लाऊ यांनी केलेल्या व्याख्येवरून विनिमय ही संज्ञा समजून घेऊ.

पीटर ब्लाऊ - “काहीतरी परत मिळावे या अपेक्षेने किंवा प्रेरणेने व्यक्तींनी इतरांशी केलेल्या ऐच्छिक क्रिया म्हणजे सामाजिक विनिमय होय. आणि या प्रक्रियेत व्यक्तींना इतरांकडून त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणे काही लाभ मिळतातही.” (“Social exchange refers to voluntary actions of individuals that are motivated by the returns they are expected to bring and typically do in fact bring from others” - Peter Blau)

अशाप्रकारे व्यक्ती जेव्हा काहीतरी परत मिळवण्याच्या उद्देशाने कृती करतात त्यालाच विनिमय असे म्हणता येईल. उदा. भारतातील बलुतेदारी पद्धत ही एक विनिमय पद्धत होती. विनिमय ही एक अशी प्रक्रिया आहे की, ज्याद्वारे दोन व्यक्ती किंवा दोन समूह हे इतरांसाठी काहीतरी कार्य करतात व इतरांच्याकडून त्याच मूल्याचे (equal value) काहीतरी मिळवण्याची अपेक्षा करतात. जर विनिमयाचेच स्वरूप व्यवस्थित असेल तर या

आंतरक्रिया समाजाच्या संघटनेसाठी योग्य योगदान देऊ शकतात. अन्यथा यामुळे संघर्ष व विघटनकारी गोष्टी देखील घडून येऊ शकतात.

आर्थिक जीवनामध्ये विनिमयाचे स्वरूप स्पष्टपणे दिसून येते. परंतु सामाजिक जीवनामध्ये सुद्धा विनिमय घडून येतो. या दोन्ही विनिमयामध्ये फरक आहे. आर्थिक जीवनात विनिमयाचे स्वरूप निश्चित असते. जसे पैसा व त्या किंमतीच्या वस्तू. परंतु सामाजिक विनिमयाचे स्वरूप असे स्पष्टपणे दिसून येत नाही. सामाजिक विनिमयात जी देवाण घेवाण होते त्याचे पैशाप्रमाणे मोजमाप करता येत नाही. सामाजिक विनिमय काही वेळा सामाजिक मान्यतेसाठी असतो. भावनिक सुरक्षितता मिळावी, प्रतिष्ठा मिळावी यासाठी देखील सामाजिक विनिमय घडून येतो. आर्थिक विनिमय व्यक्तिनिरपेक्ष असतो. पण सामाजिक विनिमय अधिक व्यक्तिनिष्ठ असतो. सामाजिक विनिमयात मानसिक प्रक्रिया गुंतलेल्या असतात. या प्रक्रियेत परस्परात जेव्हा देवाण-घेवाण होते तेव्हा परस्परांशी आकर्षण निर्माण होते आणि परस्परांकडून काही प्राप्त व्हावे अशी अपेक्षा व्यक्ती ठेवतात.

ब) विनिमयाची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Exchange) :

विनिमयाची खालील वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

१) बक्षिसाची अपेक्षा (Expectation of Reward) :

विनिमय प्रक्रियेत आंतरक्रिया करणाऱ्या व्यक्तींचा मुख्य उद्देश हा नेहमीच इतरांकडून काही बक्षिस किंवा पारितोषिक मिळवण्याचाच असतो.

२) विनिमय हा परस्परांतील देवाण-घेवाणीवर आधारित असतो (Exchange is based on reciprocity) :

विनिमय ही प्रक्रिया साधारणतः देवाण-घेवाण या तत्त्वावर चालत असते. यामध्ये व्यक्तीला दुसऱ्या व्यक्तीने केलेल्या कृतीला प्रतिसाद देणे अपेक्षितच असते. उदा. एखाद्याला पुष्पगुच्छ दिल्यावर त्याबद्दल त्याने आभार मानणे अपेक्षितच असते.

३) विनिमयामध्ये 'किंमत' आणि 'फायदा' या गोष्टींचा हिशोब अपेक्षित असतो (Exchange may involve calculation of 'cost' and 'benefits') :

विनिमय संबंधांमध्ये सहभागी होण्यापूर्वी व्यक्ती 'किंमत' आणि 'फायदा' या गोष्टींचा नेहमीच तौलनिक विचार करते. विनिमय संबंधात व्यक्ती तर्कसंगत विचाराने वागते.

४) बक्षिसामुळे विनिमय संबंध दृढ होतात (Reward strengthens exchange behaviour):

जर एखाद्या व्यक्तीला तिच्या वर्तनाबद्दल काही ना काही स्वरूपात बक्षिस (Reward) मिळाले तर ती व्यक्ती ते विनिमय संबंध टिकवून ठेवते.

५) सामाजिक विनिमय ही प्रत्यक्ष परताव्यासाठी जाणीवपूर्वक केलेली कृती नसू शकते (Social exchange may not be a conscious activity for direct return) :

सामाजिक विनिमयामध्ये एखादी व्यक्ती ही कोणत्याही प्रकारच्या प्रत्यक्ष लाभाची जाणीवपूर्वक अपेक्षा न करताही आपले कार्य करते. उदा. - एखादा निवृत्त शिक्षक कोणतीही फी न घेता अनाथाश्रमातील मुलांना शिकवीत असेल तर त्या शिक्षकाला कोणताच प्रत्यक्ष आर्थिक फायदा मिळत नाही हे उघड आहे. पण त्या शिक्षकाची समाजातील प्रतिमा उंचावणे, प्रतिष्ठा वाढणे हा फायदा मिळतोच. अशाप्रकारे सामाजिक आंतरक्रियांच्या सहा मुख्य प्रकारांचा किंवा सहा प्रमुख सामाजिक प्रक्रियांचा थोडक्यात परिचय आपण करून घेतला आहे.

समाजशास्त्रज्ञांनी सामाजिक प्रक्रियांचे दोन स्थूल गटात वर्गीकरणही केले आहे. हे वर्गीकरण कसे आहे, हे आता आपण थोडक्यात पाहू.

साहचर्यात्मक आणि विघटनात्मक सामाजिक प्रक्रिया (Associative and Disassociative Processes) :

समाजशास्त्रज्ञांनी सामाजिक प्रक्रियांचे खालील दोन प्रकारात विभाजन केले आहे.

१) **साहचर्यात्मक / एकात्मीकरणात्मक सामाजिक प्रक्रिया (Associative or integrative social processes) :**

ज्या सामाजिक प्रक्रिया व्यक्ती आणि समूहांना एकत्र आणतात त्यांना साहचर्यात्मक किंवा एकात्मीकरणात्मक सामाजिक प्रक्रिया असे म्हणतात. उदा. सहकार्य, समायोजन, समावेशन आणि विनिमय या प्रक्रिया.

२) **असाहचर्यात्मक किंवा विघटनात्मक सामाजिक प्रक्रिया (Disassociative or disintegrative social processes) :**

या सामाजिक प्रक्रिया साहचर्यात्मक किंवा एकात्मीकरणात्मक सामाजिक प्रक्रियांच्या विरोधी प्रक्रिया आहेत. ज्या सामाजिक प्रक्रिया व्यक्ती-व्यक्ती किंवा समूहा-समूहात दुरावा निर्माण करतात, समाजात विघटन घडवून आणतात त्यांना अ-साहचर्यात्मक किंवा विघटनात्मक सामाजिक प्रक्रिया असे म्हणतात. उदा. स्पर्धा आणि संघर्ष

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - २ (Check Your Progress - 2) :

खालील प्रश्नांची उत्तरे एका वाक्यात लिहा.

१) सहकार्याची कोणतीही एक व्याख्या द्या.

२) स्पर्धेची कोणतीही दोन वैशिष्ट्ये सांगा.

३) समायोजनाची कोणतीही एक व्याख्या द्या.

४) 'समावेशन' या संज्ञेचा अर्थ सांगा.

५) विनिमय म्हणजे काय?

६) संघर्ष म्हणजे काय?

१.४ सारांश (Let Us Sum Up) :

सामाजिक आंतरक्रिया ही समाजशास्त्रातील एक महत्त्वाची मूलभूत संकल्पना आहे. समाज हा विविध आंतरक्रिया करणाऱ्या व्यक्तींचा बनलेला असतो. म्हणून सामाजिक आंतरक्रिया हाच समाजाच्या अस्तित्वाचा मुख्य आधार आहे. या एककामध्ये आपण सामाजिक आंतरक्रिया या संकल्पनेचा अर्थ सामाजिक आंतरक्रियेचे प्रकार किंवा रूपे त्यांचा अर्थ व वैशिष्ट्ये इ. बाबींचा अभ्यास केला आहे. दोन किंवा अधिक व्यक्ती, त्यांच्यात असणारी परस्परांविषयीची जाणीव आणि त्यांच्यात होणारा कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपाचा विनिमय या बाबी सामाजिक आंतरक्रिया घडून येण्यासाठीच्या पूर्व अटी आहेत. सामाजिक आंतरक्रियेत एक व्यक्ती इतरांच्या वर्तनाला प्रतिसाद देते. कारण ती त्याच्या वर्तनाचा अर्थ समजून घेते. अशाप्रकारे सामाजिक आंतरक्रियेत अर्थपूर्ण सामाजिक संबंधाचा समावेश होतो. सामाजिक आंतरक्रियेत व्यक्तीच्या वर्तनामध्ये इतरांच्या प्रभावामुळे बदल घडून येतो. या प्रक्रियेत व्यक्ती इतरांच्या वर्तनाशी जुळवून घेण्याचा प्रयत्न करते. आंतरक्रियेत व्यक्ती इतरांच्या प्रतिसादानुसार वर्तन करतात. सामाजिक आंतरक्रियेत परस्पर उद्दीपन आणि परस्पर प्रतिक्रिया यांची साखळी

अस्तित्वात येते. प्रतिकांचा वापर आणि अन्वयार्थ लावण्याची प्रक्रिया हा सामाजिक आंतरक्रियेतील मुख्य आशय असतो. त्यामुळेच सामाजिक आंतरक्रियेचे स्वरूप प्रतीकात्मक असते.

सामाजिक जीवनामध्ये सामाजिक आंतरक्रियेचे तीन स्तर दिसून येतात. व्यक्ती व्यक्तीतील आंतरक्रिया, व्यक्ती व समूह यांच्यातील आंतरक्रिया आणि समूहा समूहातील आंतरक्रिया हे सामाजिक आंतरक्रियेचे तीन स्तर होत.

सामाजिक आंतरक्रिया ज्या वेगवेगळ्या मार्गांनी घडून येतात त्यांनाच 'सामाजिक प्रक्रिया' (Social Processes) किंवा सामाजिक आंतरक्रियेचे प्रकार (Types of social interaction) म्हणून ओळखले जाते. ह्या घटकामध्ये आपण काही महत्वाच्या सामाजिक प्रक्रियांचा देखील अभ्यास केला आहे. या सर्व सामाजिक क्रिया व्यक्ती आणि समूहांमध्ये परस्पर संबंध प्रस्थापित करण्याचे मूलभूत मार्ग आहेत. या प्रकरणात आपण सहकार्य, स्पर्धा, संघर्ष, समायोजन, समावेशन आणि विनिमयाचा प्रमुख सामाजिक आंतरक्रियांच्या प्रकारांचा किंवा सामाजिक प्रक्रियांचा अभ्यास केला आहे. साहचर्यात्मक किंवा एकात्मिकरणात्मक सामाजिक प्रक्रिया आणि अ-साहचर्यात्मक किंवा विघटनात्मक सामाजिक प्रक्रिया हे सामाजिक प्रक्रियांचे स्थूल वर्गीकरणही आपण थोडक्यात समजून घेतले आहे.

१.५ स्वयं अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे (Answers to check your progress) :

स्वयं अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे - १

- १) बूम आणि सेल्डनिक, “इतरांची जाणीव ठेऊन आणि इतरांच्या प्रतिक्रियांशी आपल्या प्रतिक्रिया जुळवून घेऊन वर्तन करण्याच्या प्रक्रियेला सामाजिक आंतरक्रिया म्हणतात.”
- २) सामाजिक आंतरक्रिया घडून येण्यासाठी किमान दोन व्यक्ती की ज्यांच्यामध्ये एकमेकांविषयीची जाणीव आणि काही प्रमाणात भाषा, चिन्ह किंवा स्वभावाचा विनिमय होणे याही पूर्व अटी असणे आवश्यक असते.
- ३) कारण सामाजिक आंतरक्रियेत विविध प्रतिकांचा व प्रतीकात्मक प्रक्रियांचा वापर होतो. म्हणून सामाजिक आंतरक्रियेचे स्वरूप प्रतीकात्मक आहे असे म्हटले जाते.
- ४) सामाजिक आंतरक्रियेचे स्तर १) व्यक्ती-व्यक्तीतील आंतरक्रिया, २) व्यक्ती व समूह यांच्यातील आंतरक्रिया, ३) समूहा-समूहातील आंतरक्रिया इ.
- ५) सामाजिक आंतरक्रियेची तीन उदाहरणे १) आई आणि मूल यांच्यातील संभाषण, २) दुकानदार आणि ग्राहक यांच्यातील संभाषण, ३) दोन देशातील प्रतिनिधीच्या सभेतील चर्चा इ.

स्वयं अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे - २

- १) रॉबर्ट निसबेट, “सर्वांचा हितसंबंध गुंतलेल्या समान उद्दिष्टांच्या प्राप्तीसाठी केलेला सामूहिक किंवा एकत्रित प्रयत्न म्हणजे सहकार्य होय.”
- २) १) स्पर्धा ही मौल्यवान वस्तूंच्या कमतरतेमुळे किंवा दुर्भिक्ष्यामुळे उदयास येते, २) स्पर्धा ही वैश्विक प्रक्रिया आहे.

- ३) हॉर्टन आणि हंट, “परस्परांशी संघर्ष करणाऱ्या व्यक्ती व समूहांमध्ये तात्पुरती कामचलाऊ सहमती निर्माण होण्याची प्रक्रिया म्हणजे समायोजन होय.
- ४) सॅम्युअल कोईनिंग, “समावेशन ही एक अशी प्रक्रिया आहे की ज्यामध्ये व्यक्ती आणि समूह हे दुसऱ्या समूहाची संस्कृती पूर्णपणे स्विकारतात.”
- ५) ज्यावेळी दोन व्यक्ती काहीतरी बक्षिसाची अपेक्षा ठेऊन एकमेकांशी आंतरक्रिया करतात त्यावेळी विनिमय घडून येतो.
- ६) हॉर्टन आणि हंट, ‘इतर स्पर्धकाना स्पर्धेतून बाद करून किंवा त्यांना कमकुवत करून पारितोषिकांवर केवळ आपलीच एकाधिकारशाही निर्माण करण्याचा प्रयत्न म्हणजे संघर्ष होय.’”

१.६ सरावासाठी प्रश्न (Excercise / Home assignment) :

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- १) सामाजिक आंतरक्रियेचा अर्थ आणि स्वरूप स्पष्ट करा.
- २) सामाजिक प्रक्रिया म्हणजे काय हे सांगून एक सामाजिक प्रक्रिया म्हणून संघर्षाचे विवेचन करा.
- ३) खालील विषयावर टीपा लिहा.
अ) सहकार्य ब) स्पर्धा क) संघर्ष ड) समायोजन इ) समावेशन ई) विनिमय

१.७ चिंतन आणि कार्य (Reflection and action) :

- १) आज तुम्ही इतरांशी केलेल्या आंतरक्रियांची यादी करा. आपल्याशी आंतरक्रियेत कोण-कोण व्यक्ती सहभागी झाल्या होत्या? त्या आंतरक्रियांमुळे तुमचा कोणता फायदा झाला? टिपण तयार करा.
- २) इमारतीचे बांधकाम चालू असताना व्यवस्थित निरीक्षण करा. वेगवेगळ्या व्यक्तींच्या कार्याची यादी तयार करा. इमारत पूर्ण करण्यासाठी त्यांच्यातील सहकार्य लक्षात घ्या.

१.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके (Suggested Readings) :

- १) Rawat, H. K. : *Sociology*, Rawat Publications, Jaipur, 2007.
- २) Shankar Rao : *Sociology, Primary Principles*, S. Chand and Co. Ltd. New Delhi, 2004.
- ३) MacIver, R. M. and Page C. H. : *Society : An introductory Analysis*, Mac Millan India limited, Madras, 1986.
- ४) डॉ. सर्जेराव साळुंखे : समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे १९९६.
- ५) Harry Johnson M. : *Sociology : A Systematic Introduction*, Allied Publishers, Bombay, 1970.

घटक - २

समाज (SOCIETY)

घटक-संरचना :

- २.१ प्रस्तावना
- २.२ उद्दिष्टे
- २.३ विषय - विवेचन
 - २.३.१ समाज : व्याख्या आणि अर्थ
 - २.३.२ समाजाची वैशिष्ट्ये
- २.४ सारांश
- २.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे
- २.६ सरावासाठी प्रश्न
- २.७ चिंतन आणि कार्य
- २.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.१ प्रस्तावना (Introduction) :

कोणतीही व्यक्ती स्वयंपूर्ण नाही. मानव हा आपल्या अस्तित्वासाठी समाजावर अवलंबून असतो. आपण सर्व परस्परावलंबी आहोत. आपल्या अनेक गरजा आहेत आणि त्या भागविण्यासाठी आपण समाजातील इतर व्यक्तींवर अवलंबून असतो. समाजामध्ये ज्याप्रमाणे आपण लहानपणापासून ते वृद्ध होईपर्यंत इतर व्यक्तींवर अवलंबून असतो त्याचप्रमाणे इतर व्यक्ती सुद्धा आपल्यावर अवलंबून असतात. थोडक्यात, जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत आपण सर्वजण समाजावर अवलंबून असतो.

या संदर्भात मॅकायव्हर यांनी म्हटले आहे की, “संरक्षण, सुखसोई, पोषण, शिक्षण, साधने, संधी आणि वेगवेगळ्या सेवा इ. साठी समाजावर मानव अवलंबून असतो.” मानवाचे शरीर आणि मन या दोहोंचे भरण, पोषण समाज करतो. मॅकायव्हर यांनी असेही म्हटले आहे की, “मानव हा त्याच्या विचारांचा आशय, त्याची स्वप्ने, त्याच्या आकांक्षा, आणि त्याच्या मनाचे आणि शरीराचे रोग या सर्वांसाठी समाजावर अवलंबून असतो.

जन्मापासूनच माणसाला समाजाची गरज असते.” ज्याला समाजाची गरज नाही असा एकही माणूस सापडणार नाही. एखादा साधू किंवा संन्यासी भौतिक सुखांचा त्याग करतो. तरीदेखील ‘साधू’ किंवा ‘संन्यासी’ व्यक्ती ही समाजाची निर्मिती असते. साधू किंवा संन्यासी हा समाजाचा घटक असतो.

समाजशास्त्रामध्ये ‘समाज’ (society) ही एक अतिशय महत्त्वाची संकल्पना आहे. (society) ही संकल्पना लॅटिन शब्द 'Socius' पासून घेतली आहे. 'Socius' याचा अर्थ साहचर्य होय. मानव इतरांच्या सहवासात (साहचर्य) आपले जीवन जगतो असा याचा अर्थ आहे. म्हणूनच समाजशास्त्राचा जनक ऑगस्ट कॉम्ट याने समाजशास्त्र हे समाजाविषयीचे शास्त्र (विज्ञान) आहे. अशी व्याख्या केली आहे. आपण दररोजच्या जीवनामध्ये समाज ही संकल्पना वापरतो म्हणून ती सर्वांना परिचित आहे. परंतु ‘समाज’ या संकल्पनेचा जो अर्थ सामान्य माणसाला अभिप्रेत असतो त्याहून वेगळा आणि निश्चित स्वरूपाचा अर्थ समाजशास्त्रज्ञांना अभिप्रेत आहे. या घटकात आपणाला ‘समाज’ या संज्ञेचा समाजशास्त्रीय अर्थ समजून घ्यावयाचा आहे. प्रथम आपण सामान्य माणूस दैनंदिन जीवनात ‘समाज’ हा शब्द कोणकोणत्या अर्थाने वापरतो हे पाहू. दररोजच्या जीवनामध्ये समाज ही संज्ञा प्रादेशिक समूहाला अनुलक्ष्यून वापरली जाते. उदाहरणार्थ ‘महाराष्ट्रीयन समाज’, ‘गुजराती समाज’, ‘बंगाली समाज’ इ. काही वेळा विविध सामाजिक प्रवर्गांच्या (Social categories) संदर्भात ही संज्ञा वापरली जाते. उदा. ‘शेतकरी समाज’, ‘मासेमारी समाज’, ‘हरिजन समाज’ तर इतर काही वेळा मंडळांच्या संदर्भातही या संकल्पनेचा वापर होतो. उदा. ‘सहकारी समाज’ (Co-operative society) किंवा ‘भारतीय समाजशास्त्र परिषद’ (Indian Sociological society) बऱ्याच वेळा ‘समाज’ हा शब्द आपण अतिशय ढोबळ अर्थाने वापरतो. उदा. एखादी व्यक्ती 'high society' मध्ये वावरते असे म्हटले जाते. अशाप्रकारे सामान्य माणूस दैनंदिन जीवनात ‘समाज’ हा शब्द ढोबळ अर्थाने वापरतो आणि हा अर्थ संदर्भानुसार बदलतो.

समाजशास्त्रामध्ये ‘समाज’ ही संज्ञा निश्चित अर्थाने वापरली जाते. असे असले तरी, समाजशास्त्रात ‘समाज’ या संज्ञेला विविध अर्थछटा आहेत आणि त्या समजून घेणे गरजेचे आहे. समाजशास्त्रज्ञ ‘समाज’ या संकल्पनेची व्याख्या कशी करतात? समाज या संकल्पनेचा समाजशास्त्रीय अर्थ काय? समाजाची वैशिष्ट्ये कोणती आहेत? या तीन प्रश्नांची उत्तरे आपणाला या घटकाच्या अभ्यासातून मिळवावयाची आहेत.

१.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives) :

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला :

- ◆ ‘समाज’ या संकल्पनेची समाजशास्त्रज्ञांनी कलेली व्याख्या सांगता येईल;
- ◆ ‘समाज’ या संकल्पनेचा समाजशास्त्रीय अर्थ स्पष्ट करता येईल; आणि
- ◆ समाजाच्या ठळक वैशिष्ट्यांचे वर्णन करता येईल.

१.३ विषय विवेचन (Presentation of Subject Matter) :

या घटकाचे दोन उप-विभागामध्ये विभाजन केले आहे. पहिल्या उपविभागामध्ये आपण ‘समाज’ या

संकल्पनेच्या व्याख्यांचा अभ्यास करून तिचा अर्थ समजून घेऊ. दुसऱ्या उप-विभागात आपण समाजाच्या काही ठळक वैशिष्ट्यांचे अध्ययन करू.

२.३.१ समाज : व्याख्या आणि अर्थ (Society : Definition and Meaning) :

‘समाज’ या संकल्पनेचा समाजशास्त्रीय अर्थ समजून घेण्यासाठी आपण काही व्याख्यांचा अभ्यास करू.

अ) ‘समाज’ या संकल्पनेच्या व्याख्या ('Society' : Definitions) :

- १) मॅकायव्हर – “समाज म्हणजे सामाजिक संबंधाचे जाळे होय” ("Society is a web of social relationships." - MacIver)
- २) मॅकायव्हर आणि पेज – “अधिकार आणि पारस्परिक मदत, विविध गट आणि विभाजन, मानवी वर्तनावरील नियंत्रण आणि स्वातंत्र्य याबाबतच्या रूढी आणि रितीरिवाजांची सातत्याने बदलत राहणारी गुंतागुंतीची व्यवस्था म्हणजे समाज होय.” ("Society is a system of usages and procedures of authority and mutual aid, of many groupings and divisions, of control of human behaviour and of liberties. This ever changing, complex system we call society." - MacIver and Page).
- ३) टिश्लर, व्हायटन, आणि हंटर – “समाज म्हणजे व्यापक व सर्वसमावेशक अशी प्रत्यक्षात अस्तित्वात असणारी एक सामाजिक व्यवस्था होय. समाजात बहुतांशी सदस्यांची भरती करण्याची अंतर्गत व्यवस्था असते, ती पिढ्यान् पिढ्या टिकून राहते. समाजाला स्वतःची सर्व सदस्यांसाठी समान अशी संस्कृती आणि विशिष्ट भूप्रदेश असतो.” (Society is the largest and most inclusive social system that exists. A society recruits most of its members from within, sustains itself across generations, shares a culture and occupies a territory." - Tischler, Whitten and Hunter)
- ४) ड्रेसलर आणि विलिस – “समाज म्हणजे समान संस्कृती असणाऱ्या आणि आपण सर्वजण एक आहोत असे मानणाऱ्या व्यक्तींचा समूह होय.” ("A Society is a group of people who share a culture and think of themselves as united." - Dressler and Willis)
- ५) थिओडोर कॅपलो – “समाज म्हणजे सर्व वयोगटातील स्त्री-पुरुषांचा समावेश असणारी स्वयंपूर्ण आणि स्वयंसातत्यशील अशी सामाजिक व्यवस्था होय.” ("A Society is a self sufficient, self-perpetuating social system that includes persons of both sexes and all ages." - Theodore Caplow)
- ६) मॉरिस गिन्सबर्ग – इतरांपेक्षा वेगळ्या असलेल्या “निश्चित स्वरूपाच्या संबंधानी किंवा वर्तन प्रकारानी एकात्म झालेला व्यक्तींचा समुच्चय म्हणजे समाज होय.” ("A Society is a collection of individuals united by certain relations or mode of behaviour which

mark them off from others who do not enter those relations or who differ from them in behaviour" - Morris Ginsborg)

- ७) डब्ल्यु. जी. सम्नेर - “समाज म्हणजे मानवाचा असा समूह की जो सहकारी प्रयत्नांद्वारे उपजीविकेची साधने मिळवितो आणि मानव जातीचे अस्तित्व टिकवितो.” ("Society is a group of human beings living in co-operative efforts to win subsistence and perpetuate the species" - W. G. Sumner)

समाजशास्त्रामध्ये ‘समाज’ संकल्पनेच्या अनेक व्याख्या आहेत. त्यापैकी काही व्याख्या आपण वर अभ्यासल्या आहेत. या व्याख्या आपण काळजीपूर्वक पुन्हा वाचा आणि ‘समाज’ या संकल्पनेच्या वेगवेगळ्या अर्थछटा शोधण्याचा प्रयत्न करा. आपणास असे आढळून येईल की, विविध समाजशास्त्रज्ञानी व्याख्या करताना समाजाच्या वेगवेगळ्या पैलूंवर भर देऊन समाज ही संकल्पना शब्दबद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. वरील व्याख्यांचे विश्लेषण करून ‘समाज’ या संकल्पनेच्या विविध अर्थछटा कोणत्या याचे विवेचन खाली दिले आहे.

ब) समाज या संज्ञेचा अर्थ (Meaning of the term 'Society') :

‘समाज’ या संकल्पनेच्या वरील व्याख्यांमध्ये ‘समाज म्हणजे काय’ हे स्पष्ट करणाऱ्या खालील अर्थछटा दिसून येतात.

- १) समाजशास्त्रज्ञांनी समाजाची व्याख्या दोन दृष्टिकोनातून केलेली दिसून येते. - (अ) ‘एक अमूर्त बाब’ (as an abstract entity) या दृष्टीने काही समाजशास्त्रज्ञांनी समाजाकडे पाहिले आहे. तर (ब) एक मूर्त वास्तविकता (concrete reality) यादृष्टीनेही समाजशास्त्रज्ञ त्याकडे पाहतात.
- २) समाज सामाजिक संबंधाचे जाळे आहे. किंवा सामाजिक संबंधाची ती एक व्यवस्था आहे. या दृष्टीने समाजशास्त्रज्ञ समाजाकडे पाहतात. या दृष्टीकोनातून समाज हा ‘अमूर्त’ आहे. कारण आपण सामाजिक संबंध किंवा सामाजिक संबंधांची व्यवस्था प्रत्यक्ष निरीक्षण करू शकत नाही. लोकांच्या वर्तनाचे निरीक्षण करून आपणाला सामाजिक संबंधाच्या व्यवस्थेविषयीची अनुमाने (inferences) काढावी लागतात. एक मूर्त वास्तविकता यादृष्टीने समाजाकडे पाहताना, ‘निश्चित भूप्रदेशावर वास्तव्य करणारा विशाल मानवी समूह किंवा लोकांचे संघटन’ म्हणजे समाज, अशी समाजशास्त्रज्ञांची धारणा आहे.
- ३) समाज ही वर्तनविषयक नियमांची आणि रीतीरिवाजांची एक गुंतागुंतीची व्यवस्था असून त्यात विविध समूह, त्यांचे विभाजन आणि सामाजिक नियंत्रणाच्या यंत्रणांचा समावेश असतो.
- ४) समाज हा एक विशाल समूह असतो आणि त्याअंतर्गत सापेक्षतः लहान गटांचा समावेश होतो.
- ५) समाज निश्चित भूप्रदेशावर वसलेला असतो.
- ६) प्रत्येक समाजाला त्याची स्वतःची अशी संस्कृती असते.

- ७) आपण सर्व एक आहोत, इतर समाजातील व्यक्तींपेक्षा आपण वेगळे आहोत, आणि आपल्या वर्तनपद्धती इतरांहून वेगळ्या आहेत अशी समाजसदस्यांची धारणा असते.
- ८) नव्या सदस्यांची भरती करण्याची व्यवस्था समाजातच असते, समाजात सर्व वयोगटातील स्त्री-पुरुष सदस्यांचा समावेश असतो आणि पिढ्यान् पिढ्या टिकून राहण्याची क्षमता समाजात असते.
- ९) सभासदांच्या उपजीविकेच्या गरजा भागविण्याची स्वतःची यंत्रणा प्रत्येक समाजात असते. समाज ही एक स्वयंपूर्ण आणि स्वयं-सातत्यशील व्यवस्था आहे.
- १०) समाज कधीही स्थितीशील (Static) नसतो, त्यात सातत्याने बदल होत असतात. समाजशास्त्रज्ञ 'समाज' ही संकल्पना वरील अर्थाने वापरतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १ (Check Your Progress - 1) :

- १) 'समाज हा सामाजिक संबंधांचे जाळे आहे' असे कोणी म्हटले?

- २) 'समाज' ही संकल्पना अमूर्त का आहे?

- ३) समाज या संकल्पनेच्या व्याख्येतील तीन महत्त्वाचे मुद्दे लिहा?

२.३.२ मानवी समाजाची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Human Society) :

समाज या संज्ञेचा अर्थ समजून घेतल्यानंतर आता आपण मानवी समाजाची काही महत्त्वाची वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊ.

मानवी समाजाची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे :

- १) **समाज हे सामाजिक संबंधांचे जाळे आहे (Society is a web of social relationship):**

समाज हा आंतरक्रिया करणाऱ्या व्यक्तींचा आणि समूहांचा बनलेला असतो. समाज हा व्यक्तींच्या आंतरक्रियांशिवाय अस्तित्वात येवू शकत नाही. अशा प्रकारच्या सामाजिक आंतरक्रिया आधीपासूनच अस्तित्वात असणाऱ्या वर्तनविषयक नियमने (सामाजिक प्रमाणके) आणि काही वर्तनविषयक सर्वसामान्य स्वरूपाचे आदर्श

(मूल्ये) यानुसार घडतात. आंतरक्रियांमुळेच व्यक्ती आणि समूहात सामाजिक संबंध प्रस्थापित होतात, टिकून राहतात किंवा बदलतात. समाज हा अशाच सामाजिक संबंधांच्या जाळ्याचा बनलेला असतो. म्हणजेच व्यक्ती आणि समूहातील परस्परसंबंध सुटे-सुटे नसतात. तर त्या संबंधांची एक व्यवस्था तयार झालेली असते. ज्याप्रमाणे एकमेकांत गुंफण झालेल्या उभ्या आणि आडव्या धाग्यांमुळे कापड बनते तसेच समाज सुद्धा एकमेकांत गुंतलेल्या सामाजिक संबंधातून तयार झालेल्या जाळ्याप्रमाणेच असतो.

२) समाज वेगवेगळी सामाजिक स्थाने असणाऱ्या व्यक्तींचा बनलेला असतो (Society consists of individuals holding different positions) :

समाज एक विशाल सामाजिक समूह आहे. तो अनेक व्यक्तींचा मिळून बनलेला असतो. असे असले तरी या सर्व व्यक्ती एकमेकांपासून विभक्त नसतात. समाजातील विविध व्यक्ती वेगवेगळ्या प्रकारच्या सामाजिक संबंधानी एकत्र बांधलेल्या असतात. समाजातील या व्यक्ती वेगवेगळ्या सामाजिक स्थानांवर असतात. उदा. 'आई', 'वडील', 'शिक्षक', 'कामगार', 'इंजिनियर', 'डॉक्टर' इ. ही समाजातील वेगवेगळी सामाजिक स्थाने आहेत. समाजातील विविध व्यक्ती अशी विविध स्थाने भूषवित असतात.

३) समाज हा सापेक्षतः मोठा आणि स्वतंत्र समूह असतो (Society is a relatively large and independent group) :

समाज हा सर्वसमावेशक समूह असतो आणि तो सापेक्षतः विशाल किंवा मोठा असतो. समाज स्वतंत्र समूह असतो; म्हणजेच विशिष्ट समाज हा दुसऱ्या एखाद्या समूहाचा घटक नसतो, तर याउलट, विशाल अशा समाजात त्याहून लहान आकाराच्या अनेक समूहांचा अंतर्भाव असतो. उदाहरणार्थ भारतीय समाज हा वेगवेगळ्या जाती-समूहांचा, वेगवेगळ्या भाषिक समूहांचा, विविध धार्मिक समूहांचा बनलेला विशाल समाज आहे.

४) निश्चित भूप्रदेश (Definite Territory) :

समाज हा साधारणपणे भूप्रदेशीय समूह असतो. प्रत्येक समाजाला निश्चित भूप्रदेश असतो. त्या संदर्भातील जवळ जवळ सर्व लोक त्या भू-प्रदेशावरच आपले संपूर्ण जीवन जगतात. समाजाला भौगोलिक मर्यादा असतात असा याचा अर्थ आहे. प्रत्येक समाजाच्या भू-प्रदेशाच्या सीमारेषा ठरलेल्या असतात. निश्चित भूप्रदेश आणि त्याच्या भौगोलिक वैशिष्ट्यांचा त्या समाजाच्या संस्कृतीवर प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

५) व्यापक संस्कृती (Comprehensive Culture) :

प्रत्येक समाजाची स्वतःची अशी वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती असते. संस्कृती म्हणजे समग्र समाजाची एक जीवनपद्धती किंवा जीवनमार्ग होय. मानवनिर्मित अशा सर्व भौतिक आणि अभौतिक गोष्टींचा समावेश संस्कृतीमध्ये होतो. सर एडवर्ड बी. टायलर यांच्या मते, "संस्कृती ही अशी संकीर्ण समग्रता असते की ज्यात ज्ञान, कला, श्रद्धा, नीती, कायदा, रूढी या व अशा इतर पात्रतांचा व सवयींचा समावेश होतो आणि या गोष्टी व्यक्तीने समाजाचा सभासद या नात्याने संपादित केलेल्या असतात." संस्कृतीमुळेच समाजाचे सातत्य टिकून राहते.

६) समाजाच्या सदस्यांमध्ये सारखेपणा, भिन्नता आणि परस्परावलंबन असते (Likeness and difference and Interdependence among members) :

समाज हा वेगवेगळ्या स्वभावाच्या, गुणाच्या व्यक्तींचा बनलेला असतो. समाजातील सदस्यांमध्ये काही बाबतीत सारखेपणा तर काही बाबतीत वेगळेपणा दिसून येतो. उदा. सर्वच सभासद हे संस्कृतीद्वारे घडवले जातात किंवा त्यांचे साधारणपणे एकाच पद्धतीने समाजीकरण केले जाते. समाजीकरण हे कमी जास्त प्रमाणात सारखेपणानेच केले जाते त्यामुळे समाजाच्या सदस्यात सारखेपणा किंवा समानता दिसून येते. ज्यावेळी सर्वच सभासद सारखीच प्रमाणके, मूल्ये, प्रथा, परंपरा यांचे पालन करतात, तेव्हा त्यांच्यात काही किमान सारखेपणा येतो. समाज - सदस्यांमधील अशा सारखेपणामुळेच सामाजिक संघटन किंवा समाज व्यवस्थेचे मजबूतीकरण घडून येते. स्थिरता आणि सातत्य हे सभासदांमधील अशा सारखेपणावर अवलंबून असते. समाजातील सभासदांत भिन्नता देखील असते. समाजातील लोकांत काही किमान सारखेपणा असला तरी ते यंत्राप्रमाणे एकसारखेच वागतात असे नाही. समाजाची गुंतागुंत ही समाजातील सभासदांमध्ये असणाऱ्या विविधतेवर अवलंबून असते. समाजाच्या सदस्यांमधील ही विविधता किंवा हे वेगळेपण लिंग, वय, जैविक गुण (उदा. बुद्धीमत्ता), कार्यक्षमता, कृती आणि संगोपनातील वेगळेपण इ. घटकांमुळे निर्माण होते. समाजातील सदस्यांमधील या वेगळेपणाची अंतिम परिणती परस्परपूरक आणि परस्परावलंबी सामाजिक संबंधात होते. भिन्न भिन्न गुणवैशिष्ट्ये आणि पात्रता लाभलेल्या व्यक्ती भिन्न भिन्न कामे पार पाडतात. एकमेकांच्या गरजा भागविण्यासाठी लोक परस्परांवर अवलंबून राहतात. म्हणजेच लोकांमध्ये परस्परावलंबन वाढते. परस्परावलंबनामुळे लोक परस्परांना सहकार्य करतात. त्यामुळेच सामाजिक जीवन शक्य होते.

७) श्रमविभाजनाची व्यवस्था (System of Division of Labour) :

श्रमविभाजनाची व्यवस्था हे सर्वच समाजांचे एक वैशिष्ट्य आहे. एक माणूस सर्व कामे करू शकत नाही आणि सर्व माणसाना एकसारखेच काम करून चालत नाही. म्हणून समाज विविध कामे विविध व्यक्तींना वाटून देतो. हेच श्रमविभाजन होय. उदा. शेतकरी, डॉक्टर्स, परिचारिका, अभियंता, व्यावसायिक, न्यायाधीश, नेते, शिक्षक, सैनिक, पोलिस इ. सामाजिक स्थानावरील व्यक्ती वेगवेगळी कामे पार पाडीत असल्याचे दिसून येते. समाजातील विविध व्यक्ती वरील विविध विशिष्ट कामे करीत असताना स्वतःच्या, इतरांच्या तसेच समग्र समाजाच्या गरजा भागवित असतात. अशाप्रकारे समाजामध्ये विविध सभासदांत कार्याचे विभाजन झालेले असते. आपल्या गरजा जसजशा वाढत जातील तसे तसे आपले इतरांवरील अवलंबित्व वाढत जाते. साध्या समाजांमध्ये (Simple Societies) श्रमविभाजनाचे स्वरूपही साधेच असते. पण मोठ्या संकीर्ण (Complex) समाजात गुंतागुंतीचे श्रमविभाजन असते. श्रमविभाजनामुळेच समाजातील सदस्यांमध्ये परस्परावलंबन आणि परस्पर सहकार्य निर्माण होते.

८) समाजात लैंगिक पुनरुत्पादनाद्वारे नव्या सभासदांची भरती (Recruitment of new members through sexual reproduction) :

समाजाचे अस्तित्व त्यातील जिवंत सदस्यांवर अवलंबून असते. मानवी व्यक्ती जन्मतात, वाढतात, वृद्ध होतात आणि मृत्यू पावतात. कोणत्याही मानवी व्यक्तीच्या जीवनाचा कालावधी सापेक्षतः कमी आहे. समाजाच्या सातत्यासाठी म्हणूनच नवीन सभासदांची सातत्याने भरती होणे गरजेचे असते. प्रत्येक समाजातच नव्या सभासदांची भरती करण्याची व्यवस्था असते. समाजातील विवाहसंस्था ही लैंगिक पुनरुत्पादनाला सामाजिक मान्यता देते. अशा समाजमान्य लैंगिक पुनरुत्पादनाद्वारे समाजात नव्या सभासदांची भरती केली जाते. विवाह आणि कुटुंबसंस्था ह्या सामाजिक संस्था याबाबतची काळजी घेतात. हाच प्रत्येक समाजातील सभासद मिळविण्याचा मूलभूत मार्ग आहे.

९) समाज ही सापेक्षतः स्वयंपूर्ण व्यवस्था आहे (Society is relatively self sufficient system):

प्रत्येक समाज ही सापेक्षतः स्वयंपूर्ण व्यवस्था असते. म्हणजेच सभासदांच्या विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठीची व्यवस्था समाजाने निर्माण केलेली असते. उदा. सभासदांना आवश्यक असे अन्नधान्य, कपडे, घरे आणि इतर उपभोगाच्या वस्तू आणि शिक्षण, आरोग्य, संरक्षण यासारख्या सेवा यांची पूर्ती करण्याची पर्याप्त व्यवस्था प्रत्येक समाजात अस्तित्वात असते. याशिवाय, काही पूर्वावश्यकता किंवा गरजा भागविणे समाजाच्या अस्तित्वासाठीच आवश्यक असते. उदा. (१) योग्य प्रमाणात लोकसंख्या अबाधित ठेवणे, (२) सभासदांमध्ये कार्याच्या वाटपाची यंत्रणा किंवा 'श्रमविभाजन' निर्माण करणे. (३) समाजाची एकता अबाधित ठेवणे आणि (४) समाजाचे सातत्य अबाधित ठेवणे प्रत्येक समाज ह्या गरजा पूर्ण करण्यासाठीच्या यंत्रणा विकसित करतो. अर्थातच समाजातील विविध सामाजिक संस्था, कुटुंब, विवाह, शिक्षण, धर्म, अर्थव्यवस्था, राजकारण समाजाच्या वरील गरजा पूर्ण करणाऱ्या महत्वाच्या यंत्रणा आहेत. अशाप्रकारे प्रत्येक समाज हा सापेक्षतः स्वयंपूर्ण असतो असे असले तरी समाज हे सापेक्षतः स्वयंपूर्ण असतात. कारण काही गरजा पूर्ण करण्यासाठी विशिष्ट समाजाला इतर समाजांवर अवलंबून रहावे लागते. उदा. अन्न धान्याची कमतरता भासल्यास धान्य आयात करावे लागते.

१०) समाज ही स्वयं-सातत्यशील व्यवस्था आहे (Society is a self perpetuating system):

प्रत्येक समाजात स्वतःचे सातत्य टिकवून ठेवण्याची व्यवस्था असते. यामुळेच समाज पिढ्यान् पिढ्या अस्तित्वात राहतो. लोक जन्मतात आणि मृत्यू पावतात परंतु समाज मात्र अस्तित्वात असतो. हे दोन गोष्टीमुळे घडते. (१) नवीन सभासद हे लैंगिक पुनरुत्पादनाद्वारे भरती केले जातात व लोकसंख्या अबाधित ठेवली जाते. हे विवाह आणि कुटुंबाद्वारे साध्य केले जाते. (२) समाजात स्वतःची संस्कृती किंवा जीवन जगण्याचा मार्ग टिकवून ठेवण्याची यंत्रणाही असते. संस्कृतीच्या संक्रामणाच्या काही यंत्रणा (उदा. समाजीकरण, शिक्षण) समाजात कार्यरत असतात. या यंत्रणांद्वारे समाजाच्या नव्या सभासदांना संस्कृती शिकविली जाते. त्यामुळे समाजाची जीवनरीत टिकून राहते.

११) सामाजिक नियंत्रणाच्या यंत्रणा (Mechanisms of Social Control) :

सदस्यांच्या सामाजिक वर्तनावर नियंत्रण ठेवण्याच्या यंत्रणा प्रत्येक समाजात असतात. सभासदांच्या अनेक इच्छा, आकांक्षा व गरजा असतात आणि त्यांची पूर्ती करण्याचा प्रयत्न त्यांच्याकडून होतो. या प्रयत्नात व्यक्ती-व्यक्तीने संघर्ष निर्माण होण्याची शक्यता असते. समाजाची नियमने आणि मूल्ये यांच्या विरोधात जाऊन व्यक्ती आपल्या गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करते, तेव्हा ते वर्तन विचलित वर्तन (deviant behaviour) ठरते. अशा विचलनात्मक वर्तनामुळे सामाजिक संघटन धोक्यात येते. त्यामुळे त्यावर नियंत्रण ठेवणे गरजेचे असते. समाजात व्यवस्था आणि स्थैर्य टिकविण्यासाठी विचलनात्मक वर्तनावर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक असते. त्यातच समाजाचे हित असते म्हणूनच समाजात सामाजिक नियंत्रणाच्या औपचारिक आणि अनौपचारिक यंत्रणा (उदा. समाजीकरण, कायदा) अस्तित्वात असतात. सामाजिक नियंत्रणांच्या अशा यंत्रणा, संस्कृतीच्या संक्रामणाच्या यंत्रणा याद्वारेच सामाजिक व्यवस्था आणि स्थैर्य टिकवून ठेवले जाते.

१२) समाज ही संरचनात्मक व्यवस्था आहे (Society is a structured entity) :

प्रत्येक समाजाला स्वतःची संरचना असते. समाजातील सामाजिक संबंधांची रचना ही सुव्यवस्थित असते. समाज विविध घटकानी मिळून बनलेला असतो. समाजाच्या घटकांमधील परस्परसंबंधांची सापेक्षतः टिकावू अशी व्यवस्था म्हणजे सामाजिक संरचना होय. सामाजिक दर्जा व भूमिका, समूह आणि उपसमूह, सामाजिक नियमने आणि सांस्कृतिक मूल्ये हे सर्व सामाजिक संरचनेचे घटक आहेत ते सापेक्षतः स्थिर असतात.

१३) समाज गतिशील आहे, तो सतत बदलत असतो (Society is dynamic it is ever changing):

सामाजिक स्थैर्य आणि सामाजिक परिवर्तन ही समग्र समाजाची परस्परविरोधी वाटणारी दोन वैशिष्ट्ये आहेत. समाज सापेक्षतः स्थिर असतो हे सत्य आहे. परंतु समाज हा सतत बदलत असतो. तो गतिशील असतो हेही सत्य आहे. समाजांतर्गत विविध घडामोडी तसेच समाजबाह्य परिस्थितीतील कारणांमुळे समाजात सातत्याने परिवर्तन किंवा बदल होत असतात. सामाजिक संरचनेच्या घटकात होणाऱ्या परिवर्तनामुळे समाज बदलत असतो. उदा. शिक्षण व्यवस्था, तंत्रज्ञान, विज्ञान, समाजाचा इतर समाजाशी होणारा संपर्क, लोकसंख्याशास्त्रीय बदल, सामाजिक धोरणे, कायदे इ. घटकांमुळे समाजात सातत्याने परिवर्तन घडून येते.

स्वयं - अध्ययनासाठी प्रश्न - २ (Check Your Progress - 2) :

१) समाजाची महत्त्वाची तीन वैशिष्ट्ये सांगा?

२) संस्कृती हे मानवी समाजाचे विभेदक वैशिष्ट्य का ठरते?

३) समाजातील श्रमविभाजनमुळे काय घडते?

४) समाज ही स्वयं सातत्यशील व्यवस्था कशी आहे?

५) समग्र समाजाची परस्पर विरोधी वाटणारी दोन वैशिष्ट्ये कोणती?

२.४ सारांश (Let Us Sum Up) :

समाज ही समाजशास्त्रातील एक मूलभूत संकल्पना आहे. ऑगस्ट कॉम्तने समाजशास्त्र हे 'समाजाचा अभ्यास करणारे शास्त्र' (Science of Society) अशीच व्याख्या केली आहे. 'समाज' हा शब्द नेहमीच आपण दैनंदिन जीवनात वापरतो. दैनंदिन जीवनात 'समाज' हा शब्द कोणकोणत्या अर्थाने वापरला जातो हे आपण या घटकात अभ्यासले. समाजशास्त्रात 'समाज' या शब्दाला वेगळा अर्थ आहे. या घटकामध्ये आपण 'समाज' या संकल्पनेच्या विविध समाजशास्त्रज्ञांनी दिलेल्या व्याख्यांचा अभ्यास केला आहे. तसेच त्या व्याख्यामधून ध्वनित होणारा 'समाज' या संकल्पनेचा अर्थ समजून घेतला आहे. समाजशास्त्रज्ञांनी एक अमूर्त बाब या दृष्टीने समाजाकडे पाहिले आहे. 'समाज' हे 'सामाजिक परस्परसंबंधाचे जाळे' आहे असे समाजशास्त्रज्ञानी म्हटले आहे. एक मूर्त वास्तविकता या दृष्टीनेही समाजशास्त्रज्ञांनी समाजाचे वर्णन केले आहे. 'निश्चित भूप्रदेशावर वास्तव्य करणारा विशाल मानवी समूह म्हणजे समाज' अशीही समाजाची व्याख्या समाजशास्त्रज्ञ करतात.

मानवी समाजाच्या विविध वैशिष्ट्यांचा अभ्यासही आपण या घटकात केला आहे. (१) समाज हे सामाजिक संबंधांचे जाळे आहे, (२) समाज वेगवेगळी स्थाने असणाऱ्या व्यक्तींचा बनलेला असतो, (३) समाज हा सापेक्षतः मोठा आणि स्वतंत्र समूह असतो, (४) निश्चित भूप्रदेश, (५) व्यापक संस्कृती, (६) समाजाच्या सदस्यांमध्ये सारखेपणा, भिन्नता आणि परस्परावलंबन असते, (७) श्रम विभाजनाची व्यवस्था, (८) समाजात लैंगिक पुनरुत्पादनाद्वारे नव्या सभासदांची भरती होते, (९) समाज ही सापेक्षतः स्वयंपूर्ण व्यवस्था आहे, (१०) समाज ही स्वयंसातत्यशील व्यवस्था आहे, (११) समाजात सामाजिक नियंत्रणाच्या यंत्रणा असतात, (१२) समाज ही संरचनात्मक व्यवस्था आहे, (१३) समाज गतिशील आहे, तो सतत बदलत असतो. इ. समाजाची वैशिष्ट्ये आहेत.

२.५ स्वयं अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे (Answers to check your progress):

स्वयं अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे - १

- १) 'समाज हा सामाजिक संबंधाचे जाळे' आहे असे मॅकायव्हर या समाजशास्त्रज्ञाने म्हटले आहे.
- २) कारण आपण व्यक्तीमधील संबंधाचे जाळे पाहू शकत नाही. म्हणून समाज ही अमूर्त संकल्पना आहे.
- ३) समाज या संकल्पनेच्या व्याख्येतील तीन मुद्दे (१) सामाजिक संबंधाची व्यवस्था, (२) स्वयं सातत्यशील व्यवस्था, (३) श्रम विभाजनाची व्यवस्था

स्वयं अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे - २

- १) समाज या संकल्पनेची तीन वैशिष्ट्ये - (१) सामाजिक संबंधाचे जाळे, (२) व्यापक संस्कृती, (३) स्वयं सातत्यशील व्यवस्था ही आहेत.
- २) संस्कृती ही मानवी समाजाचे विभेदक वैशिष्ट्ये आहे कारण संस्कृती ही मानवी समाजातच असते.
- ३) समाजातील श्रमविभाजनमुळे समाजातील सभासदामध्ये परस्परावलंबन आणि सहकार्य वाढते.
- ४) प्रत्येक समाजामध्ये नवीन सभासद व सामाजिक नियंत्रणाची यंत्रणा असल्यामुळे समाज ही स्वयंसातत्यशील व्यवस्था आहे.
- ५) समग्र समाजाची परस्पर विरोधी करणारी दोन वैशिष्ट्ये (१) सामाजिक स्थैर्य (२) सामाजिक परिवर्तन ही आहेत.

२.६ सरावासाठी प्रश्न (Exercise/Home Assignment) :

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- १) समाज म्हणजे काय? अर्थ स्पष्ट करा.
- २) 'समाज' या संकल्पनेच्या वैशिष्ट्यांचे वर्णन करा.

२.७ चिंतन आणि कार्य (Reflection and Action) :

या घटकाच्या आधारावर तुमच्या मनामध्ये येणाऱ्या कल्पनांच्या आधारे समाज आणि व्यक्ती या दोहोंमधील परस्पर संबंधांविषयी एक टीप तयार करा.

२.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके (Suggested Readings) :

- १) Davis, Kingsles : *Human Society*, Mac Millan Company, New York, 1948.
- २) Ginsberg, Morris : *Sociology*, Surjeet publication, New Delhi, 1986.
- ३) Gisbert Pascual : *Fundamentals of Sociology*, Orient Longmans, New Delhi, 1957.
- ४) डॉ. सर्जेराव सालुंखे : समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे १९९६.

घटक - ३

सामाजिक संरचना (Social Structure)

घटक-संरचना :

- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ उद्दिष्टे
- ३.३ विषय - विवेचन
 - ३.३.१ सामाजिक संरचना : व्याख्या, अर्थ आणि वैशिष्ट्ये
 - ३.३.२ सामाजिक संरचनेचे घटक
- ३.४ सारांश
- ३.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे
- ३.६ सरावासाठी प्रश्न
- ३.७ चिंतन आणि कार्य
- ३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.१ प्रस्तावना (Introduction) :

‘सामाजिक संरचना’ ही समाजशास्त्रातील एक महत्त्वाची मूलभूत संकल्पना आहे. समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनाच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करत असताना आपण समजून घेतले आहे की, सामाजिक घटना या संरचित घटना असतात. या दृष्टिकोनातून समाजशास्त्रज्ञ त्याकडे पाहतात. समाजशास्त्रज्ञांच्या मते, समाज हा संरचित (Structure) असतो. आपण यापूर्वीच अभ्यासल्याप्रमाणे, समाज हा विविध आंतरक्रिया करणाऱ्या व्यक्तींचा आणि त्यांच्यातील सामाजिक संबंधांच्या जाळ्याचा बनलेला असतो. कोणत्याही वेळी लाखो व्यक्ती एकमेकांबरोबर आंतरक्रिया करत असतात. समाज ही गुंतागुंतीची संरचना आहे. समाजशास्त्रज्ञांनी ‘समाज’ ही गुंतागुंतीची बाब समजून घेण्यासाठी काही संकल्पना विकसित केल्या आहेत. समाजशास्त्रात ‘संरचना-कार्यवाद’ (Structural-functionalism) या नावाने ओळखला जाणारा एक सैद्धांतिक दृष्टिकोन आहे. या दृष्टिकोनाशी संबंधित असणाऱ्या समाजशास्त्रज्ञांनी काही संकल्पना विकसित केल्या आहेत. ‘सामाजिक संरचना’ ही अशीच एक संकल्पना आहे. ‘सामाजिक संरचना’ या संकल्पनेद्वारे आपणास प्रत्यक्षात अतिशय गुंतागुंतीच्या असलेल्या समाजाचे आकलन करून घेता येते. सामाजिक संरचना ही संकल्पना अनेक मानवशास्त्रज्ञांनी तसेच समाजशास्त्रज्ञांनी वापरली आहे ए.आर. रॅडक्लिफ ब्राऊन, जार्ज मरडॉक आणि लेव्ही स्ट्रॉस यासारख्या मानवशास्त्रज्ञांनी तसेच हर्बर्ट

स्पेन्सर, एमिल दुखीम, टॉलकॉट पार्सन्स, रॉबर्ट मर्टन आणि इतर अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी ही संकल्पना वापरली आहे. या सर्वांनी वेगवेगळ्या पद्धतीने सामाजिक संरचना या संकल्पनेचे विवेचन केले आहे. या घटकामध्ये आपण सामाजिक संरचना या संकल्पनेचा अर्थ समजून घेणार आहोत.

३.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives) :

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला

- ◆ सामाजिक संरचना या संकल्पनेची व्याख्या देता येईल;
- ◆ सामाजिक संरचना या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करता येईल;
- ◆ सामाजिक संरचनेची वैशिष्ट्ये सांगता येतील; आणि
- ◆ सामाजिक संरचनेच्या मूलघटकांचे विश्लेषण करता येईल.

३.३ विषय विवेचन (Presentation of subject matter) :

या घटकाची विभागणी दोन भागात करण्यात आली आहे. पहिल्या विभागात 'संरचना' या संज्ञेचा अर्थ, सामाजिक संरचनेच्या व्याख्या, अर्थ आणि वैशिष्ट्ये यांचे स्पष्टीकरण केले आहे. दुसऱ्या विभागामध्ये सामाजिक संरचनेच्या मूलघटकांचे विश्लेषण केले आहे.

३.३.१ सामाजिक संरचना : व्याख्या, अर्थ, आणि वैशिष्ट्ये (Social structure : Definitions, meaning and characteristics) :

सामाजिक संरचना ही संकल्पना समजून घेण्यासाठी सर्वप्रथम आपण 'संरचना' या शब्दाचा अर्थ समजून घेऊ. कारण संरचना या संकल्पनेचा वापर समाज समजून घेण्यासाठी करण्यात आला आहे.

अ) 'संरचना' या संज्ञेचा अर्थ (Meaning of the term 'Structure') :

संरचना किंवा रचना (Structure) ही संकल्पना समजण्यास अत्यंत सोपी आहे. आपल्या आजूबाजूच्या अनेक गोष्टींना रचना असते. उदा. घराला विशिष्ट रचना असते. दगड, विटा, सिमेंट, लोखंडी सळ्या, दारे, खिडक्या, लाकडी खांबे इ. घटकांनी मिळून घर बनलेले असते. पण या सर्व वस्तूंचा एक ढीग केला तर त्याला आपण घर म्हणत नाही. कारण या सर्व घटकांना एकमेकांशी पद्धतशीरपणे जोडावे लागते, विविध घटकात निश्चित स्वरूपाचे संबंध प्रस्थापित करावे लागतात. घराच्या विविध घटकांची विशिष्ट रीतीने जोडणी किंवा मांडणी केली तर त्याला 'रचना' प्राप्त होते. यावरून एखाद्या गोष्टीच्या विविध घटक-भागांची निर्माण झालेली व्यवस्था किंवा मांडणी म्हणजे संरचना असे म्हणता येईल. आता आपण हॅरी जॉन्सन यांनी केलेली संरचना या संकल्पनेची व्याख्या पाहू.

जॉन्सन हॅरी - "कोणत्याही वस्तूची रचना म्हणजे त्या वस्तूतील घटकांचे एकमेकांशी असलेले सापेक्षतः स्थिर स्वरूपाचे परस्परसंबंध होत." ("The structure of anything consists of the relatively stable interrelationships among its parts." - Johnson Harry)

वरील व्याख्येच्या संदर्भात आपण पुन्हा एकदा घराची रचना समजून घेऊया. घराची संरचना म्हणजेच

घराच्या विविध घटकांतील (म्हणजेच वाळू, विटा, दगड, लाकूड, लोखंडी सळ्या इ. यांच्यातील) निश्चित व्यवस्था आणि परस्पर संबंध होत. अशाप्रकारे कोणत्याही वस्तूची संरचना म्हणजे त्यातील 'घटकांची सुव्यवस्थित जुळणी' किंवा 'घटकांचे विशिष्ट प्रकारचे संघटन' असे म्हणता येईल.

समाजशास्त्रात 'संरचना' या संकल्पनेचा वापर होण्यापूर्वी ही संकल्पना भौतिकशास्त्र (Physics), रसायनशास्त्र (Chemistry) आणि जीवशास्त्र (Biology) या शास्त्रांत वापरली होती. भौतिकशास्त्रामध्ये अणूची संरचना समजून घेण्यासाठी, रसायनशास्त्रामध्ये पदार्थाच्या लहानात लहान घटकाची (molecule) संरचना स्पष्ट करण्यासाठी, तर जीवशास्त्रामध्ये जीवंत प्राण्याच्या शरीराची गुंतागुंतीची व्यवस्था समजून घेण्यासाठी 'संरचना' ही संकल्पना वापरण्यात आली आहे. जीवशास्त्रात संरचना ही संज्ञा मानवाच्या किंवा प्राण्याच्या शरीरातील सर्व भागांचा परस्परसंबंध आणि समग्र शरीराची रचना समजून घेण्यासाठी वापरली आहे. थोडक्यात, संरचना म्हणजे व्यवस्थेतील वेगवेगळ्या भागांची योग्य जुळणी होय. संरचनेच्या संकल्पनेत मूलघटक भाग आणि उप-भाग, मूल घटक आणि उप-भाग यांचा टिकारूपणा, त्यांच्यातील आंतरसंबंध, तसेच भागांची सुव्यवस्थित मांडणी आणि स्थैर्य या सर्व बाबींचा समावेश होतो.

मानवशास्त्रात संरचना ही संकल्पना आदिवासी समाजांची संरचना समजून घेण्यासाठी वापरण्यात आली आहे. समाजशास्त्रात सामाजिक संरचना ही संकल्पना ब्रिटिश समाजशास्त्रज्ञ हर्बर्ट स्पेन्सर यांनी वापरली. स्पेन्सरने अमूर्त समाज समजून घेण्यासाठी समाजाची तुलना सजीवाशी (organism) केली. स्पेन्सरच्या मते प्रत्येक सजीवाला संरचना असते. समाजही एखाद्या सजीवाप्रमाणेच असतो. सजीवाच्या शरीराप्रमाणेच समाजाला सुद्धा संरचना असते. आता आपण 'सामाजिक संरचना' या संकल्पनेच्या काही व्याख्या अभ्यासून तिचा अर्थ आणि वैशिष्ट्ये समजून घेऊ.

ब) सामाजिक संरचना : व्याख्या (Social structure : definitions) :

'रचना' ही संज्ञा समजून घेतल्यानंतर आता आपण सामाजिक संरचना या संकल्पनेच्या काही नामवंत समाजशास्त्रज्ञांनी केलेल्या व्याख्या पाहू. त्या खालीलप्रमाणे :

- १) लेविस कोझर आणि बर्नार्ड रोझेनबर्ग म्हणतात की, संरचना कार्यवादी दृष्टीकोण स्वीकारणारे समाजशास्त्रज्ञ सामाजिक संरचना ही संकल्पना "सामाजिक घटकामधील सापेक्षतः स्थिर अशा परस्परसंबंधाचे प्रतिमान" या अर्थाने वापरतात. ("Structure refers to a set of relatively stable and patterned relationship of social units" - Lewis A. Coser and Bernard Rosenberg)
- २) ए. आर. रॅडक्लिफ ब्राऊन यांच्या मते सामाजिक संरचना म्हणजे, "संस्थाद्वारे नियंत्रित किंवा निर्धारित केलेल्या परस्पर संबंधानुसार समाजातील व्यक्तींची व्यवस्था होय." ("The social structure is "an arrangement of persons in institutionally controlled or defined relationships" - A. R. Redcliff Brown)
- ३) मॅरिस गिन्सबर्ग - "ज्या घटकानी समाज बनतो अशा प्रमुख सामाजिक समूहांची आणि

संस्थांची संकीर्ण व्यवस्था” म्हणजे सामाजिक संरचना होय.” (“The social structure is “The complex of principal groups and institutions which constitute societies” - Morris Ginsberg)

- ४) मॅकाव्हर आणि पेज – सामाजिक संरचना म्हणजे “समकालीन समाजातील व्यक्तींमधील परस्पर संबंधांची व्यवस्था होय.” (“A social structure is a nexus of present relationships” - MacIver and Page)
- ५) विल्यम पी. स्कॉट – च्या मते “एखाद्या समाजात किंवा दुसऱ्या एखाद्या समूहात विशिष्ट काळी आढळून येणारे, सापेक्षतः स्थिर अशा सामाजिक संबंधांच्या संचाचा समावेश असणारे, परस्पर संबंधित दर्जे आणि भूमिकांचे प्रतिमान म्हणजे सामाजिक संरचना होय.” (Social structure is “the pattern of interrelated statuses and roles found in a society or other group at a particular time and constituting a relatively stable set of social relations” - William P. Scott, Dictionary of Sociology)
- ६) टॉलकॉट पार्सन्स च्या मते, परस्पर संबंधित संस्था, साधने (agencies) आणि सामाजिक प्रतिमाने तसेच प्रत्येक व्यक्तीला समूहात असलेला दर्जा व भूमिका त्यांच्या विशिष्ट अशा मांडणीला किंवा रचनेला सामाजिक संरचना ही संज्ञा वापरली जाते.” (“Social structure is the term applied to the particular arrangement of the interrelated institutions, agencies and social patterns as well as the statuses and roles which each person assumes in the group - Talcott Parsons)

क) सामाजिक संरचनेचा अर्थ (Meaning of social structure) :

वरील व्याख्यांचे काळजीपूर्वक अध्ययन केल्यानंतर आपणास सामाजिक संरचना या संकल्पनेचा अर्थ खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

- १) सामाजिक संरचना ही एक अमूर्त संकल्पना आहे. समाजाचे गुंतागुंतीचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी समाजशास्त्रज्ञांनी ही संकल्पना वापरली आहे.
- २) समाज काही सापेक्षतः स्थिर अशा घटकांनी मिळून बनलेला आहे.
- ३) ज्या घटकांनी समाज बनला आहे असे विविध घटक समाज शास्त्रज्ञांनी सांगितले आहेत. उदा. - ‘संस्थांद्वारे नियंत्रित परस्परसंबंध’ हा समाजाचे घटक असल्याचे ब्राऊन यांचे म्हणणे आहे. ‘प्रमुख सामाजिक समूह आणि संस्था’ हे समाजाचे घटक आहेत असे गिन्सबर्ग यांनी म्हटले आहे. ‘सामाजिक संबंध’ हे समाजाचे घटक असल्याचे मॅकाव्हर आणि पेज तसेच विल्यम स्कॉट यांनी म्हटले आहे. ‘दर्जे आणि भूमिका’ हेही समाजाचे घटक असल्याचे स्कॉट म्हणतात. तर पार्सन्स यांनी ‘परस्पर संबंधित संस्था, साधने, वर्तन प्रबंध आणि ‘दर्जे-भूमिका’ हे समाजाचे घटक असल्याचे टॉलकॉट पार्सन्स यांनी म्हटले आहे.

- ४) समाज ही त्यातील विविध घटकांची सापेक्षतः स्थिर अशी एक व्यवस्था आहे, या दृष्टीने संरचनावादी समाजशास्त्रज्ञ समाजाकडे पाहतात.
- ५) दर्जे, भूमिका, नियमने, मूल्ये, समूह, उपसमूह, सामाजिक संस्था हे घटक परस्पर संबंधित असे आहेत व त्यांची विशिष्ट स्वरूपाची व्यवस्था कोणत्याही समाजात पाहावयास मिळते.
- ६) सामाजिक संरचना म्हणजे 'विशिष्ट काळात आढळून येणारी परस्परसंबंधांची व्यवस्था' असा उल्लेख व्याख्यातून दिसून येतो. याचाच अर्थ असा की, कोणत्याही समाजाची रचना कायम तशीच टिकणारी असत नाही. समाज संरचना विविध कारणांमुळे कालौघात बदलत असते. अर्थात सामाजिक संरचनेत सामान्यतः अचानक बदल घडून येत नसल्यामुळे ती सापेक्षतः स्थिर राहाते.

ड) सामाजिक संरचनेची वैशिष्ट्ये (Characteristic of social structure) :

सामाजिक संरचनेविषयीच्या वरील विवेचनावरून सामाजिक संरचनेची खालील वैशिष्ट्ये आपणाला सांगता येतील.

- १) सामाजिक संरचना ही समाजाचे विविध मूलघटक, भाग, उप-भागांची मिळून बनलेली असते.
- २) समाजाचे घटक, भाग आणि उपभाग, हे सापेक्षतः स्थिर असतात.
- ३) समाजाच्या विविध 'घटकांमधील परस्परसंबंधांची व्यवस्था' हा सामाजिक संरचनेचा मुख्य गाभा आहे.
- ४) सामाजिक संरचनेचे स्वरूप कधीही कायमस्वरूपी (permanent) नसते. ते सापेक्षतः स्थिर (relatively stable) असते, म्हणजे ते बदलत रहाते.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - १ (Check Your Progress - 1) :

- १) रचना म्हणजे काय?

- २) सामाजिक संरचनेची कोणतीही एक व्याख्या लिहा.

- ३) सामाजिक संरचना दृश्य आहे का?

- ४) सामाजिक संरचनेचा मुख्य गाभा कोणता?

३.३.२ सामाजिक संरचनेचे मूलघटक (Elements of social structure) :

सामाजिक संरचनेचा अर्थ, व्याख्या आणि वैशिष्ट्यांचे अध्ययन केल्यानंतर आता आपण सामाजिक संरचनेच्या मूल घटकांचे विश्लेषण अभ्यासणार आहोत. यापूर्वीच पाहिल्याप्रमाणे सामाजिक संरचना ही समाजातील

विविध मूलघटकांमधील परस्परसंबंधांची बनलेली असते. समाज-संरचनेचे हे मूलघटक कोणते? हॅरी जॉन्सन या समाजशास्त्रज्ञाने सामाजिक संरचनेचे चार मूलघटक सांगितले आहेत. त्यांचे थोडक्यात विश्लेषण खाली दिले आहे.

हॅरी जॉन्सन यांनी म्हटल्याप्रमाणे ‘भूमिका’ (Role), ‘उपसमूह’ (sub-groups), ‘नियमने’ किंवा ‘प्रमाणके’ (Norms) आणि ‘सांस्कृतिक मूल्ये’ (Cultural Values) हे सामाजिक संरचनेचे घटक होत. समग्र समाजाची एक व्यवस्था म्हणून विचार करताना त्याच्या संरचनेचे जे उपरोक्त घटक आहेत त्यांचा थोड्या अधिक तपशिलाने आता आपण विचार करू.

१) दर्जे आणि भूमिका (Statuses and Roles) :

समाज ही परस्परसंबंधांची एक व्यवस्था आहे. समाजातील हे परस्परसंबंध प्रत्यक्षात व्यक्ती-व्यक्तींमधील संबंधच असतात. असे असले तरी संरचनात्मक दृष्टिकोणातून विचार करता, व्यक्ती-व्यक्तीतील हे परस्परसंबंध ‘व्यक्ती’ या नात्याने नसतात तर व्यक्ती समूहात वा समाजात ज्या स्थानांवर (positions) असतात त्या स्थानांमधील ते परस्परसंबंध असतात. व्यक्तीचे तिच्या समूहातील किंवा समाजातील जे स्थान असते तेच ‘सामाजिक स्थान’ (Social Position) होय. प्रत्येक सामाजिक स्थानाला दोन पैलू असतात. एक हक्क आणि विशेषाधिकार (Rights and Privileges) हा, तर दुसरा कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्या (Duties and Obligations) हा होय. सामाजिक स्थानाचे हे दोन पैलू म्हणजेच अनुक्रमे दर्जा (Status) आणि भूमिका (Role) होत. दर्जा आणि भूमिका यापैकी कोणताही शब्द वापरला तरी अंतिमतः सामाजिक स्थानाचाच निर्देश होतो. दर्जा आणि भूमिका या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू होत. दर्जा म्हणजे एखाद्या विशिष्ट समाजव्यवस्थेत विशिष्ट काळी एखाद्या व्यक्तीला असलेले स्थान होय, तर भूमिका म्हणजे विशिष्ट दर्जा धारण करणाऱ्या व्यक्तीकडून अपेक्षित असणारे वर्तन किंवा कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्या होत. समाजात व्यक्तीला काही दर्जे व त्यानुसार भूमिका असतात आणि कमी अधिक स्थिर संबंध हे वेगवेगळ्या व्यक्तींतील संबंध नसून ते समाजातील विविध दर्जा भूमिकांतील परस्परसंबंध असतात. आता दर्जा व भूमिका या गोष्टी व्यक्तीपेक्षा अधिक टिकाऊ असतात. उदा. एखादा शिक्षक मृत्यू पावला तरी समाजातील ‘शिक्षक’ हे स्थान नष्ट होत नाही. हीच गोष्ट समाजातील इतर असंख्य दर्जांबाबतही खरी आहे. म्हणजेच भूमिका वळविणाऱ्या व्यक्तीपेक्षा भूमिका अधिक स्थिर असते.

कोणत्याही समाजात अनेक समूह असतात आणि त्या विविध समूहांत व्यक्ती विविध दर्जे धारण करतात व त्यास अनुरूप अशा विविध भूमिका पार पाडतात. म्हणून समाज-संरचनेचे घटक व्यक्ती नसून विविध सामाजिक दर्जे किंवा भूमिका हेच होत.

२) समूह आणि उपसमूह (Groups and Sub-groups) :

समग्र समाजव्यवस्था अनेक प्रकारच्या आणि विविध आकारांच्या समूह आणि उपसमूहांनी मिळून बनलेली असते. समाज-संरचनेचे घटक म्हणून आपण भूमिकांचा विचार केला आहे. या भूमिका समाजात स्वतंत्र किंवा सुट्या (isolated) नसतात. समाजातील अनेकविध भूमिका करणाऱ्या व्यक्ती व्यापक समाजव्यवस्थेच्या अंतर्गत अनेक समूहांत आणि उपसमूहांत संघटित झालेल्या असतात. म्हणजेच परस्परसंबंधित अशा दर्जे-भूमिकांची

संघटित व्यवस्था सामाजिक समूहांच्या रूपाने अस्तित्वात आलेली असते. म्हणूनच व्यापक समाज-संरचने अंतर्गत जे समूह आणि उपसमूह असतात तेही समाज-संरचनेचे घटक ठरतात.

समूह किंवा गट (group) या संकल्पनेला निश्चित असा समाजशास्त्रीय अर्थ आहे. केवळ अनेक व्यक्ती एका ठिकाणी एकत्र आल्या तर समूह बनत नाही. उदा. रस्त्यावरील अपघात पाहण्यासाठी गोळा झालेले अनेक लोक, किंवा बस थांब्यावर बस येण्याची वाट पाहत थांबलेले प्रवासी, अगर माकडवाल्याचा खेळ पाहण्यास जमलेले लोक ही सामाजिक समूहाची उदाहरणे नव्हेत. सामाजिक समूह अस्तित्वात येण्यासाठी व्यक्ती-व्यक्तीत आंतरक्रिया होणे आवश्यक असते. अशा आंतरक्रियेतून समूहाच्या सभासदात स्थिर स्वरूपाचे परस्परसंबंध निर्माण होतात. समूह सभासदात आपण एका समूहाचे सभासद आहोत अशी भावना निर्माण झालेली असते. म्हणजेच पारस्परिक आंतरक्रिया करणाऱ्या दोन किंवा अधिक व्यक्तीत स्थिर स्वरूपाचे सामाजिक संबंध निर्माण होतात आणि त्यांच्यात जेव्हा समूहभावना निर्माण होते तेव्हा सामाजिक समूह अस्तित्वात येतो. अशा सामाजिक समूहांना निश्चित अशी उद्दिष्टे असतात, समूह-सभासदात एकतेची भावना असते. आता समूहातील सभासदांत जे स्थिर स्वरूपाचे सामाजिक संबंध प्रस्थापित होतात ते समूहातील विविध दर्जे-भूमिकांमधील परस्परसंबंध असतात. प्रत्येक समूहाला संरचना असते. एखाद्या समूहातील विविध दर्जांची रचना (status structure) हीच त्या समूहातील विविध भूमिकांची संरचना (role structure) असते. संरचनात्मक दृष्ट्या विचार करता, सामाजिक समूह म्हणजे परस्परसंबंधित अशा दर्जे-भूमिकांची संरचना होय.

समाजातील विविध समूह आणि उपसमूह त्यांच्यातील विशिष्ट सदस्यांपेक्षा अधिक टिकाऊ असतात. समूहातील सदस्य बदलले तरी समूह कायमच राहतात. उदा. शाळा या समूहातील विद्यार्थी, शिक्षक, मुख्याध्यापक या भूमिका पार पाडणाऱ्या व्यक्ती बदलल्या तरी शाळा हा समूह स्थिर राहतो. त्याचप्रमाणे एखादी शाळा बंद पडली तर एकंदर समाजातील शाळा हा समूहाचा प्रकार कायमच राहतो. याचाच अर्थ असा की भूमिकांप्रमाणेच समाजातील अनेक समूह आणि उपसमूह अधिक स्थिर स्वरूपाचे असतात आणि म्हणूनच ते समाज-संरचनेचे घटक ठरतात. कुटूंब, शाळा, महाविद्यालये, कामगार संघटना, राजकीय पक्ष इ. हे असे सामाजिक समूह होत. समूहांच्या संदर्भात आणखी एक बाब म्हणजे हे समूह देखील परस्पर संबंधित असतात. म्हणून समाज-संरचना ही परस्परसंबंधित अशा सामाजिक समूहांची मिळून बनलेली असते असे म्हणता येते.

टॉलकाॅट पार्सन्स यांनी समाजव्यवस्थेच्या संरचनात्मक पैलूंचे विश्लेषण करताना 'समूह' ही संकल्पना न वापरता Collectivities अशी संज्ञा वापरली आहे. विविध सामाजिक संस्थांची संघटित व्यवस्था या अर्थाने पार्सन्स यांनी Collectivity ही संज्ञा वापरली आहे. संस्था ही आंतरक्रिया करणाऱ्या व्यक्तींची एक व्यवस्था असते. कुटूंब, शिक्षण, धर्म, राज्य, आणि अर्थसंस्था ह्या प्रमुख सामाजिक संस्था समाज-संरचनेचे विविध घटकच होत. या सर्व संस्था परस्परसंबंधित आणि परस्परावलंबी असतात आणि समाज-संरचना ह्या सामाजिक संस्थांनी मिळून बनलेली असते. सामाजिक संस्था ह्या देखील सापेक्षतः स्थिर असतात.

३) सामाजिक नियमने (Social Norms) :

समाजातील भूमिका-भूमिकांत, समूहा-समूहात वा सामाजिक संस्थांमध्ये सापेक्षतः स्थिर स्वरूपाचे

परस्परसंबंध असतात. या स्थिर स्वरूपाच्या घटकांतील परस्परसंबंधांनी संरचना बनते. आता, या संबंधांना स्थिरत्व (stability) कशामुळे येते? 'सामाजिक नियमनांमुळे' (social norms) असेच याचे उत्तर द्यावे लागेल. सामाजिक नियमने हा समाज-संरचनेचा एक महत्त्वाचा घटक ठरतो तो यासाठीच.

सामाजिक नियमने म्हणजे समाजातील विविध भूमिका वळविणाऱ्या व्यक्तींनी परस्परांशी कसे वागावे याविषयीचे नियम होत. म्हणजेच ते वर्तनविषयक नियम असतात. समाजातील सामाजिक स्थाने व्यक्ती भूषवितात व स्थानाला दर्जा व भूमिका हे दोन पैलू असतात. ह्या सामाजिक स्थानांचा आशय (content) सामाजिक नियमने हाच असतो. उदा. पित्याची भूमिका म्हणजे पित्याने आपल्या मुलाशी कसे वागावे याविषयीच्या अपेक्षा होत. कोणत्याही समूहातील विविध भूमिका परस्परसंबंधित असतात. सामाजिक नियमने म्हणजे या परस्परसंबंधांविषयीचे नियम असतात. पति-पत्नी, बहीण-भाऊ, वडील-मुलगा, यांनी परस्परांशी कसे वागावे याबद्दल सामाजिक नियमने ही मार्गदर्शक तत्त्वे किंवा वर्तनविषयक आदर्श असतात.

सर्वच मानवी समाजात सामाजिक नियमने असतात आणि त्यांना संपूर्ण समाजाचा पाठिंबा असतो. वर्तन दिसते तसे हे वर्तनविषयक नियम दिसत नाहीत, म्हणजेच नियमने अमूर्त असतात. व्यक्तीच्या वर्तनावर मर्यादा घालणारा आणि मनात बाळगलेला, अमूर्त आदर्श म्हणजे नियमन होय अशी नियमनाची व्याख्या जॉन्सन यांनी केली आहे. नियमने वर्तनाचे नियंत्रण करतात. नियमने निश्चयात्मक व निषेधात्मक अशा दोन्ही स्वरूपाची असतात. व्यक्तीने कसे वागावे हे सांगणारी नियमने म्हणजे निश्चयात्मक नियमने. उदा. विद्यार्थ्यांनी शिक्षकांच्या आज्ञा पाळाव्यात. तर निषेधात्मक नियमने व्यक्तीचे वर्तन कसे नसावे, तिने कसे वागू नये हे सांगतात. उदा. चोरी करू नये, शिक्षकांशी उद्धटपणे वागू नये इ. सामाजिक नियमने स्थल, काल, परिस्थिती आणि सामाजिक स्थानसापेक्ष असतात. परिस्थितीनुरूप, तसेच कालौघात ती बदलतात. पण नियमने अचानकपणे बदलत नाहीत. ती सापेक्षतः स्थिर असतात. सर्व समाजातील नियमने एकसारखीच असत नाहीत. प्रत्येक समाजातील नियमनांचे स्वरूप भिन्न भिन्न असते. समाजीकरण प्रक्रियेत व्यक्तीकडून नियमनांचे आंतरीकरण होते. नियमांचे विविध प्रकार आहेत. लोकरीती (Folkways), लोकनीती (Mores) व कायदे (Laws) या स्थूल गटात नियमनांचे वर्गीकरण समाजशास्त्रज्ञ करतात. समाजातील व्यक्ती व समूहांच्या वर्तनाचे नियमन करून समाजात व्यवस्था निर्माण करणे व समाजाला स्थैर्य प्राप्त करून देणे ही महत्त्वाची भूमिका सामाजिक नियमने पार पाडतात.

संबंधात्मक नियमने (Relational Norms) आणि नियंत्रक नियमने (Regulative Norms) असे नियमनांचे दोन प्रकार सांगता येतील. भूमिका-भूमिकांतील किंवा समूहा-समूहातील परस्परसंबंधांचे नियंत्रण करणाऱ्या सामाजिक नियमनांना संबंधात्मक नियमने (Relational Norms) असे म्हणतात. ही नियमने वेगवेगळ्या भूमिकांसाठी व समूहांसाठी वेगवेगळी असतात. उदा. सांबंधिक किंवा संबंधात्मक नियमनांनी पित्याची कर्तव्ये व पुत्राची कर्तव्ये यांत भेद केला आहे. समाजातील वेगवेगळ्या भूमिकांची कर्तव्ये, त्यांच्या सामाजिक वर्तनाचे नियम वेगवेगळे आहेत, हेच वेगवेगळ्या समूहांच्या बाबतीतही म्हणता येईल. उदा. कुटुंबाची कर्तव्ये एखाद्या उद्योगसमूहाच्या कर्तव्यांहून भिन्न आहेत. सांबंधिक नियमने एखाद्या भूमिकेतील व्यक्तीने किंवा एखाद्या समूहाने इतर व्यक्ती वा समूहाशी कसे वागले पाहिजे हे निश्चितपणे व नेमकेपणे सांगतात. सामाजिक नियमनांच्या दुसऱ्या प्रकाराला

नियंत्रक नियमने (Regulative Norms) असे म्हणतात. ही नियमने वेगवेगळ्या भूमिकांत व समूहांत भेद करीत नाहीत. ती सर्व भूमिकांना व समूहांना सारखीच लागू असतात. उदा. आपले काम करून घेण्यासाठी इतरांना धमकी देऊ नये हे सामाजिक नियमन समाजातील सर्वांना सारखेच लागू आहे.

समाजातील भूमिकाविषयक वर्तनाचे, समूहविषयक वर्तनाचे, भूमिका-भूमिकांतील तसेच समूहा-समूहातील परस्परसंबंधांचे नियमन करून त्यांना स्थिरत्व (stability) प्रदान करणारी सामाजिक नियमने हा समाज संरचनेचा एक महत्त्वाचा घटक आहे.

४) सांस्कृतिक मूल्ये (Cultural Values) :

समाज-संरचनेचा चौथा महत्त्वाचा घटक सांस्कृतिक मूल्ये हा होय. प्रत्येक समाजाला स्वतःची अशी संस्कृती असते. संस्कृती म्हणजे त्या त्या समाजाचा एक जीवन-मार्गच होय. प्रत्येक संस्कृतीत व्यक्तीच्या वर्तनाची योग्यायोग्यता ठरविणारे काही आदर्श (ideals) असतात. त्यांनाच मूल्ये (values) असे म्हणतात. तेव्हा सांस्कृतिक मूल्य म्हणजे संस्कृतीने घालून दिलेला आदर्श (ideal) किंवा दंडक अगर मानदंड (standard) की ज्याच्याशी तुलना करून एखाद्या गोष्टीला किंवा वर्तनाला इष्ट-अनिष्ट, चांगले-वाईट, योग्य-अयोग्य अगर बरोबर किंवा चूक ठरविले जाते. भावना, कल्पना, वर्तने, गुण, वस्तू, व्यक्ती, समूह, साध्ये, साधने इ. अनेक गोष्टींचे सांस्कृतिक मूल्यांच्या आधारे मूल्यमापन केले जाते. सत्य, अहिंसा, सहिष्णुता, लोकशाही, समता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता, इ. ही भारतीय संस्कृतीतील काही मूल्ये होत. प्रत्येक समाजात अशी काही मूल्ये असतात व तो तो समाज या मूल्यांना केंद्रीय महत्त्व देत असतो. मूल्ये आदर्श असतात व ती मार्गदर्शक तत्त्वांप्रमाणे समाजाला, त्यातील व्यक्ती व समूहांना दिशा देण्याचा प्रयत्न करतात. मूल्ये ही संघटित संचाच्या स्वरूपात समाजात अस्तित्वात असतात. समाजातील सर्वांना सारखीच असणारी अशी समान मूल्ये जितकी प्रभावी तेवढ्या प्रमाणात तो समाज संघटित राहतो. सामायिक मूल्ये (common) हाच कोणत्याही समाजाच्या संरचनेचा, व्यवस्थेचा आणि स्थैर्याचा एक मूलभूत आधार होय.

सांस्कृतिक मूल्ये व सामाजिक नियमने या दोहोंत अगदी घनिष्ठ संबंध असतात. इतके घनिष्ठ की त्यांच्यात फरक करणे काही वेळा कठीण असते. सामाजिक नियमनांचे आधार मूल्ये हीच असतात. एखादी वर्तन-रीत (नियमन) 'योग्य' का मानावयाची याचे समर्थन मूल्य पुरविते (Values legitimate norms) सामान्यपणे असे म्हणता येईल की, सामाजिक नियमन विशिष्ट अपेक्षित वर्तनाचा निर्देश करते तर मूल्ये विविध वर्तनप्रकारांसाठी सर्वसामान्य मानदंड (general standards) असतात. नियमने मूल्यांपासून निष्पन्न होतात. उदा. 'समता' हे मूल्य स्विकारल्यावर कोणत्याही स्वरूपातील विषमता त्याज्य ठरते व तशी नियमने अस्तित्वात येतात. उदा. अस्पृश्यता पाळू नये यासाठीचा कायदा. नियमने मूल्यांपासून निष्पन्न होत असली तरी एका मूल्यास एक नियमन असा त्या दोहोंत संबंध नसतो. एक मूल्य अनेक नियमांना आधारभूत असू शकते आणि एकाच नियमनाला अनेक मूल्यांचा पाठिंबा किंवा आधार प्राप्त झालेला असू शकतो. अशी ही मूल्ये समाजीकरणाच्या प्रक्रियेत व्यक्ती संपादन करतात, त्यांचे व्यक्तींकडून आंतरीकरण होते व ती व्यक्तीच्या सदसद्विवेकबुद्धीचा भाग बनल्याने आतूनच भूमिकाधारकांच्या वर्तनाचे नियंत्रण करतात. मूल्यांविषयी त्या त्या समाजातील व्यक्तींच्या व समूहांच्या भावना व

निष्ठा तीव्र असल्याने मूल्यांद्वारा वर्तन-नियंत्रणाचे कार्य प्रभावीपणे पार पडते. मूल्यांत कालौघात परिवर्तन घडून येत असले तरी सामान्यतः मूल्ये सापेक्षतः स्थिर किंवा दीर्घकाळ टिकून राहणारी असतात व समाज-संरचनेच्या स्थैर्याचा ही सांस्कृतिक मूल्येच प्रमुख आधार असतात.

दर्जे-भूमिका, समूह-उपसमूह, सामाजिक नियमने व सांस्कृतिक मूल्ये हे समाज-संरचनेचे चार मूलभूत घटक होत.

स्वयं - अध्ययनासाठी प्रश्न - २ (Check Your Progress - 2) :

१) सामाजिक संरचनेचा घटक म्हणून व्यक्तीचा विचार का केला जात नाही?

२) सामाजिक स्थानाच्या दोन बाजू कोणत्या?

३) संरचनात्मक दृष्टीकोनातून सामाजिक समूहांची व्याख्या कशी करता येईल?

४) सामाजिक नियमनांचे दोन प्रकार सांगा.

५) सांस्कृतिक मूल्यांची पाच उदाहरणे द्या.

६) सामाजिक संरचनेचे घटक कोणते?

३.४ सारांश (Let Us Sum Up) :

या घटकामध्ये आपण समाजशास्त्रातील एक केंद्रिय संकल्पना म्हणून सामाजिक संरचना या संकल्पनेचा अभ्यास केला आहे. आपण सामाजिक संरचनेच्या व्याख्या, अर्थ, वैशिष्ट्ये आणि सामाजिक संरचनेचे मूल घटक यांचा अभ्यास केला आहे. त्यासंबंधी काही ठळक बाबी पुढीलप्रमाणे.

कोणत्याही वस्तूची रचना म्हणजे त्या वस्तूतील घटकांचे एकमेकांशी असलेले सापेक्षतः स्थिर स्वरूपाचे परस्परसंबंध होत.

‘संरचना’ या संज्ञेचा वापर समाजशास्त्रापूर्वी भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, आणि जीवशास्त्रामध्ये केला होता. सामाजिक संरचना ही संज्ञा ए.आर. रॅडक्लिफ बाऊन, जॉर्ज मरडॉक, लेव्ही स्ट्रॉस या मानवशास्त्रज्ञांनी वापरली आहे. सामाजिक संरचना ही संज्ञा हर्बर्ट स्पेन्सर, एमील दुर्खीम, टॉलकाॅट पार्सन्स, रॉबर्ट मर्टन या समाज शास्त्रज्ञांनी वापरली आहे.

सामाजिक संरचनेच्या वेगवेगळ्या व्याख्या आहेत त्यांच्या खालील मुद्यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. १) सामाजिक संरचना ही एक अमूर्त संकल्पना असून ती समाजशास्त्रज्ञांनी समाजाचे गुंतागुंतीचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी वापरली आहे. २) सामाजिक संरचनाही सामाजिक घटकांची बनते व त्यामुळे समाज बनतो. ३) संस्थेने नियंत्रित केलेल्या संबंधातील व्यक्ती, महत्त्वाचे समूह आणि संस्था यामधील परस्परसंबंध, दर्जे, भूमिका, परस्पर संबंधित संस्था या विविध घटकांनी सामाजिक संरचना बनते. ४) सामाजिक संरचनाही कधीच कायमस्वरूपी नसते. ती सापेक्षतः स्थिर असते, त्यात बदल होत जातात.

सामाजिक संरचनेची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये आपण अभ्यासली आहेत, ती पुढीलप्रमाणे : १) सामाजिक संरचना ही समाजाचे विविध मूलघटक, भाग, उप-भागांची मिळून बनलेली असते. २) समाजाचे घटक, भाग आणि उपभाग, हे सापेक्षतः स्थिर असतात. ३) समाजाच्या विविध ‘घटकांमधील परस्परसंबंधांची व्यवस्था’ हा सामाजिक संरचनेचा मुख्य गाभा आहे. ४) सामाजिक संरचनेचे स्वरूप कधीही कायमस्वरूपी (permanent) नसते. ते सापेक्षतः स्थिर (relatively stable) असते, म्हणजे ते बदलत रहाते.

या घटकात सामाजिक संरचनेच्या विविध मूलघटकांचे विश्लेषणही आपण अभ्यासले आहे. (१) दर्जे आणि भूमिका (२) समूह आणि उपसमूह (३) सामाजिक नियमने आणि (४) सांस्कृतिक मूल्ये हे समाज-संरचनेचे मूल घटक आहेत.

३.५ स्वयं – अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे (Answers to check your progress) :

स्वयं – अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे – १

- १) कोणत्याही वस्तूची रचना म्हणजे त्या वस्तूतील घटकांचे एकमेकांशी असलेले सापेक्षतः स्थिर स्वरूपाचे परस्परसंबंध होत.
- २) टॉलकाॅट पार्सन्स - “परस्पर संबंधित संस्था, साधने आणि सामाजिक प्रतिमाने तसेच प्रत्येक व्यक्तीला समूहात असलेला दर्जा व भूमिका यांच्या विशिष्ट अशा मांडणीला किंवा रचनेला सामाजिक संरचना ही संज्ञा वापरली जाते.”
- ३) सामाजिक संरचना ही अमूर्त संकल्पना आहे. सामाजिक संरचना ही प्रत्यक्ष निरीक्षण करता न येणारी बाब आहे.
- ४) समाजाच्या विविध ‘घटकांमधील परस्परसंबंधांची व्यवस्था’ हा सामाजिक संरचनेचा मुख्य गाभा आहे.

स्वयं – अध्ययनासाठी प्रश्नांची उत्तरे – २

- १) सामाजिक परस्परसंबंध प्रत्यक्षात व्यक्तींच्या सामाजिक स्थानांमधील संबंध असतात; व्यक्तीपेक्षा सामाजिक स्थाने टिकाऊ असतात, म्हणून सामाजिक संरचनेचे घटक व्यक्ती नसून सामाजिक स्थाने हे होत.

- २) सामाजिक स्थानाच्या दोन बाजू म्हणजे (१) दर्जे आणि (२) भूमिका.
- ३) संरचनात्मक दृष्टीकोनातून, सामाजिक समूह म्हणजे परस्परसंबंधित असलेल्या दर्जे आणि भूमिकांची संरचना होय.
- ४) संबंधात्मक नियमने आणि नियंत्रक नियमने हे सामाजिक नियमनांचे दोन प्रकार आहेत.
- ५) सांस्कृतिक मूल्यांची पाच उदाहरणे पुढीलप्रमाणे : न्याय, स्वातंत्र्य, बंधुभाव, समानता आणि धर्मनिरपेक्षता.
- ६) दर्जे आणि भूमिका, समूह आणि उपसमूह, सामाजिक नियमने आणि सांस्कृतिक मूल्ये हे सामाजिक संरचनेचे घटक आहेत.

३.६ सरावासाठी प्रश्न (Exercise / Home assignment) :

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- १) सामाजिक संरचना या संज्ञेच्या दोन व्याख्या देऊन अर्थ स्पष्ट करा.
- २) सामाजिक संरचना ही संकल्पना स्पष्ट करून वैशिष्ट्ये लिहा.
- ३) सामाजिक संरचनेच्या घटकांची चर्चा करा.

३.७ चिंतन आणि कार्य (Reflection and Action) :

या घटकामध्ये तुम्ही सामाजिक संरचना ह्या संकल्पनेचा अभ्यास केला आहे. सामाजिक संरचना ही संज्ञा फक्त समाज समजून घेण्यासाठी नसून त्यातील उपसमूह समजून घेण्यासाठी सुद्धा महत्वाची आहे. सामाजिक संरचना ही संकल्पना कुटुंबाला लागू करून पाहा. कुटुंब कोण कोणत्या संरचनात्मक मूलघटकानी बनले आहे त्यावर एक टिपण तयार करा.

३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके (Suggested Readings) :

- १) Johnson, Harry M. : *Sociology : A Systematic Introduction*, Allied pub. Pvt. Ltd., Bombay, 1970
- २) Rawat, H. K. : *Sociology*, Rawat Publications, Jaipur, 2007.
- ३) Shankar Rao C. N. : *Sociology, Primary Principles*, S. Chand and Co. Ltd. New Delhi, 2004.
- ४) Vidya Bhushan and Satcheleva : *An introduction to Sociology*, Kitab Mahal, Allahabad, 1998.
- ५) डॉ. सर्जेराव साळुंखे : समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे १९९६.

प्रकरण तिसरे :

सामाजिक संस्था

(Social Institutions)

प्रकरणाची प्रस्तावना (Block Introduction)

परस्परसंबंधित आणि परस्परावलंबी अशा अनेक सामाजिक संस्थांचा मिळून समाज बनलेला असतो. समाजासाठी सामाजिक संस्था अनेक महत्त्वाची कार्ये पार पाडीत असतात. प्रख्यात फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ एमिल दुखाईम यांनी समाजशास्त्राची व्याख्या करत असताना, समाजशास्त्र म्हणजे 'सामाजिक संस्थांचे विज्ञान' अशी व्याख्या केली आहे. म्हणूनच सामाजिक संस्थांचा अभ्यास हा समाजशास्त्रातील एक महत्त्वाचा अभ्यास विषय समजला जातो. या प्रकरणामध्ये आपण सामाजिक संस्थांचा अभ्यास करणार आहोत.

हे प्रकरण एकूण चार घटकामध्ये विभागले आहे. पहिल्या घटकामध्ये 'सामाजिक संस्था' या संकल्पनेचा समाजशास्त्रीय अर्थ समजून घेणार आहोत. तसेच सामाजिक संस्थेची वैशिष्ट्ये जाणून घेण्याचा प्रयत्न करणार आहोत. दुसऱ्या घटकामध्ये कुटुंब संस्थेच्या अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करणार आहोत. यात कुटुंबसंस्थेची वैशिष्ट्ये आणि कार्ये या संबंधीची चर्चा केली आहे. या प्रकरणाच्या तिसऱ्या घटकामध्ये 'धर्मसंस्थेच्या' अभ्यासावर विशेष लक्ष केंद्रित केले आहे. या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणाला धर्मसंस्थेचा अर्थ आणि धर्माची कार्ये जाणून घेण्यास मदत होणार आहे. या प्रकरणाच्या चौथ्या घटकामध्ये आपण शिक्षणाचा अर्थ आणि प्रकार समजून घेणार आहोत.

घटक – १

सामाजिक संस्था (Social Institutions)

घटक-संरचना :

- १.१ प्रस्तावना
- १.२ उद्दिष्ट्ये
- १.३ विषय - विवेचन
 - १.३.१ सामाजिक संस्था : व्याख्या आणि अर्थ
 - १.३.२ सामाजिक संस्था : प्रभेदक वैशिष्ट्ये
- १.४ सारांश
- १.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे
- १.६ सरावासाठी प्रश्न/गृहपाठ
- १.७ चिंतन आणि कार्य
- १.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.१ प्रस्तावना (Introduction) :

समाजशास्त्र या विषयातील विशेष महत्त्वाच्या संकल्पनांपैकी 'सामाजिक संस्था' ही एक संकल्पना आहे. ही संकल्पना इतकी महत्त्वाची आहे की सुप्रसिद्ध फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ एमिल दुर्खीम यांनी समाजशास्त्राची व्याख्या करताना असे म्हटले आहे की, 'समाजशास्त्र हे सामाजिक संस्थांबाबतचे विज्ञान आहे'. जी. एच. गिडींग यांच्या मते, 'मानवी वंशाच्या भूतकाळात जे जे उत्कृष्ट होते ते जतन करून ठेवणारे समाजाचे अवयव म्हणजे संस्था होत.' सामाजिक संस्थांचा तसेच विविध सामाजिक संस्थांमधील परस्परसंबंधांचा अभ्यास हा भाग समाजशास्त्राच्या अभ्यास विषयाचा गाभा मानला जातो. म्हणूनच समाजशास्त्राच्या प्रत्येक विद्यार्थ्याने सामाजिक संस्था या संज्ञेचा अर्थ समजून घेणे महत्त्वाचे ठरते.

प्रथमदर्शनी संस्था हा शब्द आपल्याला अत्यंत परिचित असा वाटतो. आपल्या दैनंदिन व्यवहारात हा शब्द आपण वारंवार वापरतो. मात्र दैनंदिन जीवनात हा शब्द वेगवेगळ्या संदर्भात निरनिराळ्या अर्थाने वापरला जातो.

‘संस्था’ हा शब्द सर्वसामान्य लोक विशिष्ट हेतू किंवा उद्देश असलेले संघटन, मंडळ किंवा समूहाच्या संदर्भात वापरतात. उदा. संस्था हा शब्द महाविद्यालय किंवा दवाखाना यासारख्या संघटना बाबतही वापरला जातो. पण संस्था म्हणजे एखादी संघटना किंवा समूह नव्हे. समाजशास्त्रात ‘सामाजिक संस्था’ ही संज्ञा अधिक काटेकोर आणि निश्चित अर्थाने वापरली जाते. या घटकामध्ये ‘सामाजिक संस्था’ या संकल्पनेचा समाजशास्त्रीय अर्थ तसेच सामाजिक संस्थांची प्रभेदक वैशिष्ट्ये ही आपण समजून घेणार आहोत.

१.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives) :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला :

- ◆ सामाजिक संस्था या संज्ञेची व्याख्या देता येईल.
- ◆ सामाजिक संस्थांचा अर्थ स्पष्ट करता येईल.
- ◆ सामाजिक संस्थेची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येतील.

१.३ अभ्यासविषयाची मांडणी (Presentation of Subject-Matter) :

प्रस्तुत घटकात आपण सामाजिक संस्था या संकल्पनेचा अर्थ व वैशिष्ट्ये समजून घेणार आहोत. घटकाची विभागणी दोन भागात केली आहे. सामाजिक संस्थांच्या व्याख्या, त्यांचे स्पष्टीकरण, प्रमुख सामाजिक संस्था व त्यांचे वर्गीकरण याविषयीचे विवेचन पहिल्या विभागात आहे. तर दुसऱ्या विभागात, सामाजिक संस्थांच्या वैशिष्ट्यांचे विवेचन केले आहे.

१.३.१ सामाजिक संस्था – व्याख्या, अर्थ आणि प्रकार (Social Institutions Definition, Meaning and Typology) :

अनेक विचारवंतांनी ‘सामाजिक संस्था’ या संज्ञेच्या व्याख्या केल्या आहेत. या ठिकाणी काही महत्त्वाच्या व्याख्या दिल्या आहेत. या व्याख्यांचा बारकाईने अभ्यास केल्यानंतर आपल्याला सामाजिक संस्थांचा समाजशास्त्रीय अर्थ समजून येईल.

- १) किंगजले डेव्हिस – “एका किंवा अनेक कार्यांच्या भोवती परस्परांत गोवल्या गेलेल्या लोकरूढी, लोकनीती आणि कायदे यांचा संच म्हणजे संस्था होय.” (“An institution may be defined as a set of interwoven folkways, mores and laws built around one or more functions.” - Kingslay Davis)
- २) हॉर्टन आणि हंट – “संस्था म्हणजे सामाजिक संबंधांची संघटित अशी व्यवस्था की ज्यामध्ये काही समान मूल्ये आणि वर्तनरीतींचा समावेश होतो आणि जी समाजाच्या काही मूलभूत गरजा भागविते.” (“An institution is an organised system of social relationships which embodies certain common values and procedures and meets certain basic needs of the society - Hurton and Hunt)

- ३) हॅरी जॉन्सन - “सामाजिक संस्था म्हणजे सर्वज्ञात अशी नियमनात्मक व्यवस्था (प्रबंध) होय. या अर्थाने, सामाजिक संबंधांच्या विशिष्ट प्रवर्गाच्या संबंधात ही संकल्पना वापरली जाते.” (“Social Institution is a recognized normative pattern. As such, it applies to a particular category of relationships.”- Harry Johnson)
- ४) ऑगबर्न व निमकॉफ - “काही मूलभूत मानवी गरजा भागविण्याचे संघटित आणि प्रस्थापित असे मार्ग म्हणजे सामाजिक संस्था होत.” (“Social institutions are organised and established ways of satisfying certain basic human needs.” - Ogburn and Nimkoff)
- ५) टिश्लेर, व्हायटन आणि हंटर - “समाजाच्या मूलभूत सामाजिक गरजा भागविणाऱ्या क्रियांचे संघटन करणाऱ्या मूल्ये, नियमने, दर्जे आणि भूमिका यातून निर्माण होणाऱ्या सुव्यवस्थित सामाजिक संबंधांना सामाजिक संस्था असे म्हणतात.” (“The ordered social relationships that grow out of the values, norms, statuses and roles that organize those activities that fulfill society's fundamental needs.” - Tischler, Whitten and Hunter)
- ६) हर्टझलर जॉयस ओ - “विविध व्यक्तींनी बनलेल्या लोकसमुदायाचे कार्य सुरळीत चालावे म्हणून व्यक्तींच्या आणि समाजाच्या गरजा भागविण्यासाठी अजाणतेपणी निर्माण झालेल्या किंवा हेतूपूर्वक निर्माण केलेल्या नियमनात्मक आणि म्हणूनच प्राथमिक सांस्कृतिक व्यवस्था म्हणजे सामाजिक संस्था होय. सामाजिक संस्था विविध संकेत, नियम, विचारप्रणाली तसेच प्रतीकात्मक, संघटनात्मक आणि भौतिक अंमलबजावणी संबंधी घटकानी बनलेल्या असतात.” (“Social institutions are purposive, regulatory and consequently primary cultural configurations, formed uncsciously and / or deliberately to satisfy individual wants and social needs bound up with the efficient functioning of any plurality of persons. They consist of codes rules and ideologies and essential symbolic organizational and material implementations.” - Joyce O. Hertzler)

वरील व्याख्यांवरून सामाजिक संस्थांचा अर्थ आपणास समजून घेता येईल. वरील व्याख्यांचे विश्लेषण करून त्यातील प्रमुख मुद्दे खाली दिले आहेत. त्या मुद्यावरून ‘सामाजिक संस्था’ या संकल्पनेचा अर्थ स्पष्टपणे समजून येईल.

- १) सामाजिक संस्था म्हणजे लोकरुढी, लोकनीती, कायदे, सर्वसामान्य मूल्ये, दंडक, नियम, कल्पना, शिकवण आणि कार्यपद्धती या सर्वांची एकत्र गुंफण असलेली व्यवस्था असते. उदा. पारंपारिक हिंदू विवाहसंस्था अनेक लोकरुढींनी नियमित केलेली दिसून येईल. उदा. साखरपुडा, मंगलाक्षता, कन्यादान इ. तसेच वैवाहिक संबंधातील निष्ठा व विश्वसनीयता या मूल्यांनी विवाहसंस्था नियंत्रित झाली आहे. विवाहाचे वय, घटस्फोट, मालमतेचे हस्तांतर इ. विषयक कायद्यांनीही विवाहसंस्था नियंत्रित झाली आहे.

- २) वरील व्याख्यांमधून सामाजिक संस्थांचे वर्णन करण्यासाठी विविध शब्दप्रयोग वापरले आहेत. उदा. 'सामाजिक संबंधांची व्यवस्था' किंवा 'नियमनात्मक व्यवस्था' किंवा 'सामाजिक संबंधांची संघटित व्यवस्था' किंवा 'संघटित आणि प्रस्थापित मार्ग' आणि 'सांस्कृतिक रचना'. वरील शब्दप्रयोगातून, सामाजिक संस्था म्हणजे सामाजिक परस्परसंबंधांची संघटित व्यवस्था असून हे संबंध नियमने आणि सांस्कृतिक मूल्ये यांनी नियंत्रित झालेले असतात हेच सूचित होते. या दृष्टिकोनातून पाहता एक सामाजिक संस्था म्हणून कुटुंब संस्थेचे उदाहरण देता येईल. कुटुंब ही नियमित संघटित अशी कुटुंबातील सदस्यांच्या परस्परसंबंधांची व्यवस्था असते आणि ती सांस्कृतिक मूल्ये आणि नियमनांच्या संचाने नियंत्रित केलेली असते, असे म्हणता येईल.
- ३) संस्था अजाणतेपणे निर्माण होतात किंवा त्या विशिष्ट हेतूने निर्माण केल्या जातात. बहुसंख्य सामाजिक संस्था नियोजनपूर्वक निर्माण केलेल्या नसतात. सामाजिक उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेत त्या हळूहळू उदयास येतात. समाजातील सदस्यांच्या मानवी गरजांचे समाधान करण्याचा प्रयत्न त्या वर्षानुवर्षे करीत आलेल्या असतात. या प्रक्रियेतून काही वर्तनरीती नियमने मूल्ये या बाबी रूढ होतात, त्या स्थिर होऊन त्यांचे संस्थीकरण होते आणि त्या एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित केल्या जातात. अशा तऱ्हेने सामाजिक संस्था अजाणतेपणे व अनियोजनबद्ध पद्धतीने निर्माण झालेल्या असतात. कोणतीही एखादी विशिष्ट व्यक्ती सामाजिक संस्था निर्माण करीत नाही. तर सामूहिक प्रयत्नातून सामाजिक संस्था निर्माण होतात. काही संस्था मात्र जाणीवपूर्वक निर्माण केल्या जातात. उदा. आधुनिक समाजातील कायदे. कायदे हेतूपुरस्सरच निर्माण केले जातात. व्यक्तिगत आणि सामूहिक वर्तनाचे प्रभावी नियंत्रण आणि समाजात शांतता व सुव्यवस्था राखणे हा त्यांच्या निर्मितीमागचा उद्देश असतो.
- ४) सर्वच संस्थांचे निश्चित असे कार्य असते. व्यक्तिगत आणि सामाजिक गरजांचे समाधान करणे, सदस्यांच्या वर्तणुकीचे नियमन करून समाजात सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे इ. अशा सामाजिक गरजांची पूर्तता सामाजिक संस्था करतात.
- ५) सामाजिक संस्था म्हणजे एकप्रकारे सांस्कृतिकदृष्ट्या मान्य केलेले वर्तनप्रकार असतात. सामाजिक संस्थांद्वारे विविध क्रिया करण्याच्या पद्धती निश्चित केल्या जातात. जेव्हा अनेक परस्परसंबंधीत सांस्कृतिक पुंज (Cultural complexes) एखाद्या मानवी कृतींच्या भोवती एकत्रित होतात तेव्हा संस्था आस्तित्वात येतात. उदा. भारतीय हिंदू समाजातील 'आयोजित विवाह' (Arranged marriage in Hindu Society) हा परस्परसंबंधित अशा अनेक सांस्कृतिक पुंजानी बनलेला आहे. उदा. मुलगा किंवा मुलगी यांच्या घरी भेट देऊन त्यांना पाहणे म्हणजेच वरपरीक्षा, वधूपरीक्षा संकुल, साखरपुडा संकुल, विवाहविधी संकुल, मधुचंद्र संकुल इ.
- ६) सामाजिक संस्था म्हणजे सामाजिक वर्तनाचा समूहमान्य रीतीच असतात. त्यात समाजाच्या संस्कृतीने मान्य केलेल्या वर्तन प्रकारांचे संच असतात. सामाजिक संस्था व्यक्ती व समूह यांच्यातील सामाजिक

संबंधांचे नियमन करतात. उदा. आईवडील व त्यांची मुले यांच्यामधील परस्पर वर्तन कसे असावे हे कुटुंबसंस्थेने नियमित केलेले असते. त्याचप्रमाणे एखादा पुरुष आणि त्याची पत्नी किंवा त्याच्या अनेक पत्नी यांच्यातील संबंधांचे नियमन विवाहसंस्थेने केले आहे. विवाह संस्था म्हणजे नियमनांचा संच किंवा वर्तणुकीचे नियम असतात आणि ते विशिष्ट समूहातील किंवा उपसमूहातील सर्वच विवाहांना लागू होतात.

- ७) सामाजिक संस्था आपल्या दैनंदिन सामाजिक वर्तनाचे नियमन किंवा नियंत्रण करतात. त्यामुळे समाजाचे सुयोग्य संघटन तयार होते. सामाजिक संस्था म्हणजे मान्यताप्राप्त आणि सुप्रस्थापित नियमनांचे संच असतात आणि ते प्रत्येक समूहातील विशिष्ट संबंधांच्या प्रकारांना लागू होतात. ज्या ज्या वेळी आपण इतिहासाचा आढावा घेतो, किंवा समकालीन जगभरातील परिस्थिती पहातो, त्यावेळी असे दिसून येते की, अत्यंत मागासलेल्या आदिवासींप्रमाणेच खूप सुधारलेल्या आधुनिक लोकांचे सामाजिक जीवनही फार मोठ्या प्रमाणात सामाजिक संस्थानी नियंत्रित केले आहे. जे कोणी या संस्थांनी ठरवून दिलेल्या नियमांच्या विरोधी वर्तन करतात त्यांना समाजाकडून कोणत्यातरी प्रकारची शिक्षा दिली जाते.
- ८) सामाजिक संस्थांचे चार महत्त्वाचे पैलू पुढीलप्रमाणे आहेत :
- १) **संरचना :-** दर्जे आणि भूमिका, नियमने आणि मूल्ये इ. नी मिळून संस्थांची संरचना बनते.
- २) **हेतू :-** काही वैयक्तिक गरजांची पूर्तता किंवा वर्तणुकीचे नियमन करणे हा संस्थांचा हेतू असतो.
- ३) **यंत्रणा :-** विशिष्ट बाबींची पूर्तता करण्यासाठी प्रमाणित अशी कार्यपद्धती सामाजिक संस्थांद्वारे अस्तित्वात आलेली असते.
- ४) **कार्य :-** संपूर्ण समाजाचे अस्तित्व आणि सातत्य राखण्यासाठी सकारात्मक योगदान देणे हे सामाजिक संस्थांचे कार्य असते.

वरील सर्व मुद्द्यांचा साकल्याने/एकत्रितपणे विचार केल्यास 'सामाजिक संस्था' या संकल्पनेच्या अर्थाचा उलगाडा होईल.

आता, सामाजिक संस्था ही संकल्पना आणखी स्पष्ट व्हावी म्हणून, समाजातील प्रमुख सामाजिक संस्था कोणत्या, त्यांची कार्ये कोणती तसेच सामाजिक संस्थांचे प्रकार कोणते याविषयीची अगदी थोडक्यात माहिती आपण करून घेऊ.

प्रमुख सामाजिक संस्था आणि संस्थांचे प्रकार :

काही महत्त्वाच्या सामाजिक संस्था आणि समाजाच्या गरजांचे त्यांच्याकडून केले जाणारे समाधान (म्हणजेच त्यांची सामाजिक कार्ये) या बाबतची माहिती पुढीलप्रमाणे :

- १) **कुटुंबसंस्था :-** समाजाच्या नवीन सदस्यांचे संगोपन त्यांचे पालनपोषण करणे आणि भविष्यकाळात ते

समूहांचे कार्यक्षम सदस्य व्हावेत यासाठी त्यांची पूर्वतयारी करून त्यांचे समाजीकरण घडवून आणणे.

- २) **विवाहसंस्था :-** प्रजोत्पादन, लैंगिक वर्तनाचे नियंत्रण आणि पती-पत्नीमध्ये नैतिक संबंध प्रस्थापित करणे.
- ३) **अर्थव्यवस्था :-** समाज सदस्यांच्या अन्न, वस्त्र व निवारा या गरजांची सोय करणे तसेच विविध वस्तू व सेवा यांची निर्मिती करून त्यांचे समाजातील सदस्यांमध्ये वाटप किंवा वितरण करणे.
- ४) **राज्यव्यवस्था :-** समाजात शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे व ती टिकवून ठेवणे.
- ५) **शिक्षणव्यवस्था :-** समाजाच्या संस्कृतीचे संक्रामण करणे. समाजातील नवीन पिढीला विविध कौशल्ये विविध व्यवसाय आणि समाजातील विविध भूमिकांबद्दलची माहिती देणे.
- ६) **धर्मसंस्था :-** सामाजिक एकात्मता व सामाजिक नियंत्रण साध्य करणे.
- ७) **मनोरंजन :-** करमणूक व मनोरंजन या बाबतच्या मानवी अपेक्षांचे समाधान करणे. मोकळ्या वेळात समाजातील सदस्यांना गुंतवून ठेवणे. त्यासाठी खेळ, नृत्य, नाट्य आणि अशा अनेक बाबी निर्माण झालेल्या असतात.

वरील सर्व सामाजिक संस्था सामान्यतः सर्व समाजात दिसून येतात. तरीसुद्धा सामाजिक संस्थांचे प्रकार आणि त्यांचे वेगवेगळे मार्ग समाजा समाजानुसार भिन्न भिन्न असतात. आता आपण समाजशास्त्रज्ञानी सामाजिक संस्थांचे वर्गीकरण कसे केले आहे, हे थोडक्यात पाहू.

समाजशास्त्रज्ञानी वेगवेगळ्या निकषांच्या आधारे सामाजिक संस्थांचे वर्गीकरण केले आहे.

- १) **डब्ल्यू. जी. सम्नर** यांनी सामाजिक संस्थांचे दोन प्रकारात वर्गीकरण केले आहे. संस्था कशा अस्तित्वात येतात या निकषावर ते आधारीत आहे. वर्धमान सामाजिक संस्था आणि विधीसंमत सामाजिक संस्था हे ते दोन प्रकार आहेत.

समन्नर यांच्या मते **वर्धमान सामाजिक संस्था** म्हणजे अशा सामाजिक संस्था असतात की ज्या उत्स्फूर्तपणे व अजाणतेपणे अस्तित्वात येतात. मानव समाजाच्या विकासाबरोबर त्या हळूहळू उदयास येतात. अशा संस्था उत्क्रांत होतात. त्या हेतूपुरस्सर निर्माण केलेल्या नसतात. विवाहसंस्था, कुटुंबसंस्था आणि धर्मसंस्था ही अशा संस्थांची उदाहरणे आहेत. तर दुसऱ्या बाजूला **विधीस्थापित सामाजिक संस्था** म्हणजे अशा संस्था की ज्या जाणीवपूर्वक व तर्कशुद्ध पद्धतीने विशिष्ट काळात विशिष्ट उद्देश समोर ठेवून निर्माण केल्या जातात. या सामाजिक संस्था जाणीवपूर्वक अस्तित्वात आणल्या जातात. सामाजिक जीवन नियमित व विकसित करण्यासाठी त्या स्थापन केल्या जातात. कायदे व न्यायालये ही अशा संस्थांची उदाहरणे आहेत.

- २) **इ. डब्ल्यू. बर्गेस** यांनी सामाजिक संस्थांचे त्यांच्या प्रमुख कार्यांच्या प्रकारावरून वर्गीकरण केले आहे. हे चार प्रकार म्हणजे १) सांस्कृतिक संस्था, २) आर्थिक संस्था, ३) मनोरंजनात्मक संस्था, ४) सामाजिक नियंत्रणात्मक संस्था असे आहेत.

- ३) काही समाजशास्त्रज्ञ सामाजिक संस्थांच्या कार्याचे समाजातील महत्त्व या आधारे सामाजिक संस्थांचे वर्गीकरण करतात. या आधारावर केलेले सामाजिक संस्थांचे दोन प्रकार म्हणजे : (१) प्राथमिक संस्था व (२) दुय्यम संस्था.

प्राथमिक सामाजिक संस्था म्हणजे अशा संस्था की ज्यांच्यावर मनुष्य आपल्या मूलभूत गरजांच्या समाधानासाठी अवलंबून असतो. त्यामुळेच तर त्या प्राथमिक महत्त्वाच्या संस्था समजल्या जातात. सर्वसाधारणपणे कुटुंबसंस्था, विवाहसंस्था आणि अर्थसंस्था ह्या प्राथमिक सामाजिक संस्था समजल्या जातात. या संस्थांशिवाय मनुष्य जगूच शकत नाही. दुय्यम सामाजिक संस्था या दुय्यम महत्त्वाच्या असतात. मानवाचे सामाजिक जीवन समृद्ध करण्यामध्ये त्यांचा सहभाग असतो. माणसाचे जीवन त्या अधिक प्रगतशील विकसीत, प्रगल्भ आणि इतर प्राणीमात्रापेक्षा वेगळ्या स्वरूपाचे बनवतात. या गटात धर्मसंस्था, मनोरंजनात्मक संस्था व शिक्षणसंस्था या संस्थांचा समावेश केला जातो.

१.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - १ (Check Your Progress - 1) :

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) सामाजिक संस्थेची कोणतीही एक व्याख्या सांगा.

- २) सामाजिक संस्थेचे चार पैलू कोणते ते सांगा.

- ३) सर्व मानवी समाजात आढळणाऱ्या महत्त्वाच्या सामाजिक संस्था कोणत्या?

- ४) वर्धमान सामाजिक संस्था म्हणजे काय?

- ५) विधीसंमत सामाजिक संस्था म्हणजे काय?

६) प्राथमिक व दुय्यम सामाजिक संस्थांची कोणतीही दोन उदाहरणे सांगा.

१.३.२ सामाजिक संस्थांची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Social Institutions) :

सामाजिक संस्थांची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) सामुदायिक सामाजिक जीवनातून संस्थांची निर्मिती होते (Institutions are products of collective social life) :

सर्व सामाजिक संस्थांच्या निर्मितीचे मूळ समाजाच्या सामुदायिक जीवनात असते. कोणतीही एखादी व्यक्ती सामाजिक संस्था निर्माण करित नाही. व्यक्तिगत आणि सामाजिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी सामुदायिक प्रयत्नातून संस्था निर्माण होतात. नियम आणि कार्यपद्धतीचे संच, परंपरा, चालीरिती आणि नियमने ही समूहातील सदस्यांच्या सामूहिक कृतीतून निर्माण होतात. या सर्व बाबी दिर्घ काळापासून पुन्हा पुन्हा तपासून पाहिल्या जातात. सामाजिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी विशिष्ट मार्गाने विशिष्ट गोष्टी करण्याचे मार्ग एकदा मान्य होऊन ते प्रस्थापित झाले की ते एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होतात. या सर्वात समाजाचा सहभाग महत्वाचा असतो. अशा प्रकारे सामाजिक संस्थांचे स्वरूपच प्रामुख्याने सामाजिक असते.

२) सामाजिक संस्था सार्वत्रिक असतात परंतु समाजानुसार त्यांचे स्वरूप भिन्न असते (Social institutions are universal but their nature differs from society to society) :

सर्वच समाजात सामाजिक संस्था दिसून येतात. सर्वच कालखंडात सर्वच प्रकारच्या समाजात संस्थांचे अस्तित्व आढळले आहे. त्यामुळेच आदिवासी, शेतीप्रधान ग्रामीण किंवा आधुनिक औद्योगिक समाजात सामाजिक संस्था अस्तित्वात असतात. म्हणजेच सामाजिक संस्था सार्वत्रिक असतात. तरीसुद्धा नियमनांच्या संचाचे स्वरूप आणि सामाजिक संस्थांची वैशिष्ट्ये समाजा-समाजानुसार भिन्न भिन्न आढळतात. उदा. - भारतीय समाजातील विवाहसंस्था, अर्थव्यवस्था, कुटुंबसंस्था या संस्थाबाबतच्या नियमनांचे संच अमेरिकन समाजात वेगळे आहेत आणि चीनमध्ये निराळे आहेत. इतकेच नव्हे तर भारतातील आदिवासी समाजातील सामाजिक संस्थांचे स्वरूप इतर समाजांपेक्षा (म्हणजेच ग्रामीण व शहरी समाजातल्या पेक्षा) वेगळे आहे. अशाप्रकारे जरी सर्व समाजात सामाजिक संस्था दिसून येत असल्या तरी त्यांचे स्वरूप समाजा समाजानुसार वेगवेगळे असते.

३) सामाजिक संस्थात प्रस्थापित नियमनांचे संच, मूल्ये व कार्यपद्धती यांचा समावेश असतो (Institutions consist of established patterns of norms, values and procedures):

प्रामुख्याने सामाजिक संस्था म्हणजे प्रमाणित, मान्यताप्राप्त नियमनांचे संच, मूल्ये व कार्यपद्धती असतात.

प्रत्येक संस्थेमध्ये लोकरूढी, लोकनीती, कायदे, तसेच मूल्ये, नियम, उपदेश, शिकवण आणि कार्यपद्धती अंतर्भूत असतात. विविध गोष्टी करण्याचे मार्ग किंवा रीती संस्था ठरवून देतात. तेच योग्य व मान्यताप्राप्त मार्ग मानले गेलेले असतात. त्यात समाजाच्या कल्याणाचा विचार अंतर्भूत असतो.

४) सामाजिक संस्था गरजपूर्तीची साधने असतात (Social institutions are means of satisfying needs) :

समाजातील सदस्यांच्या विविध गरजांचे समाधान करण्याच्या उद्देशाने संस्था अस्तित्वात आलेल्या असतात. सदस्यांच्या लैंगिक संबंधांचे नियमन व नियंत्रण करण्यासाठी तसेच समाजात सातत्याने नवीन सदस्यांची भर पडावी या उद्देशाने विवाहसंस्था अस्तित्वात आली. त्याचप्रमाणे बालकांचे पालनपोषण व संगोपन करण्यासाठी कुटुंबसंस्था निर्माण झाली. थोडक्यात सामाजिक संस्था समाजातील सदस्यांच्या मूलभूत व महत्वाच्या गरजांचे समाधान करतात.

५) सामाजिक संस्था सामाजिक नियंत्रणाच्या यंत्रणा असतात (Social institutions are mechanisms of social control) :

सामाजिक संस्थांत नियमनांचा संच, मूल्ये, नियम व कार्यपद्धती यांचा अंतर्भाव असतो. त्यांना संपूर्ण समाजाचा पाठिंबा असतो. त्यामुळेच या समाजाने मान्य केलेल्या वर्तनप्रकारांविरुद्ध सदस्यांनी केलेले वर्तन समाज सहन करीत नाही. संस्थांचे नियम सदस्यांना सामाजिक आंतरक्रियाबाबत मार्गदर्शन करीत असतात. त्यामुळे सदस्यही अशा नियमाविरोधी वर्तन करण्याचे धाडस करीत नाहीत. हे नियम नैतिकदृष्ट्या वैध आणि सदस्यांवर बंधनकारक असतात. सामाजिक संस्थांच्या नियमांचे उल्लंघन करणाऱ्या सदस्यांना कोणत्या तरी प्रकारच्या शिक्षेला सामोरे जावे लागते या पद्धतीने सामाजिक संस्था समाजातील विचलनात्मक वर्तनाचे नियंत्रण करतात आणि सामाजिक संघटन मजबूत करतात. म्हणूनच सामाजिक संस्था म्हणजे सामाजिक नियंत्रणाच्या व्यवस्था असतात.

६) सर्व सामाजिक संस्था परस्पर संबंधित असतात (All social institutions are interrelated):

सामाजिक संस्था समाजात सुट्या सुट्या किंवा विभक्त नसतात. त्या परस्परसंबंधित असून एकमेकांवर प्रभाव पाडतात. उदा. - धर्म संस्थेचा विवाहसंस्थेवर प्रभाव असतो. विवाहविधी पुरोहिताकडूनच संपन्न केले जातात. तो वधूवरांना परमेश्वराचा आशीर्वाद मिळावा यासाठी प्रार्थना करतो. अशाच पद्धतीने शिक्षणसंस्था, विवाहसंस्था व अर्थव्यवस्था यांचा एकमेकांवर प्रभाव दिसून येतो.

७) सामाजिक संस्था सापेक्षतः स्थिर असतात; त्यांच्यात अंत्यत मंद गतीने बदल होतात (Social institutions are relatively stable; they change very slowly) :

सामान्यतः सामाजिक संस्था सापेक्षतः स्थिर असतात. त्या ताठर (rigid) आणि टिकाऊ असतात. समाजात या संस्थांच्या सातत्याची यंत्रणा असते. सामाजिक संस्था मौखिक व लिखित परंपरेद्वारे अखंडपणे टिकून

राहतात. आदिवासींसारख्या पारंपारिक समाजात संस्था मौखिक स्वरूपात पुढे चालू राहतात तर आधुनिक संकीर्ण समाजात त्यांना लिखित परंपरेचा फायदा मिळतो, किंवा दोन्ही स्वरूपात त्या टिकून राहतात. अशा पद्धतीने सामाजिक संस्था स्थिर राहतात. उदा. - हजारो वर्षांपूर्वी निर्माण झालेल्या विवाहसंस्था, कुटुंबसंस्था व धर्मसंस्था इ. संस्थात आजपर्यंत फार मोठे बदल झालेले नाहीत. सामाजिक संस्थात बदल होणे अपरिहार्य असले तरी हे बदल अगदी हळूवारपणे होतात. उदा. - आधुनिकीकरणाच्या लाटेत गेल्या ५० वर्षात विवाहसंस्था आणि कुटुंबसंस्था यात काही बदल झाले आहेत. तरीसुद्धा एकंदरीत परिस्थिती पाहता आपण असे म्हणू शकतो की सामाजिक संस्था सापेक्षतः स्थायी असतात आणि त्या हळूहळू किंवा मंदगतीने बदलणाऱ्या असतात.

८) सामाजिक संस्थांची काही प्रतीके असतात (Institutions may have symbols) :

सामाजिक संस्थांना भौतिक, अभौतिक स्वरूपाची काही प्रतीके असतात. उदा. भारताचा तिरंगी राष्ट्रीय ध्वज. अंगठी आणि मंगळसूत्र ही विवाहसंस्थेची प्रतीके आहेत. धर्माची सुद्धा काही चिन्हे असतात. उदा. स्वस्तिक, तसेच आर्थिक संस्थांची सुद्धा विशिष्ट चिन्हे व प्रतीके असतात. त्यावरून समाजात त्या संस्था ओळखल्या जातात.

९) संस्था अमूर्त स्वरूपाच्या असतात (Institutions are abstract in nature) :

सामाजिक संस्था मूर्त स्वरूपाच्या नसतात. आपण त्यांचे बाह्य व दृश्य स्वरूप डोळ्यांनी पाहू शकत नाही. मात्र त्या ज्या वर्तनप्रकारांचे नियंत्रण करतात त्यावरून त्या ओळखता येतात. उदा. धर्म आपण प्रत्यक्षात पाहू शकत नसलो तरी परमेश्वराची भक्ती, पूजा याद्वारे तो प्रतीत होत असतो. त्याविषयी आपणाला अनुमान काढता येते.

१०) सामाजिक संस्था समाजासाठी काही प्रकट तर काही अप्रकट कार्ये पार पाडतात (Social institutions perform both manifest and latent functions) :

समग्र समाजाच्या दृष्टीने सामाजिक संस्था काही कार्ये पार पाडीत असतात. सर्व सामाजिक संस्थांच्या अत्यंत महत्त्वाच्या अशा कार्यांमध्ये पुढील कार्यांचा समावेश होतो : (१) मानवी वर्तनावर नियंत्रण ठेवणे आणि समूह आणि व्यक्ती यांच्यामधील परस्पर संबंधांचे नियमन करणे. (२) समाज-व्यवस्थेचे सातत्य आणि स्थैर्य टिकवून ठेवणे. (३) समाजातील व्यक्तींच्या गरजांची पूर्तता करणे, आणि (४) समाज जीवनातील ऐक्य आणि एकसंघता टिकवून ठेवणे इ.

सामाजिक संस्थांचे निरीक्षण करता येण्यासारखे जे वस्तुनिष्ठ परिणाम समग्र समाजव्यवस्थेच्या अभियोजनासाठी सकारात्मक योगदान देतात आणि जे व्यवस्थेत सहभागी होणाऱ्या सदस्यांनी हेतूपूर्वक घडवून आणलेले असतात आणि त्यांना अभिज्ञात असतात (both intended and recognised) त्यांना प्रकट कार्ये (Manifest functions) असे म्हणतात. अप्रकट किंवा सूप्त कार्ये (Latent functions) म्हणजे संस्थांचे असे परिणाम की जे सदस्यांनी हेतूपूर्वक घडवून आणलेले नसतात आणि ते घडून येतात हे त्यांना माहितही असत नाही (those consequences which are both unintended and unrecognised). उदा. समाजसदस्यांना

ज्ञान आणि कौशल्ये प्राप्त करून घेण्याची संधी प्राप्त करून देणे हे शिक्षणाचे प्रकट कार्य आहे. तर मुलांवरील पालकांचे नियंत्रण कमी होणे आणि समाजाच्या वर्गीय स्तरीकरणात बदल घडून येणे हे 'शिक्षण' या सामाजिक संस्थेचे अप्रकट परिणाम किंवा कार्ये असू शकतात. अशाप्रकारे सर्व सामाजिक संस्थांची समग्र समाजव्यवस्थेच्या दृष्टीने काही प्रकट तर काही अप्रकट कार्ये असतात.

स्वयं - अध्ययनासाठी प्रश्न - २ (Check Your Progress - 2) :

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) सामाजिक संस्थांची कोणतीही तीन महत्त्वाची वैशिष्ट्ये सांगा.

२) कोणत्याही दोन सामाजिक संस्था कोणत्या सामाजिक गरजांची पूर्तता करतात ते सांगा.

३) सामाजिक संस्थांचा नियमनात्मक गाभा कोणता?

४) सामूहिक सामाजिक जीवन हे सामाजिक संस्थांच्या निर्मितीचे मूळ आहे असे का म्हटले जाते?

५) समग्र समाजव्यवस्थेच्या दृष्टीने महत्त्वाची असणारी सामाजिक संस्थांची कोणतीही दोन कार्ये सांगा.

१.४ सारांश (Let Us Sum Up) :

या घटकामध्ये आपण 'सामाजिक संस्था' या संकल्पनेच्या व्याख्या समजून घेऊन समाजातील प्रमुख सामाजिक संस्था, त्यांचे प्रकार व सामाजिक संस्थांची वैशिष्ट्ये यांचे अध्ययन केले आहे. प्रस्तुत घटकातील प्रमुख मुद्दे खालीलप्रमाणे :

'सामाजिक संस्था' ही समाजशास्त्रातील एक महत्त्वाची संकल्पना असून तिला विशिष्ट असा अर्थ आहे.

सामाजिक संस्था म्हणजे सामाजिक संबंधांची अशी व्यवस्था की ज्यामध्ये काही मूलभूत समान मूल्ये आणि वर्तनरितींचा समावेश होतो आणि जी समाजाच्या मूलभूत गरजा भागविते. सामाजिक संस्था या संज्ञेचा संबंध नियमित सामाजिक संबंध किंवा सामाजिक संबंधांची संघटित पद्धती किंवा संघटित व प्रस्थापित मार्ग आणि संस्कृतीचे प्राथमिक बाह्य स्वरूप यांच्याशी जोडला जातो. सामाजिक संस्था म्हणजे सामाजिक नियमने, लोकरुढी, लोकनीती, कायदे, मूल्ये, नियम, कल्पना, तत्त्वे, शिकवण व पद्धती या सर्वांची एकत्र गुंफण होऊन निर्माण झालेल्या मानवाच्या आणि मानवी समाजाच्या गरजा भागविण्याचे संघटित आणि प्रस्थापित मार्ग होत. सामाजिक संस्था अजाणतेपणे निर्माण होतात तसेच त्या जाणीवपूर्वक निर्माणही केल्या जातात. सर्व सामाजिक संस्थांची निश्चित अशी उद्दिष्ट्ये असतात. सामाजिक संस्था सामाजिक वर्तनाच्या सामूहिक पद्धती असतात. त्यांच्यात सांस्कृतिकदृष्ट्या मान्य केलेल्या किंवा मंजूर केलेल्या वर्तनाचा अंतर्भाव होतो. त्यामुळे त्या व्यक्ती आणि समूह यांच्यातील संबंधाचे नियंत्रण करतात. संरचना, उद्दिष्ट्ये, यंत्रणा आणि कार्ये हे सामाजिक संस्थांचे चार महत्त्वपूर्ण पैलू आहेत. सर्व समाजात दिसून येणाऱ्या महत्त्वाच्या सार्वत्रिक सामाजिक संस्था म्हणजे कुटुंबसंस्था, राज्यसंस्था, अर्थसंस्था, शिक्षणसंस्था, धर्मसंस्था, मनोरंजनात्मक संस्था इ. या होत. डब्ल्यू जी. सम्नर यांनी सामाजिक संस्थांचे दोन प्रकार सांगितले आहेत. ते म्हणजे वर्धमान सामाजिक संस्था व विधीस्थापित सामाजिक संस्था. यापैकी वर्धमान सामाजिक संस्था, उत्स्फूर्तपणे, अजाणतेपणे अस्तित्वात येतात. आणि त्या मानवी जीवनाच्या विकासाबरोबरच उत्क्रांत होत जातात. त्या हेतूपुरस्सर निर्माण केलेल्या नसतात. विधीस्थापित सामाजिक संस्था विशिष्ट काळात विशिष्ट हेतूने जाणीवपूर्वक सारासार विवेकबुद्धीने निर्माण केल्या जातात. जाणीवपूर्वक नियोजनातून त्या अस्तित्वात येतात आणि सामाजिक जीवन विकसीत व नियंत्रित व्हावे यासाठी त्यांचा विस्तार केला जातो. इ. डब्ल्यू. बर्जेस यांनी कार्याच्या आधारावर संस्थांचे चार प्रकार सांगितले आहेत ते म्हणजे (१) सांस्कृतिक संस्था (२) आर्थिक संस्था (३) मनोरंजनात्मक संस्था (४) सामाजिक नियंत्रणात्मक संस्था. काही समाजशास्त्रज्ञ सामाजिक संस्थांच्या कार्याचे महत्त्व या आधारावर (१) प्राथमिक संस्था व (२) दुय्यम संस्था असेही वर्गीकरण करतात.

सामाजिक संस्थांची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे - (१) सामाजिक संस्था सामूहिक सामाजिक जीवनातून निर्माण होतात. (२) सामाजिक संस्था सार्वत्रिक स्वरूपाच्या असतात परंतु त्यांचे स्वरूप समाजा समाजानुसार बदलते. (३) प्रस्थापित मूल्ये, नियमने व कार्यपद्धती यांचा सामाजिक संस्थेत समावेश होतो. (४) सामाजिक संस्था म्हणजे गरजपूर्तीची साधने असतात. (५) संस्था सामाजिक नियंत्रणाची यंत्रणा असतात. (६) सर्व सामाजिक संस्था परस्पर संबंधीत असतात. (७) सामाजिक संस्था सापेक्षतः स्थिर स्वरूपाच्या असतात त्यांच्यात मंद गतीने बदल होतो. (८) संस्थांची काही प्रतीके व चिन्हे असतात. (९) संस्था अमूर्त स्वरूपाच्या असतात. (१०) सामाजिक संस्था निश्चित अशी कार्ये करतात.

१.५ स्वयं - अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे (Answers to check your progress) :

स्वयं - अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - १

- १) हॉर्टन आणि हंट - “संस्था म्हणजे सामाजिक संबंधांची संघटित अशी व्यवस्था की ज्यामध्ये काही समान मूल्ये आणि वर्तनरितींचा समावेश होतो आणि जी समाजाच्या काही मूलभूत गरजा भागविते.”

- २) सामाजिक संस्थांचे चार महत्वाचे पैलू म्हणजे संरचना, हेतू, यंत्रणा आणि कार्ये.
- ३) कुटुंबसंस्था, विवाहसंस्था, अर्थव्यवस्था, राज्यसंस्था, शिक्षणसंस्था, धर्मसंस्था आणि मनोरंजनात्मक संस्था या सर्व समाजात दिसून येणाऱ्या काही महत्वाच्या सामाजिक संस्था आहेत.
- ४) ज्या संस्था उत्स्फूर्तपणे व अजाणतेपणे अस्तित्वात येतात आणि मानव समाजाच्या विकासाबरोबर हळूहळू त्यांची वाढ होते त्यांना वर्धमान सामाजिक संस्था म्हणतात.
- ५) ज्या संस्था जाणूनबुजून व सूझपणाने विशिष्ट काळात विशिष्ट हेतू साध्य करण्यासाठी निर्माण केलेल्या असतात त्यांना विधिस्थापित सामाजिक संस्था म्हणतात.
- ६) प्राथमिक सामाजिक संस्थात विवाहसंस्था, कुटुंबसंस्था, अर्थव्यवस्था यांचा समावेश होतो, तर धर्मसंस्था, शिक्षणसंस्था आणि मनोरंजनात्मक संस्थांचा दुय्यम सामाजिक संस्थात समावेश होतो.

स्वयं - अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - २

- १) सार्वत्रिकता, व्यक्ती आणि समूहांच्या वर्तनाचे नियंत्रण आणि मानवी गरजांचे समाधान करणे ही सामाजिक संस्थांची तीन वैशिष्ट्ये आहेत.
- २) विवाहसंस्था लैंगिक संबंधांचे नियमन व नियंत्रण करण्याचे काम करते तर समाजात नवीन सदस्यांची भर टाकणे आणि बालकांचे संगोपन व पालनपोषण करणे ही कुटुंबसंस्थेची कार्ये आहेत.
- ३) नियमने, मूल्ये, नियम आणि प्रस्थापित कार्यपद्धती हा सामाजिक संस्थांचा नियमनात्मक गाभा आहे.
- ४) कारण कोणतीही एखादी व्यक्ती सामाजिक संस्था निर्माण करित नाही तर व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या गरजांच्या पूर्ततेसाठी जे सामुदायिक प्रयत्न केले जातात त्यातून संस्था हळूहळू विकसित होतात.
- ५) सामाजिक संस्थांची दोन प्रमुख कार्ये पुढीलप्रमाणे : १) सामाजिक संस्था मानवी वर्तनाचे आणि व्यक्ती व समूहातील परस्परसंबंधांचे नियमन करतात. २) समाजव्यवस्थेचे सातत्य व स्थैर्य यासाठी सामाजिक संस्था सकारात्मक योगदान देतात.

१.६ सरावासाठी प्रश्न / गृहपाठ (Exercise / Home Assignment) :

- १) सामाजिक संस्थाची व्याख्या सांगून त्यांचा अर्थ स्पष्ट करा.
- २) सामाजिक संस्थांच्या महत्वाच्या वैशिष्ट्यांची थोडक्यात चर्चा करा.
- ३) टिपणे तयार करा.
 - अ) सामाजिक संस्थांचे प्रमुख पैलू.
 - ब) सामाजिक संस्था आणि समग्र समाजव्यवस्था.
 - क) वर्धमान सामाजिक संस्था आणि विधिस्थापित संस्था.
 - ड) प्रमुख सार्वत्रिक सामाजिक संस्था आणि त्यांची कार्ये.

१.७ चिंतन व कार्य (Reflections and Actions) :

- १) एक सामाजिक संस्था म्हणून कुटुंबसंस्थेचे तुम्ही निरीक्षण करा आणि केंद्र कुटुंबातील परिस्थिती, आई वडील व त्यांची मुले यांच्यातील संबंधांचे नियंत्रण करणारी नियमने आणि कुटुंबाकडून केली जाणारी कार्ये विशद करा.
- २) समकालीन भारतीय समाजातील विवाहसंस्थेमध्ये कस-कसा बदल होत आहे याचा अभ्यास करून त्याबाबत एक टिपण तयार करा.

१.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके (Suggested Readings) :

- 1) MacIver, R.M. and C.H. Page: *Society: An Introductory Analysis*, MacMillan India Ltd., Madras, 1986.
- 2) Gisbert, P.: *Fundamentals of Sociology*, Orient Longmans, III Ed., Bombay 1973.
- 3) Johnson Harry M.: *Sociology: A Systematic Introduction*, Allied Publishers Ltd., New Delhi, 1960.
- 4) Vidaya Bhushan & Sachdeva: *An Introduction to Sociology*, Kitab Mahal, Allahabad, 1993.
- 5) Shankar Rao, C.N.: *Sociology: Primary Principles*, S Chand & Co., New Delhi, 2004.
- 6) Perry John & Erna K. Perry: *Contemporary Society: An Introduction to Social Science*, Allyn & Bacon, Boston, 2000.
- 7) Barnes, Harry Elmer: *Social Institutions*, Prentice Hall, New York, 1984.
- 8) Sumner, W.G. and Keller: *The Science of Society*, Ginn and Co., New York, 1980.
- 9) Sharma, R.N.: *Principles of Sociology*, Asia Pub. House, Bombay, 1968.
- 10) Mitchell, Duncan G.: *A New Dictionary of Sociology*, Routledge, London, 1989.

घटक – २

कुटूंब (Family)

घटक-संरचना :

- २.१ प्रस्तावना
- २.२ उद्दिष्ट्ये
- २.३ विषय - विवेचन
 - २.३.१ कुटुंबाची व्याख्या
 - २.३.२ कुटुंबाची प्रभेदक वैशिष्ट्ये
 - २.३.३ कुटुंबाची बदलती वैशिष्ट्ये
- २.४ सारांश
- २.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे
- २.६ सरावासाठी प्रश्न
- २.७ चिंतन आणि कृती
- २.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.१ प्रस्तावना (Introduction) :

या अगोदरच्या घटकामध्ये आपण सामाजिक संस्थेची व्याख्या, अर्थ आणि वैशिष्ट्ये समजून घेतली आहेत. त्याचबरोबर प्राथमिक आणि दुय्यम संस्थांचे स्वरूप देखील माहित करून घेतले आहे. आता आपण अत्यंत महत्त्वाच्या अशा कुटूंब या सामाजिक संस्थेचे स्वरूप जाणून घेण्याचा प्रयत्न करणार आहोत. कुटूंब हा शब्द आपण नेहमीच आपल्या बोलण्यामध्ये वापरत असतो परंतु या ठिकाणी, समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून कुटूंब संस्थेचा अभ्यास करणार आहोत.

कुटूंब ही मानवी समाजातील एक अत्यंत महत्त्वाची आणि सार्वत्रिक स्वरूपाची सामाजिक संस्था आहे. 'कुटूंब' हा एक अत्यंत महत्त्वाचा 'प्राथमिक समूह' आहे. मानवी समाजातील तो एक अत्यंत लहान समूह म्हणून ओळखला जातो. कुटूंब हा एक असा पहिला समूह आहे की, ज्यामध्ये व्यक्तीचा जन्म होतो. कुटुंबातल्या सामाजिक वातावरणामध्ये बालकांचे संवर्धन आणि विकास होत असतो. कुटुंबाच्या लहान आकारमानामुळे आणि कुटुंबातील सदस्यांच्यामध्ये येणाऱ्या वारंवार समोरासमोरील संबंधामुळे आणि त्यांच्यामधील सहकार्याची

भावना व व्यक्तीच्या सामाजिक विकासामध्ये असणारे कुटुंबाचे महत्त्व विचारात घेवून सी. एच. कूले यांनी कुटुंबाला 'प्राथमिक समूह' (Primary Group) असे संबोधले आहे. कुले यांनी कुटुंबाचे 'Nursery of human nature' असे वर्णन केले आहे. मॅकआयव्हर आणि पेज यांच्या मते, कुटुंब हे दया, प्रेम आणि सहानुभूती यांचे एक उदात्त केंद्र आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा यासारख्या आपल्या मूलभूत गरजांची पूर्तता कुटुंबाद्वारे होत असते. या कारणामुळेच कुटुंबसंस्थेला प्राथमिक अथवा मूलभूत स्वरूपाची सामाजिक संस्था म्हणून ओळखले जाते.

आपल्या जीवनाच्या प्रारंभापासून ते मृत्यूपर्यंत कुटुंब संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावित असते. कुटुंबाद्वारे आपल्या मूलभूत प्रवृत्ती आणि व्यक्तिमत्त्वाला आकार देण्यास मदत होत असते. आपण ज्या समाजामध्ये जन्माला येतो त्या समाजाचे योग्य सदस्य होण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या नैतिक आणि सामाजिक मूल्यांची शिकवण देण्याचे कार्य कुटुंबातील वृद्ध व्यक्तींच्यामार्फत होत असते. आणि म्हणून रॉबर्ट बीयरस्टेड यांनी असे म्हटले आहे की, “काल्पनिक विश्वामध्ये अथवा स्वर्गासारख्या ठिकाणी जरी कुटुंबसंस्था अस्तीत्वात नसली तरी, आपण ज्या ग्रहावर वास्तव्य करून आहोत, त्या ठिकाणी मात्र तिचे अस्तीत्व दिसून येते.”

कुटुंबामध्ये स्त्री आणि पुरुष यांच्यासोबत एक अथवा त्यापेक्षा अधिक मुले संयुक्तपणे रहात असतात. असे असले तरी, ज्यावेळी पतीचे अथवा पत्नीचे आईवडील त्यांच्या समवेत रहात असतील तर त्यालादेखील 'कुटुंब' ही संज्ञा वापरली जाते. प्राचीन रोम सारख्या काही समाज व्यवस्थांच्या मध्ये, कुटुंबात काम करणाऱ्या घरगड्याला देखील कुटुंबाचा सदस्य म्हणून मानले जाते. 'Family' हा शब्द 'Famulus' या लॅटिन शब्दापासून आला असून त्याचा अर्थ 'नोकर' (Servant) असा आहे. रोमन कायद्यामध्ये 'Family' हा शब्द उत्पादकांचा समूह, गुलाम आणि नोकरचाकर, विवाहसंबंधामुळे एकत्र जोडल्या गेलेल्या समान कूळ अथवा वंशातील सदस्य अशा विविध अर्थाने प्रचलित आहे आणि म्हणून ऐतिहासिक काळात मूलतः पती-पत्नी, त्यांची मुले, नातेवाईक आणि आपल्या उदरनिर्वाहासाठी त्या कुटुंबात काम करणारे नोकर-चाकर या सर्वांचा कुटुंबात समावेश असे.

१.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives) :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला :

- ◆ 'कुटुंब' या संज्ञेची व्याख्या देता येईल;
- ◆ कुटुंबाची प्रभेदक वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येतील;
- ◆ कुटुंबाची कार्ये स्पष्ट करता येतील; आणि
- ◆ कुटुंबाचे विविध प्रकार सांगता येतील.
- ◆ कुटुंबाचे स्वरूप कसे बदलत आहे याचे विवेचन करता येईल.

१.३ विषय विवेचन (Presentation of subject-matter) :

या घटकांमध्ये आपण कुटुंबाची व्याख्या, कुटुंबसंस्थेची वैशिष्ट्ये आणि त्यांच्या विविध प्रकारांचे स्वरूप

समजून घेऊन अलीकडच्या काळात कुटुंबसंस्थेमध्ये घडून येणाऱ्या परिवर्तनासंबंधी देखील माहिती घेणार आहोत. या घटकाची विभागणी तीन उपविभागात केली आहे. पहिल्या विभागात आपण 'कुटुंब' या संज्ञेच्या समाजशास्त्रीय व्याख्या अभ्यासणार आहोत, दुसऱ्या उपविभागात कुटुंबाच्या वैशिष्ट्यांचे अध्ययन करणार आहोत. तिसऱ्या उपविभागात कुटुंबसंस्थेचे बदलते स्वरूप समजून घेणार आहोत.

२.३.१ कुटुंबाची व्याख्या (Definition of Family) :

या घटकाच्या प्रस्तावनेमध्येच आपण 'कुटुंब' हा समाजातील आकाराने लहान असणारा समूह आहे हे आपण समजून घेतले आहे. कुटुंब ही मूलभूत आणि प्राथमिक स्वरूपाची संस्था असून ती नवजात बालकाचे पालन-पोषण आणि देखभाल करीत असते. व्यक्तीच्या सामाजीकरणासाठी देखील मदत करीत असते. कुटुंबामुळे मानवी प्रवृत्ती आणि व्यक्तीमत्त्वाची जडण-घडण होत असते. आपल्या जन्मापासून ते मृत्यू पर्यंतच्या काळात मानवी स्वभावावर कुटुंबाची एक प्रकारची छाप पडलेली असते. आपण काही प्रख्यात, समाजशास्त्रज्ञांनी 'कुटुंब' या संज्ञेच्या केलेल्या व्याख्यांचा विचार करणार आहोत.

खाली दिलेल्या व्याख्या काळजीपूर्वक वाचा कारण प्रत्येक व्याख्येमधून तुम्हाला कुटुंबसंस्थेसंबंधीची वेगवेगळी वैशिष्ट्ये समजून येतील.

- १) क्लॅरे - “कुटुंब म्हणजे आई-वडील (पालक) आणि त्यांची मुले यांच्यामध्ये अस्तित्वात असणाऱ्या परस्पर संबंधाची व्यवस्था आहे.” (Family is "a system of relationships existing between parents and children" - Clare)
- २) एम. एफ. निमकॉफ - “अपत्य असणाऱ्या किंवा नसणाऱ्या, मुलांसहित किंवा मुलांशिवाय, कमी अधिक कालावधीपर्यंत टिकून राहणारा, पती-पत्नींचा किंवा स्त्री व मुले अथवा पुरुष व मुले यांचा समूह म्हणजे कुटुंब होय.” ("Family is more or less durable association of husband and wife with or without children or of a man or woman alone with children." - M. F. Nimkoff)
- ३) एलियट आणि मेरिल - “कुटुंब म्हणजे पती-पत्नी आणि त्यांची मुले या सर्वांचा मिळून बनलेला एक जैविक व सामाजिक समूह होय.” ("Family is the biological, social unit composed of husband, wife and children." - Elliot and Merrill)
- ४) अँडरसन आणि पारकर :- “कुटुंब म्हणजे एक असा समाजमान्य घटक आहे की ज्यामधील व्यक्ती विवाह, कायदा आणि नातेसंबंधामुळे परस्परांशी बांधल्या गेलेल्या असतात.” ("Family is a socially recognized unit of people related to each other by kinship, marital and legal ties." - Anderson and Parker)
- ५) मॅकायव्हर - “प्रजोत्पादन आणि जन्माला येणाऱ्या मुलांचे संगोपन व्हावे यासाठी ज्या समूहात टिकाऊ स्वरूपाच्या लैंगिक संबंधाचे पर्याप्त काटेकोरपणे निश्चितीकरण झालेले असते, असा

समूह म्हणजे कुटूंब होय.' ("Family is a group defined by sex relationship sufficiently precise and enduring to provide for the procreation and up briving of children." - MacIver)

- ६) किंगजले डेव्हिस - "कुटूंब म्हणजे असा समूह की ज्यामधील व्यक्तींचे असणारे परस्परसंबंध हे रक्तसंबंधावर आधारित असल्याने ते परस्परांचे नातलग किंवा आप्त असतात." ("Family is a group of persons whose relations to one another are based upon consanguinity and who are therefore kin to one another" - Kingsley Davis)
- ७) बर्गोस आणि लॉक - "कुटूंब म्हणजे विवाह बंधन, रक्तसंबंध किंवा दत्तक म्हणून एकत्रित आलेल्या व्यक्तींचा असा समूह की, ज्या सूमहातील पती आणि पत्नी, वडील आणि मुलगा, मुलगा आणि मुलगी, भाऊ आणि बहिण हे सर्व त्यांच्या सामाजिक भूमिकेच्या अनुषंगाने आंतरक्रिया आणि परस्परसंवाद साधण्यासाठी एकाच निवासस्थानाची स्थापना करतात." ("Family is a group of persons united by ties of marriage blood, or adoption constituting a single household interacting and inter communicating with each other in their respective social roles of husband and wife, father and mother, son and daughter, brother and sister." - Burgess and Locke)

वरील व्याख्यांचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास कुटुंबाचा समाजशास्त्रीय अर्थ समजून येतो. क्लरें यांच्या पहिल्या व्याख्येत त्यांनी कुटूंब ही कशी सामाजिक संस्था आहे यावर भर देत असताना 'आई-वडील आणि मुले यांच्यामधील आंतर संबंधांची व्यवस्था म्हणजे कुटूंब होय' याचा त्यांनी विशेष उल्लेख केला आहे. इतर सर्व व्याख्यांच्यामध्ये 'कुटूंब हा जैविक आणि सामाजिक घटक कसा आहे' यावर अधिक भर दिला आहे. जैविक घटक म्हणून जर कुटुंबाचा अर्थ जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला तर असे म्हणता येईल की, कुटुंबातील स्त्री आणि पुरुषाला समाजमान्य लैंगिक संबंधाच्या आधारे संतती किंवा अपत्य मिळवता येते. सामाजिक घटक म्हणून जर कुटुंबाचा अर्थ विचारात घेतला तर, कुटूंब म्हणजे असा समूह की ज्यामधील स्त्री आणि पुरुष विवाह, रक्तसंबंध अथवा दत्तक म्हणून परस्परांनी जोडले गेलेले असतात. कुटुंबातील सदस्य वय, लिंग यानुसार त्यांच्या भूमिका पार पाडीत असतात व त्यांचे निवासस्थान एकच असते. सामाजिक संस्था म्हणून अथवा समूह म्हणून कुटुंबाची असणारी काही वैशिष्ट्ये वरील व्याख्यांच्या मध्ये आढळून येतात. विवाह संस्थेच्या माध्यमातून ज्यावेळी स्त्री आणि पुरुष यांच्यामध्ये लैंगिक संबंध अस्तित्वात येतात त्यावेळी कुटुंबसंस्था उदयास येत असते. प्रत्येक कुटुंबाचे स्वतःचे असे एक स्वतंत्र नाव असते की ज्यामुळे इतरांना त्या कुटुंबाचा परिचय होत असतो. तसेच प्रत्येक कुटुंबाचे स्वतंत्र कूळ आणि वंश असतो व असे कूळ अथवा वंशपरंपरा पुरुष अथवा स्त्री या दोन्हीपैकी कोणत्यातरी एका बाजूने चालत आलेली असते. प्रत्येक कुटुंबासाठी एकत्रित असे निवासस्थान असते. कुटुंबामार्फत सदस्यांच्या शारीरिक, आर्थिक, मानसिक आणि सामाजिक गरजांची पूर्तता होत असते. त्याचबरोबर कुटुंबाद्वारे समग्र समाजाच्या दृष्टिकोनातूनदेखील काही कार्ये पार पाडली जातात.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - १ (Check Your Progress - 1) :

१) 'Family' हा शब्द कोणत्या लॅटीन शब्दापासून तयार झाला आहे?

२) 'कुटूंब' हा प्राथमिक समूह म्हणून का समजला जातो?

३) 'क्लॅर' यांची कुटुंबाची व्याख्या द्या.

४) एलिअट आणि मेरील यांची कुटुंबाची व्याख्या द्या.

५) मॅकायव्हर यांची कुटुंबाची व्याख्या द्या.

'कुटूंब' या संज्ञेच्या व्याख्या आणि अर्थ समजून घेतल्यावर आता आपण कुटुंबाच्या प्रभेदक वैशिष्ट्यांच्या अध्ययनाकडे वळू या. कुटुंबाची काही महत्त्वाची प्रभेदक वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) सार्वत्रिकता (Universality) :

मरडॉक यांनी विविध समाजातील अनेक कुटुंबांचे सर्वेक्षण करून असा निष्कर्ष काढला आहे की, कुटूंब ही एक सार्वत्रिक स्वरूपाची संस्था आहे. अगदी आदिम कालखंडापासून ते आजच्या वर्तमान, समकालीन समाज व्यवस्थेपर्यंत कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपाच्या कुटुंबाशिवाय असणारा समाज सापडत नाही. त्यामुळे कुटुंबाचे अस्तित्व सर्व समाजात सर्व कालखंडामध्ये दिसून येते. प्रख्यात विचारवंत मॅलीनोस्की यांनी असे नमूद केले आहे की, मानवी विकासाच्या अगदी रानटी अप्रगत अशा अवस्थेपासून ते प्रगत सुसंस्कृत समाजापर्यंतच्या सर्व अवस्थांमध्ये कुटुंबसंस्था अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. मुलांचे संगोपन आणि निगा घेण्याची गरज ही मूलभूत मानवी गरज असल्यामुळे कुटुंबसंस्था ही सार्वत्रिक स्वरूपाची संस्था बनत गेली. प्राणी जगताशी मानवाची जर तुलना केली तर प्राण्यापेक्षा मानवामध्ये तीव्र लैंगिक प्रेरणा दिसते. तसेच प्राण्यांच्यामधील लैंगिक वासना विशिष्ट

ऋतूमध्येच क्रियाशील होते, याउलट मानवामधील लैंगिक इच्छाशक्ती सातत्यपूर्ण असते. शिवाय प्राण्यांच्या बाबतीत एक गोष्ट प्रकर्षाने आढळून येते ती म्हणजे नवजात किंवा नुकतेच जन्माला आलेले लहान प्राणी अल्पावधीमध्येच स्वतंत्रपणे राहू शकतात किंवा ते स्वतःची काळजी स्वतः घेवू शकतात. मानवी नवजात बालकाबाबत मात्र असे घडून येत नाही. मानवी जगतामध्ये नवजात बालकावर तारुण्यापर्यंत आणि त्यानंतरही सतत लक्ष ठेवून त्याची काळजी घ्यावी लागते. तरुण अवस्थेत असताना मुलांचे आईवडील त्याला रोजगार कसा मिळेल इथपर्यंत काळजी घेतात. म्हणून जवळच्या नाते संबंधामधील लैंगिक संबंधाचे नियमन करण्याच्या उद्देशाने आणि मुला-मुलींचे परिपक्व होईपर्यंत संगोपन करण्याच्या गरजेतून कुटूंब ही मूलभूत आणि सार्वत्रिक संस्था उदयास आलेली आहे.

२) मर्यादित आकार (Limited Size) :

कुटूंब हा अत्यंत लहान आकाराचा सामाजिक घटक आहे. तरीसुद्धा विस्तृत आणि व्यापक स्वरूपाच्या समाजाची वैशिष्ट्ये कुटुंबासारख्या लहान घटकामध्ये दिसून येत असल्याने कुटुंबाला नेहमीच व्यापक समाजाची प्रतिकृती म्हणून संबोधले जाते. कोणत्याही कुटुंबातील बहुतेक सदस्यांचे परस्परांशी असणारे संबंध रक्तसंबंधीय स्वरूपाचे आढळून येतात. असे असले तरी समाजातील इतर सामाजिक समूहांशी तुलना करता कुटूंब हा लहान आकाराचा सामाजिक समूह असलेला दिसतो. विवाह करून कोणीही व्यक्ती कुटुंबाची सदस्य होऊ शकते. आणि म्हणून कुटूंब आणि विवाह यांचा परस्पर संबंध असतो. प्रामुख्याने शेतीवर आधारित ग्रामीण समाजामध्ये अनादीकालापासून शेती मशागतीसाठी आणि शेतजमिनीवर असणाऱ्या मालकीचे विभाजन होऊ नये यासाठी म्हणून आकाराने मोठी असणारी संयुक्त कुटुंबपद्धती अस्तित्वात आली. भारतामध्ये शेती व्यवसायावर आधारित असणाऱ्या अशा वैशिष्ट्यपूर्ण संयुक्त कुटुंबपद्धती आढळून येतात तरीसुद्धा इतर समूहांशी तुलना करता कुटुंबसंस्थेचा आकार लहान दिसून येतो. आधुनिक समाज व्यवस्थेमध्ये तर कुटुंबसंस्थेचा आकार अधिकच कमी कमी होत चालला आहे.

३) कुटूंब हा मूलतः रक्तसंबंधीयांचा समूह आहे (Family is basically a group of blood-relatives):

कुटुंबातील सर्व सदस्य परस्परांशी विवाह अथवा रक्तसंबंधाने जोडले गेलेले असतात. हे कुटुंबाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. पितृसत्ताक समाजव्यवस्थेमध्ये विवाह करून स्त्री कुटुंबामध्ये प्रवेश करीत असली तरी कुटुंबातील इतर सदस्यांचा जन्म मात्र त्याच कुटुंबात झालेला असतो. कुटुंबातील बहुतांश सदस्य हे एकाच पूर्वजापासूनचे असतात. भारतामध्ये कुटुंबातील सदस्य परस्परांशी कशाप्रकारे संबंधित आहेत याची कल्पना गोत्रा (Gotra) वरून येते.

४) सदस्यांमधील कायमस्वरूपी संबंध (Permanent relationship among the members) :

कुटुंबातील सदस्यांमध्ये प्रस्थापित झालेले अथवा विकसित होणारे परस्पर संबंध हे आजन्म किंवा कायमस्वरूपी असतात. अशा स्वरूपाचे संबंध हे कुटुंबातील व्यक्तीच्या मृत्यूपर्यंत टिकून असतात. आणि म्हणून

व्यक्तीच्या जन्मापासून ते तिच्या मृत्यूपर्यंत कुटुंबसंस्थेची तिला सोबत असते. एखाद्या स्त्रीच्या विवाहानंतर देखील तिचे माहेरच्या कुटुंबाशी असणारे संबंध टिकून असतात. शिक्षण किंवा नोकरी-व्यवसायाच्या निमित्ताने परगावी गेलेली कुटुंबातील मुले विविध सण, उत्सव आणि सामाजिक समारंभाच्या निमित्ताने परस्परांना भेटत असतात. एकंदरीत कुटुंबाद्वारे कुटुंबातील सदस्यांमध्ये कायमस्वरूपी संबंध प्रस्थापित करण्याचे कार्य होत असते.

५) कुटुंब सदस्यांसाठी निवाऱ्याची-व्यवस्था (Provision of shelter for members) :

आपण आपल्या 'घरा'शी नेहमी जोडले गेलेलो असतो. दिवसभरामध्ये कार्यालयीन कामासाठी म्हणून अथवा शाळेत गेल्यानंतर आपण कधी एकदा घरी कुटुंबाकडे मागे परत जातो याची आपल्याला ओढ लागलेली असते. कुटुंब हे सर्व सदस्यांना निवाऱ्याची सोय उपलब्ध करून देत असते. प्रत्येक स्त्री-पुरुष आणि मुलांच्यामध्ये आपले स्वतःचे निवासस्थान अथवा घर असावे अशी सूप्त इच्छा असते. अशा निवासामध्ये अथवा घरामध्ये आपल्याला केवळ आश्रयच मिळतो असे नाही तर त्या ठिकाणी व्यक्तीला संरक्षण, प्रेम, शांती आणि जवळीकता देखील लाभत असते.

६) प्रजोत्पादन (Reproduction) :

प्रजोत्पादन किंवा संतती-निर्मिती हे कुटुंबाचे मूलभूत कार्य आहे. लैंगिक समाधान हा कुटुंबाचा प्रमुख हेतू असतो. किंबहुना कुटुंबाचे ते प्रथम उद्दिष्ट असते. विवाह आणि कुटुंबसंस्थेशिवाय समाजामध्ये जरी अपत्ये जन्माला घालता येऊ शकत असली तरी, सभ्य अथवा सुसंस्कृत समाजात अशा कृत्याला मान्यता नसते. प्रजोत्पादन प्रक्रियेचे कुटुंबसंस्थेमुळे संस्थीकरण झालेले असते. कुटुंब आणि विवाहसंस्थेखेरीज लैंगिक संबंधांचे नियंत्रण होऊ शकत नाही आणि त्यामुळे या दोन संस्था जर समाजात नसतील तर स्वैर लैंगिक संबंधाचा एकूण समाजरचनेवर वाईट परिणाम होऊ शकतो. कुटुंबामध्ये मुलांच्या मधील लैंगिक सहजप्रवृत्तीची काळजी पालकाकडून घेऊन ती समाजमान्य मार्गाने पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. या संदर्भात ग्रीक तत्त्ववेत्ता ऑरिस्टॉटल असे म्हणतो की, "मूलाच्या रूपात आपली प्रतिमा राखून ठेवणे ही मानवाची नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे." अशाप्रकारे कुटुंबसंस्था ही नेहमीच प्रजोत्पादन अथवा संतती कार्याशी निगडित असते आणि म्हणून कुटुंब संस्थेला प्रजोत्पादनाच्या दृष्टीने असणारे महत्त्व हे अनन्य साधारण आहे.

७) मुलांचे पालन-पोषण (Rearing of Children) :

कुटुंबातील लहान मुलांची काळजी घेणे हे कुटुंबाचे एक प्रमुख कार्य आहे. प्राणीजगतामधील लहान प्राण्यांच्या तुलनेत मानवी जगतामधील लहान मुलांच्या पालन-पोषणाचा कालावधी अधिक जास्त असतो हे आपण या पूर्वीच्या अभ्यासामध्ये नमूद केले आहेच. नवजात बालकाच्या वाढीसाठीचा कालावधी दीर्घ स्वरूपाचा असतो. या कालावधीमध्ये बालक असहाय्य असते आणि त्याला किमान दोन वर्षांपर्यंत त्याच्या मातेची मदत आवश्यक असते. पक्ष्याचे लहान पिल्लू घरट्यातून अल्पावधीतच भरारी घेत असते. आणि जर का ते भरारी घेत नसेल तर त्या पक्ष्याची आई पिलाला भरारी घेण्याचा सराव व्हावा यासाठी त्याला घरट्यातून ढकलून देत असते. हे सर्व मानवी जगतामधील नवजात बालकाबाबत शक्य नसते. नवजात बालकाची सतत काळजी घेवून

त्याच्याकडे लक्ष द्यावे लागते. मानवी बालक आजारी पडण्याची शक्यता असते. म्हणून बालक चांगले तरुण होईतोपर्यंत त्याला पुरेसा आहार देऊन, त्याची वारंवार देखरेख करावी लागते. हे सर्व झाल्यानंतरही पालकांची जबाबदारी पूर्ण होत नसते. कारण, त्यानंतर मुलांना स्वतंत्रपणे वावरण्यासाठी अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजांच्या खेरीज इतर स्वरूपाची अधिक मदत आवश्यक असते. कुटुंबातील आई-वडिलांचे संरक्षण ही एक प्रथम गरज असते आणि ती केवळ कुटुंबातच मिळत असते.

८) कुटुंब समाजीकरणाचे एक साधन असते (Family as an agency of socialization) :

मुलांच्या समाजीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये कुटुंबाची असणारी भूमिका आणि तिचे महत्त्व किती असते हे स्वतंत्रपणे सांगण्याची आवश्यकता नाही. कारण, कुटुंबाद्वारेच समाजातील संस्कृतीचे सातत्य टिकवून ठेवले जाते. कुटुंब हे एक असे महत्त्वाचे साधन आहे की, ज्यामार्फत सामाजिक नियमनांचे, सांस्कृतिक मूल्यांचे, श्रद्धांचे, लोकरुढींचे आणि आचार-विचारांचे हस्तांतर एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे होत असते. नवजात बालकाला भाषा अवगत होण्यासाठी, धार्मिक विधी समजून येण्यासाठी आणि तो योग्य असा समाजशील मानव होण्यासाठी त्याला कुटुंबाची मदत आवश्यक असते. तुम्हाला 'कमला' आणि 'अमला' या दोन बहिणी आणि रामू ही मानवी अपत्ये दूर जंगलात लांडग्यासोबत रहात होती त्याबद्दलची कथा आपणास माहित असेलच. ही सर्व मानवी मुले असूनसुद्धा त्यांचे वर्तन प्राण्यांसारखे घडून येत होते. कारण त्यांना कुटुंबातील पालन-पोषणाचे फायदे मिळालेले नव्हते. त्यांच्या सोबत कोणी कुटुंबातील सदस्य सामाजिक वर्तन शिकवण्यासाठी नसल्याने, अशा मुलांच्यामध्ये सामाजिक गुण-वैशिष्ट्यांचा अभाव आढळून आला. तात्पर्य, कुटुंब-सदस्यांच्या संपर्कात राहूनच मुलांचे योग्य समाजीकरण घडून येणे सुलभ होते.

कुटुंब हा एक प्राथमिक समूह आहे. कुटुंबातील सदस्यांमध्ये समोरा-समोरचे संबंध असतात. अशा संबंधामुळे आपलेपणाची भावना निर्माण होते. ती समाजीकरणासाठी उपयुक्त ठरते. खऱ्या अर्थाने, समाजीकरणाचा पायाभूत आधार कुटुंब हाच असतो. कुटुंबातील समाजीकरणामुळे समाजीकरण करणाऱ्या इतर साधनांचे कार्य सोपे होण्यास मदत होते. उदा. मुलगा शाळेत जाऊन भाषेचे ज्ञान मिळविण्यापूर्वी आणि योग्य सवयी अंगीकृत करण्यापूर्वी अनेक गोष्टी तो कुटुंबातच सर्वप्रथम आत्मसात करीत असतो. शाळेमध्ये मुलांना औपचारिक शिक्षण मात्र योग्य पद्धतीने मिळत असते. आणि या कारणामुळेच आपण "माता ही मुलाची प्रथम शिक्षिका असते" ("Mother is the first teacher of the child") असे नेहमी म्हणत असतो. या अर्थाने पाहिले तर मुलांच्या समाजीकरणामध्ये दुसरा इतर कोणताही सामाजिक समूह कुटुंबाशी स्पर्धा करू शकत नाही. कुटुंबातील आई-वडील, भाऊ-बहिण, आजी-आजोबा इ. सर्व सदस्य समाजीकरणाच्या प्रक्रियेशी संबंधित असतात. थोडक्यात, मुलांच्या समाजीकरणामध्ये कुटुंब महत्त्वाची भूमिका पार पाडीत असते.

९) कुटुंब ही नियमन अथवा शिस्त ठेवणारी संस्था असते (Family as a regulating institution):

कुटुंब संस्था नेहमी आपल्या कुटुंबातील सदस्यांसाठी वर्तनविषयक मापदंड किंवा आदर्श घालून देत असते. कुटुंबाची प्रमुख व्यक्ती नेहमी आपल्या सदस्यांना शिस्त लागावी म्हणून प्रयत्न करीत असते. कुटुंबातील

मुले वयाने मोठी होत जातात. तसतसे त्यांना नैतिक आणि सामाजिक वर्तनासंबंधीच्या मापदंडांची, आदर्शांची शिकवण दिली जाते. कुटुंबातील मुलांना योग्य वर्तनासंबंधीची नेहमीच कल्पना असते असे नाही. आणि म्हणून त्यांना एक आदर्श नागरीक तयार करण्याच्या हेतूने द्याव्या लागणाऱ्या योग्य वर्तनाची जबाबदारी ही त्या कुटुंबातील आईवडिलांची असते. या अर्थाने पाहिले तर कुटुंबातच मुले नैतिक मूल्यांचे, रितीरिवाजांचे, परंपरा आणि लोकरुढींचे शिक्षण घेत असतात. या प्रक्रियेलाच समाजीकरण किंवा 'सामाजिक नियमनांच्या आंतरीकरणाची' (Internalization of social norms) प्रक्रिया असे म्हणतात. म्हणूनच कुटुंबाला 'नागरी सद्गुणांची शाळा' (School of civic virtues) म्हणून संबोधले जाते. कारण अशा कुटुंबरूपी शाळेतच मुलांना प्रेम, सहकार्य, सहनशीलता, त्याग, शिस्त आणि नम्रता इ. सारख्या गुणांचे शिक्षण मिळत असते.

१०) सामाजिक स्थाननिश्चिती (Social Placement) :

व्यक्तीला समाजामध्ये सनदशीर अथवा कायदेशीर दर्जा मिळवून देण्याचे कार्य कुटुंबामार्फत होत असते. कौटुंबिक पार्श्वभूमीच्या आधारावर व्यक्तीची सामाजिक ओळख होत असते. प्रामुख्याने पारंपारिक समाज व्यवस्थांच्यामध्ये असे आढळून येते. कुटुंबाकडूनच आपल्याला आपले नांव आणि आडनाव मिळालेले असते. वारसापद्धतीने कुटुंबाकडूनच आपल्याला सामाजिक दर्जा आणि भौतिक मालमत्ता प्राप्त होत असते. कुटुंबाद्वारे आपले 'सामाजिक नामाभिदान' अथवा तादात्मीकरण (Societal identification) होत असते. पारंपारिक समाजामध्ये आपण कोणत्या प्रकारचा व्यवसाय करतो तो व्यवसायसुद्धा कुटुंबाकडून आलेला असतो. अशा कुटुंबामध्ये मुलांना व्यावसायिक प्रशिक्षण हे त्या कुटुंबाकडूनच प्राप्त होत असते. तसेच, आपला सामाजिक दर्जा, धार्मिक दर्जा, शैक्षणिक दर्जा आपले राष्ट्रीयत्व या सर्व बाबी आपल्या कुटुंबाकडूनच आपल्याला बहाल होत असतात.

११) कुटुंबसंस्था विविध प्रकारांमध्ये आढळते (Family exists in different forms) :

कुटुंब प्रकारांच्या अनुषंगाने, कुटुंबसंस्थेची वैशिष्ट्ये बदलत असतात. विविध निकषांच्या आधारावर समाजशास्त्रज्ञांनी कुटुंबसंस्थेचे वर्गीकरण केले आहे. आता आपण, कुटुंबसंस्थेच्या काही प्रमुख प्रकारांचे स्वरूप पाहू.

अ) विवाह-बंधनामध्ये असणाऱ्या व्यक्तींची संख्या (Number of persons involved in the matrimonial alliances) :

विवाह बंधन होत असताना, त्यामध्ये किती व्यक्तींचा सहभाग आहे, यावरून कुटुंबाचे वर्गीकरण केले जाते ते प्रामुख्याने तीन प्रकारचे आहेत.

१) एक-विवाही कुटुंब (Monogamous family) : या प्रकारच्या कुटुंबामध्ये एकावेळी एक व्यक्ती एका स्त्रीशी विवाह करित असते. एक विवाह पद्धतीमधून अथवा त्याचा परिणाम म्हणून अस्तित्वात आलेल्या कुटुंबाला 'एक-विवाह कुटुंब' म्हणतात.

- २) **बहुपत्नी-विवाहोत्पन्न कुटूंब (Polygamous family)** : जर पुरुष व्यक्ती, एकाच वेळी एकापेक्षा अधिक स्त्रियांशी विवाह करीत असेल, म्हणजेच कुटुंबप्रमुख म्हणून त्याला एकाहून जास्त पत्नी असतील तर त्या कुटुंबाला बहुपत्नी-विवाहोत्पन्न कुटूंब असे म्हणतात.
- ३) **बहुपती-विवाहोत्पन्न कुटूंब (Polyandrous family)** : या प्रकारच्या कुटुंबामध्ये एक स्त्री अनेक पुरुषांशी विवाह करते (हे अनेक पुरुष एकमेकांचे भाऊ असतात.) आणि त्यांच्या समवेत राहते किंवा त्यापैकी प्रत्येकाकडे आळीपाळीने रहावयास जाते. या प्रकारच्या कुटुंबाला बहुपती-विवाहोत्पन्न कुटूंब असे म्हणतात.
- ब) विवाहानंतर असणाऱ्या निवासाचे ठिकाण (Place of residence after marriage) :**
- विवाहानंतर नव-विवाहित जोडी नेमक्या कोणत्या ठिकाणी वास्तव्य करतात, या आधारावरती, समाजशास्त्रज्ञांनी कुटुंबाचे वर्गीकरण खालील दोन प्रकारांमध्ये केलेले आहे.
- १) **पितृ-स्थानीय कुटूंब (Patri-local families)** : ज्या प्रकारच्या कुटुंबामध्ये विवाहानंतर पत्नी पतीसमवेत पतीच्या घरी रहावयास जाते त्याला पितृ-स्थानीय कुटूंब असे म्हणतात.
- २) **मातृ-स्थानीय कुटूंब (Matri-local families)** : ज्या प्रकारच्या कुटुंबामध्ये विवाहानंतर पती पत्नीसमवेत तिच्या घरी रहावयास जातो त्याला मातृ-स्थानीय कुटूंब असे म्हणतात.
- क) सत्ता किंवा अधिकार (Authority) :**
- कौटुंबिक सत्ता अथवा अधिकार कोणाकडे असतात, या आधारावरती कुटुंबाचे वर्गीकरण खालील दोन प्रकारांमध्ये आढळून येते.
- १) **पितृसत्ताक कुटूंब (Patriarchal Family)** : पितृसत्ताक कुटुंबामध्ये कुटुंबाचे अधिकार वडिलांच्याकडे असतात व त्यांच्या अनुपस्थितीमध्ये अथवा त्यांच्या पश्चात ते अधिकार त्यांच्या थोरल्या मुलाकडे दिले जातात.
- २) **मातृसत्ताक कुटूंब (Matriarchal Family)** : मातृसत्ताक कुटुंबामध्ये कुटुंबाचे अधिकार आईकडे असतात.
- ड) वंशावळ किंवा वारसापद्धती (Ancestry or Descent) :**
- वारसा पद्धतीनुसार कुटुंबाचे दोन प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाते.
- १) **पितृवंशीय कुटूंब (Patrilineal family)** : या प्रकारामध्ये वारसा हक्क हा वडिलांकडून किंवा पुरुष, व्यक्तीकडून चालत आलेला असतो. त्यामुळे कुटुंबातील मुलांना वारसा पद्धतीने वडिलांची मालमत्ता मिळत असते.
- २) **मातृवंशीय कुटूंब (Matrilineal family)** : या प्रकारांमध्ये वारसा हक्क हा मातेकडून किंवा महिलेकडून चालत आलेला असतो. त्यामुळे कुटुंबातील मुलींना वारसा पद्धतीने मातेची मालमत्ता मिळत असते.

इ) कुटुंबाचा आकार आणि रचना (Size and structure of family) :

कुटुंबाचा आकार आणि कुटुंबाची रचना हे दोन घटक विचारात घेवून, कुटुंबाचे खालील दोन प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाते.

१) **केंद्र अथवा विभक्त कुटुंब (Nuclear family) :** केंद्रित किंवा विभक्त कुटुंब म्हणजे असे कुटुंब की, ज्यामध्ये पती-पत्नी आणि त्यांची अविवाहित मुले यांचा समावेश होतो. 'लहान आकार' हे एक केंद्रित कुटुंबाचे एक वैशिष्ट्य असते. प्रामुख्याने महानगरांच्या मध्ये आढळून येणारी आधुनिक स्वरूपाची कुटुंबे या प्रकाराची असतात.

२) **संयुक्त अथवा अविभक्त कुटुंब (The joint or undivided family) :** या प्रकारच्या कुटुंबांमध्ये तीन पिढ्यांपर्यंतचे सर्व स्त्री आणि पुरुष एकत्रितपणे रहात असतात. त्यामुळे केंद्रित कुटुंबाच्या तुलनेने संयुक्त कुटुंबाचा आकार मोठा दिसून येतो. समान निवास-स्थान, समान स्वयंपाक घर, सामाईक मालमत्ता, एकत्रित मिळून होणारी पूजा-अर्चा इ. ही सर्व हिंदू संयुक्त कुटुंब पद्धतीची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. अशा संयुक्त कुटुंब पद्धतीची प्रमुख वैशिष्ट्ये ही आपणास प्रामुख्याने भारतातील पारंपारिक ग्रामीण समुदायांमध्ये अधिक प्रकर्षाने आढळून येतात.

फ) कुटुंब सदस्यांमधील संबंधांचे स्वरूप (Nature of relationship among family members):

कुटुंब सदस्यांमधील संबंधांच्या स्वरूपाचा आधार घेऊन, कुटुंबाचे खालील प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाते.

१) **वैवाहिक कुटुंब (The conjugal family) :** या प्रकारच्या कुटुंबात विवाहित प्रौढ सदस्यांचा समावेश असतो व त्यांच्यामध्ये लैंगिक संबंध आढळून येतात.

२) **जन्माधारित कुटुंब (The consanguine family) :** या प्रकारच्या कुटुंबांमधील सदस्यांमध्ये रक्त संबंधीय स्वरूपाचे संबंध असतात. उदा. भाऊ, बहिण, वडिल, मुलगा इ.

स्वयं-अध्ययनासाठीचे प्रश्न - २ (Check Your Progress - 2) :

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे द्या.

१) कुटुंबाची कोणतीही चार वैशिष्ट्ये सांगा.

२) कुटुंबाची कोणतीही महत्त्वाची तीन कार्ये सांगा.

३) विवाह बंधनामध्ये सहभागी असणाऱ्या व्यक्तींच्या संस्थेवरून होणाऱ्या कुटुंबाचे प्रकार सांगा.

४) विवाहित जोडीच्या निवास करण्याच्या जागेवरून होणाऱ्या कुटुंबाचे प्रकार सांगा.

५) संयुक्त कुटुंब म्हणजे काय?

२.३.२ कुटुंबाची बदलती वैशिष्ट्ये (Changing features of family) :

सामाजिक संस्थांचे स्वरूप स्थिर नसून गतीशील असते हे आपण यापूर्वीच अभ्यासले आहे. कुटुंबसंस्था देखील या नियमाला अपवाद नाही. विवाह आणि कुटुंब या परस्परसंबंधीत अशा सामाजिक संस्था आहेत. ज्यावेळी एका संस्थेमध्ये बदल घडून येतो, त्याचवेळी दुसऱ्या संस्थेमध्येदेखील बदल घडून येतो. जलदगतीने होणारे औद्योगिकरण, नागरीकरणाचे वाढते प्रमाण, ग्रामीण भागातून शहरांकडे होणारे स्थलांतर, वाढता व्यक्तीवाद, उच्च शिक्षणाचा प्रसार, महिलांचे शिक्षण, महिलांचे विविध व्यवसायातील पदार्पण यासारख्या बदलांचा परिणाम म्हणून कुटुंब संस्थेमध्ये बदल घडून आलेले दिसतात. गेल्या शतकामध्ये कुटुंबसंस्थेमध्ये अतिशय मोठ्या स्वरूपाचे बदल संपूर्ण जगभर घडून आले आहेत, असा समाजशास्त्रज्ञांचा दावा आहे. आता आपण कुटुंबसंस्थेच्या बदलत्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणार आहोत.

१) कुटुंबाच्या आकारमानामध्ये झालेली घट (Decrease in the size of the family) :

कुटुंबाचा आकार कमी-कमी होत चालला आहे. संपूर्ण विश्वामध्ये कुटुंबाचे सरासरी आकारमान कमी होत चालले आहे. मर्यादित अथवा लहान कुटुंब ठेवण्यासाठीच्या नियमनांचा काटेकोरपणे केलेला पाठपुरावा आणि जन्मदर नियंत्रित ठेवण्यासाठीच्या पद्धतींच्या वापरामुळे कुटुंबाचे आकारमान घटत असलेले दिसते. १९५० मध्ये भारताने कुटुंब-नियोजन कार्यक्रमाची सुरवात केली. चीनने सुद्धा त्यांच्या लोकसंख्या वाढीचा दर खाली आणण्यासाठी 'एक मूल हा नियम' (one child norm) अधिक काटेकोरपणे अंमलात आणला. पाश्चिमात्य देशांमध्ये बहुतांशी विवाहित व्यक्ती त्यांच्या मर्जीनुसार अपत्याशिवाय (Childless) रहाणे पसंत करतात. पाश्चात्य समाज-व्यवस्थेमध्ये विवाहितांना अपत्य नसल्याने त्यांच्यावर कसलाही कलंक लावला जात नाही. पाश्चिमात्य समाजात नोकरी करणाऱ्या उच्चशिक्षित महिला मूल सांभाळणे म्हणजे अकारण आपल्या व्यावसायिक कारकीर्दीवर अतिरिक्त भार लादणे असे समजतात. सामाजिक मूल्यांच्यामध्ये बदल घडून येत आहे. भारतामध्ये

अनेक विवाहितांना एकच मूल आहे. मग ती मुलगी सुद्धा असू शकते. अशाप्रकारे जन्मदर नियंत्रित करण्यावरील उपाय, महिलांचे शिक्षण आणि बदलती सामाजिक मूल्ये इ. कारणांच्यामुळे आधुनिक कुटुंबाचा आकार हळूहळू कमी होत चालला आहे.

२) संयुक्त कुटुंबाचे केंद्रित कुटुंबांच्यामध्ये होणारे विभाजन (Joint families are being broken to form the nuclear families) :

एकेकाळी शेती हा प्रमुख व्यवसाय होता आणि त्यासाठी संयुक्त कुटुंबपद्धती उपयुक्त होती. शेतजमिनीची विभागणी टाळण्याच्या हेतूने आणि शेती कामातल्या श्रमविभाजनाच्या पद्धतीमुळे संयुक्त कुटुंबपद्धती अधिक प्रमाणात रुढ होत गेली. शेती व्यवसायातील उत्पादन घेण्यासाठी संख्येने अधिक प्रमाणात असणाऱ्या संयुक्त कुटुंबातील सदस्यांची मदत होत होती. सद्यःस्थितीला ग्रामीण समुदायांमध्ये देखील बदल घडून येत आहेत, शेती मशागतीसाठी सुरू करण्यात आलेल्या तांत्रिक पद्धती, वारसा पद्धतीने आलेल्या शेत जमिनीचे होणारे कायदेशीर विभाजन, चांगले उच्चशिक्षण आणि व्यावसायिक संधींच्या शोधासाठी तरुणांचे खेड्याकडून शहरांकडे होणारे स्थलांतर इ. कारणांमुळे संयुक्त कुटुंबपद्धती मोडकळीस आलेली दिसते. भारतीय खेड्यांच्यामधील संयुक्त कुटुंबपद्धती आता वेगाने कमी-कमी होत आहे. भारतातील मोठ्या शहरांच्यामध्ये देखील तीच अवस्था आहे. तरुण पिढी विवाहानंतर स्वतःचे वेगळे कुटुंब स्थापन करू लागल्याने, अशा नवविवाहितांना त्यांच्या कुटुंबात आई-वडिलांचा हस्तक्षेप आवडेनासा झाला आहे. ग्रामीण भागातील संयुक्त कुटुंबातील सदस्य नोकरी-व्यवसायासाठी शहरांकडे धाव घेत आहेत. शहरात अनेक सदनिका असणारी निवासी संकुले निर्माण होत आहेत. तेथे सदनिका घेण्यासाठी कर्जपुरवठा करणाऱ्या वित्तीय संस्था आहेत. शहरात रहाण्याची सोय झाल्यावर, आरंभी एकटी रहाणारी व्यक्ती स्वतःचे स्वतंत्र कुटुंब तेथे निर्माण करते. संयुक्त कुटुंबांचे विभाजन होऊन विभक्त किंवा केंद्र कुटुंबे निर्माण होणे हा कुटुंबसंस्थेमधील रचनात्मक बदल आहे.

३) कुटुंबातील महिलांच्या स्थानामध्ये झालेला बदल (Change in the position of women in family) :

पारंपारिक संयुक्त कुटुंबपद्धतीमधल्या कुटुंबातील महिलांचे कार्य चार भितीच्या आत बंदिस्त होते. त्यांच्या कार्यावर मर्यादा होत्या. आता मात्र, महिलांच्या शिक्षणामध्ये होत असलेली वाढ आणि केंद्रित कुटुंबाचे वाढते प्रमाण यामुळे कुटुंबातील महिलांचे सामाजिक स्थान कमालीचे बदललेले दिसते. आधुनिक केंद्रित कुटुंबातील पती आपल्या पत्नीला समानतेची वागणूक देतो. शिवाय तो आपल्या मुलीच्या शिक्षणाकडेही अधिक गांभीर्याने लक्ष देतो. कुटुंबातील पत्नीचे स्थान आता बदललेले असून तिचे शिक्षण आणि पात्रता विचारात घेऊन तिला कुटुंबामध्ये आदर आणि सन्मान मिळू लागला आहे. अनेक महानगरांच्यामध्ये माता महत्त्वाची भूमिका पार पाडत असताना दिसते. प्रामुख्याने ज्यावेळी पती नोकरी-व्यवसायामुळे कुटुंबात नसतो, त्यावेळी 'माता' महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. कुटुंबाचे आर्थिक निर्णय, मुलांचे शिक्षण, आणि कुटुंबाशी संबंधित दैनंदिन घडामोडींची दखल ती स्वतःच घेत असते. पती-पत्नी आणि आई-वडील व मुले यांच्यातील संबंधांमध्ये फार मोठा गुणात्मक बदल घडून आलेला दिसतो.

४) आधुनिक कुटुंबातील लोकतंत्रात्मक स्वरूप (Democratic features in modern families):

पारंपरिक आणि एकाधिकार तंत्रावर आधारित कुटुंबाच्या तुलनेत, आधुनिक कुटुंबे ही जास्त लोकतंत्रात्मक स्वरूपाची आहेत. जरी कुटुंबामध्ये वडील हा सत्तास्थानी असला तरी स्वतःचा मुलगा मोठा झाल्यानंतर कौटुंबिक बाबींच्यामध्ये त्याला आपले मत मांडण्याचे स्वातंत्र्य देतो. मातादेखील शिक्षित असल्यामुळे ती महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. जर ती व्यावसायिक आणि रोजगारासाठी पात्र असेल तर कुटुंबाच्या उत्पन्नामध्ये भर घालण्यास ती मदत करते. त्यामुळे तिचा कुटुंबातील दर्जा उंचावण्यास मदत होते. पत्नी आणि पती संयुक्तपणे निर्णय घेत असतात. हे आधुनिक कुटुंबपद्धतीचे लोकतंत्रात्मक स्वरूप एक रचनात्मक वैशिष्ट्य आहे.

५) कुटुंबाच्या पारंपारिक कार्यांमध्ये झालेली घट (Reduction in Traditional functions of family) :

पुरातन काळात कुटुंब हे उत्पादन, वितरण आणि उदरनिर्वाहाचे केंद्र होते. परंतु आधुनिकीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या रेट्यामुळे कुटुंबरचनेमध्ये वेगाने बदल घडून येत आहेत. उद्योगांच्या उभारणीमुळे उत्पादनाचे कार्य कारखाने करीत आहेत. वर्तमानकालीन कुटुंब हे एकप्रकारचे 'उपभोक्ता केंद्र' आहे. एकेकाळी कुटुंबात वृद्ध आणि आजारी व्यक्तींची सेवा केली जात असे, आता मात्र कुटुंबाचे हे कार्य रुग्णालयांकडे गेले आहे किंवा वृद्धाश्रमांकडे सोपवले गेले आहे. एकेकाळी करमणूकीची गरज कुटुंबातच पूर्ण केली जाई. पारंपरिक गीतगाणे, आजीकडून कथा ऐकणे पारंपरिक खेळ खेळणे इ. सारख्या पारंपारिक करमणूकीच्या सुविधा होत्या. आता त्या सर्व भूतकाळात जमा झालेल्या आहेत. आधुनिक करमणूकीच्या साधनांमध्ये सिनेमागृह, नाट्यगृह, दूरदर्शन, रेडिओ इ. करमणूकीची साधने निर्माण आहेत. त्यांनी पारंपरिक कुटुंबाच्या करमणूक कार्याची जागा घेतली आहे. सुरुवातीच्या काळातील लोकांच्या गरजा मर्यादित आणि साध्या स्वरूपाच्या होत्या. पारंपरिक व्यवसायाचे प्रशिक्षण देण्याचे कुटुंब हे एक केंद्रच होते. आता हे कार्य शिक्षणाच्या औपचारिक तांत्रिक संस्थांच्या माध्यमातून होत असते. कुटुंबाची इतरही काही पारंपरिक कार्ये, शासकीय आणि निमशासकीय संस्थांच्या माध्यमातून सुरू केलेल्या विविध योजनांच्यामुळे मागे पडली आहेत. उदा. विमा महामंडळ, विधवा महिलांसाठी पेन्शन, वृद्धाश्रमांची स्थापना, निराधार बालकांसाठी स्वयंसेवी संस्था, सेवानिवृत्त व्यक्तींच्यासाठी पेन्शन इ. योजनांमुळे पारंपारिक कुटुंबाची कार्ये मागे पडली आहेत. अशाप्रकारे जी अनेक कार्ये सुरुवातीच्या काळातील कुटुंबसंस्थेच्यामार्फत पार पाडली जात होती, ती सर्व कार्ये आता आधुनिक विशेषज्ञ अशा संस्थांच्या माध्यमातून केली जातात. असे असले तरी, अजूनही कुटुंबसंस्था एक महत्त्वाची संस्था आहे. व्यक्तीचे प्राथमिक समाजीकरण कुटुंबात घडून येत असते.

स्वयं अध्ययनासाठीचे प्रश्न - ३ (Check Your Progress - 3) :

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे द्या.

- १) कोणत्या कारणांमुळे पारंपारिक कुटुंबपद्धतीमध्ये रचनात्मक आणि कार्यात्मक बदल घडून येत आहेत?

- २) बदलत्या कुटुंब पद्धतीची कोणतीही चार वैशिष्ट्ये सांगा.

- ३) पारंपारिक संयुक्त कुटुंबपद्धतीचे विघटन होऊन केंद्र कुटुंबे का निर्माण होत आहेत?

- ४) पारंपारिक कुटुंबांची कोणती कार्ये इतर माध्यमांनी घेतली आहेत?

२.४ सारांश (Let Us Sum Up) :

या घटकाच्या प्रस्तावनेमध्ये आपण कुटुंब व्यक्तीच्या जीवनामध्ये कशी महत्त्वाची भूमिका पार पाडते, कुटुंब हा महत्त्वाचा प्राथमिक समूह कसा आहे, तो समाजाचा एक महत्त्वाचा मूलभूत घटक कसा आहे याचा अल्प परिचय करून घेतला. तरुण मुलांच्या समाजीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये तसेच व्यक्तीच्या आयुष्यातील अत्यंत महत्त्वाच्या अशा कालखंडात मानवी स्वभावाला आकार देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य कुटुंबसंस्था पार पाडते, हेही आपण पाहिले.

‘कुटुंबाचा’ समाजशास्त्रीय अर्थ समजण्यासाठी आपण नामवंत अशा समाजशास्त्रज्ञांनी दिलेल्या व्याख्यांचा अभ्यास केला आहे. कुटुंब ही एक संस्था म्हणून आई-वडील आणि त्यांची मुले यांच्यामधील परस्पर संबंधाची व्यवस्था असते. एक जैविक घटक म्हणून, कुटुंब ही, स्त्री आणि पुरुष यांच्या लैंगिक संबंधाची समाजमान्य व्यवस्था असते. त्यात अपत्यांचे संगोपन करण्याची व्यवस्था असते. एक सामाजिक घटक या अर्थाने कुटुंब म्हणजे अशा व्यक्तींचा समूह असतो की ज्यामध्ये स्त्री-पुरुष विवाहसंबंधांनी एकत्र आलेले असतात आणि त्यातील सदस्य वय आणि लिंगापेक्ष भेदानुसार आपली सामाजिक भूमिका पार पाडीत असतात. प्रत्येक कुटुंबाचे स्वतःचे असे नाव असते. ते कशाप्रकारे आले हे शोधण्यासंबंधीची त्यांची स्वतःची एकपद्धती असते. कुटुंबाचे

एकत्रित असे निवासस्थान असते, की ज्या ठिकाणी सदस्य रहात असतात. कुटुंबाद्वारे एकूण समाजासाठीची म्हणून जशी काही कार्ये पार पाडली जातात, त्या प्रमाणेच कुटुंबातील सदस्यांच्या शारिरीक, आर्थिक, मानसिक आणि इतर गरजांची देखील पूर्तता होत असते.

कुटुंबाच्या प्रभेदक अशा वैशिष्ट्यांमध्ये १) सार्वत्रिकता, २) मर्यादित आकार, ३) रक्तसंबंधीय संबंधाचा प्रभाव, ४) सदस्यांमधील कायमस्वरूपी संबंध इ. चा समावेश होतो. कुटुंबाच्या कार्यात्मक वैशिष्ट्यांमध्ये १) सदस्यांसाठी निवास अथवा आश्रय, २) प्रजोत्पादन, ३) मुलांचे संगोपन, ४) समाजीकरण, ५) सामाजिक शिस्तीचे नियमन, ६) सामाजिक स्थाननिश्चिती इ. चा समावेश होतो.

कुटुंबाचे विविध प्रकार आहेत. विवाहबंधनामध्ये सहभागी असणाऱ्या व्यक्तींच्या संख्येनुसार कुटुंबाचे तीन प्रकारामध्ये वर्गीकरण केले जाते १) एक विवाही कुटुंब, २) बहुपत्नी-विवाहोत्पन्न कुटुंब, ३) बहुपती-विवाहोत्पन्न कुटुंब; विवाहानंतर नवविवाहित व्यक्ती नेमक्या कोणत्या ठिकाणी रहातात या आधारावर १) पितृ-स्थानीय कुटुंब आणि २) मातृ-स्थानीय कुटुंब असे वर्गीकरण केले आहे. कुटुंबामध्ये असणारे अधिकार अथवा सत्ता या घटकाच्या आधारावर कुटुंबाचे १) पितृसत्ताक कुटुंब आणि २) मातृसत्ताक कुटुंब असे वर्गीकरण केले आहे. वारसा पद्धतीनुसार होणाऱ्या कुटुंबाच्या दोन प्रकारामध्ये १) पितृ-वंशीय कुटुंब आणि २) मातृ-वंशीय कुटुंबाचा समावेश होतो. कुटुंबाचा आकार आणि रचना या घटकाच्या आधारावर १) केंद्रित कुटुंब आणि २) संयुक्त अथवा अविभक्त कुटुंब असे दोन प्रकार केले जातात. कुटुंब सदस्यांमधील संबंधाच्या स्वरूपावरून दोन प्रकारामध्ये वर्गीकरण केले जाते : १) वैवाहिक कुटुंब, २) जन्माधारित कुटुंब.

पारंपरिक कुटुंबपद्धतीच्या वैशिष्ट्यांमध्ये बदल घडून येत आहे. एक सामाजिक संस्था म्हणून कुटुंबसंस्था स्थिर नसून ती गतीशील स्वरूपाची असते. समाजातील एकूण परिस्थिती बदलत असल्याने कुटुंबामध्ये देखील परिवर्तन घडून येत असते. वेगाने घडून येणारे औद्योगिकरण, नागरीकरणाचे वाढते प्रमाण, ग्रामीण भागाकडून शहरांकडे होणारे स्थलांतर, महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य, वाढता व्यक्तीवाद, उच्च शिक्षणाचा प्रसार, महिलांचे शिक्षण, महिलांचे विविध व्यवसायांमध्ये होणारे पदार्पण इ. प्रकारच्या सामाजिक परिवर्तनाच्या कारणांमुळे कुटुंबसंस्थेमध्ये बदल घडून येत आहेत.

आधुनिक बदलत्या कुटुंब संस्थेच्या वैशिष्ट्यांमध्ये १) कुटुंबाच्या आकारमानामध्ये झालेली घट, २) संयुक्त कुटुंबाचे केंद्रित कुटुंब पद्धतीमध्ये होणारे विभाजन, ३) कुटुंबातील महिलांच्या स्थानामध्ये झालेला सकारात्मक बदल, ४) कुटुंबाचे होणारे अधिकाधिक लोकतांत्रीकरण, ५) पारंपारिक कुटुंबपद्धतीच्या कार्यात हळूहळू झालेली घट इ. सारखा रचनात्मक आणि कार्यात्मक बदल पारंपारिक कुटुंबपद्धतीमध्ये घडून येत आहे. असे असले तरी, मानवी समाजामध्ये अत्यंत मूलभूत स्वरूपाची आणि प्राथमिक स्वरूपाची संस्था म्हणून अजूनही तिचे स्थान टिकून आहे व ती संपूर्ण समाजव्यवस्थेच्या आणि कुटुंबातील सदस्यांच्या महत्त्वाच्या गरजांची पूर्तता करीत आहे.

२.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे (Answers to check your progress) :

स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - १

- १) 'Family' हा इंग्रजी शब्द 'Famulus' या लॅटीन शब्दापासून तयार झाला आहे.
- २) कुटुंबाचा मर्यादित आकार, कुटुंबातील सदस्यांमध्ये वारंवारपणे येणारे समोरा-समोरचे संबंध आणि त्यांच्यामधील परस्पर-सहकार्य आणि मानवी सामाजिक वर्तनाच्या विकासामध्ये असणारे महत्त्व इ. कारणांमुळे सी. एच्. कूले यांनी कुटुंबाला 'प्राथमिक समूह' म्हटले आहे.
- ३) क्लॅरेंच्या मते, "कुटूंब म्हणजे आई-वडील आणि त्यांची मुले यांच्यामध्ये अस्तित्वात असणाऱ्या परस्पर संबंधाची व्यवस्था आहे."
- ४) एलियट आणि मेरील यांच्या मते, "कुटूंब म्हणजे पती-पत्नी आणि त्यांची मुले या सर्वांचा मिळून बनलेला एक जैविक व सामाजिक समूह होय."
- ५) मॅकायव्हर - "प्रजोत्पादन आणि जन्माला येणाऱ्या मुलांचे संगोपन व्हावे यासाठी ज्या समूहात टिकाऊ स्वरूपाच्या लैंगिक संबंधाचे पर्याप्त काटेकोरपणे निश्चितीकरण झालेले असते, असा समूह म्हणजे कुटूंब होय."

स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - २

- १) सार्वत्रिकता, प्रजोत्पादन, मर्यादित आकार, मुलांचे पालन-पोषण ही कुटुंबाची चार वैशिष्ट्ये आहेत.
- २) कुटुंबातील सदस्यांचे समाजीकरण करणे, कुटुंब सदस्यांना वर्तनविषयक मापदंड किंवा आदर्श घालून देणे, व्यक्तीची सामाजिक स्थाननिश्चिती करणे ही कुटुंबाची तीन कार्ये सांगता येतील.
- ३) विवाह बंधनामध्ये सहभागी असणाऱ्या व्यक्तींच्या संख्येवरून कुटुंबाचे १) एकविवाही कुटूंब, २) बहुपत्नी- विवाहोत्पन्न कुटूंब आणि, ३) बहुपती-विवाहोत्पन्न कुटूंब असे तीन प्रकार पडतात.
- ४) विवाहित जोडीचे निवास करण्याच्या ठिकाणावरून १) पितृ-स्थानीय कुटूंब आणि, २) मातृ-स्थानीय कुटूंब असे दोन प्रकारामध्ये वर्गीकरण केले जाते.
- ५) संयुक्त कुटूंब म्हणजे ज्या कुटुंबामध्ये, तीन पिढ्यांपर्यंतचे सर्व स्त्री आणि पुरुष एकत्रितपणे रहात असतात असे कुटूंब होय.

स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - ३

- १) जलदगतीने होणारे औद्योगीकरण, नागरीकरणाचे वाढते प्रमाण, ग्रामीण भागाकडून शहरांकडे होणारे स्थलांतर, महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य, वाढता व्यक्तीवाद, उच्च शिक्षणाचा प्रसार, महिलांचे शिक्षण आणि विविध व्यवसायांमध्ये महिलांचे होणारे पदार्पण इ. कारणांमुळे पारंपारिक कुटुंबामध्ये रचनात्मक, कार्यात्मक बदल घडून येत आहेत.

- २) बदलत्या कुटूंब संस्थेच्या वैशिष्ट्यांमध्ये १) कुटुंबाच्या आकारमानामध्ये झालेली घट, २) संयुक्त कुटूंब पद्धतीचे केंद्रित कुटुंबपद्धतीमध्ये झालेले रूपांतर, ३) कुटुंबातील महिलांच्या दर्जामध्ये झालेला सकारात्मक बदल, ४) पारंपारिक कुटुंबपद्धतीच्या कार्याचे कमी होत असलेले प्रमाण इ. चा समावेश होतो.
- ३) शेती व्यवसायाचे यांत्रिकीकरण, वारसा हक्काने मिळालेल्या शेत जमिनीचे कायदेशीर विभाजन, रोजगार संधीच्या शोधात आणि चांगल्या शिक्षणाच्या निमित्ताने कुटुंबातील तरुण सदस्यांचे ग्रामीण भागाकडून शहरांकडे होणारे स्थलांतर इ. कारणांच्यामुळे संयुक्त कुटुंबपद्धती विभागून ती केंद्रित कुटूंब म्हणून आकार घेत आहे.
- ४) पारंपारिक कुटूंब हे उत्पादनाचे केंद्र होते, कुटुंबातील तरुणांना पारंपारिक व्यवसायाचे प्रशिक्षण मिळत होते व कुटुंबातील आजारी आणि वृद्ध व्यक्तींची सेवा केली जात होती. ही सर्व पारंपारिक कार्ये आता कुटुंबाशिवाय इतर संस्थांकडून केली जातात.

२.६ सरावासाठीचे प्रश्न (Exercise / Home Assignment) :

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- १) कुटुंबाची व्याख्या देऊन एक सामाजिक संस्था, एक जैविक एकक आणि एक सामाजिक घटक म्हणून कुटुंबाचे स्वरूप स्पष्ट करा.
- २) कुटुंबाची प्रभेदक वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- ३) कुटुंबाचे वेगवेगळे प्रकार स्पष्ट करा.
- ४) कुटूंब संस्थेच्या बदलत्या वैशिष्ट्यांवर टीप लिहा.
- ५) एकूण समाजरचनेच्या आणि कुटुंबातील सदस्यांच्या दृष्टीने असणाऱ्या कुटुंबाच्या महत्त्वावर टीप लिहा.

२.७ चिंतन आणि कृती (Reflection and Action) :

- १) जर तुम्ही लहान शहर अथवा नगरांमध्ये रहात असाल तर त्या ठिकाणचे कुटुंबप्रकार शोधून काढण्याचा प्रयत्न करा. तसेच तुमच्या शहरातील कुटुंबसंस्थेमध्ये घडून येत असलेल्या बदलांचे स्वरूप माहित करून घेण्याचा प्रयत्न करा. तुमच्या स्वतःच्या निरीक्षणाच्या आधारावर त्यासंबंधी एक टीप तयार करा.
- २) जर तुम्ही ग्रामीण भागातील असाल तर तुमच्या खेड्यातील कुटूंब प्रकाराचा अभ्यास करा. ग्रामीण भागातील कुटुंबाच्यामध्ये देखील बदल घडून येत आहे असे तुम्हाला वाटते का? आणि जर बदल घडून येत असेल तर तो कोणत्या संदर्भात बदल घडून येत आहे? तो का घडून येत आहे? तुमच्या स्वतःच्या निरीक्षणाच्या आधारावर या सर्व घटकांवर आधारीत एक टीप तयार करा.

२.८ अधिक वाचनासाठीची पुस्तके (Suggested Readings) :

- 1) Ginsbert P. : *Fundamentals of Sociology*, Orient Loughman, Bombay, 1983.
- 2) Sorokin Pitrim : *Society, Culture and Family*, Harper & Bros, New Your, 1947.
- 3) Johnson Harry M. : *Sociology - A Systematic Introuction*, Allied Publication Pvt. Ltd., New Yourk, 1986.
- 4) Sachdev & Vidyabhushan : *Principles of Sociology*, Kitab Mahal, Allahabad, 1975.
- 5) Davis, Kingsley : *Human Society*, Surjeet Publication, New Delhi, 1982.
- 6) Fulcher & Scott : *Sociology - Primary Principles*, S. Chand & co. New Delhi, 2001.
- 7) Giddens, Anthony : *Sociology*, 4th Edition, Blackwell Publisher, Ltd. Oxford, U. K. 2001.
- 8) Haralambos, M. : *Sociology - Themes and Perspectives*, Oxford University Press, New Delhi, 1980.

घटक - ३

धर्म (Religion)

घटक-संरचना :

- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ उद्दिष्टे
- ३.३ विषय - विवेचन
 - ३.३.१ धर्माच्या व्याख्या
 - ३.३.२ धर्माची कार्ये
 - ३.३.३ धर्माची अप-कार्ये
- ३.४ सारांश
- ३.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे
- ३.६ सरावासाठी प्रश्न
- ३.७ चिंतन आणि कृती
- ३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.१ प्रस्तावना (Introduction) :

या घटकामध्ये आपण आणखी एका महत्वाच्या आणि परिचित अशा सामाजिक संस्थेचा अभ्यास करणार आहोत. ती सामाजिक संस्था म्हणजे 'धर्म' होय. धर्म ही एक सार्वत्रिक स्वरूपाची संस्था असून तिचे अस्तित्व प्रगत आणि अप्रगत अशा सर्व समाज व्यवस्थामध्ये आढळून येते. प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ एमिल दुर्खीम आणि काही इतर सामाजिक मानवशास्त्रज्ञांनी नमूद केल्याप्रमाणे अगदी आदिम समाजातील व्यक्तींच्यामध्येसुद्धा 'ईश्वर' ही संकल्पना तसेच धर्मसंस्थेचे अस्तित्व असल्याचे दिसून येते. म्हणूनच 'धर्म' ही एक प्राचीन सामाजिक संस्था आहे.

अज्ञाताबाबतची भीती आणि अतिनैसर्गिक शक्तीवर असणारी श्रद्धा यामुळे धर्म अस्तित्वात आला. मानवी व्यक्तीहून श्रेष्ठ अशा एखाद्या शक्तीकडून आपले भवितव्य आणि आपले दैव निश्चित होत असते अशी मानवाची श्रद्धा असते. परिणामी व्यक्तीला असे वाटत असते की, अतिनैसर्गिक शक्तीमुळेच आपली व आपल्या

सभोवताली असणाऱ्या इतर सर्व वस्तूची व घटनांची निर्मिती झालेली असते. म्हणूनच धर्म म्हणजे अशा प्रकारचा मानवी अनुभव की ज्यात भीती, आदरयुक्त भीती, पूज्यभाव अशा भाव-भावनांचा अनुभव येतो. सोप्या अर्थाने, धर्म म्हणजे, 'अतिनैसर्गिक अथवा अतिमानवी शक्तीवर असणारा विश्वास अथवा श्रद्धा होय' व्यक्तिगत जीवनाबरोबरच, व्यक्तीच्या सामाजिक जीवनामध्ये धर्म महत्त्वाची भूमिका बजावित असतो. मानवाच्या जैविक, आर्थिक आणि सामाजिक गरजांच्या व्यतिरिक्त त्याच्या आध्यात्मिक (Spiritual) गरजांची पूर्तता देखील होणे आवश्यक असते. व्यक्तीच्या जीवनात ज्या ज्या वेळी चिंता आणि अनिश्चिततेचे वातावरण असते, त्या त्या वेळी व्यक्ती परमेश्वराची प्रार्थना करित असते. त्याच्या मदतीची देखील तिला अपेक्षा असते. त्यासाठी व्यक्ती या ना त्या स्वरूपात त्या दिव्य शक्तीची विनवणी आणि पूजा करण्याचा प्रयत्न करित असते. कारण व्यक्तीला असे ठामपणे वाटत असते की, त्या अतिनैसर्गिक शक्तीमुळेच आपली व आपल्या सभोवताली असणाऱ्या विश्वातील इतर वस्तूंची निर्मिती झालेली आहे.

विविध धर्मांच्या अनुयायांकडून वेगवेगळ्या पद्धतीने त्यांच्या त्यांच्या धर्माचे आचरण होत असते. प्रत्येक धर्माची बाह्य स्वरूपाची काही प्रतीके असतात. प्रत्येक धर्मातील अनुयायांच्या संघटना असतात. तसेच प्रत्येक धर्मांमध्ये धर्मगुरु (Priest) असतो की जो ईश्वराची पूजा-अर्चा, विधी, समारंभ करण्यासंबंधीचा तज्ञ समजला जातो. पवित्र वस्तूची कल्पना, धार्मिक विधी, पवित्र धार्मिक स्थळांची होणारी यात्रा, धर्माशी संबंधित असणारे संत आणि धर्मगुरु, विविध धर्मांतील त्यांच्या देवदेवतांच्या विषयी असणाऱ्या कथा, दंतकथा, आणि पुराणे इ. विविध बाबी धर्माशी संबंधित अशा महत्त्वपूर्ण बाबी आहेत.

समाजाच्या दृष्टीने धर्म महत्त्वाची भूमिका बजावीत असतो. आपल्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवणाऱ्या नैतिक मूल्यांना धर्माकडून पाठबळ मिळत असते. व्यक्तीचे समाजातील आदर्श किंवा सुयोग्य वर्तन कसे असावे यासाठीचा मार्गदर्शक म्हणून धर्म कार्य करतो. धर्म ही समाजातील इतर काही सामाजिक संस्थांवर प्रभाव टाकणारी एक महत्त्वाची सामाजिक संस्था आहे. उदा. सर्वप्रथम देवा-दिकांचे आशीर्वाद घेतल्याखेरीज विवाहसमारंभ पार पडत नसतो. व्यक्तीच्या सामाजिक जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रावर म्हणजे तिच्या आर्थिक, राजकीय, वैज्ञानिक आणि तात्विक जीवनावर धर्माचा प्रभाव पडलेला असतो. जोपर्यंत आपण एखाद्या समाजातील धर्माचा विविधांगी अभ्यास करित नाही तोपर्यंत आपणाला त्या समाजाचे स्वरूप जाणून घेण्यामध्ये अपयश येत असते. यासाठीच केवळ समाजशास्त्राचे अभ्यासकच नव्हे तर, तत्त्वज्ञ, मानववंशशास्त्रज्ञ हे सर्व धर्माचा अभ्यास आणि धर्मासंबंधीच्या विविध बाजू जाणून घेण्याविषयी उत्सुक असतात.

३.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives) :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणाला

- ◆ धर्माची व्याख्या देता येईल;
- ◆ समाजातील धर्माची असणारी कार्ये स्पष्ट करता येतील; आणि
- ◆ धर्माची अप-कार्ये जाणून घेता येतील.

३.३ विषय विवेचन (Presentation of Subject-matter) :

या घटकामध्ये आपण एक महत्त्वाची सामाजिक संस्था म्हणून धर्माची व्याख्या, स्वरूप-लक्षणे आणि कार्ये याविषयीचे अध्ययन करणार आहोत. सर्वप्रथम आपण धर्माच्या व्याख्यांचा अभ्यास करूया.

३.३.१ 'धर्मा'ची व्याख्याआणि स्वरूपलक्षणे (Definition and Characteristic Features of 'Religion') :

वेगवेगळ्या समाजशास्त्रज्ञांनी धर्माचे स्वरूप वेगवेगळ्या पद्धतीने जाणून घेतले आहे. धर्मासंबंधी असणारी विविध वैशिष्ट्ये अधोरेखित करित असताना अभ्यासकांनी आपली वेगवेगळी मते स्पष्ट केली आहेत. सर्व समाजशास्त्रज्ञांना मान्य होईल अशा समाधानकारक स्वरूपाची व्याख्या अजूनही मांडता आलेली नाही. विद्वानांनी धर्माच्या अनेक व्याख्या केलेल्या आहेत. धर्म या संस्थेची काही महत्त्वाची वैशिष्ट्ये जाणून घेण्यासाठी आपण धर्माच्या काही व्याख्या अभ्यासणार आहोत. त्या खालीलप्रमाणे :

- १) एमिल दुरखीम - “ज्या पवित्र वस्तूना ऐहिक जीवनापासून वेगळे केले जाते आणि ऐहिक जीवनातून वर्ज्य मानले जाते त्या पवित्र वस्तूशी निगडित असलेल्या श्रद्धा आणि विधींची एकात्म व्यवस्था म्हणजे धर्म होय” (Religion is "a unified system of beliefs and practices relative to sacred things, that is to say, things set a part and forbidden" - Emil Durkheim)
- २) गिलिन आणि गिलिन - “एक सामाजिक क्षेत्र म्हणून धर्माच्या क्षेत्रात, एखाद्या समूहात प्रचलित असणाऱ्या अतिनैसर्गिक शक्ती विषयीच्या भावनेने भारलेल्या श्रद्धा आणि त्या श्रद्धांशी संबंधित असलेले बाह्य वर्तनप्रकार, भौतिक वस्तू आणि प्रतीके इ. चा समावेश होतो.” ("The social field of religion may be regarded as including emotionalized beliefs prevalent in a social group concerning the supernatural plus the overt behaviour, material objects and symbols associated with such beliefs." - Gillin and Gillin)
- ३) ऑगबर्न आणि निमकॉफ - “अतिमानवी शक्तीविषयी असणाऱ्या मानवी अभिवृत्ती म्हणजे धर्म होय.” ("Religion is an attitude towards superhuman powers." - Ogburn and Nimkoff)
- ४) मॅकायव्हर आणि पेज - “धर्म या संज्ञेअंतर्गत केवळ व्यक्ती-व्यक्तींच्या मधील परस्परसंबंध अपेक्षित नसून त्यामध्ये व्यक्ती आणि एखादी श्रेष्ठ शक्ती यांच्यामधील संबंधही अभिप्रेत आहेत.” ("Religion implies a relationship not merely between man and man but also between man and some higher power." - MacIver)
- ५) जॉन्सन एच. एम. - “वस्तू, शक्ती, स्थळे आणि इतर बाबीं यासंदर्भातील अलौकिक व्यवस्थेशी संबंधित श्रद्धा आणि विधींची कमी अधिक संघटित व्यवस्था म्हणजे धर्म होय” ("Religion is a system of beliefs and practices which are based on the supernatural and which are organized into a system of thought and action." - Johnson H. M.)

is more or less coherent system of beliefs and practices concerning supernatural order of things, forces, places, or other entities" - Johnson H. M.)

- ६) जेम्स जी. फ्रेझर - “धर्म म्हणजे मानवापेक्षा श्रेष्ठ असणाऱ्या अशा शक्तींवरील श्रद्धा की ज्या शक्ती मानवी जीवनाला दिशा देऊन त्यावर नियंत्रण ठेवतात अशी लोकांची धारणा असते.” (Religion is "a belief in powers superior to man which are believed to direct and control the course of nature of human life" - J. G. Frazer)
- ७) ग्रहर्ड लेन्स्की - “ज्या नैसर्गिक शक्तींच्यामुळे अंतिमतः व्यक्तीचे नशिब अथवा दैव (destiny) घडविले जाते अशा नैसर्गिक शक्तीच्या स्वरूपाबाबत समूहातील लोकांमध्ये असणारी श्रद्धांची व्यवस्था व अशा श्रद्धांच्या अनुषंगाने समूहातील सदस्यांचे होणारे आचरण म्हणजे धर्म होय.” (“A system of beliefs about the nature of force (s) ultimately shaping man's destiny, and the practice associated therewith, shared by the members of the group" - Gerhard Lenski)
- ८) इ. बी. टॉयलर - “आध्यात्मिक शक्तीवर असणारी श्रद्धा आणि अशा श्रद्धांशी संबंधित असलेल्या संस्था, विधी आणि आचरण म्हणजे धर्म होय.” (Religion is "The belief in spiritual beings and the institutions and practices associated with these beliefs" - E. B. Tylor)

वरील व्याख्यांच्या आधारे आपण धर्माची काही स्वरूप-लक्षणे (Characteristic features) जाणून घेऊ शकतो. ‘धर्म’ म्हणजे काय हे अधिक तपशीलाने स्पष्ट होण्यासाठी आपण आता धर्माच्या स्वरूप लक्षणांचे अध्ययन करूया .

- १) धर्मांमध्ये श्रद्धांची सुसंगत व्यवस्था असते (Religion consists of a coherent system of beliefs):

धर्माच्या या वैशिष्ट्याचा संदर्भ वर निर्देशित केलेल्या सर्व व्याख्यांमध्ये आलेला आहे. कोणत्याही धर्मात, त्या धर्मातील विविध बाबींशी संबंधित असलेल्या श्रद्धांचा एक संच असतो. अशा श्रद्धांच्या मध्ये, अलौकिक शक्तीचे अस्तित्व, मानवी जीवनातील वस्तूंना प्रभावित करण्याची अलौकिक शक्तीकडे असणारी क्षमता, धर्मासंबंधीची तत्त्वे, धर्माशी संबंधित असणारे संकेत, पवित्र वस्तू, धार्मिक ग्रंथ, विशिष्ट धार्मिक ठिकाणे, मृत्यूनंतरचे विश्व, इ. बाबतच्या श्रद्धांचा समावेश होतो. या सर्व श्रद्धा स्वतंत्रपणे किंवा सुट्या सुट्या अस्तित्वात नसतात तर त्या अर्थपूर्णरित्या परस्परांशी संबंधित असतात. त्यांची एक सुसंगत अशी व्यवस्था निर्माण झालेली असते. धर्मव्यवस्थेअंतर्गत असणाऱ्या अशा श्रद्धा भावनेने भारलेल्या (emotionally charged) असतात. त्यामुळेच अशा श्रद्धांशी सुसंगत विधी आणि वर्तनप्रकार यांचे तंतोतंत पालन करण्याकडे धर्मश्रद्धे लोकांचा कल असतो.

२) संस्कार, विधी आणि आचरणाचा संच धर्मांमध्ये असतो (Religion consists of a set of practices; rites and rituals) :

ज्या अलौकिक शक्तीमुळे मानवी जीवन आणि विश्वातील घटना प्रभावित होत असतात अशी श्रद्धा असते, त्या अलौकिक शक्तीला प्रसन्न करून घेण्यासंबंधीचे विशिष्ट मार्ग बहुतेक सर्व धर्मांच्यामध्ये स्पष्ट केलेले असतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने विशिष्ट स्वरूपाचे धार्मिक विधी, पूजा-अर्चा करण्याच्या पद्धती, धार्मिक तीर्थयात्रांना जाणे किंवा समाजसेवेसाठी दान करणे इ. चा समावेश होतो. अशा स्वरूपाच्या कृती मंदिरामध्ये पुजाऱ्यांच्या साहाय्याने, तर चर्चमध्ये धर्मगुरूंच्या मदतीने केल्या जातात.

३) धर्मात श्रद्धाळू व्यक्तींचा समूह अभिप्रेत असतो (Religion implies a group of believers):

अतिनैसर्गिक आणि अलौकिक शक्तींवरील श्रद्धा विशिष्ट धार्मिक समाजातील सर्व सदस्यांमध्ये असतात. कोणत्याही धर्माला जर अनुयायी नसतील तर त्या धर्माचे अस्तित्व टिकून राहणे शक्य नाही. यासंबंधी समाजशास्त्रज्ञ दुरखीम यांनी धर्माचे एक प्रभेदक वैशिष्ट्य स्पष्ट करताना असे म्हटले आहे की, धर्म ही एक अशी संस्था आहे की ज्यात धर्माच्या अनुयायांचे संघटन झालेले असते. उदा. ज्या व्यक्ती ख्रिश्चन धर्मावर श्रद्धा ठेवणाऱ्या असतात त्यांचे संघटन म्हणजे 'चर्च' होय.

४) धर्मात 'पवित्र' आणि 'ऐहिक' वस्तूंमधील भेदांबाबतच्या कल्पना असतात (Religion concerns the idea of sacred and profane) :

दुरखीम यांच्या मते, पवित्र (sacred) आणि ऐहिक (profane) वस्तूंमध्ये केला जाणारा भेद हे सर्व धर्मांचे एक सार्वत्रिक स्वरूपाचे वैशिष्ट्य आहे. एखादा धर्म 'ईश्वर' या संकल्पनेशिवाय अस्तित्वात येऊ शकतो. (उदा. बौद्ध धर्म) परंतु, प्रत्येक धर्मांमध्ये 'पवित्र' आणि 'ऐहिक' वस्तूंच्यामध्ये भेद हा केलेलाच असतो. 'पवित्र' मानल्या जाणाऱ्या वस्तूंना मौल्यवान समजून त्यांना अधिक महत्त्व दिले जाते. अशा वस्तूंकडे केवळ उपयुक्ततावादी (Utilitarian) दृष्टिकोनातून पाहिले जात नाही. दैनंदिन व्यावहारिक जीवनापासून त्यांना अलग ठेवले जाते. त्यांची पूजा केली जाते व त्या 'पवित्र' वस्तूंप्रती व्यक्तींच्या मनात आदरयुक्त भिती असते. अशा पवित्र वस्तूत प्रत्यक्ष अलौकिक शक्ती, अलौकिक शक्तींची प्रतिमा, धर्मासंबंधी असणारे चिन्ह, धार्मिक ग्रंथ, पवित्र ठिकाणे इ. चा समावेश होतो. अशा पवित्र वस्तूसंबंधी असणाऱ्या श्रद्धांची संघटित व्यवस्था म्हणजेच धर्म होय. पवित्र मानल्या गेलेल्या वस्तूंव्यतिरिक्त धर्मबाह्य विश्वातील सर्व वस्तू ऐहिक (profane) किंवा पवित्रेतर ठरतात. अशा वस्तूंकडे उपयुक्ततावादी दृष्टिकोनातून पाहिले जाऊ शकते.

५) धर्म पवित्र ग्रंथ आणि तत्त्वज्ञानाशी संबंधित असतो (Religion concerns a set of sacred books and philosophy) :

प्रमुख धर्मांचे काही धार्मिक ग्रंथ आहेत, त्यामध्ये बायबल, भगवद्गीता, कुराण, महाभारत, रामायण यासारखी महाकाव्ये, वेद उपनिषदे यासारख्या पवित्र ग्रंथांचा समावेश होतो. प्रत्येक धर्माचे वैशिष्ट्यपूर्ण अशा स्वरूपाचे तत्त्वज्ञान देखील आढळते. अशा तत्त्वज्ञानामध्ये प्रत्येक धर्माचा विश्वाकडे पाहण्याचा एक

वैशिष्ट्यपूर्ण दृष्टीकोन तयार झालेला असतो की ज्यामध्ये मानवी जीवनातील भूतकालीन, वर्तमानकालीन व भविष्यकालीन घटनांचाही समावेश होतो.

६) सर्व धर्मांमध्ये अनुयायांसाठी आचारसंहिता स्पष्ट केलेली असते (All religions prescribe a code of conduct for followers) :

समाजात व्यक्तीने योग्य मार्गाने जीवन जगण्यासंबंधीचा उपदेश सर्व धर्मांमध्ये समाविष्ट असतो. बहुतेक सर्व धर्म हे त्या त्या धर्मातील विशिष्ट अशा वैश्विक दृष्टीकोनावर आणि धार्मिक श्रद्धांच्यावर आधारित असे मार्गदर्शन करीत असतात. समाजातील व्यक्तींनी परस्परांशी कशा स्वरूपाचे वर्तन करावे या विषयीचे हे मार्गदर्शन असते. धार्मिक श्रद्धांच्या माध्यमातून देखील मानवी वर्तनाचे स्वरूप निश्चित होत असते. नैतिकदृष्ट्या कोणते वर्तन योग्य व कोणते अयोग्य, कोणते चांगले व कोणते वाईट या संबंधीची शिकवण धार्मिक श्रद्धांमधून मिळते. उदा. ख्रिश्चन धर्मीयांच्यामध्ये 'दहा ईश्वरी आज्ञा'मुळे (Ten commandments) व्यभिचार, हत्या, अप्रामाणिकता इ. सारख्या सामाजिक वर्तन प्रकारांवर किंवा आचरणावर प्रतिबंध घातला जातो.

थोडक्यात, अब्राहम यांनी नमूद केल्याप्रमाणे, धर्मांमध्ये खालील घटक समाविष्ट असतात, (१) ईश्वर, टोटेम किंवा धार्मिक चिन्ह, अलौकिक शक्ती, ईश्वर शक्ती किंवा मूलशक्ती इ. सारख्या पवित्र शक्तींच्या श्रद्धेची व्यक्ती आणि समूहावरील पकड, (२) धार्मिक चिन्हे किंवा प्रतीके (उदा. त्रिशूल, क्रूस, इ.), (३) धर्माच्या अनुयायांच्या सामाजिक स्वरूपाच्या यंत्रणांचे जाळे (धर्मगुरु, पुजारी, मंदिरे, चर्च, पवित्र धार्मिक स्थळे, मठ इ.) (४) नैतिक तत्त्वज्ञान, (५) पवित्र धार्मिक ग्रंथांमध्ये समाविष्ट असणारी धार्मिक तत्त्वे, श्रद्धा आणि मानवी वर्तनासंबंधीची आचारसंहिता, (६) विविध धार्मिक विधींची व्यवस्था की ज्यामध्ये सण, समारंभ, प्रार्थना, मेजवानी, त्यागवृत्ती, उपवास इ. चा समावेश होतो, (७) धर्माची सांस्कृतिक अभिव्यक्ती की ज्यामध्ये नृत्य, गायन, प्रार्थना आराधना मिरवणूक इ. चा समावेश असतो, (८) एकत्रितपणे होणाऱ्या धार्मिक कृती (उदा. धर्मसभा, परस्परात होणारा धार्मिक विचार-विनिमय, संघटितपणे होणारे धार्मिक विधी इ. चा समावेश होतो.)

स्वयं-अध्ययनासाठीचे प्रश्न - १ (Check Your Progress - 1) :

१) दुरखीमची धर्माची व्याख्या द्या.

२) जॉन्सन यांची धर्माची व्याख्या लिहा.

३) धर्माची कोणतीही तीन वैशिष्ट्ये सांगा.

३.३.२ धर्माची कार्ये (Functions of Religion) :

धर्माची व्याख्या आणि धर्माची वैशिष्ट्ये किंवा स्वरूप-लक्षणे पाहिल्यावर आता आपण धर्मसंस्थेच्या कार्याचे अध्ययन करणार आहोत. समाजामध्ये धर्म महत्त्वाची भूमिका किंवा कार्ये पार पाडीत असतो. आदिम समाज व्यवस्थेपासून ते आधुनिक प्रगत समाजापर्यंत धर्माचे टिकून असणारे अस्तित्व आणि सातत्य हा त्यासंबंधीचा पुरावाच आहे. समाजशास्त्राचे जनक म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या ऑगस्ट कॉम्ट आणि एमिल दुर्खीम यांची अशी ठाम भूमिका होती की, समाजामध्ये धर्मसंस्था ही महत्त्वाची भूमिका पार पाडीत असते. धर्माची काही महत्त्वाची कार्ये खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) धर्मामुळे सामाजिक ऐक्य आणि समूह सदस्यांमधील परस्पर आकर्षणाला बळकटी येते (Religion strengthens social solidarity and group cohesion) :

एखाद्या धर्माशी संबंधित असणाऱ्या सर्व अनुयायांच्या एकाच परमेश्वरा संबंधी असणाऱ्या श्रद्धांच्यामुळे त्या अनुयायांना एकत्रितपणे ठेवण्यामध्ये धर्मसंस्थेला नेहमी यश येते. समान धार्मिक श्रद्धांमुळे लोक परस्परांशी बांधले जातात, ते एक होतात. त्यामुळे समूहातील सामाजिक ऐक्यास बळकटी येते. समूह भावना टिकवणे, समूहाचे ऐक्य आणि सामाजिक ऐक्यामध्ये वाढ करणे ही धर्माची सामाजिक कार्ये असतात असे एमिल दुर्खीम यांनी नमूद केले आहे. त्यांच्या मते, धर्माशी संबंधित असणाऱ्या समान स्वरूपाच्या श्रद्धा, धार्मिक सण-समारंभ, विधी आणि संस्कार इ. च्या मुळे ऐक्य टिकवून ठेवणे शक्य होते. ए. डब्ल्यू. ग्रीन यांच्या मते, “धर्म म्हणजे मानवी समाजात ऐक्य प्रस्थापित करणारी सर्वश्रेष्ठ शक्ती आहे.” पूजा-पाठ करण्यामधील समानता, समान श्रद्धा, आणि समान स्वरूपाच्या धर्मभावनेमुळे धर्म व्यक्तींच्या मध्ये ऐक्य निर्माण करतो. धर्म समाजातील व्यक्तींना परस्परांशी जोडणारी एक शक्ती असते. अशाप्रकारे समूहातील व्यक्तींना एकत्रित ठेवण्याचे कार्य धर्मसंस्था करीत असते. लोकांनी वारंवार एकत्र यावे यावर जगातील अनेक धर्म भर देतात. उदा. रविवारी सकाळी ख्रिश्चन बांधव एकत्रितपणे चर्चकडे जातात तर मुस्लिम बांधव विशेषतः शुक्रवारी नमाजासाठी एकत्र येतात. अशा वारंवार एकत्र येण्यामुळे धर्माच्या अनुयायांमध्ये सामाजिक ऐक्यभावाची निर्मिती होते.

२) धर्मामुळे समाजातल्या नैतिक व्यवस्थेला बळकटी प्राप्त होते (Religion strengthens the moral order of the society) :

प्रत्येक धर्माध्ये योग्य-अयोग्य वर्तनासंबंधीचे नियम स्पष्टपणे घालून दिलेले असतात. नैतिक आचरणाविरुद्ध अथवा योग्य वर्तना विरुद्ध होणाऱ्या कोणत्याही नियमबाह्य वर्तनाला समाजाकडून विरोध केला जातो. कारण सर्व नैतिक मार्गदर्शक तत्त्वांना धर्माची मान्यता आणि पाठबळ असते. जी व्यक्ती धर्माने निश्चित केलेल्या नैतिक मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन करते अशा व्यक्तीला समाजमान्यता मिळते.

३) धर्म विचलनात्मक वर्तनावर नियंत्रण ठेवण्यास मदत करतो (Religion helps to control social deviance) :

धर्म एक सामाजिक नियंत्रणाचे अनौपचारिक साधन आहे. प्रत्येक व्यक्ती त्याच्या अथवा तिच्या बालपणातील समाजीकरणाद्वारे अनेक प्रकारच्या धार्मिक श्रद्धा आणि विधी शिकलेली असते. अशा धार्मिक श्रद्धांचे व्यक्तीकडून आंतरीकरण झालेले असते. त्यामुळे त्या व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक भाग बनून गेलेल्या असतात. अशा प्रकारे आंतरीकरण झालेल्या धार्मिक श्रद्धांच्यामुळे व्यक्तींच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य व्यक्तींच्या 'आतूनच' होत असते. उदा. हिंदू धर्मातील मोक्ष, पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरक, पुर्नजन्म इ. सारख्या श्रद्धांच्यामुळे व्यक्तीचे वर्तन प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे नियंत्रित होते. जो कोणी धर्माने घालून दिलेल्या नैतिक मार्गदर्शक तत्त्वाचे उल्लंघन करतो, त्याला 'ईश्वर' किंवा अलौकिक शक्तीकडून शिक्षा मिळते, अशी व्यक्तींची धारणा असते. ईश्वरशक्तीच्या कोपासंबंधी व्यक्तीच्या मनात जी भीती असते त्यामुळे ती धर्माने योग्य मानलेले वर्तन करित असते. धर्माने अयोग्य मानलेले वर्तन करण्याचे व्यक्ती टाळते. अशाप्रकारे धर्म विचलनात्मक वर्तनावर नियंत्रण ठेवण्यास मदत करतो.

४) धर्मांमुळे मनःशांती मिळते (Religion provides peace of mind) :

मानवी जीवन, चिंता, काळजी, भीती, अडचणी इ. सारख्या क्लेशकारक अनुभवानी भरलेले असते. व्यक्तीला तिच्या स्वतःच्या जीवनात अशा असंख्य घटनांच्यामुळे दुःखदायक आणि कटू प्रसंग येत असतात. कारण मुळातच मानवी जीवनात निश्चिततेपेक्षा अनिश्चतता अधिक असते. कुटुंबियांच्या आणि मित्रांच्याकडून जरी व्यक्तीला कठीणप्रसंगी थोडीफार सहानुभूती आणि दिलासा मिळत असला तरी, तो कायम मिळतोच असे नाही. मानसिक ताण-तणावाच्या प्रसंगी व्यक्तीच्या जीवनातील दुःख आणि क्लेश कमी करण्याचे कार्य धर्म करित असतो. ईश्वराची प्रार्थना केल्यामुळे आपल्या सर्व चिंता कमी होतात अशी व्यक्तींची धारणा असते. आपल्या अशा श्रद्धा आणि समजूती असतात की, ईश्वर हा सर्वत्र सामावलेला असून तो आपल्या सर्व कृतींचे निरीक्षण करित असतो. त्यामुळे आपण केलेली प्रार्थना ऐकून तो आपल्याला कठीण प्रसंगामध्ये मदत करेल, अशी भावना व्यक्तीमध्ये निर्माण होते. त्यामुळे तिचे मनोबल वाढविण्यास धर्म एकप्रकारे मदत करतो. अशाप्रकारे व्यक्तीच्या जीवनात वारंवार निर्माण होणाऱ्या चिंता आणि काळजी यांच्यापासून व्यक्तीला तात्पुरते का होईना मानसिक स्वास्थ्य देण्याचे कार्य धर्म करित असतो. पूजा केल्यावर मंदिरात जाऊन आल्यावर धर्मश्रद्धा व्यक्तीला मानसिक समाधानाचा अनुभव येतो.

५) धर्मांमुळे समाजजीवनातील मूल्यांना बळकटी येते (Religion strengthens the values in social life) :

ज्या मूल्यांच्यामुळे समूहजीवनाला चालना मिळते, अशा मूल्यांचे जतन आणि संरक्षण करण्याचे धर्म हे एक प्रभावी साधन आहे. सामाजिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक मूल्यांना धर्माचा नेहमीच आधार मिळत असतो. धार्मिक मूल्यांचा व्यक्ती-वर्तनावर जबरदस्त प्रभाव पडतो. कुटूंब, चर्च, धर्मगुरू, धार्मिक नेता इ. माध्यमापासून धर्म व्यक्ती वर्तनावर प्रभाव पाडीत असतो. धर्म प्रौढ व्यक्तींना मार्गदर्शन करतो त्याप्रमाणेच समाजीकरणाच्या

प्रक्रियेद्वारे मुलांच्यामध्ये चांगली मूल्ये विकसित करण्याचे कार्य करीत असतो. धर्मांमुळे व्यक्तिगत हितापेक्षा समूहाच्या ध्येयांना अधिक महत्त्व देण्याची वृत्ती जोपासली जाते. व्यक्तीच्या अंगी त्यागी वृत्ती निर्माण करण्यास देखील चालना मिळत असते.

६) धर्मांमुळे वैशिष्ट्यपूर्ण अशा मानसिक आणि भावनिक घटनांचा अनुभव येतो (Religion provides unique psychological and emotional experiences) :

धर्माचे हे एक मूलभूत कार्य आहे. प्रार्थना, पूजापाठ करणे, उपवास, ध्यानधारणा, समाधीस्थ होणे इ. या काही धार्मिक कृती आहेत. ज्यावेळी व्यक्ती मनापासून परमेश्वराची प्रार्थना करीत असते. अनेकांना तर परमेश्वराची पूजा-अर्चा आणि ध्यानधारणा केल्यामुळे वैशिष्ट्यपूर्ण अशा स्वरूपाचे व्यक्तिगत अनुभव येतात. अशा अनुभवांच्या आधारेच व्यक्ती केवळ परमेश्वराचाच आदर आणि सन्मान करीत नसते तर समाजात इतरांशी वर्तन करताना देखील ती त्याच पद्धतीने वागत असते. व्यक्तीचे व्यक्तिगत जीवन अधिक अर्थपूर्ण करण्याच्या दृष्टीने धर्म महत्त्वाची भूमिका पार पाडतो.

७) धर्म समाजकल्याणाला चालना देतो (Religion promotes social welfare) :

धार्मिक संघटनांकडून समाजातील व्यक्तींच्यासाठी सेवा पुरविल्या जातात आणि त्यामुळे समाजकल्याणाला चालना मिळत असते. परस्परांशी दया, सहानुभूती, सेवाभावी वृत्ती, करूणा आणि सहकार्य वृत्तीने वागण्याचे आवाहन धर्म करीत असतो. धर्म व्यक्तीच्या ठिकाणी असणाऱ्या मानवहितवादी वृत्तींना चालना देण्याचा प्रयत्न करतो. समाजातील गरीब, आजारी, कंगाल, विकलांग, दयनीय अवस्थेत असणाऱ्या आणि निराधार व्यक्तींना मदत करण्याचे आणि त्यांची काळजी घेण्याची शिकवण धर्म देत असतो. काही धर्म अशा व्यक्तींची सेवा करण्यामध्ये समाधान मानतात. यासंदर्भात आपणाला मदर तेरेसा आणि त्यांच्या सेवाभावी संस्थेत काम करणाऱ्या इतर महिलांची केलेल्या कार्याची आठवण येईल. त्यांनी रस्त्यावरील गरीब, रुग्ण व्यक्तींना जवळ करून त्यांची सेवा-सुश्रुषा केली आणि त्यांना चांगले आरोग्य दिले. अशाच पद्धतीने इतर सर्व धर्मांतील धार्मिक संघटना सामाजिक, शैक्षणिक आणि लोकहिताच्या दृष्टीने कार्यरत असलेल्या दिसतात.

८) धर्मांमुळे करमणूक होत असते (Religion Provides Recreation) :

व्यक्तीसाठी करमणूकीचे साधन म्हणून देखील धर्म महत्त्वाचे कार्य पार पाडीत असतो. पुराणातील देव-देवतांच्या कथा ऐकणे वा इतरांना सांगणे, किर्तन, नाटक, भक्तीगीत गायन, धार्मिक सण, उत्सव, जत्रा इ. सारख्या बाबींनी व्यक्तींचे मनोरंजन होत असते. घरातील वयोवृद्ध स्त्री-पुरुष जवळच्या देवालयामध्ये कीर्तन ऐकण्यासाठी जातात त्यावेळी त्यांचे एकप्रकारे समाजीकरण होऊन त्यांच्या धार्मिक गरजांची पूर्तता होत असते. घरातील लहान मुले आजी-आजोबांभोवती दंतकथेतील नायकांच्या कथा ऐकण्यासाठी गोळा होतात. अशाप्रकारे धर्म हे एक करमणूकीचे साधन देखील आहे.

१) धर्म वाङ्मय, कला, सौंदर्यदृष्टी इ. ना चालना देतो (Religion promotes art, literature, and aesthetic activities) :

विविध देवदेवता, दंतकथेतील नायक आणि संत महात्मे यांच्या जीवनावर आधारीत अनेक नृत्य नाट्य प्रकार समाजात असतात. नृत्य, नाट्य यासारख्या कलांना आणि भक्तीसंगीत कलेला चालना देण्याचे कार्य धर्म करतो. पवित्र ग्रंथाशी संबंधित असणारे लिखाण, पुस्तक लेखन किंवा तात्त्विक स्वरूपातील लिखाणाला प्रोत्साहन देण्याचे कार्य धर्म करतो. ऐतिहासिक काळातील जी मंदिरे, चर्च, मशिदी, गुरुद्वारा, स्तूप ज्या वास्तूशास्त्राच्या आधारे उभारली गेली त्या वास्तूशास्त्राचा प्रमुख आधार धर्म होता. या सर्व पवित्र वास्तूंचे रंगकाम, मूर्तीकाम अत्यंत आकर्षक अशा स्वरूपाचे आहे. अशाप्रकारे वाङ्मय, कला, वास्तूशास्त्र, संगीत, नृत्य, नाट्य या कलांच्या विकासाला धर्मामुळे चालना मिळते.

स्वयं-अध्ययनासाठीचे प्रश्न - २ (Check Your Progress - 2) :

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे द्या.

१) दुरखीम यांच्या मते धर्माचे सामाजिक कार्य कोणते?

२) धर्माची कोणतीही चार कार्ये सांगा.

३) धर्म हे कर्मणूकीचे साधन कसे आहे?

३.३.३ धर्माची अप-कार्ये (Dysfunctions of Religion) :

धर्म ही समाजातील अत्यंत महत्त्वाची अशी एक संस्था आहे. धर्मसंस्थेकडून समाजहिताच्या दृष्टीने अनेक प्रकारची सकारात्मक कार्ये पार पाडली जातात याविषयी कुणाचेच दुमत असण्याचे कारण नाही. परंतू अनेकवेळा समाजातील व्यक्तींच्याकडून धर्मसंस्थेचा दुरुपयोग देखील होत असतो. उदा. धर्मांमुळे एका समूहातील लोकांना एकत्र आणून त्यांच्यात ऐक्य निर्माण करण्याचे कार्य एका बाजूला केले जाते. पण दुसऱ्या बाजूला याच एकत्र आलेल्या व्यक्ती दुसऱ्या एखाद्या धर्माच्या समुदायातील व्यक्तींना इजा पोहचविण्याचा प्रयत्न करतानाही दिसतात. या अर्थाने वेगवेगळ्या धार्मिक समुदायातील व्यक्तींना परस्परांशी संघर्ष आणि कलह करण्यासाठी धर्म कारणीभूत

उरत असतो धर्मांमुळे समाजातील व्यक्तींच्यामध्ये स्वसमूहश्रेष्ठत्ववादाची भावना आणि धर्मांधता विकसित झाली तर, समाजामध्ये असणाऱ्या विविध धार्मिक समुदायांच्या मधील शांती आणि सलोख्याच्या संबंधाना बाधा निर्माण होऊन सामाजिक संतुलन धोक्यात येते. तुम्ही दूरदर्शनच्या बातम्यांमध्ये वारंवार हे पाहिलेच असेल की, धर्माच्या नावाखाली निष्पाप, निरागस आणि चांगल्या व्यक्तींना अनेकदा लक्ष्य बनवले जाते. आता, आपण धर्मजन्य अशा समाजावरील काही नकारात्मक परिणामांचा विचार करूया.

१) मार्क्सवादी दृष्टीकोन (The Marxist View) :

कार्ल मार्क्स हा एक असा समाजशास्त्रज्ञ होता, की ज्याने धर्मासंबंधीच्या नकारात्मक कार्यांची मांडणी केली होती. त्यांच्या मते, धर्म म्हणजे 'सर्वसामान्य व्यक्तींसाठी अफूची गोळी' (opium of the masses) आहे की जी त्यांची चौकसबुद्धी बोथट करते आणि त्यांना कायमस्वरूपी अवनत रहाणीमानामध्ये रहाण्यास भाग पाडते. मार्क्स यांनी असेही म्हटले आहे की, समाजातील आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या सबळ असणाऱ्या वर्गातील व्यक्तींच्या हातामध्ये असणारे धर्म हे एक असे साधन आहे की, ज्याचा उपयोग ते समाजातील खालच्या स्तरातील वर्गांच्या व्यक्तींना कायमस्वरूपी हालाखीच्या परिस्थितीमध्ये ठेवण्यासाठी करतात. मार्क्स यांनी धर्मसंस्थेवर टीका करून साम्यवादी व्यवस्थेमध्ये धर्मसंस्थेला महत्त्व असणार नाही असे प्रतिपादन केले. धर्मांमुळे समाजात अन्याय आणि असमानता यांचे समर्थन केले जाते, समाजातील श्रीमंत वर्गांच्या हाती असणारे धर्म हे एक पिळवणूकीचे साधन आहे, असेही मार्क्सचे मत होते. समाजातील दुर्बल घटकांची दयनीय परिस्थिती आणि त्यांच्यावर होणारा जुलूम यासंबंधीची जाणीव धर्मांमुळे दुर्बल घटकांना होऊ दिली जात नाही. त्यामुळे समाजातील वर्चस्व असणाऱ्या वर्गाची सत्ता उलथून टाकण्यासाठी क्रांती करण्याच्या मार्गापासून दुर्बल वर्गातील लोकांना धर्म अलग ठेवण्याचा प्रयत्न करतो, अशीही कार्ल मार्क्स यांची धारणा होती.

२) धर्मांमुळे धर्मांधतेला आणि सनातनवादी (मूलतत्त्ववादी) वृत्तीला चालना मिळू शकते (Religion may promote fanaticism and fundamentalism) :

धर्मसंस्थेला प्रमाणापेक्षा अधिक महत्त्व दिले गेल्यास, समाजातील व्यक्तींच्या मधील स्वसमूहश्रेष्ठत्ववादाला (ethnocentrism) चालना मिळून धर्मांधता वाढू शकते. धर्माच्या नावाखाली अनेक प्रकारची दहशतवादी कृत्ये आणि हिंसा करण्याचे प्रकार कसे घडतात हे आपण वृत्तपत्रांच्यामध्ये वाचले असेल किंवा दूरदर्शनच्या विविध वाहिन्यांच्या बातम्यांमध्ये अलीकडच्या काही दशकात पाहिले असेल. काही राज्यकर्त्यांनी एखाद्या युद्धात यश मिळाल्यावर त्या ठिकाणच्या पवित्र मंदिरांची नासधूस केल्याच्या घटना इतिहासात नोंद झालेल्या आहेत. म्हणजेच धर्मांमुळे अप्रत्यक्षपणे व्यक्तींच्या असहनशक्तीला चालनाच मिळाल्याचे दिसते. म्हणजेच धार्मिक श्रद्धांचा अतिरेक व्यक्तीला संकुचित वृत्तीचा बनवतो आणि तिच्यामध्ये अशी भावना निर्माण करतो की, केवळ आपला स्वतःचाच धर्म श्रेष्ठ असून, इतर धर्मांना महत्त्व नाही. हीच परिस्थिती भिन्न-भिन्न धार्मिक समुदायातील व्यक्तींच्या मध्ये द्वेष निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरते. या सर्व घटना धार्मिक असहिष्णुतेतून आणि धर्मांध

प्रवृत्तीतून निर्माण होतात.

३) धार्मिक श्रद्धा स्वतंत्र तार्किक विचार आणि सामाजिक प्रगतीमधील अडथळा बनू शकतात (Religious beliefs may hinder independent rational thinking and social progress):

धार्मिक श्रद्धांचा पगडा असणारी व्यक्ती स्वतंत्र, तार्किकदृष्ट्या सुसंगत असा विचार करण्यास कमी पडते. धर्मात सांगितलेले चुकीचे असूच शकत नाही. अशी तिची धारणा बनते. एखाद्या धर्माशी संबंधित चालत आलेल्या परंपरागत श्रद्धांना रुढी-परंपरांना किंवा धार्मिक विधींना अधिक चौकसबुद्धीने जाणून घेण्याचा किंवा त्या विषयी चिकित्सक वृत्तीने पाहण्याचा प्रयत्न किंवा श्रद्धांचा खरेखोटेपणा तपासण्याचा प्रयत्न म्हणजे त्या धर्माविरुद्ध जाणे किंवा पाप करणे असे धर्मश्रद्धा व्यक्तीकडून समजले जाते. म्हणजे धार्मिक श्रद्धांमुळे चौकसबुद्धी, तर्कबुद्धीच्या वापराला मर्यादा येतात. वैज्ञानिक प्रगतीच्या मार्गातील धर्म हा एक महत्त्वाचा अडथळा ठरल्याची उदाहरणे आहेत. ज्या वैज्ञानिकांनी पवित्र धर्मग्रंथातील आशयाविरुद्ध जाऊन आपले वैज्ञानिक शोध लावले, त्यापैकी काहीना तुरुंगवासाची शिक्षा दिली गेली तर काहीना जिवंत जाळण्यात आले. ख्रिश्चन धर्मामध्ये विज्ञान किंवा शास्त्र हे धर्माच्या अस्तित्वासाठीचा मोठा अडथळा समजला जात असे. धर्माशी संबंधित असणाऱ्या परंपरागत श्रद्धा बदलण्यास किंवा त्यांचा त्याग करण्यास व्यक्ती सहजासहजी तयार नसत. धर्म हा मूलतःच स्थितीवादी प्रवृत्तीचा समजला जातो. अंधश्रद्धेला धर्माचा मिळणारा आधार समाजासाठी अनेकदा हानीकारक ठरतो. उदा. 'मुले ही देवाघरची भेट' म्हणून कुटूंब नियोजनच्या कृतीला पाप समजले जाते.

४) धर्म दैववादाला आणि पलायनवादाला चालना देतो (Religion Promotes fatalism and escapism) :

'नशिबा'संबंधीच्या किंवा 'विधीलिखित असण्यासंबंधीच्या' अंधश्रद्धांना धर्मांमुळे चालना मिळते. त्यामुळे व्यक्ती तिच्या अंगी असणारे सामर्थ्य आणि गुण यांच्याकडे दुर्लक्ष करते. आपल्या नशिबाचा भाग म्हणून व्यक्ती तिच्यावर झालेले अन्याय, शोषण, सामाजिक पिळवणूक निमूटपणे सहन करित असते. तिची अशी ठाम श्रद्धा असते की, या सर्व घटना म्हणजे मागील जन्मी केलेल्या पापाची परमेश्वरांनी दिलेली एक प्रकारची शिक्षा आहे. अशा स्वरूपाच्या वृत्तीमुळे व्यक्ती महत्त्वाकांक्षी रहात नाहीत. त्या अधिकच दैववादीवृत्तीच्या बनत जातात. मॅक्स वेबर यांनी भारत, इटली, स्पेन या देशातील हिंदू आणि कॅथॉलिक धर्मीयांच्या अभ्यासातून असा निष्कर्ष काढला होता की, या धर्मांच्या अनुयायांमध्ये प्रमाणापेक्षा अधिकची संपत्ती अथवा पैसा कमविणे हे पाप आहे अशी श्रद्धा होती. त्यामुळे हे देश आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले दिसून येतात. कारण या देशातील धार्मिकतेचा परिणाम म्हणून या ठिकाणचा व्यापार, उद्योग आणि आर्थिक प्रगती इतर देशांच्या तुनलेत सापेक्षतः कमी प्रमाणात असलेली दिसून येते.

५) धर्म विविध सामाजिक अप-प्रवृत्तींना चालना देऊ शकतो (Religion may promotes several social evils) :

धर्माच्या नावांखाली समाजामध्ये अनेक वाईट रुढी परंपरा निर्माण केल्या जातात. देवदासीची प्रथा, वेश्या

व्यवसाय, विधवांना दिली जाणारी वागणूक, गुलामगिरी, अस्पृश्यता, वांशिक भेद, सती प्रथा इ. सारख्या, सामाजिक अप-प्रवृत्तींना धर्मांमुळे चालना मिळालेली दिसते. वरीलपैकी अनेक सामाजिक अप-प्रवृत्तींना धर्माचा आधार असलेला दिसतो. अशा अप-प्रवृत्तींना समाजातून कायमचे नष्ट करण्याचा प्रयत्न समाजसुधारकांकडून झाला. भारतामध्ये, धर्माच्या नावांखाली चालत आलेल्या अशा अप-प्रवृत्ती नष्ट करण्याचे कार्य बसवेश्वर, राजा राममोहन रॉय, न्यायमूर्ती रानडे, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, छ. शाहू महाराज या सारख्या अनेक समाजसुधारकांनी आणि क्रांतीकारक विचारवंतांनी केले आहे.

६) धर्मांमुळे पैशाची उधळपट्टी होऊ शकते (Religion promotes liberal spending) :

काही विशिष्ट बाबींसाठी पैसा खर्च करण्याच्या बाबतीमध्ये अनेकदा धर्माचे धोरण शिथिल असते. ऐतिहासिक कालखंडात, लोकांच्याकडून कर स्वरूपात जमा केलेला पैसा, हा मंदिरे, चर्च, मशिदी सारख्या पवित्र इमारतीच्या बांधकामासाठी खर्च केला जात असे. तसेच अशा बांधकामासाठी कामगार म्हणून गुलामांना घेतले जात असे. एका बाजूला अशा भव्य-दिव्य वास्तूंच्या उभारणीवर मोठ्या प्रमाणात खर्च करताना सामाजिक विकास आणि व्यक्तींच्या महत्त्वाच्या असणाऱ्या मूलभूत गरजांकडे मात्र दुर्लक्ष केले जात होते. आज सुद्धा व्यक्तिगत आणि सामाजिक स्तरावर विविध धार्मिक कार्यक्रमांचे आयोजन करत असताना त्यावर मोठ्या प्रमाणात आर्थिक खर्च केला जात असताना दिसतो.

७) धर्मांमुळे संघर्षाला चालना मिळू शकते (Religion may lead to conflicts) :

जर आपण जगाचा इतिहास वाचला तर आपणास असे आढळून येते की, अनेक राजांनी आणि राजसत्तांनी त्यांच्या धर्मासाठी म्हणून युद्ध आणि लढाया केलेल्या होत्या. अशा युद्ध आणि लढायांचा परिणाम म्हणून मानववंश हत्या, असहिष्णुता, द्वेष, विध्वंस आणि विनाश झालेला होता. युरोपमध्ये ख्रिश्चन आणि मुस्लिम धर्मांमध्ये अनेक शतकांपासून चालू असलेला संघर्ष आपल्या सर्वांना परिचित आहेच. अशा सर्व युद्धांना 'धर्मयुद्ध' म्हणून संबोधले जाते.

स्वयं-अध्ययनासाठीचे प्रश्न - ३ (Check Your Progress - 3)

१) धर्माचा मार्क्सवादी दृष्टीकोन कोणता?

२) मुळ धार्मिक श्रद्धांच्या अतिरेकातून निर्माण होणारी कोणतीही चार अप-कार्ये सांगा?

३.४ सारांश (Let us sum up) :

या घटकांमध्ये आपण धर्मसंस्थेचा अभ्यास केलेला आहे. आपण प्रामुख्याने, धर्माची व्याख्या, वैशिष्ट्ये, धर्माची कार्ये आणि धर्मजन्य अप-कार्ये इ. घटकांवर लक्ष केंद्रित केले आहे.

धर्म ही एक सार्वत्रिक स्वरूपाची सामाजिक संस्था आहे. ज्ञात अशा सर्व समाज व्यवस्थांच्यामध्ये धर्मसंस्था या ना त्या स्वरूपात आढळून येते. मानवी समाजामध्ये धर्म महत्त्वाची भूमिका पार पाडतो. धर्माचा समाजातील इतर सामाजिक संस्थांशी संबंध असलेला दिसतो. त्यामुळे समाजातील इतर सामाजिक संस्थांवर धर्माचा प्रभाव पडलेला दिसतो. केवळ समाजशास्त्राचे अभ्यासकच नव्हे तर, मानववंशशास्त्रज्ञ, तत्वज्ञ हे देखील धर्माच्या अभ्यासासाठी उत्सुक असतात. अज्ञाताच्या भीतीमुळे अथवा अलौकिक शक्तींवर असणाऱ्या श्रद्धेतून धर्म अस्तित्वात आलेला असतो. मानवाची एक अशी श्रद्धा असते की, व्यक्तीचे भविष्य अथवा नशीब हे त्याच्याहून श्रेष्ठ असणाऱ्या शक्तीकडून नियंत्रित होत असते. मानवाची अशी श्रद्धा असते की, त्याच्या सभोवतालच्या सर्व वस्तूंची आणि मानवाचीदेखील उत्पत्ती मानवाहून श्रेष्ठ अशा शक्तीने केलेली असते. अतिमानवी शक्ती अथवा अलौकिक शक्तीवर असणारी श्रद्धा म्हणजे धर्म होय, अशी काही समाजशास्त्रज्ञांनी धर्माची व्याख्या केली आहे. मानव या ना त्या स्वरूपात सातत्याने, अलौकिक शक्तीला प्रसन्न करून घेण्याचा प्रयत्न करत असतो. प्रत्येक धर्मांमध्ये विशिष्ट स्वरूपाच्या श्रद्धा आणि विधी यांचा संच असतो. विविध धर्मांतील अनुयायी वेगवेगळ्या प्रकारे त्यांच्या-त्यांच्या धर्माचे आचरण करीत असतात. प्रत्येक धर्माला काही प्रतीके असतात. प्रत्येक धर्मातील अनुयायांच्या संघटना असतात. धर्मगुरु हा ईश्वराची पूजा अर्चा करणारा आणि धर्माशी संबंधित अशा विधींची माहिती असणारा ज्ञानी समजला जातो. अलौकिक शक्तीवरील श्रद्धा, 'पवित्र' आणि 'ऐहिक' वस्तूंमधील भेद, विधी, आचारपद्धती, पवित्रस्थळांशी संबंधित होणाऱ्या यात्रा, धर्मगुरु आणि संत, अलौकिक शक्तींशी संबंधित असणाऱ्या विविध कथा, दंतकथा आणि महाकाव्ये, धर्मग्रंथ इ. बाबींचा अंतर्भाव धर्मात होतो.

धर्माची जी प्रमुख वैशिष्ट्ये आढळून येतात त्यामध्ये (१) धर्मांमध्ये श्रद्धांची सुसंगत व्यवस्था असते. (२) संस्कार आणि विधीसंबंधी आचरणाचा संच धर्मांमध्ये असतो. (३) धर्म श्रद्धाळू व्यक्तींचा समूह असतो. (४) पवित्र-अपवित्रतेच्या कल्पनाधि धर्माशी संबंधित असतात. (५) पवित्र ग्रंथ आणि तत्त्वज्ञान या बाबी धर्माशी संबंधित असतात. (६) सर्व धर्मांच्यामध्ये अनुयायांसाठी आचारसंहिता स्पष्ट केलेली असते, या वैशिष्ट्यांचा समावेश आहे, हे आपण समजून घेतले आहे.

धर्माची काही कार्ये आपण अभ्यासली आहेत त्यामध्ये (१) धर्मांमुळे सामाजिक ऐक्य आणि समूहभावनेला बळकटी येते. (२) धर्मांमुळे समाजातील नैतिक व्यवस्थेला बळकटी प्राप्त होते. (३) विचलनात्मक वर्तनावर नियंत्रण ठेवण्यास धर्म मदत करतो (४) व्यक्तीला धर्मांमुळे मानसिक स्वास्थ्य प्राप्त होते. (५) धर्मांमुळे समाज जीवनातील मूल्यांना बळकटी येते. (६) धर्मांमुळे वैशिष्ट्यपूर्ण अशा मानसिक आणि भावनिक घटनांचा अनुभव येतो. (७) धर्म समाजकल्याणाला चालना देतो (८) धर्मांमुळे करमणूक होत असते. (९) धर्मांमुळे वाङ्मय, कला, सौंदर्य इ. बाबींना चालना मिळते. ही कार्ये आपण समजून घेतली आहेत.

धर्मजन्य अशी काही अपकार्ये देखील आपण या घटकात अभ्यासली आहेत. त्यामध्ये (१) मार्क्सवादी दृष्टीकोनानुसार, धर्मांमुळे समाजातील असमानता आणि अन्याय यांचे समर्थन होत असते व धर्म पिळवणूकीचे एक साधन या अर्थाने काम करीत असतो. (२) धर्मांमुळे धर्माधता आणि सनातनवादी वृत्तीला चालना मिळू शकते. (३) धार्मिक श्रद्धा स्वतंत्र तार्किक विचार आणि सामाजिक प्रगतीमधला अडथळा बनू शकतात. (४) धर्म दैववादाला आणि पलायनवादाला चालना देतो. (५) धर्म विविध सामाजिक अप-प्रवृत्तींना चालना देतो. (६) धर्मांमुळे पैशाची उधळपट्टी होऊ शकते, (७) धर्मांमुळे संघर्षाला चालना मिळू शकते. या बाबी समजून घेतल्या आहेत.

३.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे (Answers to Check Your Progress) :

स्वयं - अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - १

- १) एमिल दुरखीम “ज्या पवित्र वस्तूना ऐहिक जीवनापासून वेगळे केले जाते आणि ऐहिक जीवनातून वर्ज्य मानले जाते त्या पवित्र वस्तूंशी निगडित असलेल्या श्रद्धा आणि विधींची एकात्म व्यवस्था म्हणजे धर्म होय”
- २) जॉन्सन एच. एम्. “वस्तू, शक्ती, स्थळे आणि इतर बाबी यासंदर्भातील अलौकिक व्यवस्थेशी संबंधित श्रद्धा आणि विधींची कमी अधिक संघटित व्यवस्था म्हणजे धर्म होय”
- ३) धर्माची प्रमुख तीन वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे : (१) संस्कार आणि विधीसंबंधी आचरणाचा संच धर्मांमध्ये असतो. (२) धर्म श्रद्धाळू व्यक्तींचा समूह असतो. (३) धर्म पवित्र आणि ऐहिक वस्तूंच्यामध्ये फरक करतो.

स्वयं - अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - २

- १) दुरखीम यांच्या मते सामाजिक ऐक्य निर्माण करणे, सामाजिक एकात्मता आणि समूह भावनेला बळकटी प्राप्त करून देणे हे धर्माचे सामाजिक कार्य आहे.
- २) धर्माची प्रमुख चार कार्ये पुढीलप्रमाणे (१) धर्मांमुळे सामाजिक ऐक्य आणि समूह भावनेला बळकटी प्राप्त होते. (२) धर्मांमुळे समाजातील नैतिक व्यवस्थेला बळकटी येते. (३) धर्म विचलनात्मक वर्तनावर नियंत्रण ठेवतो. (४) सामाजिक नियंत्रणाचे एक साधन म्हणून धर्म कार्य करीत असतो.
- ३) पुराणातील देव-देवतांच्या कथा, किर्तन, भक्तीगायन, नृत्य, नाटक, धार्मिक सण, उत्सव, जत्रा इ. सारख्या कला प्रकारांतून धर्म मनोरंजनाचे कार्य पार पाडतो.

स्वयं - अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - ३

- १) मार्क्सवादी दृष्टीकोनानुसार धर्माद्वारे समाजातील असमानतेचे आणि अन्यायाचे समर्थन केले जाते आणि पिळवणूकीचे एक साधन म्हणून धर्माचा वापर केला जातो.

- २) धर्मजन्य स्वरूपाच्या चार अप-कार्यांच्या मध्ये (१) धर्मांमुळे धर्माधता आणि सनातनवादी वृत्तीला चालना मिळू शकते. (२) धार्मिक श्रद्धा स्वतंत्र तार्किक विचार आणि सामाजिक प्रगतीमधला अडथळा बनू शकतात. (३) धर्म दैववादाला आणि पलायनवादाला चालना देतो. (४) धर्म विविध सामाजिक अप-प्रवृत्तींना चालना देतो. या बाबींचा उल्लेख करता येईल.

३.६ सरावासाठीचे प्रश्न (Exercise/Home Assignment) :

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- १) धर्माची कोणतीही एक व्याख्या देऊन, धर्माची प्रभेदक वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- २) समाजातील धर्माची विविध कार्ये स्पष्ट करा.
- ३) 'धर्माची अप-कार्ये' या विषयावर टीप लिहा.

३.७ चिंतन आणि कृती (Reflection and Action) :

भारतामध्ये आढळून येणाऱ्या सर्व धर्मांची एक यादी तयार करा. तुम्ही कोणत्या धर्माचे अनुयायी आहात? तुमच्या स्वतःच्या धर्माशी संबंधित असणाऱ्या महत्त्वाच्या श्रद्धांची यादी तयार करा तसेच व्यक्तीचा जन्म, विवाह आणि मृत्यूप्रसंगी केल्या जाणाऱ्या विधी आणि संस्कारासंबंधीची यादी तयार करा.

३.८ अधिक वाचनासाठीची पुस्तके (Suggested Readings) :

- 1) Westermarck, E : *Origin and Development of the Moral Ideas*, 2 Volumes, Macmillan, London, 1924 .
- 2) Young Kimball : *Sociology - A Study of Society and Culture*, American Book Co., New Yourk, 1980.
- 3) Hastings James (Editor) : *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Vol. 3, T and T Clark Edinburgh 1951.
- 4) Schmidt, W. : *The Origin and growth of Religion*, Methuen, London, 1985.
- 5) Wach, J. : *Sociology of Religion*, Univ. of Chicago Press, Chicago, 1987.
- 6) Allport G. W. : *The Individual and his Religion*, Macmillan, New York, 1982.
- 7) Durkheim Emile : *The Elementartary Forms of Religious Life*, George Allen and Unwin, London.
- 8) Shankar Rao, Sociology : *Primary Principles*, S. Chand and Co. New Delhi, 2004.
- 9) Ginsbert P. : *Fundamentals of Sociology*, 3rd Edition, Orient Longmans, Bombay, 1973.
- 10) Perry John and E. K. Perry : *Contemporary Society : An Introduction to Social Science*; Allyn and Bacon, London, 2000.

घटक - ४

शिक्षण (Education)

घटक-संरचना :

- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ उद्दिष्टे
- ४.३ विषय - विवेचन
 - ४.३.१ शिक्षणाची व्याख्या आणि अर्थ
 - ४.३.२ शिक्षणाची कार्ये
 - ४.३.३ शिक्षणाचे प्रकार
- ४.४ सारांश
- ४.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे
- ४.६ सरावासाठी प्रश्न
- ४.७ चिंतन आणि कृती
- ४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.१ प्रस्तावना (Introduction) :

मानवेतर प्राण्यांचे अधिकतर वर्तन हे सहजप्रवृत्त स्वरूपाचे असते. वर्तनाच्या अशा क्षमता त्यांना जन्मतःच प्राप्त झालेल्या असतात. उदा. कोणत्याही पक्षाला त्याचे घरटे बांधण्याचे कौशल्य किंवा पक्ष्याच्या पिलाला आकाशात भरारी घेण्याचे कौशल्य शिकावे लागत नाही. प्राण्यांची जस-जशी वाढ होते, तस-तसे त्यांना कोणत्या प्रकारचे अन्न भक्षण करावे आणि त्याचा शोध कसा घ्यावा हे माहित होत असते. कारण, मानवेतर प्राण्यांना त्यांच्या जातिविशिष्ट (species specific) वंशदायामुळे प्राप्त झालेल्या सहजप्रवृत्तीमुळे हे शक्य होते. मानवप्राण्यासंदर्भात मात्र असे दिसून येत नाही. बहुतांशी मानवी वर्तन हे शिकावे लागते. नवजात मानवी अर्भकाला समाजाचा सुयोग्य सदस्य बनविण्यासाठी तसे त्याला जाणीवपूर्वक घडवावे लागते. प्रत्येक मानवी व्यक्तीला सामाजिक जीवन जगता यावे म्हणून मुद्दाम विशिष्ट कौशल्ये, ज्ञान आणि तंत्रविद्या या बाबी शिकवाव्या आणि शिकाव्या लागतात. समाजाचा सदस्य या नात्याने समाजात जगण्यासंबंधीचे आवश्यक कौशल्य शिकविण्याची आणि शिकण्याची प्रक्रिया म्हणजे 'शिक्षण' होय.

"Educare" या लॅटीन शब्दापासून 'Education' या शब्दाची व्युत्पत्ती झाली असून 'Educare' चा इंग्रजीतील अर्थ, 'bringing up' असा होतो. 'Bringing up' चा अर्थ 'संगोपन करणे', 'वाढविणे', 'गुणांचा आणि सूस क्षमतांचा विकास करणे' किंवा 'शिक्षण देणे' असा लावता येतो. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या अंगी असणाऱ्या सूस पात्रता आणि क्षमतांचे प्रकटीकरण घडवून आणून व्यक्तीला समाजात रहाण्याच्या दृष्टीने सक्षम बनविले जाते. समाजाचा एक चांगला नागरीक होण्यासाठी व्यक्तीवर्तनाला दिशा देण्याचे व्यक्तीचा मानसिक विकास करण्याचे समाजजीवनातील आदर्श आणि मूल्ये व्यक्तीच्या मनात रुजविण्याचे, व्यक्तीला चारित्र्यसंपन्न बनविण्याचे आणि तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करण्याचे कार्य शिक्षणाद्वारे पार पाडले जाते.

शिक्षण ही समाजातील एक महत्त्वाची संस्था आहे. शिक्षण ही एक आंतरक्रियात्मक घटना आहे. त्यामुळे ती मूलतः एक सामाजिक प्रक्रिया आहे. आज सुद्धा शिक्षणाची सुरुवात 'घरा'पासून होते. म्हणूनच आईला 'पहिला शिक्षक' (First Teacher) असे संबोधले जाते. जे शिक्षण घरापासून/कुटुंबापासून सुरू होते ते अनौपचारिक प्रकारचे शिक्षण असते. प्रत्येक सामाजिक प्रसंगातून व्यक्ती काही ना काही शिकत असते. आपले स्वतःचे घर, खेळाचे मैदान, कार्यालय, क्लब इ. सारख्या अनेक ठिकाणी आणि अनेक सामाजिक प्रसंगातून आपण अनेक गोष्टी अनौपचारिक पद्धतीने शिकत असतो. त्यामुळे बहुतांशी शिक्षण हे अनौपचारिक समाजीकरण प्रक्रियेच्या कालखंडात होते.

व्यक्तीकडून ज्या सामाजिक मूल्यांची आणि नियमांची समाजाला अपेक्षा असते, अशी सर्व मूल्ये आणि नियमने बाल्यावस्थेपासून ते प्रौढावस्थेपर्यंत व्यक्तीच्या मनावर बिंबविण्याचे कार्य शिक्षणाद्वारे होत असते. जीवनातल्या अनेक जबाबदाऱ्या पेलवण्यासाठी आपल्याला पात्र आणि सक्षम करण्याचे कार्य शिक्षण करते. म्हणूनच शिक्षण हे व्यक्ती आणि समाजाच्या प्रगतीसाठी आवश्यक असते. शिक्षणामुळे आपल्यात परिपक्वता येते. चांगल्या-वाईटामधील फरक लक्षात घेऊन समाजामध्ये कसे वर्तन करावे हे आपणास शिक्षणामुळे समजण्यास मदत होते. शिक्षणामुळेच आपल्या नैतिकतेला अधिक बळकटी येवून आपला स्वभाव विवेकशील बनण्यास मदत होते.

समाज जस जसा अधिक गुंतागुंतीचा बनत जातो त्यानुसार शिक्षण देण्यासाठी विशेषज्ञांची किंवा तज्ञांची गरज निर्माण होते. आधुनिक गुंतागुंतीच्या समाजांसाठी केवळ अनौपचारिक स्वरूपाचे शिक्षण पुरेसे ठरत नाही. आधुनिक समाजातील मुले देखील त्यांच्या आई-वडीलांकडून आवश्यक अशी सर्व प्रकारची कौशल्ये शिकू शकत नाहीत. त्यामुळे आजच्या आधुनिक समाजात आपल्याला औपचारिक शिक्षणाची अत्यंत गरज असते. आधुनिक समाजात शिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षित व्यक्तींची आवश्यकता असते, व असे शिक्षण देण्यासाठी औपचारिक शिक्षण संस्थांची गरज भासते. यासाठीच शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठे यासारख्या औपचारिक शिक्षण संस्था अस्तित्वात आल्या. या शैक्षणिक संस्थामधून दिले जाणारे शिक्षण हे औपचारिक शिक्षण असते.

शिक्षण ही एक अशी प्रक्रिया आहे की, ज्यामुळे समाजातील संस्कृतीचे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे

संक्रामण किंवा हस्तांतर होते आणि समाजाचे अस्तित्व टिकून रहाते. शिक्षण सामाजिक नियंत्रणाचे सुद्धा एक साधन आहे. शिक्षणामुळे आपल्या अंगी शिस्त आणि स्व-नियंत्रण क्षमता विकसित होते. समाजपरिवर्तनाचे सर्वात जास्त परिणामकारक साधन म्हणून देखील शिक्षणाला महत्त्व आहे. नव्या ज्ञान-निर्मितीमुळे विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाचा विकास होत असतो. म्हणूनच समाजाच्या प्रगती आणि विकासासाठी शिक्षण उपयुक्त ठरते. शिक्षणप्रसारामुळे उर्ध्वगामी सामाजिक गतीशीलतेला चालना मिळते. उत्कृष्ट प्रतीचे शिक्षण असेल तर चांगल्या रोजगार संधी मिळतात. चांगले अर्थाजिन होणारा रोजगार मिळाल्यास रहाणीमानाचा दर्जा उंचावतो. वरील सर्व विवेचनावरून शिक्षण ही किती महत्त्वाची सामाजिक संस्था आहे हे स्पष्ट होईल. या घटकात आपण शिक्षणाचा समाजशास्त्रीय अर्थ शिक्षणाची सामाजिक कार्ये आणि शिक्षणाचे प्रकार यांचे अध्ययन करणार आहोत.

४.२ उद्दिष्टे (Objectives) :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला

- ◆ शिक्षण या संज्ञेची व्याख्या देऊन शिक्षणाचा समाजशास्त्रीय अर्थ स्पष्ट करता येईल;
- ◆ शिक्षणाची सामाजिक कार्ये स्पष्ट करता येतील; आणि
- ◆ शिक्षणाचे विविध प्रकार सांगता येतील.

४.३ विषय-विवेचन (Presentation of Subject-matter) :

या घटकाच्या पहिल्या भागात शिक्षणाच्या व्याख्या आणि त्याचा समाजशास्त्रीय अर्थ, दुसऱ्या विभागात शिक्षणाची कार्ये आणि तिसऱ्या विभागात शिक्षणाचे प्रकार त्यांचे विवेचन करण्यात आले आहे. सर्वप्रथम आपण नामवंत समाजशास्त्रज्ञांनी दिलेल्या शिक्षणाच्या व्याख्या पहाणार आहोत.

४.३.१ शिक्षण : व्याख्या आणि अर्थ (Education : Definitions and Meaning) :

अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी आणि शिक्षणतज्ञांनी 'शिक्षण' या संज्ञेची व्याख्या केली आहे. आता आपण काही निवडक व्याख्यांचा अभ्यास करू. या व्याख्या अभ्यासल्यानंतर आपणाला 'शिक्षण' या संज्ञेचा अर्थ समजण्यास मदत होईल.

- १) एमिल दुर्खाईम - "शिक्षण म्हणजे 'नव्या पिढीचे समाजीकरण' होय. मुलांना ज्या बाबी स्वयंस्फूर्तपणे अवगत करता येऊ शकल्या नसत्या त्या बाबी, म्हणजे सभोवतालच्या विश्वातील घटनांकडे पाहण्याच्या पद्धती किंवा दृष्टिकोन, समाजमान्य असे वर्तनाचे आणि भावनांच्या अनुभवाचे आणि आविष्काराचे प्रकार, मुलाच्या मनावर बिंबविण्याचे सातत्यपूर्ण प्रयत्न म्हणजे शिक्षण होय." ("Education is 'the socialization of young generation.'.... It is 'a continuous effort to impose on the child ways of seeing, feeling and acting which he could not have arrived spontaneously." - Emile Durkheim)

- २) सॅम्युअल कोईनिग - “ज्या प्रक्रियेत समूहाचा सामाजिक वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित केला जातो, तसेच मुलांचे त्यांच्या समूहात समाजीकरण होते (की ज्यात ती स्वतः जन्मलेल्या समूहाचे वर्तन विषयक नियम शिकून घेतात) त्या प्रक्रियेस शिक्षण असे म्हणता येईल.” (“Education may be defined as the process whereby the social heritage of a group is passed on from one generation to another, as well as the process whereby the child becomes socialized i.e. learns the rules of behaviour of the group into which he is born.” - Samuel Koenig)
- ३) सम्नेर - “समूहाच्या लोकनीती मुलांच्याकडे हस्तांतरीत करण्याचा प्रयत्न म्हणजे शिक्षण होय. अशा शिक्षणातून मुलांना कोणते वर्तन समूहाला मान्य असलेले आणि कोणते वर्तन समूहाला अमान्य असलेले आहे, हे समजते, तसेच मुलांनी विविध प्रकारच्या सर्व प्रसंगांमध्ये कसे वर्तन करावे आणि कशावर श्रद्धा ठेवावी व कशावर श्रद्धा ठेवू नये याचे शिक्षण मिळते.” (“Education is an attempt to transmit to the child the mores of the group so that he learns what conduct is approved and what is disapproved.... how he ought to behave in all kinds of cases; what he ought to believe and reject.” - Sumner)
- ४) ब्राऊन एफ् जे. आणि जे. एस्. रॉऊक - “शिक्षण म्हणजे अशा अनुभवांची गोळाबेरीज की जे अनुभव प्रौढ व्यक्ती आणि मुलांच्या अभिवृत्ती घडवून त्यांचे सामाजिक वर्तन निश्चित करतात.” (“Education is the sum total of the experience which moulds the attitudes and determines the conduct of both the child and adult.” - Brown, F. J. and J. S. Roucek)
- ५) ए. डब्ल्यू ग्रीन - “ऐतिहासिकदृष्ट्या तरुणांना नंतर प्रौढपणीच्या भूमिका स्वीकारता याव्यात यासाठी दिले गेलेले जाणीवपूर्वक प्रशिक्षण म्हणजे शिक्षण होय. पण, आधुनिक संकेतानुसार शिक्षण म्हणजे शाळेसारख्या औपचारिक संघटनांमध्ये विशेषज्ञांकडून दिले जाणारे औपचारिक प्रशिक्षण होय.” (“Historically, it (Education) has meant the conscious training of the young for the later adoption of adult roles. By modern convention, however, education has come to mean formal training by specialist within the formal organization of the school” - Green A. W.)

वरील व्याख्यावरून आपण शिक्षणाच्या समाजशास्त्रीय अर्थाच्या विविध छटा खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील. (१) तरुण पिढीच्या समाजीकरणाची प्रक्रिया म्हणून शिक्षणाकडे पाहिले जाते. (२) प्रौढ वयातील व्यक्तींच्या भूमिका नंतर त्यांना स्वीकारता याव्यात यासाठी लहानपणापासून दिले गेलेले जाणीवपूर्वक स्वरूपाचे प्रशिक्षण म्हणजे शिक्षण होय. (३) ज्या प्रक्रियेमध्ये समूहाचा सामाजिक वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित केला जातो त्या प्रक्रियेला शिक्षण म्हटले जाते. वेगळ्या शब्दात, शिक्षण हे संस्कृती संक्रामणाचे एक

साधन आहे. (४) ज्या प्रक्रियेत समूहाचा सामाजिक वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित केला जातो, तसेच मुलांचे त्यांच्या समूहात समाजीकरण होते (की ज्यात ती स्वतः जन्मलेल्या समूहाचे वर्तन विषयक नियम शिकून घेतात) त्या प्रक्रियेस शिक्षण असे म्हणता येईल. (५) शिक्षणाच्या प्रक्रियेद्वारे, मुले समूहाच्या चालीरीतींचे शिक्षण घेतात, त्यामुळे मुलांना समूहात कोणते आचरण स्वीकृत व कोणते अस्वीकृत आहे हे समजते. तसेच सर्व प्रसंगांमध्ये कसे वर्तन करावे, तसेच कोणत्या बाबींवर श्रद्धा ठेवावी व कोणत्या बाबींवर श्रद्धा ठेवू नये याचे शिक्षण मिळते. (६) शिक्षण ही व्यक्तीच्या आयुष्यात निरंतरपणे चालणारी प्रक्रिया असून ती समाजातील व्यक्तींचे वर्तन आणि अभिवृत्ती घडवण्यामध्ये आणि निश्चित करण्यामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडते. शिक्षण या संज्ञेचा अर्थ आणि व्याख्या समजून घेतल्यानंतर, आता आपण शिक्षणाची विविध कार्ये जाणून घेणार आहोत.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न - १ (Check Your Progress - 1) :

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे द्या

१) कोणत्या लॅटीन शब्दापासून 'शिक्षण' (education) या संज्ञेची व्युत्पत्ती झाली आहे?

२) एमिल दुरकाइम यांनी दिलेली शिक्षणाची व्याख्या सांगा.

३) ए.डब्ल्यू. ग्रीन यांनी दिलेली शिक्षणाची व्याख्या लिहा.

४.३.२ शिक्षणाची सामाजिक कार्ये (Social Functions of Education) :

एक सामाजिक संस्था म्हणून 'शिक्षण' समाजव्यवस्थेच्या अस्तित्वासाठी, सातत्यासाठी आणि प्रगतीसाठीची अनेक महत्त्वाची कार्ये पार पाडते. शिक्षणाची काही महत्त्वाची कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

१) शिक्षण समाजातील सदस्यांचे समाजीकरण घडवून आणते (Education socializes the members of society) :

समाजीकरण ही एक शिक्षणाची प्रक्रिया असून, त्याद्वारे समाजातील व्यक्तींना समाजातील विविध भूमिका

पार पाडण्याच्या दृष्टीने सक्षम केले जाते. नुकतेच जन्माला आलेले मूल सुरुवातीला असहाय्य अवस्थेत असते. पण, समाजीकरण प्रक्रियेत त्याला स्वतःची जाणीव होते. समाजात रहाण्यासंबंधीचे आवश्यक ते ज्ञान त्याला मिळते. ज्या समाजात ते जन्मते त्याच्या सांस्कृतिक कौशल्यांचे संपादन त्यांच्याकडून होते. समाजीकरणाची सुरुवात जरी कुटुंबापासून होत असली तरी शालेय, महाविद्यालयीन आणि त्यापुढील आयुष्यातही समाजीकरणाचे सातत्य टिकून राहते. समाजशास्त्रीय दृष्टीकोणातून, समाजीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये शिक्षण महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. शिक्षण, मग ते औपचारिक असो अथवा अनौपचारिक, ही एक अशी प्रक्रिया आहे की, जी व्यक्तीला तिच्या जीवनात येणारी आव्हाने पेलण्यासाठी आणि समाजातील विविध स्वरूपाच्या भूमिका पार पाडण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या सामाजिक, मानसिक आणि व्यावसायिक कौशल्यांचे प्रशिक्षण देत असते. शाळेमध्ये प्रथमच शिक्षक, शाळा आणि समाजाने घालून दिलेल्या व्यक्तिनिरपेक्ष (impersonal) स्वरूपाच्या नियमांचा परिचय मुलांना होत असतो. या ठिकाणी वेगवेगळ्या प्रकारची सामाजिक आर्थिक पार्श्वभूमी असणाऱ्या मुलांच्या संपर्कामध्ये मूल येते. शाळेमध्ये मुलाला सवंगडी अथवा समवयस्क मुले-मुली यांची मैत्री मिळते. अशा समवयस्क मित्रांच्या समूहाचा (peer group) प्रभाव मुलांवर होतो त्यामुळे त्याला विशिष्ट सामाजिक नीतीमूल्ये आणि वर्तन शिकण्याची संधी प्राप्त होते. शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे यासारख्या औपचारिक शिक्षण व्यवस्थेमुळेच आधुनिक गुंता-गुंतीच्या समाजात आवश्यक असलेल्या इंजिनिअर्स, डॉक्टर्स, प्रशासक, अधिकारी, संशोधक-शास्त्रज्ञ इ. सारख्या प्रौढ वयातील भूमिकांसाठी व्यक्तींना तयार करून घेता येते.

२) शिक्षणव्यवस्था संस्कृतीचा वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रामित करते (Education transmits the cultural heritage from one generation to the next) :

शिक्षणाच्या प्रक्रियेद्वारे संस्कृतीचे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतर होते. नीतीमूल्ये, कौशल्ये, ज्ञान, वाङ्मय, तत्त्वज्ञान, धर्म, संगीत, शास्त्र, तंत्रविद्या, कला इ. घटकांचा विकास होऊन त्याचा संचय अथवा यासारख्या ज्या बाबी समाजाच्या भूतकालीन काळात विकसित झालेल्या असतात आणि ज्यांचा साठा झालेला असतो त्यालाच समाजाची संस्कृती किंवा सामाजिक वारसा (social heritage) असे म्हणतात.

हा समाजाचा सांस्कृतिक वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरीत करण्याचे कार्य शिक्षण करते. संस्कृतीच्या वरील विविध घटकांचे व्यक्तीला संपादन करावे लागते किंवा संस्कृती व्यक्तीला शिकावी लागते. समाजातील शिक्षणाच्या माध्यमातून (अनौपचारिक आणि औपचारिक) संस्कृती शिकविली जाते. शाळांच्यामधून पारंपारिक विचारपद्धती आणि वर्तनपद्धतींचे शिक्षण देत असतानाच, त्यासोबत व्यक्तीला आत्मसन्मान, स्पर्धा, कठोर परिश्रम, ध्येये, स्वयंशिस्त आणि व्यक्तीवादाचे देखील शिक्षण दिले जाते. अशाप्रकारे व्यक्तीचे सामाजिक व्यक्तिमत्त्व घडवण्यामध्ये शिक्षणाची भूमिका महत्त्वाची असते.

३) सामाजिक नियंत्रणाचे एक साधन म्हणून शिक्षण कार्य करते (Education acts as a mechanism of social control) :

सामाजिक नियमने आणि सामाजिक मूल्यांना अनुसरून व्यक्तीचे वर्तन घडून येण्यासाठी तिला तसे वर्तन करण्यास भाग पाडणारी प्रक्रिया म्हणजे सामाजिक नियंत्रण होय. या प्रक्रियेच्या माध्यमातून समाजामध्ये व्यवस्था निर्माण करून ती टिकवून ठेवली जाते. व्यक्तीचे समाजीकरण घडवून आणून आणि समाजातील संस्कृतीचे एकापिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतर करून शिक्षण एक प्रकारे सामाजिक नियंत्रणाचे कार्य करीत असते. समाजातील सामाजिक नियमने आणि सामाजिक मूल्यांचे शिक्षण समाजीकरणातून मिळते, हे आपण अभ्यासले आहेच. ज्यावेळी शिक्षण आणि समाजाच्या संस्कृतीच्या माध्यमातून व्यक्तीचे समाजीकरण होत असते, त्यावेळी व्यक्तीला समाजाच्या एकूण सामाजिक नियमनांचे आणि मूल्यांचे शिक्षण दिले गेलेले असते. त्यामुळे व्यक्तीला समाजाची मूल्ये आणि नियमनांच्या प्रमाणे वर्तन करणे भाग पाडले जाते. तसेच जर शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजाच्या संस्कृतीचे योग्य प्रकारे हस्तांतर झाले असेल तर, त्यामुळे समाजाची व्यवस्था, स्थैर्य आणि सातत्य टिकून रहाते. अशा रितीने शिक्षण सामाजिक नियंत्रणाचे एक साधन म्हणून कार्य करते.

४) आधुनिक समाजातील तर्कसंगत श्रमविभाजनास शिक्षण मदत करते (Education helps rational division of labour in modern society) :

शिकार आणि अन्न-संकलन करणाऱ्या पारंपारिक समाजव्यवस्थेमधील श्रमविभाजनाचे स्वरूप अत्यंत साध्या स्वरूपाचे होते. अशा प्रकारच्या समाजव्यवस्थेमध्ये विविध प्रकारच्या कार्याची विभागणी करत असताना व्यक्तीचे वय, लिंग आणि व्यक्तीकडे असणारे शारीरिक सामर्थ्य विचारात घेऊन विविध व्यक्तींना कामे वाटून दिली जात असत. त्या काळात व्यक्तींनी करावयाच्या कामांची संख्या कमी होती (The Jobs were few in number) कामासंबंधीचे विशेषीकरण विकसित झालेले नव्हते. समाजातील वृद्ध सदस्य, नव्या पिढीतील सदस्यांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देत असत. मात्र पुढे समाज शेती आणि औद्योगिक क्षेत्रात जस-जसा प्रगत होत गेला तस तसे कामाचे स्वरूप बदलले आणि विशेषीकरणाला जास्त गती मिळाली. श्रमविभाजनाचे स्वरूप अधिक गुंतागुंतीचे बनत गेले. आज समाजातील विविध प्रकारची कामे करण्यासाठी विशिष्ट कौशल्ये आणि पात्रता असणाऱ्या व्यक्तींची गरज आहे. अशा विविध कामांसाठी योग्य आणि आवश्यक अशी व्यावसायिक कौशल्ये असणाऱ्या व्यक्तींच्या नेमणूक करण्यासाठी शिक्षण संस्था मदत करते. म्हणून श्रमविभाजनाच्या कार्याला शिक्षण अशा प्रकारे मदत करते की, ज्यामुळे योग्य कामांसाठी योग्य व्यक्तींची निवड होऊन व्यक्तीच्या पात्रतेप्रमाणे तिला काम मिळते.

५) शिक्षण उर्ध्वगामी सामाजिक गतीशीलतेला चालना देते (Education promotes upward social mobility) :

शहरी, औद्योगिक समाजांमध्ये, आधुनिक अर्थव्यवस्थेशी संबंधित असणाऱ्या रोजगार संधी प्राप्त करण्यासाठी

औपचारिक उच्चशिक्षण आणि क्षमता असणे महत्वाचे झाले आहे. आधुनिक अर्थ व्यवस्थेमध्ये कामाचे स्वरूप, मिळणारे वेतन आणि दर्जा एकसारखा आढळून येत नाही. उदा. अकुशल कामगार, कुशल कामगार, टायपिस्ट, क्लर्क, मॅनेजर, ऑफीसर, इंजिनिअर, डॉक्टर, लष्करातील अधिकारी, प्रशासक इ. सारख्या कामांसाठी वेगवेगळी पात्रता, कौशल्ये, आणि गुणांची आवश्यकता असते. शिक्षणामुळे व्यक्तींच्या अंगी असणाऱ्या सूक्ष्म गुणांना वाव मिळतो. व्यक्तींच्या अंगी असणारे गुण आणि कौशल्ये विकसित करण्याचे कार्य शिक्षणामुळे होते. आधुनिक समाजातील विविध प्रकारच्या कामांसाठी व्यक्तीला घडविण्याचे कार्य शिक्षण करते. शिक्षण समाजातील व्यक्तीला तिचा दर्जा उंचाविण्यास आणि समाजामध्ये अधिक वरच्या स्तरात जाण्यासाठी प्रेरणा देते. समाजातील ज्या व्यक्ती उच्च शिक्षित आहेत, ज्यांनी आवश्यक अशी पात्रता आणि विशेष कौशल्ये मिळविली आहेत, त्या व्यक्ती उच्च स्तरावरील नोकरीसाठी पात्र ठरतात. अशा उच्च स्तरावरील नोकरीमुळे त्या व्यक्तीचा आर्थिक आणि सामाजिक दर्जा देखील उंचावत असतो. या अर्थाने, व्यक्तीला कनिष्ठ सामाजिक आर्थिक वर्गाकडून मध्यम वर्गाकडे आणि मध्यम वर्गाकडून उच्चवर्गाच्या दिशेने आपल्या दर्जात उर्ध्वगामी गतिशीलता घडवून आणण्यास शिक्षण मदत करते. म्हणून शिक्षण उर्ध्वगामी सामाजिक गतिशीलतेला चालना देते, असे म्हटले जाते.

६) शिक्षण समान मूल्यांना चालना देऊन सामाजिक एकात्मतेचे साधन म्हणजे कार्य करते (Education promotes common values and acts as an integrative force) :

कोणत्याही समाजातील ऐक्य आणि एकात्मता ही त्या समाजातील समान मूल्यांमुळेच निर्माण होत असते. शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे इ. ठिकाणच्या औपचारिक शिक्षणाच्या माध्यमातून समानता, स्वातंत्र्य, बंधुत्व, सहकार्य, लोकशाही इ. स्वरूपाची आधुनिक मूल्ये, विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात रुजविली जातात. समग्र समाजाचा विचार करता, अशा स्वरूपाची मूल्ये ही समान स्वरूपाची मूल्ये म्हणून ओळखली जातात. अशाप्रकारे शिक्षण समान मूल्यांना चालना देऊन सामाजिक एकात्मतेचे साधन म्हणून समाजामध्ये कार्य करते.

७) सामाजिक परिवर्तन आणि विकासाचे साधन म्हणून शिक्षण कार्य करते (Education acts as an instrument of social change and development) :

शिक्षण हे केवळ संस्कृतीच्या हस्तांतरणाद्वारे आपला प्राचीन सामाजिक वारसाच जतन करते असे नाही, तर कालबाह्य झालेली सामाजिक नियमने आणि सामाजिक प्रथा यात परिवर्तन घडवून आणण्याच्या दृष्टीने देखील मदत करते. समाजाला विकासाच्या नव्या मार्गावर घेवून जाण्यास शिक्षण मदत करते. सामाजिक परिवर्तन आणि विकासाचे एक साधन म्हणून वेगवेगळ्या प्रकारे शिक्षण मदत करते. अनेक वाईट सामाजिक घटनांचे मूळ अज्ञानामध्ये आढळते. अस्पृश्यता, बालविवाह, स्त्री-पुरुष असमानता इ. सारख्या वाईट सामाजिक पारंपारिक प्रथा इ. संबंधीची माहिती, त्याची कारणे आणि त्यामुळे होणाऱ्या परिणामांचे ज्ञान व्यक्तीला शिक्षणातूनच मिळत असते. अशा वाईट सामाजिक प्रथा-परंपरांसंबंधीची जाणीव-जागृती मुला-मुलींच्यामध्ये शिक्षणामुळे निर्माण होते. त्यामुळे अशा वाईट सामाजिक प्रथा-परंपरांचे आणि सामाजिक समस्यांचे निर्मूलन करण्यास मदत होते.

शिक्षणामुळेच विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीला चालना देण्याचे कार्य पार पाडले जाते. परिणामी, शिक्षणाची समाजाच्या विकासाला मदत होत असते. विद्यार्थ्यांमधील सहकार्य, स्पर्धा इ. सारख्या सूप्त गुणांना उत्तेजन देण्याचे कार्य शिक्षण करते. देशाच्या उत्पादकतेला अशा विद्यार्थ्यांचे योगदान असते. अशाप्रकारे, समाजातील वाईट प्रथा-परंपरा, सामाजिक समस्या इ. चे निर्मूलन करण्यासाठी शिक्षण कार्य करते. विज्ञान आणि तांत्रिक क्षेत्राशी संबंधित ज्ञानामध्ये वाढ करून देशातील नागरिकांच्यामध्ये सहकार्य आणि स्पर्धा यासारख्या प्रवृत्ती रुजवण्यासाठी देखील शिक्षण कार्य करित असते. अशाप्रकारे समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक विकासाचे आणि समाज परिवर्तनाचे साधन म्हणून शिक्षण महत्त्वाची भूमिका पार पाडते.

८) शिक्षण नाविन्यपूर्ण कल्पना आणि चिकित्सक विचार करण्याची पात्रता विकसित करते (Education develops innovative ideas and ability to think critically) :

शिक्षण केवळ मागील काळात संचय करून ठेवलेल्या ज्ञानाचेच हस्तांतर करित नाही, तर ते नव-नवीन विचारांना नव्या कल्पनांना आणि चिकित्सकपणे विचार करण्याच्या पद्धतींना प्रोत्साहन देते. आपल्या सभोवताली घडणाऱ्या विविध घटनांसंबंधी चिकित्सक स्वरूपाचे प्रश्न विचारण्यासाठी उत्तेजन शिक्षण देते. नाविन्यपूर्ण कल्पना विकसित करण्यासाठी शिक्षण उत्तेजन देते. वैज्ञानिक संशोधन हे शिक्षणाचे प्रमुख कार्य असून त्यामुळे नव-नवीन विचार, विकसित होण्यास मदत होते. तसेच त्यामुळे तार्किक आणि चिकित्सक विचार करण्याची क्षमता विकसित होते.

स्वयं – अध्ययनासाठीचे प्रश्न – २ (Check Your Progress - 2) :

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे द्या.

१) शिक्षणाची कोणतीही तीन प्रमुख सामाजिक कार्ये लिहा.

२) शिक्षण केवळ प्राचीन संस्कृतीचेच हस्तांतर नविन पिढीकडे करित असते का?

३) शिक्षण कशाप्रकारे सामाजिक परिवर्तन आणि विकास घडवून आणते?

४) शिक्षण सामाजिक एकात्मतेचे साधन म्हणून कशाप्रकारे कार्य करते?

४.३.३ शिक्षणाचे प्रकार (Types of Education) :

शिक्षणाचा आशय आणि विद्यार्थ्यांपर्यंत शिक्षण जाण्याचे मार्ग या निकषांच्या आधारे समाजशास्त्रज्ञांनी शिक्षणाचे सामान्य वर्गीकरण केले आहे. आता आपण शिक्षणाचे सामान्य प्रकार पाहू.

१) धार्मिक शिक्षण (Religious Education) :

शिक्षणाचा आशय धार्मिक असेल, तर त्याला 'धार्मिक शिक्षण' असे म्हटले जाते. अनेक शतकांपासून धर्मांमुळे शिक्षण प्रभावित होत आलेले दिसते. अगदी अलीकडच्या कालखंडापर्यंत मंदिर, चर्च, मशीद, मठ इ. सारख्या धार्मिक ठिकाणी शिक्षण दिले जात होते. धार्मिक शिक्षणामध्ये धर्म-संस्कार आणि विधी, नितीतत्वे, विश्वासबंधी असणारा धर्माचा दृष्टीकोन, धार्मिक तत्त्वज्ञान इ. चा अंतर्भाव होतो. असे धार्मिक शिक्षण अनुयायांना देण्याचे कार्य धार्मिक नेते करीत असत / करतात. पारंपारिक समाजातील धार्मिक शिक्षण समाजातील सर्वांच्यासाठी खुले नव्हते; ते केवळ समाजातील विशिष्ट उच्च वर्गातील व्यक्तींना दिले जात असे. सामान्यपणे महिलांना धार्मिक शिक्षणामधून वगळण्यात आले होते.

२) धर्मनिरपेक्ष शिक्षण (Secular Education) :

धर्मनिरपेक्ष शिक्षण म्हणजे असे शिक्षण, की जे कोणत्याही एखाद्या विशिष्ट धर्माच्या प्रभावाखाली नसते. शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमधून दिल्या जाणाऱ्या आधुनिक शिक्षणाला धर्मनिरपेक्ष शिक्षण म्हणतात. आधुनिक समाजांमध्ये शिक्षण व्यवस्थेचे पर्यवेक्षण किंवा देखरेख शासनसंस्था करते. अशा प्रकारच्या शिक्षणात औपचारिक स्वरूपाचा अभ्यासक्रम असतो. समाजातील सर्वांच्यासाठी धर्मनिरपेक्ष शिक्षण खुले असते. १८२० दरम्यान भारतात ब्रिटीशांनी औपचारिक शिक्षण संस्थांची स्थापना करून पाश्चात्य पद्धतीचे धर्मनिरपेक्ष शिक्षण देण्यास प्रारंभ केला. यथावकाश, कलकत्ता, मुंबई, आणि मद्रास या ठिकाणी विद्यापीठे सुरू झाली. अशाप्रकारे, आधुनिक शिक्षण हे धर्मनिरपेक्ष, मानवतावादी आणि व्यावसायिक स्वरूपाचे बनले. धर्मनिरपेक्ष व्यावसायिक शिक्षण प्रशिक्षित शिक्षकांकडून औपचारिक शिक्षण संस्थांमध्ये दिले जाते.

३) अनौपचारिक शिक्षण (Informal Education) :

जे शिक्षण अनौपचारिक अशा सामाजिक संपर्काद्वारे दिले जाते ते अनौपचारिक शिक्षण होय. अशा शिक्षणासाठी शाळा, महाविद्यालयासारख्या औपचारिक शिक्षण संस्थामध्ये नोंदणी करावी लागत नाही, त्याला विशिष्ट अभ्यासक्रम नसतो, प्रशिक्षित असा शिक्षक वर्ग नसतो, विद्यार्थ्यांसाठी औपचारिक परीक्षापद्धती नसते

आणि त्यांची श्रेणी ठरविली जात नाही. वरील वैशिष्ट्यांनी युक्त अशा शिक्षणाला अनौपचारिक शिक्षण असे म्हणतात. साध्या आणि आदिम समाजव्यवस्थांमध्ये शिक्षण हे प्रामुख्याने अनौपचारिक पद्धतीने दिले जात असे. प्राचीन समाजांमध्ये ज्ञानाचा संबंध जगण्याच्या कौशल्याशी होता. कुटुंबातील आई वडील आणि इतर सदस्य, त्याचप्रमाणे नातेवाईक आणि समाजातील वयस्क व्यक्ती असे शिक्षण देण्याचे काम करीत होत्या. समाजाची नितीमूल्ये आणि विविध स्वरूपाची व्यावसायिक कौशल्ये हस्तांतरित करणे हेच शिक्षणाचे स्वरूप होते. व्यक्तीच्या उद्‌निर्वाहासाठी आणि सामाजिक जीवनासाठी अशा स्वरूपाच्या बाबी आवश्यक मानल्या जात असत. वयाने प्रौढ असणारे पुरुष मुलांना शिकार करण्याचे कौशल्य शिकवत असत. त्याचप्रमाणे त्यांना जगण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या तांत्रिक बाबींचे आणि सभोवतालच्या पर्यावरणाशी कसे जुळवून घ्यावे याविषयीचे शिक्षण दिले जात असे. पुरुषांप्रमाणे वयाने प्रौढ असणाऱ्या महिलादेखील लहान मुलींना आणि युवतींना अन्नाचा साठा कसा करावा, प्रसूती, मुलांचे संगोपन इ. विषयीचे शिक्षण देत असत. या प्रकारचे शिक्षण सर्वप्रकारच्या समाजांमध्ये प्रचलित असल्याचे दिसते. आधुनिक समाजांमध्ये देखील कुटुंबातील व्यक्ती अनेक गोष्टी कुटुंबातील सदस्यांकडून अनौपचारिक मार्गाने शिकून घेत असते. त्याचप्रमाणे समवयस्क मित्रांचा समूह, शेजारी, नातलग यांच्याकडून देखील व्यक्ती अनेक बाबी अनौपचारिक मार्गाने शिकून घेत असते.

४) औपचारिक शिक्षण (Formal Education) :

औपचारिक शिक्षण संस्थांच्या माध्यमातून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणास औपचारिक शिक्षण असे म्हणतात. समाज जसा अधिका-अधिक मोठा आणि गुंतागुंतीचा बनत जातो, त्यावेळी अनौपचारिक माध्यमातून सर्वांना शिक्षण देणे शक्य होत नाही. आकाराने विस्तृत आणि गुंतागुंतीच्या समाज-व्यवस्थांमध्ये श्रमविभाजनाचे स्वरूप गुंतागुंतीचे झालेले असते. व्यवसायामधील विशेषीकरण अधिक विकसित झाल्याने, त्यासाठी औपचारिक शिक्षण व्यवस्था गरजेची झालेली असते. औद्योगिकरण आणि शहरीकरणाच्या वाढीमुळे, अनेक प्रकारच्या रोजगार संधी निर्माण झालेल्या असतात. अशा रोजगारांना आवश्यक असणारे प्रशिक्षण व्यक्तींना देण्यासाठी म्हणून औपचारिक शिक्षण संस्थांच्यामधून शिक्षण देणे गरजेचे असते. मोठ्या प्रमाणावर शिक्षण देण्याची व्यवस्था ही आवश्यक बाब बनत जाते. मोठ्या प्रमाणावरील शिक्षण देण्यासाठी शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठे, तंत्र-शिक्षण संस्था अस्तित्वात येतात. त्यानंतर त्यामध्ये शिक्षकांची होणारी भरती, आणि त्यांना दिले जाणारे प्रशिक्षण ही देखील एक प्राथमिक गरज बनते. त्याठिकाणी नव-नवीन विद्याशाखा आणि त्यांचे अभ्यासक्रम विकसित होतात. परीक्षा पद्धती आणि श्रेणी पद्धती अस्तित्वात येते. भाषा, कला आणि वाङ्मय, चित्रकला, सामाजिक शास्त्रे, भौतिक आणि जीवशास्त्रे, शेतीशास्त्र, वैद्यकीय शास्त्र, तांत्रिक शिक्षण इ. सारख्या विविध ज्ञानशाखा निर्माण केल्या जातात. आधुनिक समाजात या औपचारिक यंत्रणेतून जे शिक्षण देण्यात येते त्याला औपचारिक शिक्षण म्हणतात.

५) प्रौढ आणि निरंतर शिक्षण (Adult and Continuing Education) :

हा शिक्षणाचा एक नवा आणि अलीकडचा प्रकार आहे. ज्या देशांच्यामध्ये अशिक्षित लोकसंख्येचे प्रमाण

अधिक आहे, अशा देशांच्यामध्ये या प्रकारचे शिक्षण अलीकडच्या काळात सुरू केले आहे. एखाद्या समाजामध्ये प्रौढ व्यक्तींच्यामध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण अधिक असण्याची अनेक कारणे आहेत. त्यामध्ये, दारिद्र्य, शाळेत हजर रहाण्यासाठी म्हणून असणाऱ्या संधीचा अभाव, कुटुंबाला हातभार लावण्यासाठी काम करण्याच्या आवश्यकतेचा दबाव इ. चा समावेश होतो. शासनाच्या असे लक्षात आले की, जर देशातील निरक्षर लोकसंख्येचे प्रमाण अधिक वाढत गेले तर देशाचा विकास होणार नाही. यासाठी, ज्या कोणाला त्यांच्या सुरुवातीच्या आयुष्यात शाळेत जाऊन शिक्षण घेण्याची संधी मिळाली नाही, त्यांना शिक्षणाची संधी मिळावी या उद्देशाने अनेक शैक्षणिक योजनांची अंमलबजावणी करण्यात आली. प्रौढ आणि निरंतर शिक्षण योजनेचा उद्देश हा लिहिता-वाचता येणाऱ्या साक्षरांच्या संख्येत वाढ करण्याचा होता. भारताच्या प्रत्येक राज्यात एकूण साक्षरतेचे प्रमाण वाढावे म्हणून ही योजना कार्यवाहीत आणली गेली. या प्रकारच्या शिक्षणपद्धतीमधील वर्ग, पुरुष आणि महिलांच्या सोयीप्रमाणे भरविले जातात. (उदा. रात्रशाळा) त्यांच्या रोजच्या कामामध्ये अशा शिक्षणामुळे काही अडथळा येवू नये हाच उद्देश ठेवून सोयीच्या वेळी प्रौढांना शिक्षण देण्यात येते. कार्यात्मक साक्षरता (Functional Literacy) निर्माण करणे व ती टिकवून ठेवणे हे अशा शिक्षणाचे उद्दिष्ट असते.

६) दूर शिक्षण पद्धती (Distance Education) :

उच्च शिक्षण प्रसारामध्ये ही एक नवी संकल्पना आली आहे. याप्रकारच्या शिक्षणामध्ये, ज्या व्यक्तींना महाविद्यालयीन आणि विद्यापीठीय शिक्षण घेण्याची संधी मिळाली नाही, परंतु ते आपले उच्चशिक्षण पूर्ण करू इच्छितात, अशांच्यासाठी ही शिक्षणपद्धती सुरू करण्यात आली आहे. या प्रकारच्या शिक्षण पद्धतीमध्ये वर्ग सुरू करण्यासाठी खोली अथवा शिक्षक असत नाहीत. विद्यार्थ्यांना आवश्यक असलेले अभ्यासासाठीचे अथवा वाचनासाठीचे साहित्य (Study Material) खास पद्धतीने तयार केले जाते. अशी वाचन-सामग्री (पुस्तके) त्यांना पुरविली जाते. या वाचनसामग्रीच्या आधारावर विद्यार्थ्यांनी स्वतः अभ्यास करावयाचा असतो. ज्या विद्यापीठांमध्ये अशा स्वरूपाचे उच्चशिक्षणातील अभ्यासक्रम सुरू केले आहेत, त्या ठिकाणी, काहीवेळा अल्पकालावधीचे संपर्क कार्यक्रम (Short duration contact programmes) आयोजित करून त्या-त्या विषयातील तज्ञ शिक्षकांचे अधिक मार्गदर्शन विद्यार्थ्यांना दिले जाते. त्यानंतर विद्यार्थी संबंधित विद्यापीठाची परीक्षा देतो. परीक्षेत उत्तीर्ण झाल्यावर विद्यापीठ त्याला पदवी प्रमाणपत्र बहाल करते. भारतामध्ये अशा प्रकारच्या विद्यापीठांना 'मुक्त विद्यापीठे' (Open Universities) या नावाने ओळखले जाते. उदा. - इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ (IGNOU) हे भारतातील राष्ट्रीय पातळीवरील एक मुक्त विद्यापीठ आहे.

स्वयं-अध्ययनासाठीचे प्रश्न - ३ (Check Your Progress - 3) :

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे द्या.

१) धर्मनिरपेक्ष शिक्षण म्हणजे काय?

२) अनौपचारिक शिक्षण म्हणजे काय?

३) दूरशिक्षण म्हणजे काय?

४) या घटकामध्ये अभ्यासलेले शिक्षणाचे विविध प्रकार सांगा.

४.४ सारांश (Let Us Sum Up) :

या घटकामध्ये आपण शिक्षण संस्थेचा अभ्यास केला आहे. शिक्षण या संज्ञेच्या व्याख्या आणि अर्थ, शिक्षणाची सामाजिक कार्ये आणि शिक्षणाचे प्रकार इ. प्रमुख उप-घटकांचा अभ्यास आपण या घटकात केला आहे. बहुतांशी मानवी वर्तन हे संपादित किंवा शिकून घेतलेले असते. कोणत्याही समाजाला आपल्या सदस्यांना समाजात रहाण्यासाठी लायक बनवावे लागते. त्याचप्रमाणे समाजातील प्रत्येक सदस्यालाही आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी आणि सामाजिक जीवन जगण्यासाठी आवश्यक अशी कौशल्ये, ज्ञान, आणि तंत्रज्ञान शिकून घेणे गरजेचे असते. शिक्षण ही अध्ययन आणि अध्यापनाची एक अशी प्रक्रिया आहे की, ज्याद्वारे समाजातील व्यक्तींना त्याचे समाजातील अस्तित्व टिकविण्यासाठी आवश्यक असणारी कौशल्ये शिकविली जातात. 'educare' या लॅटीन शब्दापासून 'education' या शब्दाची व्युत्पत्ती झाली असून 'educere' या शब्दाचा अर्थ 'Bringing Up' म्हणजे शिक्षण देणे अथवा 'संगोपन करणे' असा आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या अंगी सूप्त अवस्थेत असणारी कौशल्ये आणि पात्रतांचे प्रकटीकरण केले जाऊन त्यांना समाजात राहण्याच्या दृष्टीने सक्षम केले जाते. व्यक्ती समाजाची चांगला नागरिक व्हावी यासाठी व्यक्ती वर्तनाला आकार देण्याचे, व्यक्तीचा मानसिक विकास

करण्याचे, तिच्यामध्ये जीवनाची मूल्ये आणि आदर्श रुजवण्याचे, तिचे गुण आणि व्यक्तिमत्त्व विकसित करण्याचे कार्य शिक्षण करते. या घटकात आपण शिक्षणाचा समाजशास्त्रीय अर्थ समजून घेतला आहे. तरुण पिढीच्या समाजीकरणाची प्रक्रिया या अर्थाने शिक्षणाकडे पाहिले जाते. प्रौढपणीच्या भूमिका पार पाडता येण्यासाठी नव्या पिढीला हेतूपुरस्सर दिले जाणारे प्रशिक्षण म्हणजे शिक्षण होय. शिक्षण म्हणजे अशी प्रक्रिया की ज्याद्वारे एखाद्या समूहाचा सामाजिक वारसा किंवा संस्कृती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रामित केली जाते. दुसऱ्या शब्दांत, समाजशास्त्रीय दृष्ट्या, शिक्षण हे संस्कृती हस्तांतरणाचे साधन ठरते. शिक्षण ही एक अशी प्रक्रिया आहे की, ज्यामध्ये मुलांना अनेक गोष्टी शिकविल्या जातात. शिक्षण ही एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया असून त्याद्वारे व्यक्तींच्या अभिवृत्तीना आकार मिळत असतो, तसेच समाजातील सदस्यांचे वर्तन निश्चित केले जाते.

या घटकात आपण शिक्षणाची पुढील सामाजिक कार्ये समजून घेतली आहेत : (१) शिक्षण समाजातील सदस्यांचे समाजीकरण करते, (२) शिक्षण संस्कृतीचा वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रामित करते, (३) शिक्षण सामाजिक नियंत्रणाचे एक साधन म्हणून कार्य करते, (४) आधुनिक समाजांमध्ये तर्कसंगत श्रमविभाजनास शिक्षण मदत करते, (५) उर्ध्वगामी सामाजिक गतीशीलतेला शिक्षण चालना देते, (६) शिक्षण समान मूल्यांना चालना देऊन एकात्मतेचे साधन म्हणून कार्य करते, (७) सामाजिक परिवर्तन आणि विकासाचे साधन म्हणून शिक्षण कार्य करते आणि (८) शिक्षण नाविन्यपूर्ण कल्पना आणि चिकित्सक विचार करण्याची पात्रता विकसित करते.

या घटकात शिक्षणाचे पुढील प्रकारही आपण अभ्यासले आहेत : (१) धार्मिक शिक्षण, (२) धर्मनिरपेक्ष शिक्षण, (३) अनौपचारिक शिक्षण, (४) औपचारिक शिक्षण, (५) प्रौढ आणि निरंतर शिक्षण आणि (६) दूर शिक्षण पद्धती.

४.५ स्वयं - अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे (Answers to Check Your Progress) :

स्वयं - अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे - १ :

- १) 'Education' या शब्दाची व्युत्पत्ती 'educare' या लॅटीन शब्दापासून झाली असून 'educare' या शब्दाचा अर्थ 'Bringing Up' म्हणजे 'शिक्षण देणे' किंवा 'संगोपन करणे' असा घेतला जातो.
- २) एमिल दुरखाईम - “शिक्षण म्हणजे ‘नव्या पिढीचे समाजीकरण’ होय. मुलांना ज्या बाबी स्वयंपूर्णपणे अवगत करता येऊ शकल्या नसत्या त्या बाबी, म्हणजे सभोवतालच्या विश्वातील घटनांकडे पहाण्याच्या पद्धती किंवा दृष्टिकोन, समाजमान्य असे वर्तनाचे आणि भावनांच्या अनुभवाचे आणि आविष्काराचे प्रकार मुलांच्या मनावर बिंबविण्याचे सातत्यपूर्ण प्रयत्न म्हणजे शिक्षण होय.”
- ३) ए. डब्ल्यू ग्रीन - “ऐतिहासिकदृष्ट्या तरुणांना नंतर प्रौढपणीच्या भूमिका स्वीकारता याव्यात यासाठी दिले गेलेले जाणीवपूर्वक प्रशिक्षण म्हणजे शिक्षण होय. पण, आधुनिक संकेतानुसार शिक्षण म्हणजे शाळेसारख्या औपचारिक संघटनांमध्ये विशेषज्ञांकडून दिले जाणारे औपचारिक प्रशिक्षण होय.”

स्वयं – अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे – २ :

- १) शिक्षणाच्या प्रमुख तीन सामाजिक कार्यांमध्ये : (१) शिक्षण समाजातील सदस्यांचे सामाजीकरण करते, (२) शिक्षण संस्कृतीचा वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रामित करते आणि (३) सामाजिक नियंत्रणाचे एक साधन म्हणून शिक्षण कार्य करते, यांचा समावेश होतो.
- २) नाही. शिक्षण केवळ मागील काळात संचय करून ठेवलेल्या ज्ञानाचेच हस्तांतर करीत नाही, तर ते नव-नवीन विचारांना, नव्या कल्पनांना आणि चिकित्सकपणे विचार करण्याच्या पद्धतींना प्रोत्साहन देते.
- ३) समाजातील सामाजिक समस्या, कालबाह्य सामाजिक प्रथा आणि वाईट स्वरूपाच्या सामाजिक प्रथांचे निर्मूलन करण्यासाठी शिक्षण मदत करते; विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील ज्ञान वाढविण्यासाठी शिक्षण प्रयत्न करते, देशातील नागरिकांच्यामध्ये सहकार्य आणि स्पर्धा यासारखी मूल्ये रुजवण्याचे कार्य करते. अशाप्रकारे समाजाचा विकास आणि परिवर्तनाचे एक साधन म्हणून शिक्षण कार्य करते.
- ४) शिक्षण समान मूल्यांना चालना देऊन सामाजिक एकात्मतेचे साधन म्हणून कार्य करते.

स्वयं – अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे – ३ :

- १) धर्मनिरपेक्ष शिक्षण म्हणजे असे शिक्षण की जे कोणत्याही एका विशिष्ट धर्माच्या प्रभावाखाली नसते. शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमधून दिल्या जाणाऱ्या आधुनिक शिक्षणाला धर्मनिरपेक्ष शिक्षण म्हटले जाते.
- २) अनौपचारिक शिक्षण हे अनौपचारिक अशा सामाजिक संपर्कातून दिले जाते. अशा शिक्षणासाठी शाळा, महाविद्यालयांसारख्या शिक्षण संस्थांमध्ये नोंदणी असावी लागत नाही, तसेच त्यासाठी विशिष्ट अभ्यासक्रम, प्रशिक्षित शिक्षकवर्ग, विद्यार्थ्यांसाठी औपचारिक परीक्षापद्धती आणि श्रेणी पद्धती नसते.
- ३) उच्च शिक्षणाच्या प्रसारामधील दूर-शिक्षण ही एक संकल्पना असून त्यामध्ये विद्यार्थ्यांना अभ्यासासाठीचे अथवा वाचनासाठीचे साहित्य (Study Material) पुरविले जाते व त्याच्या आधारे विद्यार्थ्यांनी स्वतःच अभ्यास करून परीक्षा देऊन पदवी संपादन करावयाची असते.
- ४) शिक्षणाच्या विविध प्रकारांमध्ये (१) धार्मिक शिक्षण (२) धर्मनिरपेक्ष शिक्षण (३) अनौपचारिक शिक्षण (४) औपचारिक शिक्षण, (५) प्रौढ आणि निरंतर शिक्षण आणि (६) दूर शिक्षण पद्धती यांचा समावेश होतो.

४.६ सरावासाठीचे प्रश्न (Exercise / Home Assignment) :

खालील प्रश्नांची उत्तरे तयार करा.

- १) शिक्षणाची व्याख्या देऊन त्याचा समाजशास्त्रीय अर्थ स्पष्ट करा.
- २) शिक्षणाची सामाजिक कार्ये स्पष्ट करा.
- ३) शिक्षणाच्या विविध प्रकारांवर टीप लिहा.

४.७ चिंतन आणि कृती (Reflection and Action) :

आई वडील त्यांच्या मुलांना कसे शिकवितात याचे निरीक्षण करा. त्यांच्या मुला-मुलींना ते काय-काय शिकवितात? प्राथमिक शाळा, हायस्कूल आणि महाविद्यालयांमध्ये मुलांच्यापर्यंत शिक्षण कसे पोहोचविले जाते या संबंधीची माहिती संकलित करा. तसेच त्याठिकाणी शिकविल्या जाणाऱ्या विविध विषयांची यादी तयार करा. शिक्षण संस्थांच्यामधून आणि घरामध्ये दिले जाणारे शिक्षण यांची तुलना करा व त्यावर एक टिपण तयार करा.

४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके (Suggested Readings) :

- 1) Shankar Rao C. N.: *Sociology : Principles of Sociology with an Introduction to Sociological Thought* (5th Revised Edition), S Chand and Co. Ltd., New Delhi, 2006.
- 2) Vidya Bhushan and D.R. Sachdeva: *An Introduction to Sociology*, Kitab Mahal, Allahabad, 1993.
- 3) Sharma R.N. and Rajendra K. Sharma: *Introductory Sociology*, Rajhans Prakashan Mandir, Meerut.
- 4) Gisbert P. : *Fundamentals of Sociology*, Orient Longman, Hyderabad, 1973.
- 5) Jayaram, N. : *Sociology of Education in India*, Rawat Publications, Delhi.
- 6) Haralambos M. : *Sociology: Themes and Perspectives*, Oxford Univ. Press, Delhi, 1980.

प्रकरण चौथे :

संस्कृती (CULTURE)

प्रकरणाची प्रस्तावना (Block Introduction)

समाज ही संकल्पना आपण यापूर्वीच अभ्यासली आहे. परस्परांशी आंतरक्रिया करणाऱ्या व समान संस्कृती लाभलेल्या लोकांना समाजशास्त्रात समाज ही संकल्पना वापरली जाते. संस्कृती हाच मानवी समाजाच्या अस्तित्वाचा आधार आहे. समाज व संस्कृती या दोहोंना एकमेकांपासून अलग करता येत नाही. 'संस्कृती' ही सर्वच सामाजिक शास्त्रातील एक महत्त्वपूर्ण संकल्पना आहे. मानवशास्त्रात या संकल्पनेला मध्यवर्ती स्थान आहे. समाजशास्त्रातील ती एक मूलभूत संकल्पना आहे. संस्कृती या संकल्पनेचे अध्ययन आपण या प्रकरणात करणार आहोत व तिचे महत्त्व जाणून घेणार आहोत.

या प्रकरणाची विभागणी चार घटकात करण्यात आली आहे. पहिल्या घटकात आपण संस्कृतीच्या विविध व्याख्या व वैशिष्ट्ये यांचा अभ्यास करणार आहोत. दुसऱ्या घटकात संस्कृतीच्या भौतिक व अभौतिक अशा विविध घटकांचा साकल्याने विचार करण्यात आला आहे. तिसऱ्या घटकात संस्कृतीच्या विविध कार्यांचा आढावा घेऊन संस्कृतीचे सामाजिक जीवनातील कार्य किंवा महत्त्व समजून घेणार आहोत. चौथ्या घटकात व्यक्तिमत्त्व विकासातील संस्कृतीच्या प्रभावाचे विश्लेषण आपणास जाणून घ्यावयाचे आहे.

घटक – १

संस्कृतीची व्याख्या व वैशिष्ट्ये (Definition and Characteristics of Culture)

घटक-संरचना :

- १.१ प्रस्तावना
- १.२ उद्दिष्ट्ये
- १.३ अभ्यासविषय मांडणी
 - १.३.१ संस्कृतीची व्याख्या व अर्थ
 - १.३.२ संस्कृतीची वैशिष्ट्ये
- १.४ सारांश
- १.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे
- १.६ सरावासाठी प्रश्न
- १.७ चिंतन आणि कृती
- १.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

१.१ प्रस्तावना (Introduction) :

पृथ्वीतलावरील मानवाचे इतर सर्व मानवेतरांपासून असणारे वेगळेपण केवळ मानवालाच लाभलेल्या संस्कृतीमुळे स्पष्ट होते. दुसऱ्या शब्दात, संस्कृती हे मानवी समाजांचे एक प्रभेदक लक्षण आहे. यामुळेच सर्व सामाजिक शास्त्रातील एक महत्त्वपूर्ण संकल्पना म्हणून संस्कृतीचा विचार केला जातो. संस्कृती ही समाजशास्त्रातील एक मूलभूत संकल्पना आहे. समाजशास्त्राचा परिचय करून घेताना संस्कृतीचा अर्थ जाणून घेणे क्रमप्राप्त ठरते. आपली नियमने, मूल्ये, श्रद्धा आणि सभोवतालच्या जगाकडे पाहण्याचा आपला दृष्टीकोन या सर्व बाबींची निश्चिती संस्कृतीकडून होत असते. इतकेच नव्हे तर या सर्व बाबींना योग्य आकार देण्याचे कार्य संस्कृतीच पार पाडत असते. ज्या असंख्य गोष्टी आपण पाहतो, जाणून घेतो आणि वापरतो त्या आपल्या संस्कृतीचे घटक आहेत. आपण काय खावे, कसे खावे, कोणता पेहराव करावा, कोणती भाषा वापरावी, एकमेकांना कसे भेटावे, इतरांशी कसे वागावे, विचार कसा करावा या आणि अशा अनेक बाबी संस्कृतीद्वारेच स्पष्ट व निश्चित केल्या जातात. थोडक्यात, आपल्या क्रिया, भावना आणि विचार इतकेच नव्हे तर आपले सामाजिक व्यक्तिमत्त्व यांची

निश्चिती करुन त्यांना योग्य आकार देणारा एक महत्वाचा घटक म्हणजे संस्कृती होय. यामुळेच संस्कृतीची व्याख्या व वैशिष्ट्ये जाणून घेणे महत्त्वपूर्ण बनते.

सामान्य लोकांकडून बरेचदा एखाद्या व्यक्तीची कला, वाङ्मय अगर संगितातील उच्च अभिरुची स्पष्ट करण्यासाठी संस्कृती या संकल्पनेचा वापर केला जातो. पण सामान्य माणूस ज्या अर्थाने 'संस्कृती' हा शब्द वापरतो त्याहून निराळा असा या शब्दाचा अर्थ समाजशास्त्रात आहे.

समाजशास्त्रीयदृष्ट्या प्रत्येक मानव हा संस्कृतीच्या प्रभावाखाली असतो. सर्व मानवांचे-मग ते शिक्षित असोत अगर अशिक्षित, उच्च वर्गातील असोत अगर निम्न वर्गातील, व्यावसायिक असोत किंवा शारीरिक श्रमजिवी-वर्तन संस्कृतीद्वारेच निर्धारित होते. समाजशास्त्रज्ञांकडून जेव्हा संस्कृती ही संकल्पना वापरली जाते तेव्हा त्यांना सर्व मानवी समूहांच्या एका सामान्य वैशिष्ट्याचा उल्लेख करावयाचा असतो. समाजशास्त्रज्ञांना अभिप्रेत असणारा संस्कृतीचा व्यापक अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी या संकल्पनेचा अर्थ व वैशिष्ट्ये यांचा आढावा आपल्याला घ्यावा लागेल.

१.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives) :

या घटकाच्या अध्ययनानंतर आपणास :

- ◆ संस्कृतीची व्याख्या देता येईल;
- ◆ संस्कृतीचा समाजशास्त्रीय अर्थ स्पष्ट करता येईल; आणि
- ◆ संस्कृतीची विविध वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

१.३ विषय-विवेचन (Presentation of Subject-matter) :

या घटकाची दोन विभागात विभागणी केली आहे. पहिल्या विभागात आपण संस्कृती या संकल्पनेच्या काही व्याख्या पाहणार असून त्या आधारे संस्कृतीचा अर्थ जाणून घेणार आहोत. दुसऱ्या विभागात संस्कृतीच्या विविध वैशिष्ट्यांचा संक्षिप्त आढावा आपल्याला घ्यावयाचा आहे.

१.३.१ संस्कृती - व्याख्या आणि अर्थ (Definition and Meaning of Culture) :

संस्कृती या संकल्पनेचा अर्थ समजून घेण्यासाठी विविध विचारवंतांनी या संकल्पनेच्या मांडलेल्या व्याख्या आपण समजून घेऊ.

१. सर एडवर्ड बी. टायलर - "संस्कृती ही एक अशी संकीर्ण समग्रता आहे की ज्यात ज्ञान, श्रद्धा, कला, नीती, कायदा, रुढी या व अशाच इतर पात्रतांचा व सवयींचा समावेश होतो आणि या गोष्टी व्यक्तीने समाजाचा सभासद या नात्याने संपादित केलेल्या असतात." ("Culture is that complex whole which includes knowledge, beliefs, art, morals, customs and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society."
- Sir Edward B. Tylor)

२. हॉर्टन आणि हंट - “ज्याचे सामाजिक अध्ययन होते आणि ज्यात समाजातील सदस्यांचा सहभाग असतो असे सर्व काही म्हणजे संस्कृती होय.” (“Culture is everything which is socially learnt and shared by the members of society.” - Horton and Hunt)
३. ड्रेसलर आणि विलिस - “अनेक लोकांना समान असलेल्या आणि ज्यांचे लोकांकडून आपल्या मुलांकडे संक्रमण होते ती कौशल्ये, श्रद्धा, ज्ञान आणि उत्पादित वस्तू अशा सर्व गोष्टींचा संस्कृतीत समावेश होतो.” (Culture consists of the sum total of skills beliefs, knowledge and products that are shared by a number of people and transmitted to their children.” - Dressler and Willis)
४. टिश्लेर, व्हायटन आणि हंटर - “मानवी व्यक्ती ज्या समूहाचा सभासद असतात त्यात त्या जे जे करावयास, वापरण्यास, उत्पादित करण्यास, माहीत करून घेण्यास आणि श्रद्धा ठेवण्यास शिकतात त्या सर्व गोष्टींना संस्कृती म्हणतात.” (Culture is “all that human beings learn to do, to use, to produce, to know and to believe in the social groups to which they belong.” - Tischler, Whitten and Hunter)
५. नॉर्थ, सी. सी. - “संस्कृती म्हणजे मानवनिर्मित अशी साधने की ज्यांच्यामार्फत मानवी गरजांची पूर्तता होत असते.” (“Culture consists in the instruments constituted by men to assist him in satisfying his wants.” - North, C. C.)
६. रॉबर्ट बिअरस्टेड - “आपण ज्या रीतीने विचार आणि विविध गोष्टी करतो आणि समाजाचे सभासद या नात्याने आपल्याजवळ जे जे काही असते अशा सर्व बाबींची संकीर्ण समग्रता म्हणजे संस्कृती होय.” (“Culture is the complex whole that consists of all the ways we think and do and everything we have as a member of society.” - Robert Bierstedt)

या व्याख्यांचे काळजीपूर्वक परीक्षण केले असता संस्कृती या संकल्पनेच्या अर्थावर अधिक प्रकाश टाकणारे खालील मुद्दे व्याख्यांत अधोरेखित केले गेल्याचे आपल्याला आढळून येते.

१. असंख्य गोष्टींचा समावेश असलेली संस्कृती ही एक संकीर्ण समग्रता आहे. संस्कृतीत मानवनिर्मित अशा सर्व भौतिक आणि अभौतिक घटकांचा समावेश होतो. मानवाने निर्माण केलेल्या सर्व भौतिक गोष्टी-अगदी सुईपासून ते विमानापर्यंत, हातरुमालापासून विविध प्रकारच्या वस्त्रांपर्यंत, केसांना लावायच्या साध्या पिनपासून असंख्य प्रकारच्या दाग-दागिन्यांपर्यंत, साध्या खोऱ्यापासून ट्रॅक्टरपर्यंत, गणनयंत्रापासून आधुनिक संगणकापर्यंत, साध्या बाणापासून युद्धात वापरल्या जाणाऱ्या क्षेपणास्त्रापर्यंत-संस्कृतीत समाविष्ट होतात. याबरोबरच ज्ञान, कौशल्ये, श्रद्धा, मूल्ये, नीतितत्त्वे या आणि अशाच इतर अभौतिक गोष्टींचा संस्कृतीत समावेश होतो. थोडक्यात संस्कृती म्हणजे भौतिक आणि अभौतिक गोष्टींच्या समावेशातून निर्माण झालेली संकीर्ण समग्रता आहे.

२. समाजसदस्यांकडून संस्कृती शिकून आत्मसात केली जाते. संस्कृतीचे घटक व्यक्तीला अनुवंशिकतेने अगर जीवशास्त्रीयदृष्ट्या प्राप्त होत नाहीत. समाज अगर समूहाचा एक सदस्य या नात्याने व्यक्तीला संस्कृतीतील घटक शिकूनच आत्मसात करावे लागतात.
३. एखादा विशिष्ट समूह अगर समाजातील सर्वांसाठी संस्कृती समान असते, त्यात सर्वांचा सहभाग असतो.
४. संस्कृती हे मानवाच्या विविध गरजांच्या पूर्ततेचे एक साधन आहे.
५. संस्कृती हा समाजाचा सामाजिक वारसा असून तो एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित केला जातो.
६. आपल्याकडून केल्या जाणाऱ्या सर्व क्रिया, आपली विचार करण्याची पद्धती, आपली वर्तनपद्धती, ज्यांच्यावर आपण विश्वास ठेवतो अशा सर्व गोष्टी आणि समाजाचा एक सदस्य या नात्याने आपण आत्मसात केलेल्या इतर सर्व गोष्टी यांचा संस्कृतीत समावेश होतो. या बाबींवर विविध व्याख्यांत भर देण्यात आला आहे. दुसऱ्या अधिक समर्पक अशा शब्दात Clyde Kluckhohn यांच्या मते संस्कृती हा 'जीवन जगण्याचा आराखडा' आहे.
७. संस्कृती या संकल्पनेचा समाजशास्त्रीय अर्थ स्पष्ट करताना खालील मुद्देही विचारात घ्यावे लागतात.
 १. समाजशास्त्रज्ञांनी जरी सर्व मानव समाजाना संस्कृती लाभलेली असते असे म्हटले असले तरी एका समाजाची संस्कृती दुसऱ्या समाजापेक्षा भिन्न असते. उदा. भारतीय समाजाची संस्कृती अमेरिकन समाजाच्या संस्कृतीपेक्षा भिन्न आहे.
 २. संस्कृती ही मानवनिर्मित अशा भौतिक व अभौतिक घटकांच्या एकत्रीकरणातून निर्माण झालेली असते हे सत्य आहे, पण संस्कृतीतील अभौतिक घटक भौतिक घटकांपेक्षा अधिक महत्त्वपूर्ण असतात, कारण भौतिक गोष्टी तयार करण्यासाठी वापरण्यात आलेले ज्ञान, कौशल्ये आणि तंत्रज्ञान अभौतिक संस्कृतीचे घटक असतात. परिणामी जरी भौतिक वस्तू नामशेष झाल्या तरी त्या निर्माण करण्यासाठी आवश्यक असणारे ज्ञान व कौशल्य आपल्याकडे असेल तर जेव्हा हव्या तेव्हा आपण त्या वस्तूंची पुनर्निर्मिती करू शकतो.
 ३. संस्कृती एक नियमनात्मक व्यवस्था आहे. लोकरुढी, नीतितत्वे आणि कायदा हे नियमनांचे विविध प्रकार आहेत. विशिष्ट समाजातील सर्व नियमने परस्परसंबंधित असून त्यांच्यापासून एक संकीर्ण व्यवस्था अस्तित्वात येते. याबरोबरच समाजाच्या नियमन व्यवस्थेला आधार देणारी सांस्कृतिक मूल्येही प्रत्येक समाजात अस्तित्वात असतात. नियमने व मूल्ये यांची एक व्यवस्था या अर्थाने समाजशास्त्रज्ञ संस्कृतीला महत्त्व देतात, कारण समाजातील स्थिरता आणि व्यवस्था मोठ्या प्रमाणात या नियमन व मूल्ये व्यवस्थेवरच अवलंबून असते.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - १ (Check Your Progress - I)

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. सर एडवर्ड बी. टायलर यांनी दिलेली संस्कृतीची व्याख्या लिहा.

२. हॉर्टन व हंट यांची संस्कृतीची व्याख्या लिहा.

३. टिशलेर, व्हायटन व हंटर यांनी केलेली संस्कृतीची व्याख्या लिहा.

४. संस्कृतीच्या विविध व्याख्यांत मांडण्यात आलेले कोणतेही तीन मुद्दे लिहा.

१.३.२ संस्कृतीची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Culture) :

संस्कृती या संकल्पनेच्या विविध व्याख्या व अर्थ यांचा अभ्यास केल्यानंतर आता संस्कृतीच्या काही महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांचा आपण अभ्यास करू. संस्कृतीची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे -

१. संस्कृतीचे संपादन होते किंवा ती शिकून घेतली जाते (Culture is acquired or learned) :

संस्कृती हा माणसाचा अनुवंशिक गुणधर्म नाही. समाज सदस्यांना संस्कृतीचे संपादन करावे लागते किंवा ती शिकून घ्यावी लागते. मानवेतर प्राणिजाती आणि मनुष्यप्राणी या दोहोंत काही महत्त्वाचे भेद आहेत. मानवेतर प्राणीजातीबाबत, त्यांचे बहुतेक वर्तन सहजप्रवृत्त (instinctual) असते, इतकेच नव्हे तर ते मुख्यत्वे अनुवंशानेच निर्धारित होत असते. बहुसंख्य मानवेतरांकडून त्यांच्या मूलभूत जैविक गरजांची पूर्तता एका ठराविक पद्धतीने केली जाते आणि या पद्धती एका विशिष्ट मानवेतर प्राणीजातीतील सर्वांसाठी सारख्याच असतात. हा त्यांनी अनुवंशिकतेने प्राप्त केलेल्या अगर सहजप्रवृत्त वर्तन पद्धतीचा परिणाम आहे. मानवेतर प्राणी जातीत आढळून येणारे अशा प्रकारचे सहजप्रवृत्त वर्तन (उदा. कोळ्याकडून विणले जाणारे जाळे). त्या प्रजातीतील स्थल-काल परत्वे सर्व प्राण्यांकडून सारख्याच पद्धतीने घडून येते आणि त्यात फरक दिसून येत नाही.

मानवाबाबत मात्र हे खरे नाही. मानव प्राण्याच्या वर्तनात व्यक्ती आणि संस्कृतीपरत्वे खूप विविधता आणि परिवर्तनीयता आढळते. मानव आपल्या गरजांच्या पूर्तीसाठीची पद्धती व साधने संस्कृतीच्या माध्यमातून आत्मसात करत असतो. उदा. भूक ही सर्वच माणसांची एक मूलभूत गरज आहे. पण मानवाला आपली भूक कशी भागवावी हे शिकावे लागते. कोणते अन्न खावे, ते किती, कसे आणि केंव्हा खावे इ. या सर्व बाबी संस्कृतीद्वारे निर्धारित केल्या जातात आणि संस्कृतीपरत्वे त्यात भिन्नताही आढळते. अशा सर्व बाबी व्यक्तीला शिकून घ्याव्या लागतात. केवळ आपल्या गरजांच्या पूर्ततेच्या पद्धतीच नव्हे तर ज्ञान, श्रद्धा, नीतितत्त्वे, मूल्ये, सवयी, कौशल्ये आणि संपूर्ण जीवनपद्धती या बाबी समाजाचा एक सदस्य या नात्याने सामाजिक आंतरक्रियांच्या माध्यमातून प्रत्येक व्यक्तीला शिकून घ्याव्या लागतात. अशाप्रकारे संस्कृतीच्या आत्मसातीकरणानंतरच मानव प्राण्याचे 'मानवात' रूपांतर होते.

२. संस्कृतीचे संक्रामण होते (Culture is Transmitted) :

प्रत्येक समूहात संस्कृती ही जुन्या पिढीकडून नव्या पिढीकडे संक्रामित केली जाते. आपल्या गुणसूत्रांच्या माध्यमातून मानवाकडून वर्तन पद्धतींचे संक्रामण नव्या पिढीकडे केले जात नाही. याऐवजी सामाजिक आंतरक्रियांच्या सहाय्याने संस्कृती शिकवली जाते आणि शिकून आत्मसात केली जाते. कुटुंब, शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे याबरोबरच रेडिओ, दूरदर्शन, वर्तमानपत्रे, मासिके ही प्रसारमाध्यमे, संस्कृतीच्या संक्रामणाच्या समाजातील यंत्रणाच आहेत. यामार्फत संस्कृतीचे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे सातत्याने हस्तांतरण होत असते. संस्कृतीच्या अशा सातत्यपूर्ण संक्रामणामुळे प्रत्येक नव्या पिढीला जीवन जगण्याचे नवे मार्ग दरेवेळी शोधावे लागत नाहीत.

३. संस्कृतीचे स्वरूप सामाजिक असते आणि त्यात सर्वांचा सहभाग असतो (Culture is Social and Shared) :

संस्कृती ही व्यक्तिगत बाब नसून ती संपूर्ण समाजाची निर्मिती असते. हजारो वर्षांच्या कालावधीत समाज सदस्यांत होणाऱ्या सामाजिक आंतरक्रियांच्या सहाय्याने तिची निर्मिती झालेली असते. परिणामी सर्व समाज सदस्यांची सामायिक मालकी संस्कृतीवर असते. समाजातील इतर सदस्यांशी येणाऱ्या संबंधामुळे मानव संस्कृती आत्मसात करत असतो. थोडक्यात संस्कृतीच्या निर्मितीमध्ये आणि हस्तांतरणामध्ये संपूर्ण समाज सहभागी असतो म्हणूनच संस्कृती सामाजिक व सामायिक असते.

४. संस्कृती समाजाची आदर्श जीवनरीत असते (Culture is an ideal way of life of society):

संस्कृती, मग ती कोणत्याही समाजाची असो, त्या विशिष्ट समाजाच्या दृष्टीने 'आदर्श-जीवनरीत'च असते. विशिष्ट समाजाला हजारो वर्षांपासून लाभलेल्या सामाजिक वारसारूपी संस्कृतीचे हस्तांतरण अखंडितपणे प्रत्येक पिढी नव्या पिढीकडे करत असते. परिणामी गत पिढ्यांनी अनुसरलेला जीवनमार्ग आपोआपच नव्या पिढीच्या दृष्टीनेदेखील 'आदर्श जीवनमार्ग'च बनतो. शिवाय आपल्या समाजातील मूल्ये, श्रद्धा, नियमने व वर्तनपद्धती आदर्श आहेत इतकेच नव्हे तर इतर समाजाच्या संस्कृतीपेक्षा आपलीच संस्कृती श्रेष्ठ आहे, तीच सर्वश्रेष्ठ आहे अशीच शिकवण समाजीकरणाच्या सहाय्याने नव्या पिढीला दिली जाते. उदा. भारतीय संस्कृती ही

जगातील एक आदर्श संस्कृती आहे, असाच विचार आपण करतो, कारण असा विचार करायला आपल्याला शिकविलेले असते.

५. संस्कृती संतोषप्रद आहे (Culture is gratifying) :

सर्व प्राणीमात्रांप्रमाणेच मानवाच्याही काही जैविक गरजा असतात. तसे पाहता अन्न व विश्रांती ही मानवाची मूलभूत गरज आहे. त्याचप्रमाणे पर्यावरणीय बदलांत स्वतःचे संरक्षण करणे, आपल्या अपत्यांचे संरक्षण व संवर्धन करणे याही मानवाच्या गरजाच असून याशिवाय मानवी समाजाचे अस्तित्वच धोक्यात येईल याची पूर्ण जाणीव मानवाला आहे. या जैविक गरजांप्रमाणेच मानवाच्या असंख्य मानसिक व सामाजिक गरजाही असतात. प्रत्येक समाजाची संस्कृती आपल्या सदस्यांच्या जैविक, मानसिक व सामाजिक गरजांची पूर्तता करणाऱ्या यंत्रणांनी युक्त असते. विशिष्ट समाज सदस्यच नव्हे तर प्रत्येक नवी पिढी आपल्या गरजांच्या पूर्ततेसाठी संस्कृतीतील संस्थांनी निर्धारित केलेल्या मार्गांचा अवलंब करताना आढळते. अशाप्रकारे आपल्या मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्याच्या विविध पद्धती व त्यासाठी आवश्यक असणारी साधने निर्माण करून प्रत्येक संस्कृती सदस्यांच्या गरजांची पूर्तता करण्याचा प्रयत्न करते म्हणूनच ती संतोषप्रद बनते.

६. संस्कृती अभियोजनक्षम असते (Culture is adaptive) :

माणूस हजारो वर्षांपासून सभोवतालच्या पर्यावरणाशी, त्यात होत गेलेल्या बदलांशी अभियोजन प्रक्रियेद्वारे जुळवून घेण्यात यशस्वी झाला आहे. अशा बदलांशी जुळवून घेण्याची मानवेतरांतील प्रक्रिया व क्षमता अत्यंत संथ व अत्यल्प आहे. परिणामी पर्यावरणीय बदलांशी यशस्वीरित्या सामोरे जाऊ न शकलेले असंख्य मानवेतर प्राणी काळाच्या ओघात नष्ट झाले आहेत; कित्येक सजीव नाशाच्या उंबरठ्यावर आहेत. पण आपल्याला लाभलेल्या संस्कृतीच्या सहाय्याने मानवाने पर्यावरणीय बदलांशी केवळ अभियोजनच साधले असे नव्हे तर आपल्या सभोवतालच्या पर्यावरणावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्याचा यशस्वी प्रयत्नही केला आहे. म्हणूनच पर्यावरणाशी अभियोजन साधण्याचा मानवाचा वेग मानवेतरांपेक्षा निश्चितच अधिक आहे. ही अभियोजनक्षमता विशेष प्राविण्य व सामान्य अभियोजन या दोन प्रकारांत होत असते. विश्वातील बहुसंख्य संस्कृती या दोन्ही प्रकारांचा वापर करण्याचे ज्ञान मानवाला देतात. विशिष्टीकृत अभियोजनात (Specialised Adaptation) विशिष्ट पर्यावरणाशी किंवा पर्यावरणीय परिस्थितीशी जुळवून घेण्यासाठी आवश्यक अशा अभियोजनपद्धतींचा समावेश होतो. उदा. एस्किमोंचे 'इग्लू' (Igloo) हा निवाऱ्याचा एक उत्तम नमुना आहे. घर बांधणीचा हा नमुना बर्फाळ प्रदेशात अत्यंत यशस्वी ठरतो पण 'सहारा वाळवंटात' तो कुचकामी आहे. सामान्य अभियोजनात (Generalized Adaptation) गुंतागुंतीच्या पण लवचिक अशा अभियोजन पद्धतींचा समावेश होतो. उदा. ट्रक, रेल्वे, विमान व जहाजे अशी विविध प्रकारची साधने असणारी आधुनिक औद्योगिक समाजातील वाहतूकीची व्यवस्था, वाळवंटातील भटक्या जमातींकडून वापरल्या जाणाऱ्या उंट या वाहतूकीच्या साधनापेक्षा कितीतरी पटीने गुंतागुंतीची तरीही लवचिक आहे. अशाप्रकारे मानवाला आपल्या पर्यावरणाशी प्रभावीपणे जुळवून घ्यायला मदत करणारी संस्कृती ही एक अत्यंत उपयुक्त अशी अभियोजनात्मक यंत्रणाच आहे.

७. संस्कृती ही एकात्मता निर्माण करणारी यंत्रणा आहे (Culture is an integrative mechanism):

संपूर्ण समाजाला एकसंध व एकात्म ठेवण्याचे कार्य संस्कृती पार पाडते. संस्कृती ही नियमने आणि मूल्ये यांची एक संघटीत व्यवस्था असते. ही व्यवस्था सामाजिक संस्थांच्या स्वरूपात संघटीत झालेली असते आणि सर्व सामाजिक संस्था परस्परसंबंधीत व परस्परावलंबी असतात. अशा सामाजिक संस्थांनी निर्धारित केलेल्या मार्गानेच समाजसदस्य आपापल्या भूमिका वठवत असतात. इतकेच नव्हे तर समाजसदस्यांतील व्यक्तिगत स्वरूपाचे वर्तनही मोठ्या प्रमाणात त्या समाजाच्या नियमन व मूल्य व्यवस्थेद्वारे नियंत्रित होत असते. थोडक्यात, संस्कृतीत समाविष्ट होणारी नियमन व मूल्यव्यवस्था समाजातील व्यक्ती-व्यक्ती, व्यक्ती-समूह व समूह-समूहातील संबंध प्रस्थापित करण्यास व अशा संबंधांवर नियंत्रण ठेवण्यास सहाय्यभूत ठरते. म्हणूनच समाजात एकात्मता निर्माण करणारी एक यंत्रणा असा संस्कृतीचा उल्लेख करावा लागतो.

८. संस्कृती अमूर्त असते (Culture is abstract) :

समाजशास्त्रात संस्कृती ही संकल्पना सामान्यपणे अभौतिक संस्कृती या अर्थानेच वापरली जाते. या अभौतिक संस्कृतीत नियमने, मूल्ये, श्रद्धा, ज्ञान, विचारसरणी अशा असंख्य गोष्टींचा समावेश होतो. या सर्व गोष्टी डोळ्यांना दिसत नाहीत. म्हणूनच संस्कृती अमूर्त असते. जरी आपण संस्कृतीमुळे प्रभावित झालेले व्यक्ती वर्तन सहजगत्या बघू शकत असलो तरी आपण संस्कृती प्रत्यक्ष बघू शकत नाही. पण तिच्याविषयी अनुमान बांधता येते. जरी संस्कृती अमूर्त व अदृश्य असली तरी तिचा व्यक्तीवर असणारा प्रभाव कधीच वरवरचा अगर उथळ असत नाही. उदा. अन्न वर्जनतेबाबतच्या नियमाचे आत्मसातीकरण व्यक्तीकडून इतके तंतोतंतपणे झालेले असते की चुकून जरी निषिद्ध मानलेले अन्न पोटात गेले तर पचनसंस्थेकडून ते बाहेर फेकले जाते. एखादा अत्यंत क्रोधित झालेला मानवी समूह त्या समूह सदस्यांनी शिकलेल्या मूल्य व श्रद्धांप्रमाणेच वर्तन करतो.

९. संस्कृती समाजपरत्वे बदलते (Culture varies from society to society) :

संस्कृती हे सर्व मानव समाजाचे एक प्रभेदक लक्षण आहे. पण याचा अर्थ असा नाही की सर्व संस्कृती तंतोतंत सारख्याच आहेत. एखाद्या समाजाची संस्कृती दुसऱ्या कोणत्याही समाजाच्या संस्कृतीपेक्षा वेगळी असते. उदा. भारतीय संस्कृती अमेरिकन संस्कृतीपेक्षा भिन्न आहे. एकाच समाजात अस्तित्वात असणाऱ्या विविध समूहांच्या संस्कृतीतही तितकीच विविधता असल्याचे आढळून येते. उदा. भारतीय समाजातील हिंदू, मुस्लिम, जैन व इतर समुदायांकडून भिन्न भिन्न सांस्कृतिक परंपरांचे पालन केले जाते. हे जरी सत्य असले तरी सर्व संस्कृतीत काही समान बाबी असल्याचेही दिसून येते.

१०. संस्कृती प्रतीकात्मक असते (Culture is symbolic) :

प्रतीके या अशा वस्तू असतात की ज्या दुसऱ्या कशाचे तरी प्रतिनिधीत्व करतात. प्रतीकांमध्ये ते अभिव्यक्त करत असलेल्या वस्तूचे कोणतेही गुण असत नाहीत. लोक अशा प्रतीकांना मान्यता देतात म्हणूनच प्रतीके वस्तूची अभिव्यक्ती करतात. प्रत्येक संस्कृती प्रतीकांना आपल्या परीने अर्थ देत असते. उदा. काही

पाश्चिमात्य राष्ट्रात अंत्यविधीच्या वेळी आपल्याला झालेले दुःख व्यक्त करण्यासाठी लोक काळे कपडे वापरतात तर पूर्वेकडील राष्ट्रात शुभ्र वस्त्र परिधान करून दुःख व्यक्त केले जाते. या ठिकाणी प्रतीक वेगळे असले तरी त्याला जोडण्यात आलेला अर्थ एकच आहे. संस्कृतीतील भौतिक-अभौतिक असे बहुतांशी घटक प्रतीकात्मक स्वरूपात असतात. परिणामी संस्कृतीत प्रतीकांच्यामार्फत व्यक्त झालेल्या अर्थ पद्धतींचा समावेश होतो असे म्हणावे लागेल. याबरोबरच एखाद्या व्यक्तीची अगर तिच्या घरातील भौतिक वस्तू या केवळ त्याचे पर्यावरणापासून संरक्षण करण्याची साधने नसून समाजाच्या वर्ग व्यवस्थेतील त्या व्यक्तीचा दर्जा निर्धारण करणारी प्रतीकेच असतात. कित्येक लोकांसाठी त्यांच्याकडे असणारी चारचाकी गाडी हे केवळ वाहतुकीचे साधनच नसते तर त्यांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा निर्देशित करण्याचे ते एक प्रतीक असते. संस्कृतीत अंतर्भूत असणाऱ्या सर्व प्रतीकांमध्ये 'शब्द' या प्रतीकांना फार महत्त्वाचे स्थान आहे. मानव भाषेतील प्रतीकांचा वापर करून त्याच्या सभोवतालच्या जगाचे बोधात्मक वर्गात वर्गिकरण करतो आणि परस्परांशी संवाद साधण्यासाठी त्यांचा वापर करतो. परिणामी नियमनात्मक व बोधात्मक संस्कृती शिकवणे व त्यात सहभागी होणे हे केवळ भाषेमुळेच शक्य होते. भाषा हेच संस्कृतीचे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरण करण्याचे एक प्रमुख साधन आहे. मानवी भाषेतील शब्द ही प्रतीकेच असतात.

११. संस्कृती सापेक्षतः स्थिर असते (Culture tends to be relatively stable) :

कोणत्याही समाजाची संस्कृती ही सापेक्षतः स्थिर असते. तिच्यात सामान्यतः जलद गतीने बदल होत नाहीत. संस्कृतीत होणारे बदल हे अत्यंत संथ गतीने व दीर्घकाळात घडून येत असतात. विल्यम एफ् ऑगबर्न (William F. Ogburn) यांनी मांडलेली 'सांस्कृतिक गतीमंदतेची' किंवा 'सांस्कृतिक पश्चायनाची' (Cultural lag) संकल्पना ही बाब अधिक स्पष्ट करते. संस्कृतीत भौतिक संस्कृती व अभौतिक संस्कृती असे दोन घटक समाविष्ट झालेले असतात. भौतिक संस्कृतीत होणारा बदल हा अभौतिक संस्कृतीतील बदलांपेक्षा जलद गतीने होत असतो. ऑगबर्न यांच्या मते तंत्रज्ञानात होणारा बदल अत्यंत जलद असतो, म्हणूनच भौतिक संस्कृतीत जलद बदल होतो. पण नियमने, मूल्ये व श्रद्धा या संस्कृतीच्या अभौतिक घटकांत होणारा बदल अत्यंत संथ असतो. अशा प्रकारे तंत्रज्ञानात होणाऱ्या गतिमान बदलांची परिणती सांस्कृतिक गतिमंदतेत होते. (The technological change results in cultural lag) असे ऑगबर्न यांनी म्हटले आहे.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - २ (Check your progress - 2)

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. संस्कृती अनुवंशिक असते काय?

२. एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संस्कृती हस्तांतरणाची यंत्रणा कोणत्या?

३. संस्कृती कोणत्या अर्थाने संतोषप्रद आहे?

४. संस्कृतीची कोणतीही पाच वैशिष्ट्ये लिहा?

१.४ सारांश (Let Us Sum Up) :

या घटकामध्ये आपण संस्कृती या संकल्पनेचा अर्थ व वैशिष्ट्ये यांचा अभ्यास केला आहे. संस्कृतीची व्यापक व प्रसिद्ध अशी व्याख्या सर एडवर्ड बी. टायलर यांनी दिली आहे. त्यांच्या मते, “संस्कृती ही एक अशी संकीर्ण समग्रता आहे की ज्यात ज्ञान, श्रद्धा, कला, नीती, कायदा, रुढी या व अशाच इतर पात्रतांचा व सवयींचा समावेश होतो आणि या गोष्टी व्यक्तीने समाजाचा सभासद या नात्याने संपादित केलेल्या असतात.”

संस्कृतीत आपल्याकडून घडणाऱ्या सर्व क्रिया, आपल्या विचार करण्याच्या पद्धती, वर्तनपद्धती, आपल्या सर्व श्रद्धा आणि समाजाचा एक सदस्य या नात्याने आपण आत्मसात केलेल्या इतर सर्व बाबींचा समावेश होतो. Clyde Kluckhohn यांच्या मते संस्कृती हा ‘जीवन जगण्याचा आराखडा’ आहे. संस्कृती समाजसदस्यांकडून शिकून घेतली जाते. संस्कृतीचे घटक जैविक अगर अनुवंशिक नसतात. व्यक्तीला ती ज्या समूहाचा अगर समाजाचा सदस्य असेल त्या समाजाच्या संस्कृतीतील घटक आत्मसात करावे लागतात. एखाद्या विशिष्ट समूह अगर समाजातील सर्वांसाठी संस्कृती समान असते व त्यात सर्वजण सहभागी होत असतात. शिवाय मानवाच्या असंख्य प्रकारच्या गरजा भागवण्याचे एक साधन म्हणून संस्कृतीचा उल्लेख करावा लागतो. अशी संस्कृती हा समाजाचा सामाजिक वारसाच असतो.

संस्कृतीच्या वैशिष्ट्यांत पुढील बाबींचा समावेश होतो. १. संस्कृतीचे संपादन होते किंवा ती शिकून घेतली जाते; २. संस्कृतीचे संक्रामण होते; ३. संस्कृती सामाजिक असते व त्यात सर्वांचा सहभाग असतो; ४. संस्कृती समाजाची आदर्श जीवनरीत असते; ५. संस्कृती संतोषप्रद आहे; ६. संस्कृती अभियोजनक्षम असते; ७. संस्कृती ही एकात्मता निर्माण करणारी यंत्रणा आहे; ८. संस्कृती अमूर्त असते; ९. संस्कृती समाजपरत्वे बदलते; १०. संस्कृती प्रतिकात्मक असते आणि ११. संस्कृती सापेक्षतः स्थिर असते.

१.५ स्वयं अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे (Answers to Check Your Progress) :

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्नांची उत्तरे - १

- १) सर एडवर्ड बी. टायलर :- “संस्कृती ही एक अशी संकीर्ण समग्रता आहे की ज्यात ज्ञान, श्रद्धा, कला, नीति, कायदा, रुढी या व अशाच इतर पात्रतांचा व सवयींचा समावेश होतो आणि या गोष्टी व्यक्तीने समाजाचा सभासद या नात्याने संपादित केलेल्या असतात.”
- २) हॉर्टन व हंट :- “ज्याचे सामाजिक अध्ययन होते आणि ज्यात समाजातील सदस्यांचा सहभाग असतो असे सर्व काही म्हणजे संस्कृती होय.”
- ३) टिशलेर, व्हायटन व हंट :- “मानवी व्यक्ती ज्या समूहाच्या सभासद असतात त्यात त्या जे जे करावयास, वापरण्यास, उत्पादित करण्यास, माहीत करून घेण्यास आणि श्रद्धा ठेवण्यास शिकतात त्या सर्व गोष्टींना संस्कृती म्हणतात.”
- ४) संस्कृतीच्या विविध व्याख्यांत मांडण्यात आलेले तीन मुद्दे - १. संस्कृती समाज सदस्यांकडून शिकून घेतली जाते; २. एखाद्या विशिष्ट समूह अगर समाजातील सर्वांसाठी संस्कृती समान असते व त्यात सर्वजण सहभागी होत असतात; ३. मानवाच्या विविध गरजा भागविण्यास मदत करणारे संस्कृती हे एक साधन आहे.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - २ ची उत्तरे

- १) नाही, संस्कृती हा मानवाला अनुवंशिकतेने लाभणारा गुण नाही. समाजातील व्यक्तींना संस्कृती संपादित करावी लागते किंवा शिकून घ्यावी लागते.
- २) एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संस्कृती हस्तांतरित करण्याच्या यंत्रणात कुटुंब, शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे आणि रेडिओ, दूरदर्शन, वृत्तपत्रे, मासिके अशा संपर्क साधनांचा समावेश होतो.
- ३) संस्कृती आपल्या सदस्यांना त्यांच्या विविध गरजांच्या पूर्ततेसाठी योग्य साधने व पद्धती प्राप्त करून देते म्हणून ती संतोषप्रद आहे.
- ४) संस्कृतीची पाच प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे : १. संस्कृतीचे संपादन होते किंवा ती शिकून घेतली जाते. २. संस्कृतीचे संक्रमण होते. ३. संस्कृती सामाजिक व सहभागी असते. ४. संस्कृती समाजाची आदर्श जीवनरीत असते. ५. संस्कृती संतोषप्रद आहे.

१.६ सरावासाठी प्रश्न (Exercise/Home Assignment) :

खालील प्रश्नांची उत्तरे तयार करा.

- १) संस्कृतीच्या कोणत्याही दोन व्याख्या द्या व संस्कृतीचा अर्थ स्पष्ट करा.
- २) संस्कृतीची प्रभेदक लक्षणे विशद करा.

१.७ चिंतन आणि कार्य (Reflection and Action) :

आपल्या भागात स्थायिक झालेल्या कोणत्याही दोन समुदायांचे काळजीपूर्वक निरीक्षण करा. त्या समुदायातील वर्तनपद्धतींचे व संस्थात्मक यंत्रणेचे काळजीपूर्वक निरीक्षण करून त्या दोन समुदायातील सांस्कृतिक भिन्नता शोधून काढा व त्यावर एक टिपणी तयार करा.

१.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके (Suggested Readings) :

- १) डॉ. सर्जेराव साळुंखे : समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे १९९६.
- २) प्रा. रमेश जाधव : समाजशास्त्र, सी जमनादास आणि कंपनी, मुंबई, १९८८.
- ३) Tisehler Whitten and Haunter : *Introduction to sociology*, Holth, Rinehart and Winston, 1983.
- ४) Horton and Hunt : *Sociology*, MC Graw Hill, Tokyo, 1976.

घटक – २

संस्कृतीचे घटक (Components of Culture)

घटक-संरचना :

- २.१ प्रस्तावना
- २.२ उद्दिष्ट्ये
- २.३ विषय-विवेचन : संस्कृतीचे घटक
- २.४ सारांश
- २.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे
- २.६ सरावासाठी प्रश्न
- २.७ चिंतन आणि कार्य
- २.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.१ प्रस्तावना (Introduction) :

संस्कृतीत अनेक गोष्टींचा समावेश होत असतो हे आपण पूर्वी जाणून घेतले आहेच. संस्कृतीत मानवनिर्मित अशा सर्व गोष्टींचा समावेश झालेला असतो. परिणामी अनेक घटकांच्या एकत्रीकरणातून संस्कृती समृद्ध झालेली असते. या घटकामध्ये आपण संस्कृतीच्या घटकांचे अध्ययन करणार आहोत.

२.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives) :

या घटकाच्या अध्ययनानंतर आपल्याला :

- ◆ संस्कृतीचे घटक ओळखता येतील;
- ◆ संस्कृतीतील भौतिक व अभौतिक घटकांचे स्पष्टीकरण करता येईल;
- ◆ नियमनात्मक व बोधात्मक संस्कृती-घटकांचे विश्लेषण करता येईल; आणि
- ◆ भौतिक आणि अभौतिक संस्कृतीतील संबंध सांगता येईल.

२.३ विषय-विवेचन (Presentation of Subject Matter) :

प्रत्येक समाजाला संस्कृती असते ती भौतिक आणि अभौतिक घटकांपासून बनलेली असते. आपल्या सभोवतालच्या पर्यावरणाशी, त्यातील बदलांशी समायोजन साधता यावे यासाठी मानवाने निर्माण केलेल्या आणि

तो वापरीत असलेल्या सर्व वस्तूंचा समावेश भौतिक संस्कृतीत होतो. दुसऱ्या बाजूला अभौतिक संस्कृती ही समाजातील ज्ञान, श्रद्धा, मूल्ये आणि वर्तनविषयक नियमने अशा घटकांपासून बनलेली एक संकीर्ण समग्रताच असते. भौतिक संस्कृतीत समाविष्ट होणाऱ्या सर्व घटकांशी अभौतिक संस्कृतीचे घटक असलेल्या काही कल्पना संबंधित असतात.

संस्कृतीचे घटक (Components of Culture) :

संस्कृतीतील भौतिक व अभौतिक घटकांचा उल्लेख संस्कृतीचे घटक म्हणून केला जातो.

१) भौतिक संस्कृती (Material Culture) :

भौतिक संस्कृतीत मानवाने निर्माण केलेल्या व तो वापरीत असलेल्या सर्व वस्तूंचा समावेश होतो. सुई, विमाने, बोटी, संगणक, विविध हत्यारे, साधने, यंत्रे, खिळे, भांडी, कपडे, लाकडी फर्निचर, घड्याळे, घरे, दाग-दागिने, नाणी, रेडिओ, दूरदर्शनसंच ही आणि अशी असंख्य उदाहरणे भौतिक संस्कृतीत समाविष्ट होणाऱ्या वस्तूंची देता येतील. अशा भौतिक संस्कृतीविना मनुष्यजातीचे जिवंत राहणे अशक्य आहे. कारण पर्यावरणाचे मानवी जीवनावर होणारे आघात पचवण्याची वा परतवून लावण्याची क्षमता भौतिक संस्कृती मानवाला प्राप्त करून देते. मानव वापरत असलेले कपडे अगर त्याने केलेली घरांची निर्मिती त्याचे थंडी आणि प्रखर सुर्यप्रकाशापासून संरक्षण करते. आपल्या सभोवतालच्या पर्यावरणाशी जुळवून घेण्यासाठी त्यात आपल्याला हवे तसे बदल करण्यासाठी आणि आपल्या फायद्यासाठी पर्यावरणाचा उपयोग करण्यासाठी मानव प्रामुख्याने भौतिक संस्कृतीचा अवलंब करत आला आहे. मानवाने मोठमोठी धरणे बांधून, सिंचनासाठी कालवे काढून, पडिक जमीनही लागवडीस योग्य बनविली आहे. कोळसा आणि नैसर्गिक तेलाचे उर्जेत रूपांतर केले आहे. इतकेच नव्हे तर अशुद्ध स्वरूपातील धातूवर प्रक्रिया करून त्यांना अमूल्य बनविले आहे, अष्टपैलूत्व प्राप्त करून दिले आहे. भौतिक संस्कृतीतील घटकांच्या सहाय्याने केवळ मानवच अत्यंत प्रतिकूल पर्यावरणावर मात करून सर्व हवामानात आणि सर्व भूखंडांवर आपल्या अस्तित्वाच्या पाऊलखुणा उमटवू शकला आहे. याबरोबरच चंद्राच्या भूपृष्ठावर आणि समुद्राच्या तळाशी चालण्यात व वावरण्यात मानवाला यश लाभले आहे ते केवळ भौतिक संस्कृतीमुळेच. मानवेतरांना अशा बाबतीत यश संपादन करण्यात यश मिळालेले नाही आणि पुढे मिळण्याची सुतराम शक्यताही नाही. म्हणूनच भौतिक संस्कृतीने मानवाला पृथ्वीतलावरील एका प्रभुत्वशाली जीवाचा दर्जा प्राप्त करून दिला आहे.

२) अभौतिक संस्कृती (Non-Material Culture) :

भौतिक संस्कृतीत समाविष्ट होणाऱ्या विविध घटकांच्या वापराबाबतच्या कल्पना आणि नियमने, ज्ञान, श्रद्धा आणि मूल्ये यांचा अभौतिक संस्कृतीत समावेश होतो. भौतिक संस्कृतीतील घटकांना भौतिक अस्तित्त्व असते, त्यांचे निरीक्षण केले जाऊ शकते. त्यांना स्पर्शही करता येतो. पण अभौतिक संस्कृतीतील घटक म्हणजे भौतिक संस्कृतीतील घटकांच्या वापराविषयीच्या कल्पना असल्याने त्यांना स्पर्श करता येत नाही, त्यांचे निरीक्षण करता येत नाही किंवा त्यांना भौतिक अस्तित्त्वच असत नाही. हिंदू धर्मात विवाहाप्रसंगी वधू-वरांना लावली

जाणारी हळद असो अगर वाढदिवसादिवशी दिली जाणारी फुले असोत. या वस्तूंना भौतिक अस्तित्व निश्चितच असते. पण त्यांच्यामार्फत आपल्या संस्कृतीत असणाऱ्या श्रद्धा विवाहाच्यावेळी हळद लावल्याने वधू-वरांच्या आयुष्याचे सोने होते; अगर उमलत्या फुलांप्रमाणे त्यातील विविध रंग, गंधाप्रमाणे व्यक्तीचे आयुष्य फुलत अगर गंधीत होत राहो, यामधून मूल्ये व आपला दृष्टीकोण स्पष्ट होत असतो. अशी ही अभौतिक संस्कृती आपले ज्ञान, श्रद्धा, मूल्ये व आपण इतर समाजसदस्यांशी कशा आंतरक्रिया कराव्यात, आपल्या समस्यांचे कसे निराकरण करावे या विषयीच्या नियमनांपासून निर्माण होत असून कुटुंब, धर्म, शिक्षण, अर्थ व शासनसंस्था अशा संस्थांमार्फत तिचे हस्तांतरण होत असते. समाजसदस्य या संस्थांमार्फत अभौतिक संस्कृती शिकून आत्मसात करत असतात.

भौतिक संस्कृतीपेक्षा व्यापक असणाऱ्या आणि भौतिक संस्कृतीतील घटकांनाच नव्हे तर संपूर्ण मानवी जीवनाला योग्य अर्थ व दिशा प्राप्त करून देणाऱ्या अभौतिक संस्कृतीचे टिशलेर, व्हायटन आणि हंटर यांनी नियमनात्मक संस्कृती (Normative Culture) आणि बोधात्मक संस्कृती (Cognitive Culture) अशा दोन विभागात वर्गीकरण केले आहे. अभौतिक संस्कृतीच्या या दोन्ही विभागांचा आढावा खालीलप्रमाणे घेता येईल.

अ) नियमनात्मक संस्कृती (Normative Culture) :

अभौतिक संस्कृतीचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणून नियमनात्मक संस्कृतीचा उल्लेख करावा लागतो. सामाजिक नियमने नियमनात्मक संस्कृतीचे मूलघटक आहेत. नियमने ही वर्तनविषयक नियम असतात. हे नियम सकारात्मक स्वरूपाचे कोणत्या प्रकारे वागावे हे सांगणारे (उदा. आपले कर वेळेवर भरावेत) तसेच नकारात्मक किंवा निषेधात्मक स्वरूपाचे (उदा. विनाकरण कोणत्याही प्राण्यास किंवा माणसाला मारू नये) असतात. एखाद्या विशिष्ट संस्कृतीतील व्यक्तींच्या समाजस्वीकृत वर्तनाचे निर्धारण करणारी, त्या समाजाने स्वीकृत केलेली आणि सर्वांसाठी समान असणारी अशी ही नियमने असतात. अशा नियमनांद्वारे एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीतील व्यक्तीचे वर्तन निश्चित केले जाते. परिणामी अशा नियमनांमुळेच समाजात व्यवस्था प्रस्थापित होते आणि विविध प्रसंगातील व्यक्तींचे वर्तन बऱ्याच अंशी पूर्वकथनक्षम बनते. उदाहरणार्थ, भारतीयांना प्रवास करताना वाहने रस्त्याच्या नेमक्या कोणत्या बाजूने चालवावीत असा प्रश्न पडत नाही. कारण भारतात वाहने रस्त्याच्या डाव्या बाजूनेच चालवावीत असा नियम आहे. याउलट अमेरिकेत ती उजव्या बाजूने चालवावीत असा नियम आहे. यापैकी कोणतेही वर्तन अधिक योग्य अगर बरोबर नसून प्रत्येक वर्तन त्या त्या संस्कृतीत बरोबरच आहे. सांस्कृतिक नियमने ही एखाद्या विशिष्ट संस्कृतीतील लोकांच्या अपेक्षित वर्तनाबाबतच्या समाजाच्या अपेक्षांचा संच असतो. एका अर्थी संस्कृती म्हणजे त्या समाजातील सदस्यांनी मान्य केलेल्या आणि अंमलात आणलेल्या नियमनांची व्यवस्थाच असते. अशी नियमने विविध प्रकारची असून त्यांचे वर्गीकरण : लोकरीती (Folkways), लोकनीती (Mores) आणि कायदे (Laws) अशा तीन गटात केले जाते.

१) लोकरीती (Folkways) : वर्तनाच्या किंवा दैनंदिन जीवनात विविध गोष्टी करावयाच्या समाजाच्या समाजमान्यता लाभलेल्या रूढ रीती म्हणजे लोकरीती होय. लोकरीती म्हणजे दैनंदिन जीवनात कसे वागावे

याविषयीचे असंख्य अनौपचारिक नियम असतात. संभाषण, भोजन, अभिवादन, पोशाख, दागदागिने यासंबंधीचे वर्तनप्रकार व पद्धती लोकरीतीच्या सदरात मोडतात. लोकरीती समाजातील सर्वच लोक कमी-अधिक स्वरूपात अवलंबित असतात. त्यामुळेच लोकांच्या दैनंदिन जीवनात समानता दिसते.

तसे पहाता सामाजिक जीवन हे असंख्य समस्यांनी युक्त असते. निसर्गाकडून उदरनिर्वाहाची साधने कशी प्राप्त करावीत, आपल्या श्रमाला योग्य फळे कशी मिळतील, दुसऱ्या बरोबर आणि इतर असंख्य लोकांबरोबर आपण कसे चांगले संबंध जुळवावेत या व अशा असंख्य समस्यांनी असे आपले सामाजिक जीवन भरलेले असते. अशा समस्यांच्या यशस्वीरित्या सोडवणूकीसाठी मानवाने शक्य असलेल्या सर्व पर्यायांचा विचार आणि वापर केला आहे. सर्व मानवी समाजानी अशा समस्या सोडविण्यासाठी उपयुक्त ठरू शकतील अशा विविध वर्तनपद्धतींचा शोध लावला आहे. एखाद्या समूहातील लोक दिवसातून एक वेळ, दोन वेळा अगर वारंवार भोजन करतील. भोजन करताना समूह सदस्य खुर्चीत बसतील, जमिनीवर बसतील अगर उभे राहूनच भोजनाचा आस्वाद घेतील. भोजनाचा आस्वाद ते एकत्रितपणे घेतील अगर प्रत्येकजण स्वतंत्रपणे घेतील. भोजन करताना हातांचा वापर करतील अगर त्यासाठी चमचा, काटे अशा काही साधनांचा वापर करतील. यापैकी कोणत्याही वर्तनपद्धतीचा वापर समूहाकडून भोजनप्रसंगी केला जाईल.

भोजनाबाबतीतल्या नियमांच्या विविधतेप्रमाणेच इतर अनेक बाबतीतही समाजा-समाजात विविधता आढळते. अशाच प्रकारे विविध वर्तनाबाबतचे असंख्य नियम समूहाकडून निश्चित केले जातात आणि ते पुढच्या पिढीकडे हस्तांतरित केले जातात. आणि ते रूढ होऊन त्यांनाच लोकरीतीचे स्वरूप प्राप्त होते. काळाच्या ओघात लोकरीतीत बदलही घडून येतो. 'एखाद्या समूहाच्या विविध गोष्टी करण्याच्या रूढ, सर्वसामान्य आणि सवयप्रधान रीती म्हणजे लोकरीती होत.' भेट झाल्यानंतर 'नमस्ते' करणे, उजव्या हाताने जेवणे, रस्त्याच्या डाव्या बाजूने वाहन चालवणे ही आपल्या समाजातील लोकरीतींची काही उदाहरणे आहेत. अशा लोकरीती समाजजीवनात अजाणतेपणाने निर्माण होतात.

नव्या पिढीकडून या लोकरीती बऱ्याच अंशी समाजजीवनात भाग घेताना आपोआप शिकून घेतल्या जातात तर काही अंशी त्या त्यांनी आत्मसात कराव्यात यासाठी जाणीवपूर्वक शिक्षणही दिले जाते. लहान मुले मोठ्या माणसांचे वर्तन पहात असतात. दैनंदिन जीवनात मोठ्या माणसांकडून विविध गोष्टी नेमक्या कोणत्या पद्धतीने केल्या जातात हे लहान मुलांकडून बघितले जाते व त्या आधारे अशा गोष्टी करण्याचे हेच मार्ग आहेत असा त्यांचा समज होतो. अशा प्रकारच्या शेकडो लोकरीती केवळ अत्यंत अप्रगत समजल्या जाणाऱ्या आदिवासी समाजात आढळतात असे नव्हे तर प्रगत औद्योगिक समाजात हजारो लोकरीती प्रचलित असल्याचे दिसून येते. समाजात प्रचलित असणाऱ्या लोकरीतींचे पालन सर्वांनी करावे अशी प्रत्येक समाजाची अपेक्षा असते, पण एखाद्याकडून त्यांचे उल्लंघन झाले तरी ही फारशी गंभीर बाब मानली जात नाही. लोकरीतींच्या उल्लंघनापोटी समाजसदस्यांना कडक शासन केले जात नाही तर अशा व्यक्तींची प्रामुख्याने टिंगल-टवाळी केली जाते, टीका केली जाते.

२) लोकनीती (Mores) : समाजात प्रचलित असणाऱ्या लोकरीतींपैकी काही लोकरीती अत्यंत

महत्वाच्या असतात. यावरून आपल्याला लोकरीतींचे दोन वर्गात विभाजन करता येईल. (१) आपले वर्तन शिष्टाचाराला धरून असावे आणि विनयशील असावे म्हणून ज्यांचे पालन केले जाते अशा लोकरीती आणि (२) अशा लोकरीती की ज्यांचे पालन करणे समूहाच्या कल्याणासाठी (Group Welfare) अत्यंत आवश्यक मानले जाते. या दुसऱ्या वर्गात समाविष्ट होणाऱ्या लोकरीतींना 'लोकनीती' असे म्हटले जाते. ज्या लोकरीतींशी समाजाकडून योग्यायोग्यतेच्या कल्पना जोडल्या जातात त्यांना लोकनीती असे म्हणतात. 'लोकनीती म्हणजे योग्य-अयोग्यतेबाबतच्या अशा सामर्थ्यशाली कल्पना की ज्या इतर क्रियांना पायबंद घालून निश्चित समाज संमत अशा क्रिया करण्यास भाग पाडतात.' जेवताना एखादी व्यक्ती उजव्या हाताऐवजी डाव्या हाताचा उपयोग करत असेल तर ही गोष्ट आपल्या समाजात फारशी गंभीर अगर महत्त्वपूर्ण मानली जात नाही. पण एखाद्या स्त्रीकडून विवाहपूर्व अगर विवाहबाह्य लैंगिक संबंध प्रस्थापित केले जात असतील तर मात्र ही बाब आपल्या समाजात गंभीर मानली जाते, अशा संबंधांचा तीव्र निषेध केला जातो इतकेच नव्हे तर अशा स्त्रीला आणि पुरुषाला शासनही केले जाते. याबरोबरच आर्थिक बंधने, मालमत्ता, वारसा विषयक अधिकार, कौटुंबिक संबंध, देशनिष्ठा या व अशा असंख्य बाबींविषयीचे प्रस्थापित सामाजिक नियम समाज व्यवस्थेचे सातत्य व अस्तित्व टिकविण्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानले जातात. परिणामी या गोष्टींशी संबंधित लोकनीतीचे पालन करणे अनिवार्य मानले जाते. लोकनीतीचे उल्लंघन झाले असता आपल्यावर एखादे संकट कोसळेल अशी समाजसदस्यांची श्रद्धा असते. लोकनीतींनी अयोग्य मानलेली कृती प्रत्यक्षात घातक असेलच असे नाही. जर लोकांना ती कृती घातक वाटत असेल तर लोकनीतींकडून अशा कृतीला विरोध केला जातो. थोडक्यात एखाद्या कृतीविषयीच्या योग्यायोग्यतेच्या श्रद्धा म्हणजे लोकनीती होय.

लोकनीतींबाबतच्या अतार्किकतेवर अतिशयोक्त भर दिला जाऊ नये. काही लोकनीती या कार्य-कारणभावावर आधारलेल्या असतात. उदा. ज्ञात असणाऱ्या सर्वच समाजांकडून कोणतेही कारण नसताना स्वैरपणे इतर समाज सदस्यांना ठार मारण्याला विरोध केला गेला आहे. कारण यामुळे समूह अस्तित्वावरच आघात होईल याची जाण सर्वांना आहे. जवळच्या रक्तसंबंधियांतील किंवा कुटुंबांतर्गत सदस्यांमधील लैंगिक संबंध सर्वच समाजात निषिद्ध मानले गेले आहेत कारण त्यामुळे कौटुंबिक एकतेला आणि पर्यायाने समाजाच्या अस्तित्वालाच धोका आहे. समाजाचे कल्याण साधले जावे या श्रद्धेपोटीच सर्व लोकनीती कांही मानवी कृत्ये अगर वर्तन योग्य मानतात तर काही वर्तन अगर क्रिया निषिद्ध मानतात.

लोकनीतींची निर्मिती जाणीवपूर्वक अगर विचारपूर्वक केली जात नाही. काही लोकांना त्या चांगल्या कल्पना वाटल्या म्हणूनही त्यांची निर्मिती होत नाही. लोकनीतींची निर्मिती मुख्यत्वे लोकांच्या परंपरागत वर्तनातून अहेतूक रीतीने सहजगत्या होत असते. समूहाच्या पारंपारिक वर्तनातून निर्माण झालेल्या एखाद्या वर्तनाबाबतच्या अशा लोकनीती काळाच्या ओघात निरंकुश बनतात. दुसऱ्या शब्दात लोकनीती चिरस्थायी बनतात आणि पवित्र मानल्या जाऊ लागतात. त्यांच्या उपयुक्ततेबाबत प्रश्न विचारणे असंभ्य मानले जाते. इतकेच नव्हे तर त्यांच्या उल्लंघनाचा प्रयत्नही सहन केला जात नाही. त्याचे उल्लंघन करणाऱ्यांना शासन देण्याची व्यवस्था प्रत्येक समाजात असते. लोकरीतीचे पालन काटेकोरपणे करण्याबाबत सर्वच समाज सतत दक्ष असतात.

३) कायदा (Law) : परंपरागत व एकजिनसी समाजात लोकरीती आणि लोकनीतींच्या सहाय्याने परिणामकारकपणे सामाजिक नियंत्रण घडवून आणले जात होते. लोकांच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता त्यांच्यात होती. पण जसजसे समाज व्यापक आणि संमिश्र बनत जातात. ते अधिकाधिक गुंतागुंतीचे बनत जातात, तसतसे लोकांच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवण्याची लोकरीती व लोकनीतींची क्षमता कमी कमी होत जाते. आधुनिक समाजातही बहुसंख्य लोकांकडून योग्य वर्तन आपल्याकडून व्हावे यासाठी सहजगत्याच लोकरीतीचे पालन होताना आढळून येते. पण काही लोकांकडून त्यांचे उल्लंघन होते. अशा लोकांना कायद्याचा बडगा दाखवून लोकनीतीचे पालन व्हावे यासाठी सक्ती करणे गरजेचे बनते. म्हणूनच आधुनिक समाजात लोकनीती कायद्याच्या स्वरूपात रूपांतरित केल्या जातात. राज्य अगर कायदेमंडळाद्वारे औपचारिक आणि लिखित स्वरूपात मांडले गेलेले नियम म्हणजे कायदे होत. असे कायदे आधुनिक समाजातील लोकांच्या वर्तनावर औपचारिक नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य पार पाडतात. याचाच अर्थ लोकनीतींच्या अंमलबजावणीसाठी कायदे मदत करतात. आधुनिक समाजात व्यापारविषयक कायदे, गुन्हेगारीसंबंधी कायदे, नागरी कायदे असे असंख्य प्रकारचे कायदे या गरजेतूनच जाणीवपूर्वक निर्माण करण्यात आले असून त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी खास यंत्रणाही उत्क्रांत करण्यात आल्या आहेत. यामुळेच अत्यंत विजातीय अगर संमिश्र समाजातील लोकांच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवून समाज सातत्य टिकविण्यात, समाजाची प्रगती साधण्यात आधुनिक समाज यशस्वी होताना दिसत आहेत.

ब) बोधात्मक संस्कृती (Cognitive Culture) :

बोधात्मक संस्कृती म्हणजे एक प्रकारचा वैचारिक नकाशाच असतो. या नकाशात आपल्या सभोवतालच्या जगाचे प्रतिनिधित्व करणारे घटक असतात. बोधात्मक संस्कृती हा संस्कृतीचा वैचारिक स्वरूपाचा घटक (Thinking Component of Culture) आहे. या घटकात प्रामुख्याने सर्वांसाठी समान असणारे ज्ञान, श्रद्धा व मूल्ये यांचा समावेश होतो. या घटकांचे वर्णन खालीलप्रमाणे -

१) ज्ञान (Knowledge) : ज्ञान हा बोधात्मक संस्कृतीचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. ज्ञानामध्ये सभोवतालचे जग कसे आहे; काय खरे व काय खोटे आहे, काय अत्यंत महत्त्वाचे व काय दुय्यम महत्त्वाचे याविषयीच्या समाजाच्या कल्पनांचा समावेश होतो. आपल्या सभोवतालच्या पर्यावरणाशी समायोजन साधण्यासाठी आणि समाजातील आपले जीवन सुसह्य करण्यासाठी व्यक्तीला तंत्रज्ञान व भाषा याविषयीचे ज्ञान असावेच लागते. अत्यंत अप्रगत आदिवासी जमातींनाही केवळ आपले अस्तित्व टिकवण्यासाठी ज्ञान मिळवावे लागते. अर्थात त्यांचे ज्ञान हे त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील संघर्षासाठी उपयुक्त असते. त्यांच्या ज्ञानात प्रामुख्याने अन्न कसे मिळवावे, निवारा कसा उभारावा, प्रवास कसा करावा आणि जंगली श्वापदे व वादळांपासून स्वतःचे संरक्षण कसे करावे, इतर जमातींपासून आपली जमात कशी सुरक्षित ठेवावी. या गोष्टींचा समावेश असतो. असे जीवनावश्यक ज्ञान प्रत्येक पिढीला जाणीवपूर्वक शिकविले जाते. आधुनिक, प्रगत समाजात तर असंख्य विज्ञानांबाबत आणि तंत्रज्ञानाबाबत विस्तृत ज्ञान निर्माण झालेले असते. हे ज्ञान इतके संकीर्ण वा गुंतागुंतीचे असते की हे सर्व ज्ञान प्राप्त करण्याच्या फंदात न पडता प्रत्येक व्यक्ती यातील एखाद्या किंवा काही निवडक भागांविषयीचे ज्ञान संपादण्याचा प्रयत्न करते. भौतिक विश्वाविषयीच्या या विस्तृत ज्ञानाबरोबरच प्रत्येक समाजाच्या सामाजिक संघटनाबाबत

आणि त्याच्या कार्यप्रणालीबाबत काही कल्पना असतात. याबाबतचे ज्ञान व्यक्तींना मिळवावे लागते. याचाच अर्थ भौतिक विश्वाविषयी असणाऱ्या सांस्कृतिक कल्पनांप्रमाणे सामाजिक जीवनाविषयीही सांस्कृतिक कल्पना असतात व त्याविषयीचे ज्ञान व्यक्तींना होणे समाजाच्या अस्तित्वासाठी व सातत्यासाठी अनिवार्य ठरते. म्हणूनच ज्ञान हा बोधात्मक संस्कृतीतील महत्त्वाचा घटक ठरतो.

२) श्रद्धा (Beliefs) : ज्ञानाबरोबरीनेच प्रत्येक समाजात आढळून येणाऱ्या श्रद्धा हाही बोधात्मक संस्कृतीचा एक घटक आहे. समाजातील लोकांनी खरे मानलेले वस्तुस्थिती विषयीचे विधान किंवा एखादी कल्पना म्हणजे श्रद्धा (belief) होय. श्रद्धा 'खरी' असावीच असे नसते. श्रद्धेचा खरे-खोटेपणा तपासून पहाता येण्यासारखा असावाच असेही नसते. जोपर्यंत लोक एखादी श्रद्धा किंवा विधान खरे मानतात तोपर्यंत ती श्रद्धा लोकांचे वर्तन प्रभावित करते. उदा. आत्मा अमर आहे, व्यक्तीचा पुनर्जन्म होतो, विश्वातील सर्व घडामोडींवर परमेश्वराचे नियंत्रण असते, भुतेखेते, शकून अपशकून यासंबंधीचे समज, मोक्षप्राप्ती, स्वर्ग-नरक यांचे अस्तित्व इ. या सर्व हिंदू धर्मातील श्रद्धा असून त्यांचा खरेखोटेपणा तपासून पाहण्याजोगा नाही. पण हिंदूंचे वर्तन या श्रद्धांद्वारे निश्चितपणे प्रभावित होत असते.

३) मूल्ये (Values) : काय योग्य आणि काय अयोग्य आहे याविषयी आढळणाऱ्या अमूर्त स्वरूपाच्या कल्पना म्हणजे मूल्ये होत. समाजासाठी काय चांगले, काय वाईट, कोणती गोष्ट वांच्छनीय व कोणती अवांच्छनीय हे स्पष्ट करणाऱ्या कल्पना प्रत्येक समाजात अस्तित्वात असतात. हरलंबस (Haralambos) यांच्या मताप्रमाणे "काय चांगले अगर वांच्छनीय याविषयी असणारी श्रद्धा म्हणजे मूल्य होय." जे समाजासाठी महत्त्वाचे व समाजसदस्यांकडून अपेक्षित आहे ते परिभाषित करण्याचे कार्य मूल्ये करत असतात. प्रामाणिकपणा, स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता ही मूल्यांची काही महत्त्वाची उदाहरणे आहेत. मूल्ये दिसत नाहीत पण मूल्यांनी प्रभावित झालेले, प्रत्यक्षात अविष्कृत होणारे वर्तन मात्र दिसते. प्रत्येक समाजात अशी वेगवेगळी मूल्ये असतात. समान मूल्ये हाच समाजाच्या एकतेचा मुख्य आधार असतो. मूल्ये हा बोधात्मक संस्कृतीचा महत्त्वाचा घटक आहे.

भौतिक आणि अभौतिक संस्कृतीतील संबंध (Relationship of material and non-material culture) :

भौतिक आणि अभौतिक संस्कृतीत अत्यंत जवळचा संबंध आहे. या दोन्हींचा परस्परांवर प्रभाव पडत असतो. बोधात्मक संस्कृतीने निर्धारित केलेल्या मार्गांचा अवलंब करून लोक वस्तूंची निर्मिती करत असतात व उपयोगात आणत असतात. पण भौतिक संस्कृती हा बोधात्मक संस्कृतीतील ज्ञानाचा विस्तार आहे असे आपण म्हणू शकत नाही. भौतिक संस्कृतीत निर्माण झालेली वस्तू लोकांच्या बोधात्मक संस्कृतीत बदल घडवून आणणारी ठरू शकते. उदा. शेतीसाठी वापरावयाच्या नांगराचा लागलेला शोध व सिंचनासाठी विहीरींची मानवाने केलेली निर्मिती हे अत्यंत महत्त्वाचे असे मानवाला लाभलेले यश आहे. यातून शेतीच्या झालेल्या विकासामुळे सभ्यतेचा विकास घडून आला हे आपणाला ज्ञात आहे. अत्यंत जलदगतीने गणना अगर हिशेब करण्यासाठी एक साधन म्हणून संगणकाचा विकास सुरुवातीला झाला पण त्याच पिढीकडून संगणकाचा वापर शास्त्र, कला इतकेच

नव्हे तर तत्त्वज्ञानाच्या विकासासाठी करायला सुरुवात झाली. असे असले तरी अभौतिक संस्कृती ही भौतिक संस्कृतीपेक्षा महत्त्वाची आहे हे आपण लक्षात घेणे गरजेचे आहे. उदा. क्रिकेटच्या खेळात वापरले जाणारे बॅट व बॉल हे भौतिक संस्कृतीचे घटक आहेत पण क्रिकेटचे कौशल्य व खेळाचे नियमच (अभौतिक संस्कृतीचे घटक) आपणास माहिती नसतील तर भौतिक संस्कृतीचे बॅट व बॉल हे घटक निरर्थक बनतील. आपण उभा केलेली वास्तूरचना (भौतिक संस्कृती) विध्वंसक भूकंपात नामशेष झाली तरी आपल्याला वास्तूच्या उभारणीविषयी असणाऱ्या ज्ञानाच्या (अभौतिक संस्कृतीचा घटक) जोरावर आपण नव्याने वास्तू उभा करू शकतो. म्हणजेच अभौतिक संस्कृती हा संस्कृतीचा सापेक्षतः अधिक महत्त्वाचा घटक आहे.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न (Check Your Progress) :

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. संस्कृतीचे दोन प्रमुख घटक कोणते?

२. भौतिक संस्कृती म्हणजे काय?

३. अभौतिक संस्कृती म्हणजे काय?

४. अभौतिक संस्कृतीचे उपघटक कोणते?

५. नियमनात्मक संस्कृतीचे घटक कोणते?

६. बोधात्मक संस्कृतीचे घटक कोणते?

२.४ सारांश (Let Us Sum Up) :

प्रत्येक समाजाला संस्कृती लाभलेली असते. संस्कृतीत भौतिक आणि अभौतिक घटकांचा समावेश होतो. आपल्या सभोवतालच्या पर्यावरणाशी, त्यात होणाऱ्या बदलांशी समायोजन साधण्याच्या हेतूने मानवाने निर्माण केलेल्या सर्व वस्तूंचा समावेश भौतिक संस्कृतीत होतो. मानव या वस्तूंच्या सहाय्याने केवळ आपल्या सभोवतालच्या पर्यावरणाशी समायोजनच साधत नाही तर त्या पर्यावरणात बदल घडवून आपल्यासाठी त्याची उपयुक्तता वाढवत असतो. भौतिक संस्कृतीतील घटक मानवाचे पर्यावरणापासून संरक्षण करतात. भौतिक संस्कृतीतील या सर्व घटकांशी संबंधित असणाऱ्या कल्पनांना अभौतिक संस्कृती म्हणतात. ही अभौतिक संस्कृती भौतिक संस्कृतीतील घटकांच्या वापराविषयीच्या कल्पना तसेच नियमने, ज्ञान, श्रद्धा, मूल्ये यांची एक व्यवस्था असते.

अभौतिक संस्कृतीचे नियमनात्मक संस्कृती व बोधात्मक संस्कृती अशा दोन उपविभागात विभाजन करता येते. अभौतिक संस्कृती कुटूंब, धर्म, शिक्षण, अर्थसंस्था आणि शासनामार्फत पुढच्या पिढ्यांकडे हस्तांतरित केले जाते.

नियमनात्मक संस्कृतीत विविध लोकरीती, लोकनीती आणि कायदे यांचा समावेश होतो. समाजमान्य अशा दैनंदिन जीवनातील वागणुकीच्या किंवा वर्तनाच्या पद्धती म्हणजे लोकरीती होत. याप्रमाणेच समूह कल्याणाशी निगडित असणाऱ्या लोकरीतींना लोकनीती असे म्हटले जाते आणि त्यांचे पालन सर्व समाजसदस्यांकडून होणे अनिवार्य समजण्यात येते. लोकरीती व लोकनीतींच्या सहाय्याने साध्या व परंपरागत समाजात सामाजिक नियंत्रण यशस्वीरित्या घडवून आणले जाते. पण आधुनिक, संमिश्र समाजात यासाठी कायदे केले जातात. कायदे हे औपचारिक व लिखित स्वरूपाचे नियम असतात आणि त्यांचे उल्लंघन झाले तर अशा वर्तनासाठी शिक्षेची तरतूद असते. कायद्यांची अंमलबजावणी करणारी यंत्रणाही समाजात अस्तित्वात असते.

बोधात्मक संस्कृती म्हणजे आपल्या सभोवतालच्या विश्वाचे प्रतिनिधित्व करणारा वैचारिक स्वरूपाचा एक नकाशाच आहे. यामध्ये प्रामुख्याने ज्ञान, श्रद्धा व मूल्ये यांचा समावेश होतो. ज्ञानामध्ये सभोवतालचे जग कसे आहे, काय खरे व काय खोटे याविषयीच्या समाजाच्या कल्पनांचा समावेश असतो. आपल्या सभोवतालच्या पर्यावरणाशी समायोजन साधण्याशी व समूह जीवनाचे संघटन टिकवण्याशी या कल्पना संबंधीत असतात. व्यक्तींकडून योग्य म्हणून स्विकारलेल्या गोष्टींचा समावेश श्रद्धेत होतो व त्यांची योग्यायोग्यता तपासण्याजोगी असत नाही. मूल्ये म्हणजे समाजात काय योग्य व काय अयोग्य हे स्पष्ट करणाऱ्या अमूर्त स्वरूपाच्या कल्पनाच होत. जरी संस्कृतीचे भौतिक संस्कृती व अभौतिक संस्कृती असे विभाग आपण केले असले तरी संस्कृतीचे हे दोन्ही विभाग परस्पर संबंधीत असून ते परस्परांवर प्रभाव पाडत असतात. अभौतिक संस्कृती भौतिक संस्कृतीपेक्षा सापेक्षतः अधिक महत्त्वाची असते.

२.५ स्वयं अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे (Answers to Check Your Progress) :

१) भौतिक संस्कृती व अभौतिक संस्कृती हे संस्कृतीचे दोन प्रमुख घटक आहेत.

- २) आपल्या पर्यावरणाशी समायोजन साधण्यासाठी मानवाने निर्माण केलेल्या सर्व वस्तू म्हणजे भौतिक संस्कृती होय.
- ३) अभौतिक संस्कृती म्हणजे मानवाने निर्माण केलेल्या सर्व वस्तूंच्या वापराविषयीच्या कल्पना, ज्ञान, श्रद्धा व मूल्ये यांच्या एकत्रिकरणातून निर्माण झालेली एक व्यवस्था होय.
- ४) नियमनात्मक संस्कृती व बोधात्मक संस्कृती हे अभौतिक संस्कृतीचे उपघटक आहेत.
- ५) विविध स्वरूपाच्या लोकरीती, लोकनीती व कायदे हे नियमनात्मक संस्कृतीचे घटक आहेत.
- ६) ज्ञान, श्रद्धा व मूल्ये हे बोधात्मक संस्कृतीचे घटक होत.

२.६ सरावासाठी प्रश्न (Exercise/Home Assignment) :

खालील प्रश्नांची उत्तरे तयार करा.

- १) संस्कृतीचे भौतिक आणि अभौतिक घटक स्पष्ट करा.
- २) नियमनात्मक संस्कृतीच्या घटकांचे विश्लेषण करा.
- ३) बोधात्मक संस्कृतीच्या घटकांचे विश्लेषण करा.
- ४) भौतिक आणि अभौतिक संस्कृतीतील संबंध विशद करा.

२.७ चिंतन आणि कार्य (Reflection and Action) :

भौतिक संस्कृतीत समाविष्ट होणाऱ्या वीस वस्तूंची यादी तयार करा. भारतीय संस्कृतीत आढळणाऱ्या लोकरीती, लोकनीती, श्रद्धा आणि मूल्ये यांची प्रत्येकी पाच उदाहरणे द्या.

२.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ (Suggested Readings) :

- १) डॉ. सर्जेराव साळुंखे : समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे, १९९६.
- २) डॉ. रमेश जाधव : समाजशास्त्र, सी जमनादास आणि कंपनी, मुंबई, १९८८.
- ३) डॉ. गुरुनाथ द. नाडगोंडे : समाजशास्त्राची मूलतत्त्वे, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे १९८०.
- ४) Tischler, Whitten and Hunter : *Introduction to Sociology*, Holt, Rinehart and Winston, 1983.
- ५) Harry Johnson M. : *Sociology : A Systematic Introduction*, Allied Publishers, Bombay, 1970.

घटक – ३

संस्कृतीची कार्ये (Functions of Culture)

घटक-संरचना :

- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ उद्दिष्टे
- ३.३ अभ्यासविषय मांडणी : संस्कृतीची कार्ये
- ३.४ सारांश
- ३.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे
- ३.६ सरावासाठी प्रश्न
- ३.७ चिंतन आणि कृती
- ३.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

३.१ प्रस्तावना (Introduction) :

संस्कृतीचे व्यक्ती जीवनातील महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. जन्मतःच केवळ शारीरिक पातळीवर अस्तित्व असणाऱ्या मानवी अर्भकाचे समाजोपयोगी सदस्यात (मानवात) रूपांतर करण्याचे कार्य संस्कृतीमुळेच घडते. प्रत्येक समाजाच्या स्वतःच्या वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृतीमुळेच व्यक्तीचे समाजातील अस्तित्व टिकून राहते, शक्य होते. संस्कृतीमुळेच व्यक्तीला सामाजिक जीवन जगता येणे शक्य होते. गत पिढ्यांच्या अनुभवातून समृद्ध झालेल्या ज्ञानाच्या सहाय्याने व्यक्तीला विविध गरजांची पूर्तता करण्याचे कार्य संस्कृती पार पाडत असते. आपण ज्या परिस्थितीत आहोत तिचे स्वरूप आकलन करून घेणे, त्या परिस्थितीत कोणते व कसे वर्तन करणे योग्य आहे, कोणती ध्येये आपण नजरेसमोर ठेवली पाहिजेत, त्यांच्या पूर्ततेसाठी कोणत्या साधनांचा, कसा वापर केला पाहिजे या सर्व बाबींची निश्चिती करण्याचे कार्य संस्कृतीकडूनच पार पाडले जाते. समाजसदस्यांच्या व्यक्तीमत्त्वाला आकार देऊन, समाजात स्थिरता निर्माण करणे, सामाजिक संबंधात सातत्य टिकवून ठेवणे, संपूर्ण समाजाची एक आगळा वेगळा समाज म्हणून ओळख निर्माण करणे, समाज सदस्यांत एकात्मतेची भावना वाढीला लावून राष्ट्रबांधणी करणे ही संस्कृतीची व्यापक समाजाच्या दृष्टीने असणारी महत्त्वाची कार्येच आहेत. या घटकांमध्ये आपण संस्कृतीच्या व्यक्ती व समाज या दोहोंच्या दृष्टीने असणाऱ्या कार्यांचा अभ्यास करणार आहोत.

३.२ उद्दिष्टे (Objectives) :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला :

- ◆ संस्कृतीची समाजातील व्यक्तींसाठी असणारी कार्ये स्पष्ट करता येतील; आणि
- ◆ संपूर्ण समाजाच्यादृष्टीने संस्कृती कोणती कार्ये पार पाडत असते, हे सांगता येईल.

३.३ विषय विवेचन-संस्कृतीची कार्ये (Presentation of Subject Matter : Functions of Culture):

केवळ जैविक पातळीवर अस्तित्व लाभलेल्या मानव शरीरधारी प्राण्याचे मानवात रूपांतर करण्याचे कार्य संस्कृती पार पाडते. मानव त्याला लाभलेल्या अनुवंशिक गुणांच्या आधारावर नव्हे तर संस्कृतीच्या आधारावरच आपले जीवन व्यतीत करू शकतो. प्रत्येक समाजाला लाभलेली संस्कृती आपल्या समाज सदस्यांसाठी (व्यक्तींसाठी) व संपूर्ण समाजासाठी असंख्य कार्ये पार पाडत असते. आणि संस्कृतीच्या या भूमिकेवरच व्यक्ती व समाज या दोहोंचे अस्तित्व, सातत्य व प्रगती अवलंबून असते. संस्कृतीकडून या दोहोंच्या दृष्टीने पार पाडली जाणारी काही महत्त्वाची कार्ये पुढीलप्रमाणे -

अ) समाज सदस्यांसाठी संस्कृतीकडून पार पाडली जाणारी कार्ये (Functions of Culture for the members of society) :

समाजसदस्यांसाठी संस्कृतीकडून पार पाडली जाणारी काही महत्त्वाची कार्ये खालीलप्रमाणे -

१) संस्कृती व्यक्तीवर्तनाला दिशा दर्शविते (Culture provides direction to the individual behaviour) :

संस्कृती व्यक्ती-वर्तनाला दिशा दाखवते अगर मार्गदर्शन करते. नियमनात्मक संस्कृतीचे घटक असणाऱ्या लोकीरीती, लोकनीती, कायदे अशी सामाजिक नियमने आपण यापूर्वीच अभ्यासली आहेत. विविध साधनांच्या व यंत्रणांच्या सहाय्याने ही सामाजिक नियमने प्रत्येक पिढी नव्या पिढीकडे हस्तांतरित करत असते. परिणामी विविध सामाजिक परिस्थितीत नेमके कसे वर्तन करावे असा प्रश्न नव्या पिढीतील सदस्यांसमोर उभा रहात नाही किंवा त्यांना स्वतंत्रपणे विचारही करावा लागत नाही. संस्कृती व्यक्तीची भूमिका आणि दर्जाही निश्चित करते. संस्कृतीद्वारे व्यक्तीने गाठावयाची ध्येये निश्चित केली जातात. त्याप्रमाणेच ती ध्येये गाठण्यासाठी कोणते मार्ग अगर साधने वापरली पाहिजेत याचेही निर्धारण होते. परिणामी संस्कृतीने निश्चित केलेल्या अपेक्षांप्रमाणे व्यक्ती ध्येये ठरवू शकतात. ती सत्यात उतरवण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करू शकतात. याचाच अर्थ संस्कृती केवळ मानवी वर्तनावर नियंत्रण ठेवत नसून मानवाजवळ असणाऱ्या सर्व क्षमता आणि मानवी क्रियांना मुक्त स्वातंत्र्यही देतात पण त्याला संस्कृतीच्या चौकटीची मर्यादा असते. कोणत्या प्रसंगी व्यक्तीने कोणाशी कसे वागावे हे निर्देशित करून, व्यक्तीच्या वर्तनाला दिशा देऊन, समाजमान्य रीतीने व्यक्ती वर्तनाला वळण लावण्याचे कार्य संस्कृतीद्वारा पार पाडले जाते.

२) संस्कृती व्यक्तीना सभोवतालच्या पर्यावरणाशी अभियोजन साधण्यासाठी मदत करते (Culture helps members to adapt to environment) :

संस्कृती हे ज्ञानाचे भांडार असते. ते समाजसदस्यांना अभियोजनक्षम बनविते. आपल्या शारीरिक, सामाजिक व बौद्धिक अस्तित्वासाठी आवश्यक असणारे ज्ञान मानवाला उपलब्ध करून देण्याचे कार्य संस्कृतीकडून पार पाडले जाते. पशू-पक्षी यांचे सर्व वर्तन उपजत असते. अनुवंशाने प्राप्त झालेल्या गुणवैशिष्ट्यांच्या सहाय्याने ते आपल्या सभोवतालच्या पर्यावरणाशी समायोजन साधण्याचा प्रयत्न करतात. पण मानव हा असा एकमेव प्राणी आहे की ज्याला अमर्यादित बौद्धिक क्षमता लाभली असून तिच्या जोडीला शिकण्याची क्षमता आणि स्मृतीची देणगीही लाभली आहे. या सर्व क्षमतांच्या सहाय्याने तो पर्यावरणाशी जुळवून घेतो इतकेच नव्हे तर आपल्याला हवे त्या प्रमाणे पर्यावरणात बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतो. उदा. वाळवंटी प्रदेशात स्वप्रयत्नाने निसर्गावर मात करून मानवाने फुलवलेली शेती ही बाब मानवाला हजारो वर्षांपासून अखंडितपणे संक्रामित होत आलेल्या संस्कृतीमुळेच शक्य झाली आहे. म्हणूनच ज्ञानाचे जतन अगर संवर्धन करणे व ते ज्ञान नव्या पिढीकडे हस्तांतरित करून तिला पर्यावरणाशी समायोजन साधण्यासाठी योग्य कौशल्ये पुरविण्याचे कार्य संस्कृती पार पाडत असते. यासाठीच भाषेसारख्या सांकेतिक व्यवस्थेची निर्मिती संस्कृतीकडून होते. भाषेमुळेच विचार, भावना, संकल्पना यांची देवाण-घेवाण जलद होते. आंतरक्रियांची व्याप्ती व वेग वाढतो. परिणामी संस्कृतीतील अनुभवरूपी ज्ञानाचे भांडार जतन करणे व नव्या पिढीकडे हस्तांतरित करून तिचे जीवन अधिक सुखी व समृद्ध बनवणे हे संस्कृतीचे अनन्यसाधारण असे कार्य ठरते.

३) संस्कृती समाजसदस्यांसाठी परिस्थितीची व्याख्या निश्चित करते (Culture defines situations for the members of society) :

संस्कृती आपल्यासाठी सामाजिक परिस्थिती निश्चित करते. आपण कोणत्या प्रसंगी कोणते कपडे परिधान करावेत, काय खावे, किती खावे, काय प्यावे, हास्याचे कारंजे कधी व कसे फुलवावेत, दुःख कसे व कधी व्यक्त करावे, विश्रांती कधी घ्यावी, कोणते काम कधी व कसे करावे या व अशा बाबींची निश्चिती करण्याचे अगर आपल्या वर्तनावर मर्यादा घालण्याचेच काम संस्कृतीकडून केले जाते. विविध सामाजिक परिस्थिती नेमक्या कशा आहेत, त्या त्या परिस्थितीत आपली नेमकी भूमिका कोणती असायला हवी याही बाबींची निश्चिती करण्याचे कार्य संस्कृतीकडूनच पार पाडले जाते. म्हणजेच आपल्यासाठी सामाजिक परिस्थितीचा अर्थ स्पष्ट करून त्या परिस्थितीतील आपली भूमिका कोणती हे संस्कृतीद्वारा निश्चित होते.

४) संस्कृती समाजसदस्यांच्या अभिवृत्ती, मूल्ये आणि ध्येये परिभाषित करते (Culture defines members attitudes, values and goals) :

एका विशिष्ट प्रकारे भावना व्यक्त करण्याची, वर्तन करण्याची आणि विविध बाबींना प्रतिक्रिया करण्याची व्यक्तीची प्रवृत्ती म्हणजे अभिवृत्ती (attitude) होय. संस्कृतीमुळे धर्म, नैतिकता, विवाह, कुटूंब, विज्ञान इ. विविध बाबींविषयीच्या व्यक्तीच्या अभिवृत्तींची जडण-घडण होते. मूल्ये (Values) ही वर्तनविषयक सर्वसामान्य

मानदंड असतात. एखादे वर्तन अथवा एखादी गोष्ट चांगली की वाईट, इष्ट की अनिष्ट, बरोबर की चूक, योग्य की अयोग्य, वांच्छनीय की अवांच्छनीय, स्विकारार्ह की त्याज्य हे ठरविण्याचे निकष म्हणजे मूल्ये होत. आपली मूल्ये ही संस्कृतीद्वारा ठरविली जातात. जीवनात आपली काय ध्येये (Goals) असावीत, ती गाठण्यासाठी कोणत्या मार्गाचा अवलंब करावा हेही समाजसदस्यांसाठी संस्कृतीद्वाराच निर्धारित केले जाते. आपले समाजीकरण संस्कृतीच्या साच्यात घडविले जाते. त्यामुळेच अभिवृत्ती, मूल्ये व ध्येये यांचे निर्धारण होते.

५) संस्कृती व्यक्तीच्या उपजीविकेचा मार्ग निवडण्याच्या कृतीवर प्रभाव पाडते (Culture influences choice of individual's career) :

आपल्या उपजीविकेसाठी आपण कोणता मार्ग निवडावा यावरही संस्कृतीचाच प्रभाव असतो. आपल्या उपजीविकेसाठी आपण कोणता मार्ग निवडावा यावर बंधने घालण्याचे कार्य संस्कृती पार पाडते. पारंपारिक भारतीय समाजात व्यक्तीच्या व्यवसायाची निश्चिती प्रामुख्याने जातीसंस्थेद्वारेच केली जात होती. आधुनिक भारतातील परिस्थिती बदलली आहे, बदलत आहे. व्यक्ती स्वतःचा विकास करून, आपली परिस्थिती सुधारून नवा जीवनमार्ग शोधण्याचा प्रयत्न करताना आढळतात, पण त्यांना हा प्रयत्न संस्कृतीने घालून दिलेल्या चौकटीतच करावा लागतो हे सत्य आहे. उदाहरणार्थ, अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत स्त्रीयांना आपले कार्यक्षेत्र घराबाहेर विकसित करण्यासाठी संधीच दिली जात नव्हती, कारण 'घर आणि मुलांचे संगोपन' हेच स्त्रीचे कार्यक्षेत्र आहे असे मूल्य आपल्या संस्कृतीत होते. आजही वैद्यकीय अगर अभियांत्रिकी अशा जास्त खर्चिक व कमी जागा असणाऱ्या शिक्षणासाठी मुलींपेक्षा मुलांचाच प्राधान्याने विचार करण्याची वृत्ती आपल्याकडे दिसून येते. मुले-मुली लहान असताना मुलांनी सतत रडायचे नसते, कारण रडणे मुलांना शोभत नाही. असेच मुलांना शिकविले जाते. सतत रडणाऱ्या मुलाला 'रडूबाई रडू' असे म्हणून हिणवले जाते. बाहुलीबरोबर खेळण्यापासून मुलांना परावृत्त केले जाते कारण ते मुलींचे खेळणे आहे अशीच शिकवण दिली जाते. उपजीविकेसाठी स्त्रीयांनी कोणते व्यवसाय निवडावेत व पुरुषांनी कोणते व्यवसाय निवडावेत याबाबत अजूनही फरक केला जातो असे दिसून येते. समाजसंमत मार्गच व्यक्तींनी निवडावा असे सर्वसाधारण बंधन संस्कृती घालीत असते.

६) संस्कृती व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्त्वाला आकार देते (Culture molds individual's personality):

संस्कृतीचा व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्त्व विकासावर जबरदस्त प्रभाव असतो. व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी योग्य त्या संधी उपलब्ध करून देणे आणि त्यावर योग्य ती बंधने लादणे अशी दुहेरी भूमिका संस्कृती पार पाडत असते. म्हणूनच रुथ बेनेडिक्ट (Ruth Benedict) म्हणतात, प्रत्येक संस्कृती तिची स्वतःची खास अशी व्यक्तीमत्त्वे किंवा व्यक्तीमत्त्वाचे प्रकार निर्माण करते. या बाबीवर त्यांनी त्यांच्या संस्कृतीच्या अभ्यासात प्रकाश टाकला आहे. दुसऱ्या अमेरिकन मानववंशशास्त्रज्ञा मागरिट मीड यांच्या मते संस्कृती व्यक्तीचे वर्तन व चारित्र्य यांना आकार देते. असे असले तरी कोणत्याही व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व केवळ संस्कृतीमुळेच निश्चित होते असे नाही. 'व्यक्ती तितक्या प्रवृत्ती' यातून हेच स्पष्ट होते. प्रत्येक व्यक्तीची स्वतःची क्षमता, दृष्टीकोण, तिची शिकण्याची क्षमता, तिला येणारे अनुभव व यातून व्यक्तीने आत्मसात केलेली संस्कृती इत्यादी बाबतीत भिन्नता

असते. शिवाय तिचा बाह्य संस्कृतीतील लोकांशी येणारा संबंध, प्रसार व प्रचार माध्यमांचा व्यक्तीवर पडणारा प्रभाव, यामुळे व्यक्तीला इतर संस्कृतींची होणारी माहिती यातही भिन्नता आढळते. परिणामी कोणत्याही दोन व्यक्तींचे व्यक्तीमत्व एकसारखे असूच शकत नाही.

ब) संपूर्ण समाजासाठी संस्कृतीकडून पार पाडली जाणारी कार्ये (Functions of culture for society as a whole) :

संस्कृती संपूर्ण समाजासाठी देखील काही महत्वपूर्ण कार्ये करत असते. यापैकी काही कार्ये खालीलप्रमाणे-

१) संस्कृती आणि समाज यांना अलग करता येत नाही (Inseparability of culture and society):

वास्तवात संस्कृती आणि समाज यांना एकमेकांपासून अलग करता येत नाही. संस्कृतीच्या अस्तित्वाविना समाजाचा अस्तित्वाबाबत आपण विचारही करू शकत नाही. सामाजिक जीवनाला संघटीतपणा संस्कृतीद्वारेच लाभत असल्यामुळे समाज जीवन अस्तित्वात राहते. यासाठी अभौतिक संस्कृतीकडून अत्यंत महत्त्वाची भूमिका पार पाडली जाते. कोणत्याही संस्कृतीत ज्ञान, श्रद्धा, मूल्ये याबरोबरच लोकरीती, लोकनीती, कायदे यासारखी सामाजिक नियमने अत्यंत महत्त्वाचे घटक असतात. अभौतिक संस्कृतीच्या या सर्व घटकांचे समाज सदस्यांकडून आत्मसातीकरण व्यवस्थितपणे झालेले असते म्हणून तर सामाजिक जीवन शक्य होते. संस्कृतीमुळेच संघटित सामाजिक जीवन शक्य होते.

२) संस्कृती समाजात व्यवस्था व एकता निर्माण करते (Culture creates order and unity in society) :

समाजव्यवस्था आणि समाजातील एकता यांचा आधार समाजाची संस्कृती हाच असतो. सर्वांना समान असलेली सामाजिक नियमने, श्रद्धा आणि मूल्ये हे संस्कृतीचे अत्यंत महत्त्वाचे घटक आहेत. नियमने श्रद्धा आणि मूल्ये यांचे समाजीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारा व्यक्तींकडून आत्मसातीकरण घडून येते. या बाबी व्यक्तींकडून शिकून घेतल्या जातात. ज्या मूल्यांद्वारा, श्रद्धांद्वारा आणि नियमांद्वारा व्यक्तींचे वर्तन प्रभावित होते ती एकाच समाजातील सर्व व्यक्तींसाठी सारखी असल्यामुळे सर्वांच्या वर्तनात काही किमान सारखेपणा येतो. समाजातील सामाजिक संस्थांच्या रूपात अप्रत्यक्षपणे समाजातील नियमने मूल्ये श्रद्धा यांचे संघटन झालेले असते. सामाजिक संस्था परस्परसंबंधित आणि परस्परावलंबी असतात. सामाजिक संस्था, समान नियमने, मूल्ये आणि श्रद्धा यामुळे समाजात व्यवस्था आणि एकता निर्माण होते.

३) संस्कृती समाजास सापेक्ष स्थिरता प्रदान करते (Culture ensures relative stability of society):

संस्कृती ही हजारो वर्षांपासून सातत्याने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रामित होत आलेली आहे, ती सापेक्षतः स्थिर असते या बाबींचे अध्ययन आपण पूर्वी केले आहेच. संस्कृती आणि समाज यांच्यात अन्योन्य असे नाते असते. परिणामी संस्कृती सापेक्षतः स्थिर असल्यामुळे समाजालाही आपोआपच सापेक्ष स्थिरता प्राप्त

होते. दुसऱ्या शब्दात, सामाजिक नियमने, मूल्ये, श्रद्धा आणि सामाजिक संस्था हे संस्कृतीचे असणारे महत्त्वाचे घटक सामाजिक संरचनेचे आणि समाज संघटनेचे महत्त्वाचे घटक बनतात. अभौतिक संस्कृतीचे हे घटक सापेक्षतः स्थिर असतात परिणामी समाजालाही सापेक्ष स्थिरता प्रदान करण्याचे कार्य संस्कृतीकडून पार पाडले जाते.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न (Check Your Progress) :

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) संस्कृतीकडून व्यक्तीसाठी पार पाडली जाणारी कोणतीही चार कार्ये लिहा.

२) संपूर्ण समाजासाठी संस्कृतीकडून पार पाडली जाणारी कार्ये लिहा.

३.४ सारांश (Let Us Sum Up) :

मानवेतर प्राण्यांपासून मानवाचे असणारे वेगळेपण सिद्ध करणारे आणि केवळ मानव समाजाचेच एक प्रभेदक लक्षण म्हणजे संस्कृती होय. संस्कृती म्हणजे भूतकाळात मानवाला आलेल्या अनुभवातून समृद्ध होत गेलेले ज्ञानाचे भांडार असून त्याच्या सहाय्याने आपल्याला वर्तमानकाळाशी समायोजन साधणे शक्य होते, इतकेच नव्हे तर भविष्यकाळाशी समायोजन साधण्याची क्षमता आपल्यात निर्माण होते. संस्कृतीमुळेच मानवशरीरधारी प्राण्याचे एका समाजोपयोगी सदस्यात रूपांतरण घडून येते. केवळ समाजसदस्यांच्यासाठीच नव्हे तर संपूर्ण समाजासाठीही संस्कृतीकडून काही कार्ये पार पाडली जातात. त्यापैकी काही कार्ये खालीलप्रमाणे

अ) समाजसदस्यासाठी संस्कृतीकडून पार पाडली जाणारी कार्ये

१) संस्कृती व्यक्तीवर्तनाला दिशा दर्शविते, २) संस्कृती व्यक्तीला अभियोजनक्षम बनविते, ३) संस्कृती समाजसदस्यांसाठी परिस्थिती निश्चित करते, ४) संस्कृती समाजसदस्यांचे दृष्टीकोण, मूल्ये आणि ध्येये परिभाषित करते, ५) संस्कृती व्यक्तीच्या उपजीविकेच्या मार्गाच्या निवडीवर प्रभाव पाडते, ६) संस्कृती व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाला आकार देते. पण हेही नमूद केले पाहिजे की व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व केवळ संस्कृतीद्वारेच निश्चित होत नाही.

ब) संपूर्ण समाजासाठी संस्कृतीकडून पार पाडली जाणारी कार्ये - संस्कृती संपूर्ण समाजासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण कार्ये पार पाडते.

१) संस्कृतीमुळेच संघटित जीवन शक्य होते, २) संस्कृती समाजात व्यवस्था आणि एकता निर्माण करते,

३) संस्कृती समाजास सापेक्ष स्थिरता प्रदान करते.

३.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे (Answers to Check Your Progress) :

१) समाजसदस्यांसाठी संस्कृतीकडून पार पाडली जाणारी चार कार्ये पुढीलप्रमाणे : १) संस्कृती व्यक्तीवर्तनाला दिशा दर्शविते, २) संस्कृती व्यक्तीला अभियोजनक्षम बनविते, ३) संस्कृती समाजसदस्यांसाठी परिस्थिती निश्चित करते, ४) संस्कृती समाजसदस्यांचे दृष्टीकोण, मूल्ये आणि ध्येये परिभाषित करते.

२) संपूर्ण समाजासाठी संस्कृतीकडून पार पाडली जाणारी महत्त्वाची कार्ये पुढीलप्रमाणे : १) संस्कृतीमुळेच संघटित सामाजिक जीवन शक्य होते, २) संस्कृती समाजात व्यवस्था आणि एकता निर्माण करते, ३) संस्कृती समाजास सापेक्ष स्थिरता प्रदान करते.

३.६ सरावासाठी प्रश्न (Exercise/Home Assignment) :

खालील प्रश्नांची उत्तरे तयार करा.

१) समाजसदस्यांसाठी संस्कृतीकडून पार पाडली जाणारी कार्ये स्पष्ट करा.

२) संपूर्ण समाजाच्यादृष्टीने संस्कृतीचे असणारे महत्त्व यावर टीप लिहा.

३.७ चिंतन आणि कार्य (Reflection and Action) :

सभोवतालच्या समाजाचे निरीक्षण करून विशिष्ट संस्कृती सर्व समाजसदस्यांना एकत्र ठेवण्यासाठी कशी प्रयत्नशील राहते यावर एक टिपण तयार करा.

३.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ (Suggested Readings) :

१) डॉ. सर्जेराव सालुंखे : समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे १९९६.

२) प्रा. रमेश जाधव : समाजशास्त्र, सी जमनादास आणि कंपनी, मुंबई १९८८.

३) डॉ. गुरुनाथ द. नाडगोंडे : समाजशास्त्राची मूलतत्त्वे, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे १९८०.

४) Shankar Rao C. N. : *Sociology - Primary Principles of Sociology with An Introduction to Social Thought*, S. Chand and Co. Ltd. 1983.

५) Tischler, Whitten and Hunter : *Introduction to Sociology*, Holt, Rinehart and Winston, 1983.

घटक - ४

संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्व (Culture and Personality)

घटक-संरचना :

- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ उद्दिष्ट्ये
- ४.३ विषय-विवेचन - संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्व
- ४.४ सारांश
- ४.५ स्वयं-अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे
- ४.६ सरावासाठी प्रश्न
- ४.७ चिंतन आणि कृती
- ४.८ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

४.१ प्रस्तावना (Introduction) :

व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या प्रक्रियेत असंख्य घटक योगदान देत असतात. त्यापैकी जैविक व सामाजिक घटकांप्रमाणेच समाजाची संस्कृती हा ही एक तितकाच महत्त्वाचा घटक आहे. समाजातील बहुसंख्य सदस्यांना समान सामाजिक अनुभव येत असतात. परिणामी प्रत्येक समाजात विशिष्ट गुणवैशिष्ट्यांनी युक्त व्यक्तिमत्त्व विकसित होते. मागरिट मीड (Margaret Mead) व रुथ बेनेडिक्ट (Ruth Benedict) यांच्या अभ्यासांनी या बाबींवरच अधिक प्रकाश टाकला आहे. याचाच अर्थ व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व निर्धारणात समाजाची संस्कृती निर्णायक भूमिका बजावत असते. जरी कोणतीही व्यक्ती समाजाच्या संस्कृतीच्या प्रभावापासून मुक्त राहू शकत नसली तरी केवळ संस्कृतीच व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचे निर्धारण करणारा एकमेव घटक नाही, असाही विचार आज बहुसंख्य विचारवंत मांडत आहेत. या पार्श्वभूमीवर व्यक्तिमत्त्व विकास प्रभावित करणाऱ्या विविध घटकांचा थोडक्यात परिचय करून घेऊन संस्कृतीची व्यक्तिमत्त्व विकासातील भूमिका कोणती याचा अभ्यास आपण या घटकात करणार आहोत.

४.२ उद्दिष्ट्ये (Objectives) :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला :

- ◆ व्यक्तिमत्त्व विकासावर प्रभाव पाडणारे घटक सांगता येतील;
- ◆ संस्कृती व्यक्तिमत्त्व विकासावर नेमका कसा प्रभाव पाडते याचे सोदाहरण स्पष्टीकरण देता येईल; आणि
- ◆ एकाच संस्कृतीत वाढणाऱ्या विविध व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वात भेद का असतात हे सांगता येईल.

४.३ विषय-विवेचन (Presentation of Subject-matter) :

या घटकामध्ये प्रामुख्याने व्यक्तिमत्त्व विकासावर संस्कृतीचा प्रभाव नेमका कसा पडतो या बाबीचा अभ्यास आपण करणार आहोत. व्यक्तिमत्त्व विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देणारा संस्कृती हा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे हे खरे ! पण याचा अर्थ संस्कृती हा व्यक्तिमत्त्व विकासावर प्रभाव पाडणारा एकमेव घटक मात्र नाही. संस्कृतीप्रमाणेच इतरही घटक आपापल्या परीने व्यक्तिमत्त्व विकासाची प्रक्रिया प्रभावित करीत असतात. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणूनच एकाच समाजात/संस्कृतीत जीवन व्यतीत करणाऱ्या लोकांच्या व्यक्तिमत्त्वात वैविध्य आढळून येते. या घटकामध्ये आपण या सर्व बाबींचा अभ्यास करणार आहोत. प्रथमतः आपण व्यक्तिमत्त्वावर प्रभाव पाडणाऱ्या घटकांचा आढावा घेणार आहोत. त्यानंतर समाजाची संस्कृती व्यक्तिमत्त्वावर कसा प्रभाव पाडते या बाबीचा विचार दुसऱ्या भागात करून तिसऱ्या भागात एकाच संस्कृतीतील लोकांच्या व्यक्तिमत्त्वात का फरक आढळतो याचा आढावा आपण घेणार आहोत.

४.३.१ व्यक्तिमत्त्व विकासावर प्रभाव पाडणारे घटक (Factors influencing development of personality) :

सर्वप्रथम 'व्यक्तिमत्त्व' (Personality) या संकल्पनेचा अर्थ समजून घेणे गरजेचे आहे. व्यक्तिमत्त्व हा शब्द सर्वांच्या परिचयाचा आहे. एवढेच नव्हे तर तो नित्य वापरलाही जातो. इंग्रजी भाषेत व्यक्तिमत्त्वाला 'पर्सनॅलिटी' (Personality) हा शब्द वापरतात. पर्सनॅलिटी हा इंग्रजी शब्द 'पर्सोना' (Persona) या लॅटिन भाषेतील शब्दावरून आला आहे. (रंगभूमीवरील नट आपली भूमिका पार पाडण्याच्यावेळी जे मुखवटे वापरीत असत त्यांना 'पर्सोना' म्हणत.) "समूहातील व्यक्तीच्या भूमिकेचे निर्धारण करणाऱ्या लक्षणांचे एकत्रितकरण व संघटन म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय." अशी व्यक्तिमत्त्वाची व्याख्या पार्क व बर्गस यांनी केली आहे. ("Personality is the sum and organization of those traits which determine the role of the individual in the group" - Park and Burgess) "विविध प्रसंगात आंतरक्रिया करताना विशिष्ट प्रकारे वर्तन करण्याची व्यक्तीची प्रवृत्ती आणि वार्तनिक समग्रता म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय." अशी Yinger यांनी व्यक्तिमत्त्वाची व्याख्या केली आहे. प्रत्येक व्यक्तीची वागण्याची एक वैशिष्ट्यपूर्ण रीत असते. त्याच प्रकारे व्यक्ती दैनंदिन जीवनात सातत्याने वर्तन करीत असते. व्यक्तीची वैशिष्ट्यपूर्ण वर्तन प्रवृत्ती आणि ती ज्या ज्या परिस्थितीत वर्तन करीत असते त्या परिस्थितीची वैशिष्ट्ये या दोन्ही घटकानी व्यक्तीचे वर्तन निर्धारित होत असते.

व्यक्तिमत्त्व या संकल्पनेचा अर्थ समजून घेतल्यानंतर हॉर्टन व हंट (Horton and Hunt) यांनी व्यक्तिमत्त्व विकासावर प्रभाव पाडणारे १. जैविक वंशदाय, २. भौतिक परिस्थिती, ३. संस्कृती, ४. समूहातील अनुभव व ५. व्यक्तिगत अनुभव हे जे पाच घटक मांडले आहेत त्यांचा थोडक्यात आढावा आपण घेऊ.

१. **जैविक वंशदाय (Biological Inheritance)** : मानवाला त्याच्या माता-पित्यांकडून अनुवंशाने मिळणाऱ्या घटकांचा समावेश जैविक वंशदायात होतो. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या माता-पित्यांकडून विशिष्ट प्रकारची शरीर रचना, विशिष्ट पातळीची बुद्धीमत्ता, सौंदर्य, शिकण्याची विशिष्ट पातळीची क्षमता, मज्जासंस्थेची क्षमता याबरोबरच काही गुणधर्म मिळत असतात. माता-पित्यांकडून व्यक्तीकडे संक्रमित झालेला जैविक वंशदाय व्यक्तिमत्त्व विकासावर प्रभाव पाडणारा एक महत्त्वाचा घटक आहे.
२. **भौतिक पर्यावरण (Physical Environment)** : अमेरिकन विद्वान एल्सवर्थ हंटिंग्टन (Ellsworth Huntington) यांच्यासारख्या काही विचारवंतांनी पर्यावरणाचा (नैसर्गिक वातावरण. स्वाभाविक भूप्रकृती (Topography) आणि नैसर्गिक साधनसंपत्ती) समूह वर्तनावर पडणारा प्रभाव व त्यातून निर्माण होणाऱ्या वैविध्यपूर्ण वर्तनपद्धतींचे स्पष्टीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. व्यक्तिमत्त्वावर भौतिक पर्यावरणाचा अप्रत्यक्ष स्वरूपात प्रभाव पडत असतो. आजही काही भूभागावर अत्यल्प व विखुरलेल्या अवस्थेत लोकसंख्या आढळते. लोकसंख्येच्या घनतेचा व्यक्तिमत्त्व विकासावर प्रभाव पडत असतो. टर्नबुल (Turnbull) यांच्या मतानुसार युगांडातील एका आदिवासी जमातीला लाभलेल्या शिकारीच्या क्षेत्रात घट होत गेल्याने त्या जमातीतील लोक भूकेंकंगाल बनले आहेत. परिणामी त्यांच्यातील दयाळूपणा, उपकारीपणा किंवा अनुकंपा या सद्गुणांचा इतका न्हास होत गेला आहे की जिवंत राहण्यासाठी ते लहान मुलांच्या मुखातील घासही हिसकावून घेऊ लागले आहेत. आज पृथ्वीवरील सर्वात स्वार्थी लोक म्हणून त्यांचा उल्लेख केला जातो. यावरून भौतिक पर्यावरणाचा व्यक्तिमत्त्वावर पडणारा प्रभाव निश्चितपणे दिसून येतो. मात्र आधुनिक काळात तंत्रज्ञान व दळणवळणाच्या साधनांत झालेल्या विकासामुळे भौतिक पर्यावरणाचा व्यक्तिमत्त्व विकासावर पडणारा प्रभाव कमी कमी होत चालला आहे.
३. **संस्कृती (Culture)** : संस्कृती व्यक्तिमत्त्व विकासावर प्रभाव पाडत असते. इतर समाजाकडून न दिले जाणारे वास्तविक असे काही अनुभव प्रत्येक समाज आपल्या सर्व सदस्यांना देत असतो. अशा सर्वांसाठी समान असणाऱ्या सामाजिक अनुभूतींमुळे त्या समाजातील सर्व सदस्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात कमी-अधिक प्रमाणात पण समान स्वरूपात आढळणाऱ्या व्यक्तिमत्त्व गुण विशेषांचा उगम झाल्याचे दिसून येते. संस्कृती व्यक्तीमत्त्वावर कसा प्रभाव पाडते याचा विचार पुढील विभागात आपण अधिक विस्ताराने करणार आहोत.
४. **समूह-अनुभव (Group Experiences)** : व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास समाजीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे होत असतो. समाजीकरणासाठी व्यक्तीचा समूहाबरोबर संपर्क यावा लागतो. व्यक्तीला सामूहिक अनुभव मिळावे लागतात. आपल्या समूहातच प्रत्येक व्यक्ती 'त्याच्या' अगर 'तिच्या' स्व संकल्पनेचा

विकास घडवून आणू शकते. सी. एच. कूले (C. H. Cooley) यांच्या मतानुसार प्रत्येक व्यक्ती इतर लोकांच्या स्वतःच्या संदर्भात होणाऱ्या वर्तनाच्या किंवा प्रतिक्रियांच्या आरशात स्वतःचे प्रतिबिंब पाहते आणि आपली स्वतःबद्दलची कल्पना बनविते. ही बाब समूहातच घडते. जी. एच. मीड (G. H. Mead) यांनीही सामाजिक आंतरक्रियांतून 'स्व' किंवा 'मी' ची निर्मिती होते आणि सामाजिक आंतरक्रियांमुळेच 'स्व' किंवा 'मी' चे स्वरूप ठरत असते, असे प्रतिपादन केले आहे. दुसऱ्या भूमिकेत शिरण्यातून व्यक्ती आपल्या विषयीच्या इतरांच्या भावना जाणून घेते. मीड यांच्या मताप्रमाणे, व्यक्ती 'सामान्यीभूत इतरांच्या' (Generalized others) मानकांचा वापर करून आपल्या क्रियांविषयी विचार करू लागते व त्यातूनच 'स्व'ची कल्पना तयार होते. समूह अनुभूतींमुळे त्या समूहात समान व्यक्तिमत्त्वे विकसित होत जातात. परिणामी विविध समूहातील सदस्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात भिन्नता आढळून येते तर एकाच समूहातील व्यक्तिमत्त्वे काही प्रमाणात सारखी बनतात.

५. **व्यक्तिगत अनुभव (Unique/Personal Experiences) :** कोणत्याही दोन व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वात तंतोतंत सारखेपणा आढळून येत नाही. एकाच कुटुंबात वाढणाऱ्या सख्ख्या भावंडांच्या इतकेच नव्हे तर जुळ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातही सारखेपणा आढळत नाही. कारण कोणत्याही दोन व्यक्तींना तंतोतंत समान अनुभव येत नाहीत. प्रत्येक व्यक्ती काही व्यक्तिगत अनुभवातून जात असते. तिला येणारे अनुभव हे खास तिच्या पुरतेच मर्यादित असतात. दुसऱ्या कोणालाही तसेच अनुभव मिळत नाहीत. व्यक्तीला येणारे असे खास व्यक्तीगत अनुभव व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रभाव पाडत असतात आणि व्यक्तिमत्त्वाला आकार देत असतात.

स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१ (Check Your Progress - 1) :

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा -

- १) 'व्यक्तिमत्त्व' या संकल्पनेचा अर्थ सांगा.

- २) व्यक्तिमत्त्व विकासावर प्रभाव पाडणारे हॉर्टन आणि हंट यांनी सांगितलेले घटक लिहा.

४.३.२ संस्कृती आणि व्यक्तिमत्त्व विकास (Culture and Personality Development) :

या विभागात आपण संस्कृतीचा व्यक्तिमत्त्व विकासावरील प्रभाव अभ्यासणार आहोत. व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व घडविण्यामध्ये संस्कृतीचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. त्यामुळेच मानवशास्त्रज्ञ राल्फ लिंटन आणि अब्राहम कार्डिनर

(Ralf Linton and Abraham Kardiner) यांनी व्यक्तिमत्त्व हे संस्कृती सापेक्ष असल्याचे प्रतिपादन केले आहे. काही बाबी सर्वच संस्कृतीत समान असल्याचे दिसून येते. उदाहरणार्थ नवजात अर्भकाचे पालनपोषण प्रत्येक समाजात वयस्कांकडून केले जाते, ती समूहात रहातात, भाषेच्या सहाय्याने परस्परांशी संवाद साधतात किंवा योग्य वर्तनाबद्दल बक्षीस व अयोग्य वर्तनाबद्दल शिक्षा अनुभवतात. पण हे ही तितकेच खरे आहे की, इतर समाजांपेक्षा वेगळ्या आणि खास सामाजिक अनुभूतीतून त्या समाजातील सर्व व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वात सारखेपणा निर्माण होतो व त्यातून एका वैशिष्ट्यपूर्ण किमान व्यक्तिमत्त्वाची निर्मिती होते. अशा वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तिमत्त्वासाठी Du Bois यांनी 'सरासरी व्यक्तिमत्त्व' (Model Personality) ही संज्ञा वापरली आहे. काही विचारवंतांनी दोन भिन्न संस्कृतीतील 'सरासरी व्यक्तिमत्त्वात' कशी विविधता आढळते याचे स्पष्टीकरण केले आहे.

अमेरिकन मानवशास्त्रज्ञा रुथ बेनेडिक्ट (Ruth Benedict) यांनी त्यांच्या १९३५ साली प्रकाशित झालेल्या "Patterns of Culture" या प्रसिद्ध पुस्तकात संस्कृती प्रतिमानांचे दोन प्रकार मांडले आहेत. (१) **अॅपोलोनीयन (Apollonian) संस्कृती** या प्रकारच्या संस्कृतीत संयम, नेमस्तपणा, आत्मसमर्पण वृत्ती, शांतपणा समजूतदारपणा, सहकारी वृत्ती, दयाळूपणा या गुण वैशिष्ट्यांवर भर दिलेला असतो. (२) **डायोनेशियन (Dionysian) संस्कृती** ही संस्कृती अहंमान्यता, भांडखोरपणा, मत्सर, विश्वासघातकीपणा, कपटीपणा, प्रतिष्ठा आणि स्पर्धात्मकता या गुणवैशिष्ट्यांनी युक्त असते.

रुथ बेनेडिक्ट यांच्या मताप्रमाणे न्यू मेक्सिकोतील झुनी (Zuni) आदिवासी जमात अॅपोलोनीयन संस्कृती तर मेलॅनेशियातील डोबुअन (Dobuan) आदिवासी जमात आणि व्हॅकुव्हर बेटावरील क्वाकिउल्ल इंडियन (Kwakiutl Indians) या जमाती डायोनेशियन संस्कृतीचे प्रतिनिधीत्व करतात. बेनेडिक्ट यांनी झुनी, डोबुअन आणि क्वाकिउल्ल इंडियन या तीन आदिवासी जमातींच्या संस्कृतींचा तुलनात्मक अभ्यास करून प्रत्येक संस्कृतीचा व्यक्तिमत्त्वावर पडणारा वैशिष्ट्यपूर्ण प्रभाव दाखवून दिला. (पण ही सर्व निरीक्षणे कित्येक दशकांपूर्वी करण्यात आली असून तेव्हा या संस्कृतीवर बाह्य लोकांचा अगर संस्कृतींचा फारसा प्रभाव पडला नव्हता.) या अभ्यासातून त्यांनी विशिष्ट संस्कृती विशिष्ट व्यक्तिमत्त्वांच्या निर्मितीला कशी कारणीभूत ठरते हे दाखवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

डोबुअन संस्कृती आणि तिचा व्यक्तिमत्त्वावरील प्रभाव (Dobuan Culture and its impact on Personality) :

कोणत्या माता-पित्यांच्या पोटी जन्म घ्यावा याचे स्वातंत्र्य जर जन्माला येणाऱ्या अर्भकांना लाभले असते तर डोबुअन जमातीत जन्माला येणाऱ्या मुलांनी दुसऱ्यांदा विचार केला असता, कारण डोबुअन समाजात मुलाला आपल्या आई-वडिलांकडून प्रेम मिळत नाही. केवळ आपल्या बहिणीच्या मुलाबाबत चिंता करणारा त्याचा बाप, जोपर्यंत मुल मातेच्या दूधावरच पोसले जाते तोपर्यंत तिच्याशी लैंगिक संबंध ठेवता येत नसल्यामुळे, त्याचा तिरस्कारच करतो. बरेचदा आईला मुल नकोच असते. परिणामी गर्भपात करून घेणे ही या जमातीत नेहमीचीच गोष्ट आहे. थोडक्यात मुलाला आपल्या माता-पित्यांकडून प्रेम न मिळता, तिरस्कारालाच सामोरे जावे लागते.

लवकरच त्या मुलाला कळू लागते की आपण जादूद्वारे नियंत्रित होणाऱ्या जगात जगतो आहोत. आपल्या आयुष्यात कोणतीही गोष्ट नैसर्गिक कारणांमुळे घडत नसून सर्व घटना (उदा. आजारपण, अपघात, मृत्यू) या कोणातरी नातेवाईकाने चेटूक अगर काळ्या जादूचा प्रयोग केल्यामुळेच घडतात. याची जाणीव त्याला होते. कोण, केंव्हा चेटूक करेल याचा नेम नसल्याने तो सतत चिंताग्रस्तच राहतो. पुढे त्याला आपल्या बायको अगर मित्राचाही विश्वास रहात नाही. प्रत्येक डेबुआन व्यक्ती विषप्रयोगाच्या भीतीने सतत धास्तावलेली असते. अन्न शिजवताना म्हणूनच त्यांच्याकडून विशेष काळजी घेतली जाते. परिणामी दुष्ट इच्छा बाळगणे आणि विश्वासघात हे डोबुअनांकडून सद्गुण मानले जातात. ज्याप्रमाणे व्यक्तीला येणारे कोणतेही अपयश हे दुसऱ्याकडून केल्या जाणाऱ्या काळ्या जादू अगर चेटूकाचा परिणाम मानले जाते त्याप्रमाणेच सर्व प्रकारचे यश हे दुसऱ्याच्या अपयशाचे प्रतिक मानले जाते. त्यांच्यादृष्टीने यश हे परिणामकारक जादूवर अवलंबून असते आणि यशाचे मोजमाप चोरी आणि शीलभ्रष्ट करण्याच्या व्यक्तीच्या क्षमतेवर केले जाते. परिणामी डोबुअन जमातीत व्यभिचार सार्वत्रिक आढळतो.

अशा सांस्कृतिक संरचनेत उमलणारे व्यक्तिमत्त्व कसे असणार? डोबुअन हे शत्रुत्व करणारे, संशयी, अविश्वासू, मत्सरी, दगाबाज आणि फसवे बनतात. अर्थात दुष्ट शक्तींनी व्यापलेल्या, शत्रूंनी घेरलेल्या, काळी जादू आणि चेटूक यांनी प्रभावित अशा विश्वात ते वावरत असल्याने त्यांच्या या प्रतिक्रिया स्वाभाविकच वाटतात. आपल्या आधुनिक मानसिक आरोग्य विषयक संकल्पनांच्या आधारे, आपण सर्व डोबुअन लोक आपला सारखा छळ होतो असे मानणारे (Paranoid) असतात असे म्हणू शकतो. पण प्रत्यक्ष जीवन जगताना ते ज्या धोक्यांना सामोरे जातात ते काल्पनिक नाहीत परिणामी त्यांना असे समजणे अवास्तव आहे. विशिष्ट संस्कृतीमुळे प्रभावित होणारे व्यक्तिमत्त्व त्या संस्कृतीच्या संदर्भात सामान्य असते.

झुनी संस्कृती आणि तिचा व्यक्तिमत्त्वावरील प्रभाव (Zuni Culture and its Impact on Personality) :

डोबुअन जमातीशी तुलना करता न्यु मेक्सिकोतील झुनी जमातीतील लोक हे भावनिकदृष्ट्या शांत जगतात वावरणारे आहेत. या जमातीकडून नवजात अर्भकाचे अत्यंत आनंदाने स्वागत केले जाते. अत्यंत नाजूकपणे आणि प्रेमाने त्याचे पालनपोषण केले जाते. त्याच्याकडे मायेने लक्ष दिले जाते. झुनी जमातीत फारसे गुन्हे घडत नाहीत. फारशी भांडणेही होत नाहीत. या लोकांच्या सर्व वर्तनात सहकार्य, नेमस्तपणा, आणि व्यक्तीवादाचा अभाव प्रकर्षाने जाणवतो. या जमातीतील सांस्कृतिक मूल्यांप्रमाणे प्रत्येक व्यक्ती स्वतःच्या भल्यासाठी अगर स्वार्थासाठी नव्हे तर संपूर्ण समूहाच्या भल्यासाठी झटत असते. कितीही मतभेद असले तरी ते सामोपचाराने मिटवले जातात. ते मद्यपान वर्ज्य मानतात, कारण ते त्यांच्या दृष्टीने असभ्यपणाचे लक्षण आहे. आक्रमक स्वरूपाचे वर्तन अगर परस्परांतील भांडण याना झुनी संस्कृतीत मान्यता नाही. आपल्या भावनांवर नियंत्रण ठेवण्यास व्यक्तींना लहानपणापासूनच शिकविले जाते.

झुनी लोकांचे विश्वही भुताखेतांनी व जादूने नियंत्रित झालेले आहे. पण ते जादूचा इतरांच्या वाईटासाठी

वापर करत नाहीत तर चांगल्यासाठीच करतात. या जमातीकडून व्यभिचाराचा तिरस्कार केला जातो आणि व्यभिचार ही खाजगी बाब मानली जाते. या जमातीत घटस्फोटाची पद्धतही अत्यंत साधी आहे. या मातृसत्ताक कुटुंबपद्धती असणाऱ्या जमातीतील स्त्रीला आपल्या नवऱ्याला घटस्फोट एका विशिष्ट पद्धतीनेच द्यावा लागतो. एके दिवशी संध्याकाळी जमातीतील काही लोकांना ती आपल्या घरी पाचारण करते. नवऱ्याच्या सर्व चीजवस्तू, त्याचे कपडे इत्यादी एका फडक्यात बांधून ते गाठोडे उंबरठ्यावर ठेवले जाते. शेतीवर दिवसभर काम करून थकलेला नवरा जेव्हा परत येतो तेव्हा त्याच्या दृष्टीला ते गाठोडे पडते. याचा अर्थ त्याला त्याच्या पत्नीने घटस्फोट दिलेला आहे. त्याने गाठोडे घेऊन त्याच पावली आपल्या आईच्या घरी जावयाचे असते. सर्वसामान्यपणे पत्नीने बांधून ठेवलेले गाठोडे हे घटस्फोटाचे चिन्ह मानून नवरा आपल्या आईकडे येतो. या जमातीत कुटुंबसंस्था मातृवंशिक व मातृस्थानीय असल्यामुळे घटस्फोटानंतर पित्याचे घरातील अस्तित्व संपुष्टात आल्याचा फारसा परिणाम मुलांच्या जीवनावर होत नाही. असे असले तरी या जमातीत घटस्फोटाचे प्रमाण अत्यंत कमी आढळते. सहकारिता, नेमस्तपणा आणि व्यक्तीवादाचा अभाव ही झुनी वर्तनपद्धतीची वैशिष्ट्ये आहेत. खाजगी मालमत्ता ही संकल्पना या जमातीत आढळत नाही. प्रत्येक व्यक्ती केवळ स्वतःच्या स्वार्थासाठी नव्हे तर संपूर्ण समूहाच्या भल्यासाठी सतत कार्यरत रहाते. या जमातीत सदस्यांत निर्माण झालेली गैरसमजाची बाब अत्यंत शांतपणे आणि विचारविनिमयाने सोडवली जाते.

अशा सांस्कृतिक पर्यावरणात उमलणारे व्यक्तिमत्त्व डोबुअन जमातीतील व्यक्तिमत्त्वांच्या बरोबर दुसऱ्या टोकाचे असते. डोबुअन हे संशयी व अविश्वासू असतात तर झुनी आत्मविश्वासू आणि विश्वसनीय असतात. वरील दोन उदाहरणांच्या अभ्यासाअंती समाजपरत्वे व्यक्तिमत्त्वात भिन्नता आढळून येते हे स्पष्ट होते. प्रत्येक समाज आपल्या संस्कृतीनुरूप मूलभूत व्यक्तिमत्त्व प्रकार विकसित करत असतो.

मागरेट मीड या प्रसिद्ध मानवशास्त्रज्ञांनी त्यांच्या 'Sex and Temperament in Three Primitive Societies' या पुस्तकात लैंगिकतेचा (Sex) व्यक्तिमत्त्वावर पडणारा प्रभाव विशद केला आहे. 'पुरुषी' आणि 'स्त्रीसुलभ' (Masculine and Feminine) म्हणून आपण मानत असणारे काही गुणविशेष लैंगिकतेच्या जीवशास्त्रीय तथ्यांशी संबंधित असतातच असे नाही. याबाबत आढळणारी भिन्नता ही संस्कृतीने केलेल्या त्या गुणविशेषाच्या परिभाषेशी संबंधित असते ही बाब स्पष्ट करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे. त्यांनी अभ्यासलेल्या न्युगिनीमधील तीन आदिवासी जमाती तीन भिन्न व्यक्तिमत्त्व प्रकार स्पष्ट करतात.

१. मीड यांना असे आढळून आले की न्युगिनीच्या डोंगराळ भागात वास्तव्य करणारे आरापेश (Arapesh) लोक सभ्य, सौम्य, मातृवंशीय आणि प्रेमळ आहेत. या जमातीतील स्त्री व पुरुष दोघेही आपण ज्याचा उल्लेख 'स्त्री-सुलभ' (Feminine) असा करू असेच वागतात.

२. न्युगिनीमधील मुंडुगुमार (Mundugumor) जमात ही नरभक्षक (Cannibalistic) आहे. या जमातीतील स्त्री-पुरुष दोघेही आपण ज्याला पुरुषी (Masculine) म्हणू असेच वर्तन करत असतात. दोघेही तितकेच हिंसक, स्पर्धाळ, कामूक, द्वेषी आणि बेदरकार आहेत. म्हणजे स्त्रीया आणि पुरुष दोघेही पुरुषांप्रमाणेच वर्तन करतात. तशी त्या समाजाच्या संस्कृतीची अपेक्षा असते.

३. पण च्छांबुली (Tchambuli) या आदिवासी जमातीतील स्त्री-पुरुषांच्या भूमिका या आपल्या आधुनिक समाजात आढळणाऱ्या स्त्री-पुरुष भूमिकेच्या बरोबर विरुद्ध असल्याचे आढळते. या जमातीत पुरुषांपेक्षा स्त्रीया प्रभावशाली आहेत. पुरुष भावनिकदृष्ट्या स्त्रियांवर अवलंबून असतात आणि स्त्रियांपेक्षा कमी जबाबदार असतात. पुरुष स्त्रियांप्रमाणे वागतात. या उदाहरणांवरून लैंगिक किंवा वैषयिक वर्तनाबाबतचे गुणविशेष हे जन्मजात असत नाहीत तर समाजाच्या संस्कृतीद्वारे निर्धारित होतात हेच स्पष्ट होते.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - २ (Check Your Progress - 2) :

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) 'सरासरी व्यक्तिमत्त्व' म्हणजे काय?

२) रुथ बेनेडिक्ट यांनी संस्कृतीचे कोणते दोन प्रकार मांडले आहेत?

३) रुथ बेनेडिक्ट यांनी अभ्यासलेल्या आदिवासी जमातींची नावे लिहा?

४) डोबुअन व झुनी व्यक्तिमत्त्व गुणविशेषात का फरक आढळतो?

५) मागारिट मीड यांच्या मते 'पुरुषी' व 'स्त्री-सुलभ' वर्तनप्रकारांची निश्चिती कोणत्या घटकाकडून होते?

४.३.३ एकाच संस्कृतीतील व्यक्तिमत्त्वात आढळणाऱ्या भिन्नतेची कारणे (Causes for the differences in personality within the culture) :

प्रत्येक संस्कृती काही विशिष्ट वर्तनपद्धती, प्रेरणा आणि मूल्यांना महत्त्व देत असते. परिणामी समाजातील बहुसंख्य लोक संस्कृतीद्वारे निर्धारित केलेल्या वर्तनपद्धती आणि विचार पद्धतींचे आत्मसातीकरण करून आपले

व्यक्तिमत्त्व विकसित करीत असतात. संस्कृतीचा व्यक्तिमत्त्व विकासावर मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव पडत असतो. परिणामी बहुसंख्य व्यक्तिमत्त्वे ही सामान्यतः सारखेपणा असलेली असतात. याचा अर्थ असा नव्हे की प्रत्येक संस्कृती एकाच साच्याची व्यक्तिमत्त्वे निर्माण करत असते. आपण जेव्हा असे म्हणतो की डोबुअन व क्वाकिउल्ल इंडियन लोक अत्यंत स्पर्धाळू, भांडखोर आणि विश्वासघातकी असतात. याचा अर्थ सर्वच डोबुअन व क्वाकिउल्ल इंडियन या गुणांनी युक्त असतातच असे नाही. याप्रमाणेच आपण जेव्हा असे म्हणतो की आधुनिक अमेरिकन व्यक्तिगत विकासाला सर्वात जास्त प्राधान्य देतात तेव्हा सर्वच अमेरिकन तितक्याच प्रमाणात या मूल्याला महत्त्व देतातच असे नाही. काही लोक यश संपादनासाठी स्पर्धेला महत्त्व देतील तर काही अशा स्पर्धेपासून स्वतःला दूरही ठेवतील. इतर काही लोक व्यक्तिगत यशाचा तिरस्कार करतील तर काही लोक समाजातील दरिद्री लोकांच्या उद्धारासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य खर्ची टाकणारे असतील. अशा प्रकारे एकाच संस्कृतीतील व्यक्तिमत्त्वात भिन्नता आढळून येऊ शकते. मानवशास्त्रज्ञांनी व समाजशास्त्रज्ञांनी अशा व्यक्तिमत्त्व भिन्नतेचे निरीक्षण केले आहे. राल्फ लिंटेन यांनी संस्कृतीतील व्यक्तिमत्त्व गुणविशेषातील भिन्नता दाखवून दिली आहे. परिणामी एकाच संस्कृतीतील काही लोक इतरांपेक्षा जास्त भांडखोर, काही लोक नम्र, दयाळू, दानशूर किंवा स्पर्धात्मक वृत्तीचे आढळतील. या सर्व भिन्नतेचे कारण हेच की व्यक्तिमत्त्व निर्धारणातील असंख्य घटकांपैकी संस्कृती हा एक घटक आहे. अशाप्रकारे व्यक्तिमत्त्व हे पूर्णपणे संस्कृतीद्वारेच निश्चित होत नाही. व्यक्तिमत्त्वात भिन्नता निर्माण करणारे काही घटक आपल्याला पुढीलप्रमाणे विशद करता येतील.

१. **अनुवंशिकता (Heredity) :** व्यक्तीना लाभणारा अनुवंश भिन्न भिन्न असतो. व्यक्तींना अनुवंशाने प्राप्त झालेल्या क्षमतांमधील भिन्नता त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात भिन्नता निर्माण करते. कोणतीही दोन नवजात बालके कधीही तंतोतंत सारखी असत नाहीत. गुणसूत्रीय व अनुवंशिक स्वरूपात असणारी जैविक भिन्नता प्रत्येक नवजात अर्भकाला दुसऱ्यांपेक्षा वेगळे बनवते. परिणामी समान किंवा एकाच सांस्कृतिक उद्दिष्टाकाला अर्भकाची असणारी प्रतिक्रिया वेगळी असते.
२. **परिस्थितीजन्य भिन्नता (Situational Differences) :** मानवी मुल ज्या सामाजिक परिस्थितीत वाढत असते त्याचा प्रभाव त्याच्या व्यक्तिमत्त्वावर निश्चितपणे पडत असतो. उदा. एखाद्या घरात 'एकुलता एक' या अवस्थेत वाढणाऱ्या मुलाची सामाजिक परिस्थिती, एकापेक्षा जास्त भावंडात वाढणाऱ्या मुलापेक्षा भिन्न असते. एकाच कुटुंबात वाढणाऱ्या 'मुलाच्या' आणि 'मुलीच्या' वाट्याला येणारी सामाजिक परिस्थिती भिन्न असते. केवळ बहिण असणाऱ्या कुटुंबात वाढणाऱ्या मुलीला लाभणारी सामाजिक परिस्थिती भाऊ असणाऱ्या कुटुंबात असलेल्या सामाजिक परिस्थितीपेक्षा वेगळी असते. मुलांच्या जन्माचा क्रमही व्यक्तिमत्त्व विकासावर प्रभाव पाडत असतो. त्याप्रमाणेच माता-पित्यांचा असणारा वयोगटही मुलांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर प्रभाव पाडतो. ज्याचे माता-पिता तरुण आहेत अशा मुलाला लाभणारी सामाजिक परिस्थिती वृद्ध माता-पित्यांच्या घरात वाढणाऱ्या मुलापेक्षा भिन्न असते. थोडक्यात एकाच समाजातील विविध कुटुंबातील व्यक्तींना, तसेच एका कुटुंबातील मुलांना येणारा परिस्थितीचा अनुभव निरनिराळा असतो. त्यामुळेही त्यांची व्यक्तिमत्त्वे निरनिराळ्या पद्धतीने आकारित होतात.

३. **उपसंस्कृतीचा प्रभाव (Sub-Cultural Influence) :** संस्कृती ही काही अखंड अशी बाब नाही किंवा एखादा साचा नाही की ज्यामध्ये मुलाला एखाद्या मूर्तीप्रमाणे घडविले जाते. रुथ बेनेडिक्ट यांच्या मतानुसार संस्कृती ही काही एखाद्या गणवेशासारखी नाही की जिचा अंगिकार समाजातील सर्व सदस्यांनी केलाच पाहिजे. कोणत्याही समाजाच्या संस्कृतीत अनेक उप-संस्कृती समाविष्ट झालेल्या असतात. आणि यातील प्रत्येक उपसंस्कृतीचा स्वतःचा असा एक प्रभाव सर्व सदस्यांवर पडत असतो. परिणामी विविध उपसंस्कृतींचा विविध व्यक्तींवर पडणारा भिन्न-भिन्न प्रभाव त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात विभिन्नता निर्माण करतो.
४. **सांस्कृतिक पर्याय (Cultural Alternatives) :** प्रत्येक संस्कृती आपल्या सदस्यांना सार्वत्रिक गुणांबरोबरच (Universals) पर्यायी मार्गांचेही (Alternatives) ज्ञान पुरवत असते. सार्वत्रिक गुण ही संपूर्ण समाजाने मान्य केलेली व अंगिकारलेली संस्कृतीतील मध्यवर्ती अशी वैशिष्ट्ये असतात. समाजसदस्यांकडून हे वर्तनप्रकार शिकून आत्मसात केले जातात. उदा. समाजात बोलली जाणारी भाषा, देशभक्ती, एकविवाह पद्धती, वडिलधाऱ्यांविषयी आदर यासारखी समाजात खोलवर रुजलेली मूल्ये भारतीय संस्कृतीतील सार्वत्रिक गुणच दर्शवितात. ज्या क्रियांबाबत व्यक्तींना निवड करण्याचे स्वातंत्र्य संस्कृतीने दिलेले असते अशा पर्यायी मार्गांना सांस्कृतिक पर्याय (Cultural Alternatives) म्हणतात. उदा. कायदेशीररित्या विवाह करणे हा सार्वत्रिक गुण आहे. पण विवाह करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तींसमोर सर्वमान्य असे पर्याय देण्यात आलेले असतात. ते स्वतःच्या दारात, एखाद्या चर्च किंवा मंदिरात किंवा विवाह नोंदणी कार्यालयात विवाह करू शकतात. अशाप्रकारे समान ध्येय प्राप्त करण्यासाठी उपलब्ध असणाऱ्या पर्यायांचा निर्देश पर्यायी मार्गांद्वारे होतो. आणि त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर होणारा परिणामही भिन्न-भिन्न स्वरूपाचा असतो.
५. **संस्कृती हस्तांतरणातील तफावत (Differences in the transmission of culture) :** समाजीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे संस्कृती नव्या पिढीकडे हस्तांतरित केली जाते. हे हस्तांतरण ज्या व्यक्तींकडून घडते ते त्यांनी संस्कृतीतील आत्मसात केलेल्या गोष्टींपुरतेच मर्यादित रहाते. परिणामी एकाच वंश, धर्म, प्रदेश अगर सामाजिक वर्गात असणाऱ्या विविध माता-पित्यांकडून त्यांच्या मुलांकडे विविध सांस्कृतिक गुण व मूल्ये संक्रमित केली जातात आणि त्याप्रमाणे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाला आकार प्राप्त होतो.
६. **बदलत्या संस्कृतीचा प्रभाव (Impact of changing culture) :** संस्कृती ही कधीही स्थिर असत नाही तर तिच्यात सातत्याने बदल होत असतात. काळानुरूप संस्कृतीचे स्वरूप बदलत असते. खाणे-पिणे, वागणे-बोलणे, पोषाख आणि अलंकार, श्रद्धा-समजूती, बऱ्या-वाईटाच्या कल्पना, एकूण जीवनपद्धती व जीवनमूल्ये यात बदल होत असतो. भौतिक वस्तूंच्या स्वरूपातही सतत बदल होत असतात. अशा काळानुरूप बदलणाऱ्या संस्कृतीचा त्या समाजातील सर्व सदस्यांवर पडणारा प्रभाव कधीच एकसारखा असत नाही. परिणामी व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वात भिन्नता निर्माण होते.

७. **संस्कृती व्यक्तीवादाला चालना देते** (Culture encourages individuality) : संस्कृती केवळ सारखेपणावरच भर देते असे नाही तर व्यक्तीवादालाही चालना देत असते. समाजसदस्यांसाठी संस्कृती पर्यायीमार्गांबरोबरच विशिष्ट गुणांचीही निश्चिती करत असते. काही संस्कृतींकडून स्वकर्तृत्व, संशोधकता, कल्पकता, नव परिस्थितीशी समायोजन क्षमता अशा मूल्यांना प्रोत्साहन दिले जाते. परिणामी संस्कृतींकडून व्यक्तीवादाला दिल्या जाणाऱ्या प्रोत्साहनामुळे समाजातील व्यक्तिमत्त्वात भिन्नता निर्माण होते.

सारांश, व्यक्तीच्या सवयी, दृष्टीकोण आणि गुणविशेष यांच्या संघटनातून व्यक्तिमत्त्व आकाराला येत असते. समाजीकरणाच्या प्रक्रियेचा लाभ झालेल्या प्रत्येक व्यक्तीला तिचे स्वतःचे असे एक व्यक्तिमत्त्व लाभलेले असते. या व्यक्तिमत्त्वाची उत्पत्ती व्यक्तीला लाभलेल्या जैविक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटकांतील क्रिया व प्रतिक्रियांतून होत असते. संस्कृती समाजसदस्यांमध्ये, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वामध्ये समानतेबरोबरच भिन्नताही निर्माण करत असते. केवळ संस्कृतीद्वारेच व्यक्तिमत्त्वाचे निर्धारण होत नसले तरी व्यक्तिमत्त्वावर संस्कृतीचा पडणारा प्रभाव आपल्याला दुर्लक्षित करता येणार नाही.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न - ३ (Check Your Progress - 3) :

खालील प्रश्नांची एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १.) संस्कृती आपल्या सर्व सदस्यांचे एकसारखे व्यक्तिमत्त्व निर्माण करते असे आपण म्हणू शकतो का?

- २.) एकाच संस्कृतीतील विविध व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वात भिन्नता निर्माण करणाऱ्या घटकांची नावे लिहा.

४.४ सारांश (Let Us Sum Up) :

प्रत्येक व्यक्तीचे असणारे वेगळेपण दर्शविणाऱ्या कमी-अधिक प्रमाणातील स्थिर वैशिष्ट्यांच्या संचाला व्यक्तिमत्त्व असे म्हणतात. पार्क व बर्गेंस यांनी, “समूहातील व्यक्तीच्या भूमिकेचे स्वरूप ठरविणाऱ्या लक्षणांचे संकलन व संघटन म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय”, अशी व्यक्तिमत्त्वाची व्याख्या केली आहे. व्यक्तीच्या सवयी, दृष्टीकोण आणि गुणविशेष यांचे संघटन म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय. समाजीकरणाचा लाभ झालेल्या प्रत्येक व्यक्तीला तिचे स्वतःचे असे व्यक्तिमत्त्व लाभत असते. अशा या व्यक्तिमत्त्वाची उत्पत्ती जैविक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटकांतील क्रिया-प्रतिक्रियांतून होत असते. हॉर्टन व हंट यांनी व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास घडवून आणणारे घटक म्हणून १. जैविक वंशदाय, २. भौतिक परिस्थिती, ३. संस्कृती, ४. समूहातील अनुभव व ५. व्यक्तिगत अनुभव या घटकांचे स्पष्टीकरण दिले आहे.

व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर प्रभाव पाडणारा संस्कृती हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. हा प्रभाव स्पष्ट करण्यासाठी रुथ बेनेडिक्ट व मागरिट मीड या मानवशास्त्रज्ञांनी आदिवासी जमातींच्या संस्कृतीची तुलना केली आहे. रुथ बेनेडिक्ट यांनी त्यांच्या "Patterns of Culture" या पुस्तकात न्यु मेक्सिकोतील झुनी व मॅलेनेशियातील डोबुअन या आदिवासी जमातीतील लोकांच्या व्यक्तिमत्त्वातील फरक स्पष्ट केला असून त्यांची निर्मिती या दोन्ही जमातींच्या संस्कृतीत असणाऱ्या भिन्नतेचा परिणाम आहे हे स्पष्ट केले आहे. याप्रमाणेच मागरिट मीड यांनी त्यांच्या 'Sex Temperament in Three Primitive Societies' या पुस्तकात पुरुषी व स्त्री-सुलभ म्हणून आपण मानत असणारे काही गुणविशेष लैंगिकतेच्या जीवशास्त्रीय तथ्यांशी संबंधित नसून संस्कृतीने त्या गुणविशेषांच्या केलेल्या परिभाषेशी संबंधित असतात ही बाब स्पष्ट केली आहे.

हे सत्य आहे की प्रत्येक संस्कृती सर्वांसाठी समान आणि समाजमान्य अशा गुणविशेष व मूल्यांच्या सहाय्याने व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर प्रभाव टाकत असते. परिणामी एकाच संस्कृतीतील बहुसंख्य व्यक्तिमत्त्वे साधारणतः एकसारखी निर्माण होत असतात. पण प्रत्येक संस्कृती सर्वार्थाने समान व्यक्तिमत्त्वे निर्माण करते असे आपण म्हणूच शकत नाही. आज बहुसंख्य विचारवंत एकाच संस्कृतीमधून निर्माण होणारी व्यक्तिमत्त्वे एकसारखी असत नाहीत असेच मत मांडतात. एकाच संस्कृतीतील व्यक्तिमत्त्वात आढळणाऱ्या भिन्नतेसाठी पुढील कारणे कारणीभूत ठरत असतात. १. अनुवंशिकता, २. परिस्थितीजन्य भिन्नता, ३. उपसंस्कृतीचा प्रभाव, ४. सांस्कृतिक पर्याय, ५. संस्कृती हस्तांतरणातील तफावत, ६. बदलत्या संस्कृतीचा प्रभाव आणि ७. संस्कृतीकडून व्यक्तीवाढाला दिली जाणारी चालना.

थोडक्यात, व्यक्तीच्या सवयी, दृष्टीकोण आणि गुणविशेष यांच्या संघटनातून व्यक्तिमत्त्व आकाराला येत असते. समाजीकरणाच्या प्रक्रियेचा लाभ झालेल्या प्रत्येकाला तिचे स्वतःचे असे एक व्यक्तिमत्त्व लाभलेले असते. या व्यक्तिमत्त्वाची उत्पत्ती व्यक्तीला लाभलेल्या जैविक, सामाजिक आणि संस्कृतिक घटकांतील क्रिया-प्रतिक्रियांतून होत असते. संस्कृती समाजसदस्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात समानतेबरोबर भिन्नताही निर्माण करत असते. केवळ संस्कृतीद्वारेच व्यक्तिमत्त्वाचे निर्धारण होत नसले तरी, व्यक्तीमत्त्वावर संस्कृतीचा पडणारा प्रभाव आपल्याला दुर्लक्षित करता येणार नाही.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्नांची उत्तरे (Answers to Check Your Progress):

स्वयं अध्ययनासाठीच्या प्रश्नांची उत्तरे - १

- १) पार्क व बर्गेस यांच्या मताप्रमाणे, “समूहातील व्यक्तींच्या भूमिकेचे स्वरूप ठरविणाऱ्या लक्षणांचे संकलन व संघटन म्हणजे व्यक्तिमत्त्व होय.”
- २) हॉर्टन आणि हंट यांनी व्यक्तिमत्त्व विकासावर प्रभाव पाडणारे १. जैविक वंशदाय, २. भौतिक परिस्थिती, ३. संस्कृती, ४. समूहातील अनुभव, ५. व्यक्तिगत अनुभव हे पाच घटक सांगितले आहेत.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्नांची उत्तरे - २

- १) एखादा समाज आपल्या सदस्यांना ज्या खास सामाजिक अनुभूती देतो, अशा खास सामाजिक अनुभूतीतून त्या समाजातील सर्व व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वात सारखेपणा निर्माण होऊन त्यातून निर्माण होणाऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण किमान व्यक्तिमत्त्वाला 'सरासरी व्यक्तिमत्त्व' असे म्हणतात.
- २) रुथ बेनेडिक्ट यांनी ॲपोलोनीयन व डायोनेशियन हे संस्कृतीचे दोन प्रकार सांगितले आहेत.
- ३) रुथ बेनेडिक्ट यांनी झुनी, डोबुअन व क्वाकिउल्ल इंडियन या तीन आदिवासी जमातींच्या संस्कृतींचा अभ्यास केला आहे.
- ४) डोबुअन व झुनी जमातींच्या संस्कृतीमध्ये असणाऱ्या भिन्नतेमुळे व्यक्तिमत्त्व गुणविशेषात फरक आढळतो.
- ५) मागरिट मीड यांच्या मते 'पुरुषी' आणि 'स्त्री सुलभ' वर्तनप्रकारांची निश्चिती संस्कृतीद्वारे होते.

स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्नांची उत्तरे - ३

- १) नाही, संस्कृती आपल्या सर्व सदस्यांचे एकसारखे व्यक्तिमत्त्व निर्माण करू शकते, असे आपण म्हणू शकत नाही.
- २) एकाच संस्कृतीतील विविध व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वात भिन्नता निर्माण करणारे घटक पुढीलप्रमाणे - १. अनुवंशिकता, २. परिस्थितीजन्य भिन्नता, ३. उपसंस्कृती प्रभाव, ४. सांस्कृतिक पर्याय, ५. संस्कृती हस्तांतरणातील तफावत, ६. बदलत्या संस्कृतीचा प्रभाव, ७. संस्कृती व्यक्तीवादाला चालना देते.

४.६ सरावासाठी प्रश्न (Exercise / Home Assignment) :

खालील प्रश्नांची उत्तरे तयार करा ?

- १) व्यक्तिमत्त्व म्हणजे काय? व्यक्तिमत्त्व विकासावर प्रभाव पाडणारे विविध घटक स्पष्ट करा?
- २) 'व्यक्तिमत्त्व' म्हणजे काय ते सांगून व्यक्तिमत्त्व विकासावर संस्कृतीचा पडणारा प्रभाव विशद करा?
- ३) एकाच संस्कृतीतील विविध व्यक्तींच्या व्यक्तिमत्त्वात आढळणाऱ्या भिन्नतेला जबाबदार असणारे घटक स्पष्ट करा?

४.७ चिंतन आणि कार्य (Reflection And Action) :

तुम्ही ज्या सांस्कृतिक समूहाचे सदस्य आहात त्याच्यावर भाष्य करा आणि तुमच्या सांस्कृतिक समूहात आढळणारी व्यक्तिमत्त्वातील काही समान गुणवैशिष्ट्ये शोधून काढा. ही समान गुणवैशिष्ट्ये संस्कृतीनेच उत्पन्न केली आहेत का यावर एक टिपण तयार करा.

४.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ (Suggested Readings) :

- १) डॉ. सर्जेराव साळुंखे : समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, नरेंद्र प्रकाशन, पुणे १९९६.
- २) डॉ. गुरुनाथ द. नाडगोंडे : समाजशास्त्राची मूलतत्त्वे, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे १९८०.
- ३) डॉ. पु. ल. भांडारकर व प्रा. नी. स. वैद्य : समाजशास्त्रीय सिद्धांत, विद्या प्रकाशन, नागपूर १९७९.
- ४) डॉ. विलास संगवे : समाजशास्त्र, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९६९.
- ५) Horton and Hunt : *Sociology*, MC Graw Hill, Tokyo, 1976.
- ६) Shankar Rao C. N. : *Sociology Primary Principles of Sociology with An Introduction to Social Thought*, S. Chand and Co. Ltd. 1983.

